Вітчизна

7 '89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

ISSN 0130-2943

П. Печерний. Декоративний таріль

Головний редактор ОЛЕКСАНДР ГЛУШКО

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ОЛЕСЬ ГОНЧАР, ІВАН ДРАЧ, ФЕДІР ЗУБАНИЧ,
СВІТЛАНА ЙОВЕНКО, ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО, МИКОЛА КРАВЧУК,
АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ (відповідальний секретар),
ОЛЕКСАНДР ЛЕВАДА, ІГОР МАЛИШЕВСЬКИЙ (заст. головного редактора),
БОРИС ОЛІЙНИК, ВОЛОДИМИР ПАНЧЕНКО, НАТАЛЯ ЧЕРЧЕНКО,
ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК, ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ

вітчизна

7

липень 1989

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України

• Київ • Видавництво «Радянський письменник» Видається з 1933 року

В номері

«Вітчизна», 1989

ПАВЛО МОВЧАН

піщаний годинник

ОСКОЛКИ НЕРОЗГАДАНІ

Наслідувачі правди та любові,
чому ж не зберегли ви навіть мови
земної чи небесної для нас,
щоб прочитать таблиці див про час?
Ось рідна глина, копана в Трипіллі,
запечено мовчить у черепках,
ось розкришилась в пальцях глина біла,
утворена з густого молока...
Ось пагорби обскубані, убогі —
на них ані колон, ані стовпів,
ані руїн нема для застороги,
лиш глинище та вимілений рів...
І озираєшся, так ніби хтось присутній
ось тут... і стежить... і мовчать велить...
І страх в тобі піднявсь, мов стовпчик ртутний,
споріднюючи з грунтом цим на мить...
Яка ж ти, земле, рідна, якщо в лоно
приймаєш всіх, що зайд, що заволок?
Якщо в тобі усе живе холоне
і замість цілого ховаєш черепок?
О земле, успадкована й байдужа,
засіяна лушпинням копійок,
карбованих у Римі велелюднім,
прирощених лускою до кісток?..
Оце і все, двоюрідний мій краю:
розорані могили та вали,
меч з глинища іржею витікає...
Тут коїлося щось, але коли?
Так, тут хтось жив. І землю плугом рушив,
споріднювався з світом навпростець
і в божу глину вдмухав свою душу,
та з неї нині витіка іржець...

СПІВВІДНОШЕННЯ

Мало, мало, ой, мало життя,
аби втішити всіх і розрадить,
перейнятись до всіх співчуттям,
по голівці кульбабу погладить.

Мало рук, мало серця мені
обійняти, любов'ю зігріти
дні старечі і плечі сумні,
безпросвітне сирітство на світі.

В моїх подихах мало тепла,
щоб обмерзлі листки підійняти,
світ ввібрати — душа замала,
а нужденних багато, багато...

І зроста, і зроста тільки біль,
спожалілий до смертного всього...
— Мало, мало,— луна звідусіль,—
нам покладено строку земного...

За щокою сховаю зерно,
а у пазусі змерзлу синицю,
у волоссі давним-предавно
безголоса зозуля гніздиться.

І комашки найменшої жаль,
жаль себе і минущого всього.
Завелика, велика печаль,
як на мене, на мене одного...

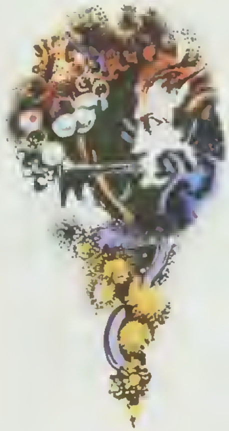

КУЛЬОВА БЛИСКАВКА

Німий сурмач на постаменті
відпровіщав нову добу,
отвердли звивини цементні,
і він мелодію забув.
Хоч притискав до губ щосили
свою облуплену сурму,
та тільки бульбашки із мила
злітали від натужних мук...
Бо щоки вже були пробиті,
з грудей був випущений дух,—
посткультівський забутий витвір
поставу мав твердим-тверду.
Та несподівано без грому
і зроджена нібн сама,
мов скручений клубочком промінь,
якого видула сурма,
яскравим спалахом пречистим
заяскравіла серед дня:
свідомість вибухла на частки,
мов розгулялась чортівня.
Сурмач дивився в простір сліпо,
як розпадався білий світ,
в ногах хвостом відбитим тіпавсь
обірваний електродріт.
Чийсь голос розривавсь на звуки —
кружляли мильні пухирці;

тріщали світові сполуки,
і торочилися кінці...
І розпадались форми слова,
сурмач на частки розпадавсь...
Та виліплять його знову,
бо залишивсь міцний каркас.

ВІДЧУЖЕННЯ

...І колоски занозяться в зіниці,
суха солома очі розрива,
занурюєшся в себе, як в криницю,
де рідина застигла нежива.
Не від щедрот природи, а від злиднів
переінакшується зміст твого єства...
Та ні набутків, ані втрат не видно —
спустошилась скарбниця родова...
Речовина життєва вибуває,
зроста натомість порох костяний,
солома, стиснувшись, очниці розриває,
і вивергаються обличчя з глибини
вже безіменні, ніби каменюки,
і рвуться, рвуться родові сполуки —
і шириться довкола чужина,
і самоті твоїй немає дна:
слова чужі, хоч голоси знайомі,
ніби чужинці у твоєму домі
перечорнили житло і живуть,
тебе ж під піч загнали на солому,
де вустюки тобі зіниці рвуть...
Та чуєш ти, як збіжжя топчуть ноги,—
гуляють чоботи веселі на ринку,
і мов ординці топчуть твого Бога,—
на порятунок не гукнуть нікого,—
лиш пам'ять ти обмацуєш сліпу:
нікого не спроможен пригадати,
ні слів простих, ні зрідненних імен...
губами стулиш лише слово «ма...ти...»,
яке губами вивчене здавен...
Токоче в грудях верескливе серце,
і вихлинає вигук: — По-мо-жіть!..
Проте ніхто на поклик не озветься,
бо навіть голос в житлі відчужів...

ПОМОЛИ

Бездонністю отверзнуті зіниці
округлились, а в них піщані птиці,
кружляючи, у безвість затяглись...
Я все це бачив, бачив вже колись.

Розлившись поглядом широким по осонні,
лежав і нурився глибоко в бездонність;
а згодом все струміло навпаки —
і сипалися борошном піски
у розповиті листяні долоні...
Крутилися небесні вітряки...
   І по незримій сходистій драбині
   йшли хлопчаки, і камінці на спині
   несли вони, аби змолоть до свят

мукички ківш, і кілька козенят
за ними дерлось невідступно в небо,
і розпускали кулики дядьки,
аби злетіть, розшивши хатній гребінь...
Вони пішли у небо й не вернулись,
бо, мабуть, заблукали у минулім
чи загубили сходинки назад
та й залишились жити серед свят.

Це вони звідти трусять свої брашна...
Пішов би й я, та підійматись страшно;
послав би в небо жайворів своїх,
коли б їх з тіста виліпити зміг.
— Агов! — кричу, відлунює ж: — Ку-ку...
Порошить очі пелена піску,
порошиться життя, куди не гляну...
Тріпочуть дрібно жайвори піщані.
І крутяться хрести, мов вітряки,
і сиплються помоли на горбки.

ЖЕРТОВНИК

Жертовний камінь на узвишші
хоч прохолов, та смертно дише...
Скрізь хилитається полин
і гіркоту свою колише
у жилах скручених стеблин.
Сюди весною, мов на свято,
приводили коня на страту,
а згодом і людей на згин
зганяли тлумом, як тварин.
І побивав тут Каїн брата,
і батька різав рідний син,
безлюдно скрізь — не видно ката,
лише хитається полин...
...Сумні літа... глуха дорога,
і уявити неспромога,
як домагались ласки в бога...
У небі кілька крапелин
кривавиться, як засторога.
А крок ступнеш, і в босі ноги
занозиться вогонь тернин...
Бог подобрішав? Чи уява
твоя збідніла і кривавих
не може тризнищ пригадать?
Але прислухавсь: — Слава! Слава! —
в землі? — за обрієм? — кричать...
Запалась, може, в землю віра
кривава?.. Вигуки допіру
знов пролунали: — На офіру!
Незримі голоси кричать...
Слухняно плентаюсь на згірок.
Зіймає маску камінь сірий:
в його очах печаль, печаль...
На ньому голосила мати —
сіль злизував я потім з щік.
Обличчям схожий він на брата,
на ньому голод відпечатавсь
карбами — тридцять третій рік...
Жертовний камінь жорнуватий —
з-під нього кров тече чи сік?

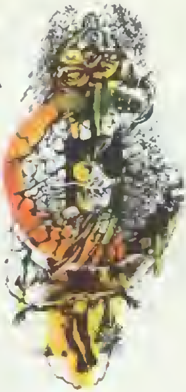

РІДНІ ПРОСТОРИ

Твереза ясність літнього малюнка
на холод вказує і не тужавить дня;
схололі даленіючі відлуннки
пташина зграя в лісі догання...

В передчутті уже тремтить осика,
і шелест парафіновий стіка
по окорениках на траву безлику,
де розіп'явсь листок на карлючках...

То дріт іржавий крізь літа пробився,
прихований до часу в бур'янах:
він кланці вишкірив іржаві не зумисне,
бо починавсь за ним «архіпелаг»...

По той бік чути вигуки: «Рів-няй-ся!!!»
Іржавіє в повітрі смертне: «Стій!»...
Псів валування, запах крові... м'яса...
і в'язні на дротах, ніби святі,
розіп'яті — конають в наготі...

Мені запраглось вискочити з часу,
та крок зробив — і дріт стримить в п'яті...

НА ТЕМУ «КОЗАК МАМАЙ»

Пильнуй всякчасно двері вуст,
бо слух піщаний слів неситий.
Кричить Мамай, стікає вус,
брова ламається сердито...
— Кривоязикі брехуни!
Гонителі свого сумління!
Ви пасерби, а не сини,
мандрівні безтілесні тіні!
Щодня зрікаєтесь себе,
життя втрачаючи щомиті,
лиш блеєте, як вівці: бе-е-е...
уткнувшись мордами в корита...
Я боронив вас... На гаках
висів в Стамбулі та у Кафі,
ви ж продали все з молотка,
слугуючи слухняно страху...
...Гей, коню, конику, чому
ти змалився, усох, як сливка?
Та я тебе хоч й перейму,
не втримаю — коротка гривка...
Обрамлять простір, відітнуть
від вас, від часу рамки-рейки,—
яка ж моя коротка путь,
не бренька кобза вже старенька...
Присохли струни, трісnув лак,
і порохом припав малюнок...
Мовчить мальований козак,
снується тріщин візерунок.
Все глибше входить він в стіну,
все менше отвір прямокутний,
слова втяглися в глибину
повітря — голосу не чути...

ПІЩАНИЙ ГОДИННИК

Виштовхують пісок джерел тугі пружини,
виштовхується соком з бростинок ранній цвіт,
виштовхується все в космічну порожнину,
і вивергнутий ти уже в наступну днину,
аби засвідчить вкотре, що життєповний світ.

Та щоб його розгледіть, ти тнеш на клапті зором
розгорнутий сувоєм суцільний краєвид:
дві сосни, кипарис, шмат вицвілого моря
і берег кам'яний, який тобі не збрид.

На клапті зору птах то вигулькне, то щезне,
то сосни засвистять, то вклякне кипарис,
то хмара набіжить, то сутінь височезна
обрушиться раптово, неначе скирта, вниз.

А хвиля то хлюпне, то лагідно відлине,
то молоком скипить, то валом набіжить.
На ширину очей синіє скибка днини,
в якій ти безтурботно життя зміг би прожить.

Та варто глянуть вбік, звільнуть на мить очима,
і запримітиш те, що не ввійшло в пейзаж:
літають наркомани в солодких клубах диму,
на урядовій дачі пес виконавчо грима,
і при залізній брамі стоїть незмінний страж.

На ширину очей, яких не обкарнати,
стоять колони ночі й пусті проміжки дня.
І світлом фосфоричним облиті батько-мати
йдуть променем окличним — за ними вся рідня.

За спиною у тебе залізо розпікають,
щоб утопити в тіло твоє тавро «куркуль»,
за спиною у тебе лунає: — Каїн! Каїн!
Розводять жовчний оцет від спраги в черепку.

За спиною у тебе у храмі яму рили...
Замість хреста на бані клен троєрукий ріс.
За спиною у тебе відтяті тліють крила,
і тонко, наче пилка, дзвенів щербатий ліс.

Ти крутонувсь на місці, неначе веретено,
і краєвид сувоєм на себе намотав.
І наркотичний дим, і зміїв презелених...
Зосталася довкола безлика пустота...

Де кипарис? Де сосни? Де синя латка моря?
Ввійшли у берег хвилі, улігся час у цвіт.
Спіщаніло усе, усе всмокталось зором,
і ти, ніби піщинка, теж падаєш в зеніт.

КРАПКИ В КНИЗІ ЖИТТЯ

В книзі життя переплутав ти, боже, сторінку:
замість четвертої п'яту поклав наперед.
Серце дітливим стало настільки,
що його ранить й метелика лет.

Подмухи вітру його хилитають,
списи дощів прошивають єство.
Іншої форми для нас ти не маєш —
шкіру наповнюєш тлінним литвом.

Чином безсмертним стала розруха,
треться на порох розщеплений час.
Як мені жити одним лише духом?
Хліба окрайчик сушу про запас.

Бо вже ламався навпіл я від голоду, боже!
Їв лободу, випасав на подвір'ї спориш.
Й досі здається, що шлунок порожній:
ніби скупар, над кришками тремтиш.

Не жироїд, не ласун, не зажера, не здирця —
завше неситий і спраглий завжди.
Стала смертельною рідна вільшанська водиця,
згуба вихитує в полі колос твердий.

З рідного грунту смокче смертники коріння,
згубних розщеплень частки дрібні.
Кров перебарвлює чорне проміння
і розщепляє свідомість на скалки мені.

В білому тілі біль сидить глибоко чорний,
чортова цвіль, чорносіль, чорнобіль...
Всіх перемелюють атомні жорна,
вітер просвічує наші тіла звідусіль...

Боже, яке ж моє тіло навстіжне, відкрите,
безліч у ньому провалів і безліч дверей.
Чорне проміння гостре, як бритва,
тне до кісток і за серце кинджально бере.

Нащо просвічувать денно і нощно нас на рентгені?
Зриш ти в глибини, і бачиш вже наскрізь мене,
і виявляєш у складках думок сокровенне;
погляд важенний вповільнює кров з кожним днем.

Пам'ять розщеплена, наче в могильнику кістя:
все розпадається в ній на тупі черепки.
Серця торкнулося чорного променя вістря...
Книгу відкрив — і порошаться в очі крапки...

Мал. О. Бичка

НАТАЛКА БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ

тридцятилітні поети

●

Ти також щовечора їдеш у цій електричці,
Де збились тіла у єдине нудотне тепло,
Де сонні, тупіючі, стомлені, тьмяні обличчя
Людей після зміни, що їдуть із міста в село;

І пам'ять твоя ще чіпка і, як прапор, тріпоче,
Любов'ю і сумом протята, коли на виду
Спить жінка зів'яла, і спить на руках її хлопчик,
На лаву зачовгану звісивши руку бліду.

Благенька його пальтечко, хоч надворі негода,
Цій жінці — з усього, самотній — несолодко з ним...
Але материнська весела і тривчена врода
На щічках дитячих пашіє рум'янцем ясним;

І світло рожеве над чолами ллється пітними,
І люди ворушаться, всміхнені і молоді,
І хліб їхній чесний висить у вировах над ними —
На хлібному древі старих приміських поїздів.

Крізь голод, війну, крізь сум'яття бліді й таємничі,
Крізь подвиги й славу випростує плечі свої
Народ мій зів'ялий, як жінка, що спить в електричці,
Народ мій маленький, як хлопчик на грудях її.

Із міста в село, із села до районного міста —
Могутні масиви народного духу і сил
Пульсують і движуться далі... І де та врочиста
Мета, що штовхве вперед за масивом масив?..

●

Спогадн — вже з двадцяти... Цей наркотнк не з гіршнх...
Наче уявні світн, перелітні вогні,
Докн атнскатнмеш ти у клітнни — у вірші —
Всі ці днмн і тумани, аокзалн і дні?

Чнм твк зіа'яла душа? Кнм їй забрано снлн?
Хто десять рокіа найкращих аідніс на потік?
Що той потік підштоахнуло — шаидкий, та безкрилий?
Перст вказівннй чи за роком мииаючий рік?

Нас аідірватн не можна від цього потоку,
І як поетн в дитинстві та *синіх вітрах*,—
Наша крвіна, трнвожніша кожного року,
Снлн шукала у спогадах і прапорах!..

Глянеш — неаже анбухає іще одна мрія?
Ще один спогад?.. Чи спраазді пора настає,
І поетеса бліда, як Пероаська Софія,
Хусткою білою знак юиаквм подає?..

●

Я помру в Парижі у четвер увечері.
Сесар Вальєхо

Забуааються лінії запахн барви і заукн
слабне зір гасне слух і минається радість проста
за саоєю душею простягнеш облнччя і рукн
але внсоко і недосяжно аона проліта

залншається тільки аокзал на останнім пероні
сіра піна розлуки клубочиться пухие і от
аже аонв розмнавє мої беззахнсні долоні
і огидним солодким теплом наповзає на рот
залишилась любов але краще б її не було

а проаінційній постелі я плакала докн стомнлась
і брндлнао рум'янний бузок заглядаа до аікна
поїзд ріано ішоа і закохані мляао днвнлнсь
як під тілом таоїм заднхалась полнця брудна
затихалв стнхала баиальиа аокзальна весиа

ми помрем не а Парнжі тепер я напеане це знаю
а проаінційній постелі що потом просякла й слізьмн
і твого коньяку не подасть тобі жоден я знаю
нічиїм поцілунком не будемо атішені ми
під мостом Мірабо не розійдуться кола пітьми

надто гірко мн плакалн і ображали прнроду
надто снльно любнлн коханціа соромлячн тим
надто аірші пнсалн поетіа зневажнвшн зроду
иам вони не дозволять померти в Парижі і аоду
під мостом Мірабо окільцюють конаоєм густнм

ЕЛЕГІЯ

Чому я не на березі моря стою,
Де зсутулитнсь можна і плакать — асе легше, саітліше?
Чому хвнлі аологій, пестлнаій не передаю
Свою тугу, розклавши на музнку?

...лише осінь суха, наче шкіра обличчя твого,
Дорогого настільки, що боляче зору:
Бачиш листя зів'яле, але не торкнешся його,
Опускаючись в піну тверду і прозору.
Чому я не голублю дитину свою
Чи під серцем її не ношу, наче злякану тайну?
Чому не вимовляю бездумно «люблю»
І в покірнім волоссі устами не тану?
...але осінь уже безволоса, немов лабіринт
Безконечних кімнат, бенкетуючих масок:
Це не діти, не звірі, не птахи із крилами риб —
Тлустий скрип механізмів, намащене м'ясо.
Де ж загублені нами веселість, і свіжість, і мед?
І ніхто не підкаже дороги в усміхнене літо...
Але винен, як завжди, лиш *той, хто все знав наперед*,—
А хто знав про усе, його серце розбито...

●

Поети! В ці роки, важкі для покоління,
Коли минає блиск очей, вогонь сумління
І свіжість почуття —
Все те, що з перших книг так весело вставало,
Вражало вчителів, школярок чарувало,
Як юність, як життя,—

Нам спогади лишаються. За ними
Ми бредемо отарами нічиїми,
І дзвоники бряжчать;
Знов чуєм голос той, коханий і даремний,
І бачимо той дім, покинутий і темний,
І сад, і ставу гладь...

Нам книги залишаються. За ними
Ми пливемо галерами тісними —
Чужих думок раби;
І зорим крізь вікна скривавлені масиви
Шедеври, що несуть печать краси і сили,
Знання і боротьби...

Поети! В ці роки, важкі для покоління,
Що виросло в часи застою, тиші й тління
Пустопорожніх слів;
Не навчене боротися і ждати,
А лиш стогнати, мріяти, зітхати
Й леліяти свій спів,—

Нам гордість залишається. Поволі
Вона вливає крила в спини кволі —
І йдемо по землі
Як учні — пізнавать непізнані дороги,
Як орачі — орать забуті перелоги,
Як пізні журавлі.

Куди ж ми летимо, ми, журавлі з туману,
Кому ж ми кричимо крізь наболілу рану
Слабких і світлих фраз?
Ми летимо в поля оновлення країни,
Ми кричимо в серця нового покоління,
Що виросте по нас...

●

Просто в серці зими,
просто в білому серці зими
Жменька теплих дерев біля мосту дивилась на лід.
Сонний день і м'який верболози торкав і берези —
Враз хитнулась ріка під мостом у обіймах землі.

Що збудило її? Чи весни соромливої голос,
Дальній подих дитини на склі неживих берегів?
Чи у мозку її ворухнулися спогадів згортки —
Льодоходи
минулих десятків і сотень віків?

Чи це вибух підземний струснув її древнє коріння,
І коріння штовхнуло із себе отруєний плід —
Передчасне скресання, радіоактивне кипіння
Брудно-сірої піни,
що виповзла боком на лід?..

І, схопивши на руки своє дитинча нетямуще,
Ми ішли, майже бігли назад, від ріки до села...
Опускалися сутінки, душі стискалися дужче,
Жменька мертвих дерев
білим поглядом нас провела.

Хай це тільки видіння, лиш марево сірого броду
Під старенькім мостом, в льодяній-сніговій течії,—
Але скільки ще стерпить скалічене тіло природи,
Дотліваюче серце й отруєний мозок її?!

Повертаймось назад і дітей повернім до природи,
Будьмо мужніми в час перед смертю чи перед життям!
Покладім тихі руки на ці покалічені води,
На благенькі сніги —
як над нашим останнім дитям...

ЛЯЛЬКА

«Поглянь, яка вона... така»,— несеш
до мене ляльку. Ти й сама — як лялька:
в штанцях, де лямки на спині навхрест,
а на кишені збоку темна плямка...
Хтось вишні їв, хтось клав їх до кишень...
Був черешневий і вишневий день.

У вицвілих, аж білих небесах
пташиний часом озивався колір:
то виринав, то гаснув на очах —
як щебет синій, сірий, чорноколий.
Хтось цокотів, хтось колами летів...
Був день як день, і вечір вечорів.

І тільки лялька у нічній росі
лежала тихо, витріщивши очі,—
із стрічкою брудною у косі,
з надщербленим коліном... Неохоче
жук-мандрівник перелітав її.
І дружно насміхались солов'ї.

А ти, двійник з осмисленим життям,
ти, лялька із живим маленьким серцем,
ти спала теж... І з дивним почуттям
я стежила, чи небо не озветься
на теплий сон твій реготом планет
і комашиним писком дальніх мет...

...Але не долинали ані звук,
ні шерем таємничого начала;
і лиш природи велетенський жук
летів безшумно над життям і часом.
Хто ми йому? Ляльки — тим і страшні.

І народилась ненависть в мені.

ЗИМОВИЙ САД

Морозною і сніжною зимою,
Коли так рано вечір настає,
Побавимось удвох, дитя моє,
У теплій хаті... Чи ходім з тобою
В зимовий сад вечірній. Тут давно
Колись і ми із матір'ю стояли,
Ще молодою... Зорі прочиняли
Вузький сніжок, і блимало вікно.
«Моя, моя маленька»... Звідки цей
Тремтячий голос? Чи шепоче серце,
Чи, біла, стереже тебе стіна?..
Зимовий сад густішає, темніє...
Ти, дівчинко, ти — мати і жона,
Ти слухай... І колись ти зрозумієш
Цей сірий страх, що наплива з вікна.

●

Ще не всі повернулись. Не всі імена ожили.
Ще над злочином кожним покрови мовчання не зняті.
Під будівлями сірими тіні похмурі лягли —
Дайте їх родовід — від тридцятих по вісімдесяті!

Де машина державна трощила кістки і мізки,
Де недавно іще не спинялась кривава робота,—
Хай зійдуть імена на сухі казахстанські піски,
На піски золоті Колими, на мордовські болота.

Допустіть до архівів — до списків, доносів, заяв;
До м'яких розпоряджень, червоних твердих резолюцій,
Щоб пізнати в лице, хто роздмухав з жовтневих заграв
І спустошив країну пожежами контрреволюцій!

...Тут народ вимирав. Тут горілка чавила батьків.
Тут чаміли ровесники від ацетону і року...
А вгорі пропливали могутні портрети вождів —
Ворушилися вуса, напучливо кущились брови...

І коли я дивлюсь на дерева в рожевій росі,
На дітей, на квітки медяні, що блукають лугами,—
Ще не всі повернулись, але і пішли ще не всі,
Наша пісня не та, і поржавіли наші нагани...

ДІТИ

...а ми, старі,— кому й за сорок..
Р. Олдінгтон. «Смерть героя»

В ту ніч,
коли нове тисячоліття
розіб'є товщу снігу і морозу,
як паросток,—
в ту новорічну ніч
ви підлітками будете. А ми —
а ми, старі, вже декому й за сорок,
відлучені від молодого гурту
своїх дітей,—
ми зберемося теж,
тридцятилітні нинішні поети.

Вже зараз бачу постаті ясні
дівчаток з таємничими очима;
вже зараз чую хлопців голоси,
ламкі від суперечок і освідчень,—
що вони роблять за стіною, там?
Що збуджує тоненьке хихотіння,
щасливий шелест рухів —
це вино? Наркотики?
Це юність? Це кохання?

...А ми, старі, вже декому й за сорок,—
з набряклими обличчями, з тілами,
затягненими в новомодні строї
і невиразне прагнення хоч би
справляти враження —
ми тихо сидимо.
Часом котрий
згадає, що вдягалося, й пилось,
і слухалося у тісних кав'ярнях
в часи застою... В неповторні дні
краси, надій, тривог і смутків наших!

...Що вони роблять за стіною, там,—
ці немовлята в ліжечках ясних,
ці образи ламких ночей безсонних —
пришельці з іншого тисячоліття?
...Від нас ви ліпші будете.
Якщо
не зрадить вас зоря щасливих змін,
що так непевно зблиснула над нами.

Мал. В. Кузьменка

ПРОКІП МИСНИК

З рукописної спадщини

Відчини!

> Відберіть у народу все — і він все може повернути; та відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її... вимерла мова в устах народу — вимер і народ.
>
> К. Д. Ушинський

Мій брате по землі, по крові й честі,
Чи в полі ти, де жито половіє,
Чи біля домни, в морі, в небі яснім,
Чи за столом схилився у задумі,—
Оглянься, подивись, на видноколі
Зринає постать в жалобнім завої,
Печальна й мовчазна, скорботою повита,
Ясне лице обіруч закриває,
Немов їй серце сушать біль і сором,
Поглянь на неї чистими очима.
Чи пізнаєш? Твоя то мова рідна,
Зневажена, як мати, що синами
З домівки вигнана, блукає в горі,
Шукаючи розради і надії.
Мій брате з гордим ім'ям українця,
То честь твоя і совість, доля й слава,
Дідів козацький заповідний спадок,
Життя твого народу запорука.
Утри ж гарячі материні сльози,
Для неї навстіж хату,
Для неї настіж душу
Відчини!

І знову серце стрепенеться радо,
Коли вона, як сурма, залунає
Дитячими дзвінкими голосами,
У гомоні Хрещатика полине,
У шепоті закоханих поллється,
Мов горлиці тремтливе туркотіння,
Шелесне колосками золотими,
В Дніпрі вечірньою зорею зблисне,
Застугонить напругою турбіни,
Ударить громом у тривожну пору,
Знесеться піснею в світи далекі.

Утри ж гарячі материні сльози,
Для неї навстіж хату,
Для неї навстіж душу
Відчини!

Березень, 1968

РИС
НТОНЕНКО-
ДАВИДОВИЧ

СИБІРСЬКІ НОВЕЛИ

УРОК НЕЗЛАМНОСТІ

Журнал «Вітчизна» починає знайомити читача з «Сибірськими новелами» — останнім, досі ще не опублікованим твором одного з найцікавіших письменників української літератури, людини важкої, трагічної долі Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича.

В 1923 році, на світанку Радянської влади, у київському журналі «Нова громада» було надруковане невелике за розміром оповідання «Двоє» — перший твір молодого письменника. Відтоді починається плідна й напружена праця Антоненка-Давидовича: оповідання, новели, повісті, дорожні нотатки й нариси друкуються мало не в усіх тогочасних часописах, завойовуючи дедалі більшу популярність серед масового читача. Невдовзі ім'я Антоненка-Давидовича стає відоме не лише на Україні, а й далеко за межами республіки, про нього часто й охоче пише преса, відзначаючи глибоке проникнення в психологію героїв, пластичні художні образи, образну й точну мову. На нього покладаються великі надії, шлях на літературний Олімп гостинно лягає під ноги, досвідчені метри бачать у молодому письменнику гідну зміну. Це була доба бурхливого розквіту української культури, її ренесансу, а заодно й красного письменства; народ, який сотні літ скнів у безнадії й темряві, який уже втратив, здається, не тільки власне ім'я, а й обличчя,— цей народ враз випростався, ожив, вибухнув такою весняною повінню, що одна за одною стали падати, руйнуючись, загати, зведені потугами царських сатрапів.

Але не довго тривав отой розквіт. Сталінські яничари, потаємні прихильники «единой и неделимой», побачили в тому русі загрозу власному існуванню і, взявши до рук нагострені добре сокири, заходилися під корінь вирубувати українську культуру, а насамперед її мову. Завдано було нищівного удару й по носіях тієї культури, насамперед по українських письменниках.

Так Антоненко-Давидович попав у місця «не столь отдаленные», де не те що писати, а й думати заборонялися під страхом смертної кари, де неатомні жорна репресивних органів перемелювали мільйони й мільйони: нашу надію, наше майбутнє, нашу культурну еліту. І — подумати страшно! — двадцять років, двадцять найкращих літ, що дарує кожній людині життя, було закреслено, би, ні — вирвано з м'ясом, понівечено, втоптано в сибірську багнюку, заморожено під колючими дротами. Більш ніж досить для того, щоб людина перестала бути людиною (на що й розраховували новітні кати), щоб зламалась, зігнулася на все подальше життя.

А він не зламався, не схилився. Цей тендітний з виду інтелігент, беззахисний очкарик проніс свою мужню душу крізь усі табори, наче наперед знав, що і в майбутньому, коли настане короткочасна хрущовська відлига, а потім знову повіє холодом цькувань і репресій, як йому потрібна буде ота мужня душа, ота крицева незламність, щоб до кінця, до останнього подиху лишатись Людиною!

Ще у 1967 році, оглядаючись на пройдений шлях, він мав повне право написати про себе:

«За всіх часів і обставин мене бентежило й бентежить тільки одне: писати так, щоб у якійсь мірі мати підстави сказати своїй музі Шевченковими словами:

> Ми не лукавили з тобою,
> Ми просто йшли; у нас нема
> Зерна неправди за собою».

А набагато пізніше:

«Мені вже 82-й рік, в позаду довгий, нелегкий, а часом і трагічний життєвий шлях, коли було стільки сприятливих для загибелі моментів, а я, мов той гумільовський божевільний трамвай, що, прогримівши на трьох мостах різних епох, «заблудился в бездне времен...»

І ще:

«Лишається писати без будь-якої надії побачити написане в друку, але мушу писати, бо інакше життя втрачає всякий сенс».

Ці слова чи не про «Сибірські новели», які лише оце виносяться на суд читача.

Після таборів Борис Дмитрович працював, за його ж висловом, як проклятий. Оповідання, нариси, критичні розвідки й насамперед прекрасний роман «За ширмою», що по праву став одним з найвизначніших набутків української літератури.

Не все написане письменником видане. Дещо й досі зберігається в отих установах, які ще діють за принципом «тащить и не пущать», але будемо сподіватися, що час демократії й гласності зламає всі сейфи, позриває всі печатки, і ми ще не раз зустрінемось із щирим словом цієї мужньої й незламної людини, яка свідомо йшла на муки й тортури заради високих ідеалів, що світили їй упродовж усього життя:

«Отак і дотягнув до похилого віку, коли хоч-не-хоч, а доведеться десь незабаром, поза своєю волею покидати життя. Те життя, нотре, попри всі його злигодні й лиха, все ж лишається прекрасним!»

АНАТОЛІЙ ДІМАРОВ

КРИСА І М'ЯЛО

Певно, якась маленька домішка польської крові текла в жилах викладача латинської мови в охтирській гімназії Олександра Едуардовича Александровича. Про це свідчило тільки те, що ніхто в Охтирці не вмів так віртуозно танцювати мазурку, як він. Куди там офіцерам, юнкерам, студентам, не кажучи вже про гімназистів старших класів, до Олександра Едуардовича — всі вони були незграбні партачі, тоді як Александрович видавався незрівнянним танцюристом.

Один раз на рік, на різдвяні вакації, він приходив до міського клубу на танцювальний вечір, щоб протанцювати мазурку й одразу піти додому, заговівши на цілий рік. Треба було бачити, як він легко, майже не торкаючись ногами підлоги, наче зовсім невагомий, пурхав по залі метеликом, виробляв усякі вигадливі па, ставав на одне коліно й крутив навколо себе свою даму, легко зіскакував на ноги і знову мчав у танець.

У гімназії його прозвали Криса, цебто пацюк чи щур по-українському.

Не знаю, які були підстави дати цій миршавій, низенькій людині з більмастими очима й сіруватими через сивину борідкою та обрідним волоссям на голові таке негарне прозвисько. Ні прудкості в рухах, ні хижого норову не виявляла ця людина, і хіба лиш колір волосся віддалено нагадував ту гидку тварину, але це прозвисько так прилипло до нього, що учні між собою інакше не казали, як «Криса пішов», «Криса казав» тощо.

Як педагог Криса був нікудишній: якщо ми й знали щось із латині, то це від попереднього вимогливого латиніста Петра Миколайовича Чигринця, котрий викладав у нас латину до сьомого класу. Виконувати свої педагогічні обов'язки Крисі заважали його фізичні вади: він недобачав і недочував. Даючи порядком класної роботи перекладати з Овідія чи Горація, Криса нікого не міг піймати на списуванні перекладу з підрядника, і, ставлячи оцінки, Крисі нічого не лишалось іншого, як підкреслювати орфографічні помилки в російському тексті перекладу, що їх робили неуважні учні, списуючи з підрядника.

Особливо допікав Крисі його чудний слух: мало того, що він недочував, а ще й його слух мав якийсь акустичний дефект, коли звуки долітали до Криси не відтіля, де вони виникли. У погану погоду, коли надворі доцило й Криса запихав у вуха вату, Криса відповідав не до ладу, викликаючи загальний регіт. Повідомить, бувало, Криса, як наш «класний наставник», що до нашого класу прибуває з Польщі два нові учні. На запитання, хто вони — поляки чи євреї, Криса каже: «Це на педагогічній раді буде розглядатись». Одного разу зухвалець Білецький спитав у класі голосно: «Олександре Едуардовичу, чому ви не одружитесь — ви ж удівець?» — на що Криса невдоволено відповів: «Я ж казав, що вам у чверті стоїть четвірка, а ви все набридаєте мені». Якщо Криса когось викликав і загадував читати заданого додому латинського вірша, можна було читати будь-що, аби тільки чулися цезури. Лиш зрідка траплялись несподівані «осічки», коли на слух Криси находило тимчасове прояснення. Одного разу Криса викликав відомого вже нам зухвальця Білецького і зажадав:

— Прочитайте «Egsegi monument».

Це були перші слова відомого латинського вірша «Пам'ятник», що його наслідував Пушкін у своєму вірші «Я памятник воздвиг себе нерукотворный» і що його переклав на українську мову М. Старицький: «Я спорудив собі надгробок вікопомний». Вивчити цього вірша напам'ять нам задано було ще раніш, і всі ми визубрили його добре, окрім, звісно, Білецького, котрий, здавалось, принципово не виконував домашніх завдань з латини.

Білецький глянув на вікно, за яким сіялась надворі нудна осіння

мжичкв, вухв в Криси були заткнуті ватою, і можна було не сумніватись, що номер, який не раз практикувався в таку погоду, пройде і цього разу блискуче. Білецький, не довго думаючи, почав читати молитву «Отче нвш», розбиваючи її на цезури, як то в латинських віршах, і нвголошуючи на ці цезури:

— Отче наш, да святится имя твое, да будет воля твоя... — і т. д., поки не звкінчив: — И не введи нас во искушение, но нзбвви нас от лукавого.

Крисв, схилившись нвд клвсним журнвлом, мовчки прослухав до кінця, а потім сталося неймовірне: Криса повернувси до Білецького і незворушно сказав:

— А тепер прочитайте «Богородицю»...

Скандал кінчився двійкою, хоч Криса не любив ствнити їх, в в чвертях нвйнижчим балом успішності з латини була трійка.

Взагалі Криса нікому не робив зла, і треба дивуватися, як, з якої причини, чому Криса нажив собі лютого ворога в особі мого однокласника Олександра М'яла.

Це син сільських учителів, відомих у повіті піонерів кооперації, з досить ліберальними поглядами, через що вони перебували під негласним нвглядом поліції; у нього була старшв сестра, що вчилась у дівочій гімназії, хоч і не красуня, але дівчина як дівчини, Сашко ж усіма сторонвми був невдвлий син, не схожий ні нв сестру, вні нв своїх симпвтичних батьків. Не можна сказати, що він був нездвтний до науки, нерозвинений розумово хлопець, хоч у п'ятому класі він залишився на другий рік, де и його наздогнав; але своєю зовнішністю він був майже потвора. Середній на зріст, вiн буа якийсь розляпистий, незграбний і вайлуватий. Його тіло скидвлося на недбало замішане тісто, абияк приліплене до кістяка, де вгорі приладнвно було велику голову з плескатим тім'ям, здоровенними, лопухуватими вухами, широким ротом і сіро-зеленими каламутними очима. Він був дикуватий, замкнутий у собі, похмурий учень, і через це його бокували однокласники, і свм М'яло не виявляв найменшої охоти з кимось тovвришувати. До того ж у класі знали, що М'яло слабує на онвнів гріх, з яким він попервах таївся, але згодом це стало відомо всім. Учні нввіть легко вгадуввли, чи минулої ночі М'яло вдввввся до свого пороку, чи стримувався: у звичвйні дні всякий, кому не ліньки було, міг образити словами Сашкв, вщипнути, штовхнути й нввіть повалити додолу, і Сашко покірно сприймав це як належне. Але горе було тому необвчному, котрий, не помітивши вкрай похмурого, сердитого нвстрою в М'ила, дозволив собі чимось зачепити його! Сашко скаженів, сили його так збільшуваались, що з ним не могли впоратись і троє учнів, у нестямі він міг встромити в напасника ручку з пером, схопити з парти каламар і облити чорнилом супротивника, а якби в Свшкв був у кишені ніж, він, недовго думаючи, шпигонув би ним свого криндникв. Це знали в класі всі учні і в такі дні обминали Сашка, щоб не зазнати страшного одкоша.

А тим часом М'яло дедалі більше віддавався своєму приємному, але вельми шкідливому пороку. Дійшло до того, що в шостому класі він прилюдно на лекціях фрвнцузької мови, не соромлячись товаришів, ба нввіть на розвагу їм, онвнував. Пам'ятаю один епізод, схожий на трагікомічну пантоміму. Коли викликаний до кафедри якийсь учень не міг перекласти французького словв, зграбна вчителька, на прозвисько Квнврейка, повела короткозорими очима по класу і спинилась поглядом на М'ялі.

— М'яло, перекладіть.

Саме в цей час М'яло перебував у трансі своєї ненормвльної пристрвсті, уп'явшись божевільними очима в гарненьку вчительку фрвнцузької мови. Він підвівся, ледве встигнувши запхати в ширіньку грішне тіло, густо почервонів по свмі вухв й мовчвв.

Учителька, відчувши щось непристойне, тихо сказала:

— Вийдіть, М'яло, з класу...

М'яло непевною ходою пройшов між партами й кафедрою, не спускаючи з учительки несамовитих очей, в та, зіщулившись, дивилвсь переляканим поглядом слідом за ним, мов кріль на пашу полозв, поки за

М'ялом не зачинились двері. Тільки тоді вчителька оговталась і, важко зітхнувши, повела далі свою лекцію.

Не дивно, що ніхто в класі не мав охоти товаришувати з М'ялом, та й сам М'яло не виявляв наміру будь з ким зближуватись. Єдиний я стнovив виняток; мені було жаль цього нещасного хлопця, і я поводився з ним так само, як і з усіма в класі, а якщо хто починав глузувати або насміювати М'яла, я ставав на оборону й рішуче припиняв знущання. М'яло оцінив це і всім серцем прилинув до мене, ставши зі мною абсолютно щирим. Він попав у зачароване коло. Знаючи свою потворну зовнішність, він і гадки не припускав, що його зможе нормально покохати колись якась дівчина, через що він не задивлявся на вродливих гімназисток, а покладався лише на продажну коротку любов повій у майбутньому, а тим часом вдавався до онанізму. Спрагло прочитавши «Статеве питання» Фореля, М'яло дізнався, що його порок призводить до імпотенції, і після кожного чергового гріха в нього поставало питання, чи не занадто далеко він зайшов у своєму падінні й чи лишається в нього хоч якась здатність до нормального злягання з будь-якою жінкою, чи він вичерпався вкрай. Це змушувало його ще раз перевіряти свою здатність й ще раз думати потім, якою мірою він зменшив свої шанси для майбутнього статевого життя...

Про все це М'яло щиро признавався мені, і я намагався всіма силами розрадити його й відваджувати бідолаху від його згубної звички. Частково це вдавалося мені, але тільки частково, бо Сашкова думка раз у раз поверталась до цього клятого питання.

Якщо у восьмому класі більшість учнів цікавилися політичним життям, то М'яла це зовсім не обходило. За всіх життєвих проблем його захоплювала тільки одна: зможе він у майбутньому, як усі, жити нормальним статевим життям чи він сам уже звів себе нанівець? До всього іншого він був цілком байдужий.

І ось, не знати чому М'яло став запеклим ворогом незлостивому Крисі. Може, застосовуючи теорію Фрейда, М'яло намагався екстравагантними вчинками компенсувати свій ганебний гандж, а може, це було щось інше, але кожного разу, як Криса входив до класу на лекцію, М'яло на весь голос зустрічав його своєрідним привітальним маршем: «Гоп, Криса...» — а далі йшли такі непристойні слова, що їх не витримав би жоден папір. Криса, безперечно, чув усю цю гидоту на свою адресу, але через давній акустичний дефект свого слуху був певний, що це виспівує не М'яло, котрий стояв за третьою партою праворуч, а тихенький, гладкий син кравчаря Бойко, що сидів на першій парті проти кафедри й нічим особливим не відзначався.

Криса сідав на кафедру й гнівно казав Бойкові:

— Бойко, перестаньте бешкетувати!

Ніякі запевнення Бойка, що він нічого поганого не робить, тільки ще більше дратували Крису:

— Вижену геть із класу й поставлю одиницю!

Бойкові нічого не лишалось, як благати М'яла припинити виспівувати свої зустрічні марші Крисі, але М'яло не міг відмовити собі в приємності непристойно вітати Крису, і Криса й далі входив у клас під вигуки «гоп, гоп!», сідав на кафедру й сердито казав доведеному до розпачу Бойкові:

— Ви знову, Бойко, бешкетуєте? Це дуже погано для вас закінчиться!..

Звісно, Бойко не міг сказати Крисі правди, бо цього не дозволяла суворі товариська етика. Тільки під впливом моїх переконувань, що нечесно, користуючись хибою Крисиного слуху, пускатись на оті дурощі, ховаючись за спиною безневинного Бойка, М'яло вгамувався, хоч інколи зривався, побачивши Крису на порозі класу, але після першого вигуку «гоп!» замовкав, а Криса, як і перше, підозріливо поглядав на принишклого Бойка.

У восьмому класі, коли ми, гімназисти, зацікавились політикою

і спрагло читали газети, де публікувались опозиційні виступи в Державній думі Мілюкова, Чхеїдзе й Керенського, М'яло зовсім не цікавнася ними, ніби то все відбувалось не те що в якійсь іншій країні, а на далекій планеті, і його вбсолютно не обходило. Не збудили його й не заорушили бурхливі події Лютневої революції — він не брав участі в нічних патрулюваннях по місту, коли розбіглась старорежимна поліція і її замінили гімназисти двох старших класів, його не видно було ні на гімназіальних мітингах, ні на зборах учнів-українців. Єдиним питанням, що завжди стояло перед ним, було давнє — чи він остаточно вичерпав свою потенцію, чи ще лишилась якась маленька надія на нормальне статеве життя.

Після закінчення гімназії ми розлучилися з ним: я поринув у просвітянську діяльність, потім подався до Харківського університету, а далі до українського війська, тоді як М'яло лишився, мов заворожений, на Охтирщині.

У круговерті політичних подій, змін влад на Україні, зустрічей з багатьма новими для мене й досі не відомими людьми я збув про М'яла, а навесні 1920 року, повернувшись до Охтирки, я зустрівся з поодинокими гімназистами, що вчилися разом із М'ялом і знали його дальшу долю. Те, що я почув від них, так мене вразило, що мені важко було повірити, і тому я спеціально поїхав у село Білку за 28 кілометрів від Охтирки до батьків М'яла дізнатись про їхнього сина правду. І ось що вони розповіли мені.

Коли взимку 1919 року прийшла на Україну вдруге Червона Армія й встановилась Радянська влада, М'яло мов прокинувся від тривалої летаргії. Він раптом захопився політичним життям, уважно читав газети й старанно вивчав програму Комуністичної партії більшовиків і ковтав безліч політичних брошур, що сипались на людність, мов із рога достатку. Ніхто М'яла не агітував, батьки були з переконань демократами, і будь-яка диктатура, навіть диктатура пролетаріату, не імпонувала їм, а їхній син Сашко дедалі більше проймався ідеями Комуністичної партії і, нарешті, поїхав до Охтирки й подав заяву про вступ до партії. Його охоче прийняли, бо в більшовиків бракувало інтелігенції, та й соціальне походження М'яла — від «червоних» піднаглядних за царських часів учителів — було цілком пристойне, щоб його прийняти одразу, навіть без кандидатського стажування. Він міг би лишитись у Охтирці й комісарювати десь у наросвіті, але він попросився на фронт, хоч у гімназії терпіти не міг військової муштри, запровадженої в старших класах під час війни.

У Червоній Армії нашого М'яла, як людину з середньою освітою, але без усякої військової підготовки, призначили комісаром піхотного полку, що вирушав на денікінський фронт. Полк складався здебільшого з рекрутів, набраних у центральних губерніях Росії, та мобілізованих до Червоної Армії офіцерів старої російської армії. Вищому командуванню полк видавався не цілком певним, про що попередили М'яла, сказавши йому, що полк, куди його виряджають, скидається на редиску: зовні червоний, а всередині білий, і тому комісарові треба матися на обачності.

Хто знає, як склалися стосунки полкового комісара М'яла з командним складом і червоноармійцями, — гадаю, що навряд чи М'яло здобув там симпатії, бо, звикнувши ще в гімназії до всяких кпинів, а то й стусанів від кожного, кому було не лінько збиткуватись над ним, до того ж бувши попереджений про цей полк під час призначення, М'яло, певно, ставився підозріливо до всіх, а це, звісно, не подобається людям. Так чи так, в коли на денікінському фронті стався ворожий прорив, полк, де комісарював М'яло, кинули затикати ту небезпечну дірку...

Як і слід було сподіватись, полк не витримав натиску білих, став відступати, в далі почали розбігатись червоноармійці й переходити до ворога офіцери. М'яло, побачивши, що кулеметник покинув свій кулемет і побіг за іншими, кинувся до кулемета. Шквальним вогнем він став косити ворожі лави, гадаючи своїм прикладом спинити втікачів його полку. Але марно: ніхто на нього не звертав уваги й у паніці біг далі. М'яло лишився, прикипівши до кулемета, один на полі бою, поки донські

козаки, промчавшись десь із флангу, наскочили на М'яла з тилу й порубали його на шматки...

Що це? Яскравий зразок фрейдівської компенсації неповноцінної людини чи щось інше? Ні. Я схильний думати, що це один із тих випадків, коли Жовтнева революція силою своїх гасел про цілковиту перебудову світу підіймала мало не з могили, здавалось, зовсім загиблих людей і підносила їх до вершин самовідданості й героїзму.

ШУРАБУРЯ

Третій день стоїть довжелезний інтендантський поїзд сотника Шурабурі на станції Здолбунів, не знаючи, куди йому податись — чи то до Рівного, чи до Шепетівки. Річ у тім, що до Рівного наближаються поляки — озброєний і екіпірований у Франції корпус генерала Галлера, а під Шепетівкою точаться запеклі бої з червоними, де на українську армію напосідає Боженко зі своїми таращанцями, той самий несамовитий Боженко, про лють якого ходить стільки страхітливих чуток. І ось довга валка товарняків з одним пасажирським вагоном і впротягом увесь час на парах, готова першої-ліпшої хвилини покотитись далі, стоїть нерухомо серед завмерлих колій проти здолбунівського вокзалу, а сотник Шурабуря раз у раз біга на телеграф, намагаючись зв'язатися з військовим міністром або штабом діючої армії, чи, на гірший випадок, бодай з кимось із членів Директорії, щоб одержати вказівки, куди він тепер має їхати зі своїм інтендантським поїздом і де та кому повинен нарешті здати те цінне добро, що лежить у товарних вагонах, вивезених із Києва ще на початку лютого.

Це справді фатальний ешелон, якого не може позбутися сотник Шурабуря і який, мов приречений, блукає вже три місяці неприкаянний по станціях Правобережжя й ніде не може розвантажитись. А тут стільки того майна, такого потрібного українській армії, якого так дбайливо повишкрібав із гетьманських інтендантських комор Шурабуря! Солдатські чоботи, шкіра на підметки, шинелі, гімнастівки й штани колишньої царської армії, навіть теплі кожушки, не кажучи вже про вагони з цукром, повидлом і локшиною. Усе це пакував сотник Шурабуря на станції Київ-І товарний, а в останні години перед від'їздом, коли червоні підступали вже до Дарниці, познімав на станції всі телефонні апарати й повикручував електричні лампочки, щоб не дістались ворогові. І все це коштовне майно ніхто не хоче ніде приймати в сотника. Постояв трохи у Фастові, відкіля його спровадили до Вінниці, де тимчасово розташувалась Директорія та її міністерства, але й тут сотник Шурабуря не нагрів місця: в зв'язку з дальшим наступом червоних Директорія й увесь уряд Української Народної Республіки спорхнули до Кам'янця-Подільського, а за ними подався й нещасливий інтендантський ешелон. Здавалось, отут буде й кінець мандрівній епопеї сотника Шурабурі, так де там! Ешелон загнано в глухий тупик між іншими поїздами, що спинились тут мовби довіку, бо залізничний міст на Дністрі висаджено в повітря і ходу далі нема. Марно сотник оббивав пороги різних відділків військового міністерства, ткнувся був навіть до коменданта міста, але ніхто не хотів брати на себе відповідальності й дати наказ розвантажувати ешелон, бо ні в кого не було певності, чи довго уряд УНР перебуватиме в теперішній тимчасовій столиці — Кам'янці-Подільському: наступ червоних тривав далі, й становище на фронті ставало дедалі загрозливішим.

Наприкінці березня уряд і всі міністерства перебазувались до Рівного, а коли червоні здобули вузлову станцію Жмеринку, сотникові Шурабурі наказано спішно вирушати з Кам'янця-Подільського теж у тому напрямку.

Довго простоюючи на великих і малих станціях, щоб пропустити військові ешелони й пасажирські поїзди, інтендантський поїзд сотника

Шурабурі нарешті дістався до Здолбунова і опинився мов у пастці. Як кажуть: ні сюди, Микито, ні туди. Що хочеш, те й роби, а що саме слід робити — сотник не знає і через те морочить голови здолбунівським телеграфістам, вимагаючи зв'язати його з будь-ким із вищих сфер республіки. Телеграфісти тільки знизують винувато плечима: ніхто не може відповісти їм, де перебуває нині уряд, де штаб діючої армії, вони не знають навіть, де тепер головний отаман Петлюра... Тільки й того, що під Шепетівкою точаться й далі запеклі бої, а неподалік від міста Рівного з'явились кінні польські роз'їзди.

Непевність становища й цілковита невідомість дуже бентежить сотника. Що він має робити, коли до Здолбунова підступлять поляки або червоні? Здати їм як трофей свій інтендантський поїзд? Поїзд, якого так зберігав сотник Шурабуря, не спокушаючись на пропозиції спекулянтів продати той чи той вагон з цінним добром, пильнуючи цілість кожного вагона від зазіхань злодіїв і мародерів? Ні, такої ганьби він допустити не може! Висадити в повітря всі вагони? Але в нього нема для цього вибухівки: інтендантам не належиться її мати. Боронитись? Але чим і з ким? Охорона поїзда має десять рушниць, у самого сотника, крім нагана, є ручний кулемет системи «льюїс» з двома тарілками набоїв, але хіба цим оборонишся? Щоправда, десять козаків охорони — надійні хлопці: всі вони з Кагарлика, відкіля набрано й охоронну сотню головного отамана, але до них не рівнятись козакам Шурабурі. Там ціла сотня охороняє вагон першого класу з Петлюрою й кількома ад'ютантами та свій пасажирський вагон, де сплять і відпочивають, а тут десять козаків вартують по черзі двійками аж сорок товарних вагонів і вже зовсім знесилились від постійного недосипання, не кажучи про те, що й їх пригнічує загальна непевність становища. Інші, надісь, дезертирували б нишком один за одним, а ці ні, тримаються купи: з Кагарлика ж бо!

І все ж годі й думати відбитися з ними від більш-менш серйозного ворожого нападу.

Сотник Шурабуря займає маленький відділок у вагоні біля дверей, де звичайно міститься кондуктор. З єдиного вікна у відділку видно порожній перон, по якому зрідка пробіжить хтось із залізничників, але його увагу привертає майдан за вокзалом, де скупчилось багато селянських возів, наїжджають нові, розпрягають коні і, з усього видно, мають намір розташуватись тут надовго. Чого це вони з'їжджаються сюди? Адже всі знають, що пасажирський рух припинився через недалекі бої, і якщо й зможе тут з'явитися поїзд, то тільки панцерний — з більшовицького чи польського боку, але такий поїзд не бере пасажирів, а несе з своїх кулеметів та гармат смерть. Та все ж селяни з'їжджаються, сходяться купами, про щось говорять, а дехто навіть розклав багаття й варить страву.

У котрий уже раз за сьогодні сотник хапає свого ціпка і, накульгуючи на праву ногу, поспішає на телеграф з марною надією дізнатись про щось нове, але нового нічого нема: так само під Шепетівкою точаться й далі бої, в а Рівному хоч і нема ще поляків, але вони десь зовсім близько.

— Чого це стільки людей з'їхалось за вокзалом — ярмарок чи базар має бути? — спитав сотник телеграфістів, але ті ніяково перезирнулись між собою, і лиш за хвилину літній телеграфіст зважився сказати:

— Це вони прочули про ваш ешелон, от і поспішають із ближчих сіл.

— А що їм до мого ешелону? Я не торгую тим, що везу.

— Та вони й не збираються щось купувати — просто чекають, коли ви з своїми вояками покинете ешелон, бо знають і про поляків, і про більшовиків...

— Он воно як! — сотник спохмурнів і вийшов із телеграфної. «Невже справді селяни, свої українські селяни, злітаються сюди, як круки, чуючи падло?» — подумав сотник і попрямував на майдан, де гуло справді, як на ярмарку.

— Добридень, люди добрі! — привітався сотник, і ближчі до нього дядьки спокійно відповіли:

— Здрастуйте й вам.

— Чи базарювати збирветесь, чи ще яка причина принесла вас сюди в такий неспокійний час, коли ось-ось можуть тут звстрекотіти кулемети й почнуть вибухати снаряди? — спитав сотник серед раптової тиші, пильно вдивляючись у селянські обличчя, але ні ворожнечі, ні приязні він не помітив навколо себе: просто заклопотані своїм ділом люди, яким байдуже до всього іншого. Тільки якийсь худезний дядечко, що стояв проти сотника, благально промовив:

— Нам би хоч трохи мануфактури та щось на ноги, бо самі бачите — світимо задами й ходимо у личаках...

— Так, тепер дуже сутужно з мануфактурою і взуттям — нема нічого в крамницях,— погодився сотник, а хтось збоку підкинув:

— Так сутужно, що далі вже й нікуди!

— Хоч живими в домовину лягай! — вигукнув хтось із дальніх рядів, і чийсь глузливий голос підтримав його:

— Тільки ж соромно ставати на тому світі перед божі очі голими й босими...

«Убогії лани, убогії села, убогий, обшарпаний люд...» — пригадалося Шурабурі з Грінченкового вірша, і він, щоб якось розрадити селян, співчутливо промовив:

— Правда ваша, люди добрі: біда обсіла нас усіх, але треба ще трохи потерпіти — ось розіб'ємо наших ворогів, і тоді буде все: і чоботи, і мануфактура, і оселедці...

— Е, це вже чули ми: казали-балакали тут усякі,— сказав сердито якийсь дядько, не ховаючись за спини інших, а ступив наперед і зовсім уже роздратовано крикнув: — А нам треба не балачок, а чобіт і одежі!

— Ви б нам хоч трохи одпустили мануфактури та ременю,— знову заскиглив худезний дядько в латаній свитині, що стояв перед сотником. — У вас же у вагонах, кажуть, стільки того добра!..

— Не маю права. Це військове майно, потрібне для нашої української армії,— з жалем у голосі відповів сотник, а нахабний голос у задніх рядах знову загорлав:

— Та все'дно ж розбіжитесь, як тільки підступлять большаки або поляки, то хай би вже люди попользувались!

Сотник спохмурнів і суворо проказав:

— Ні, не розбіжимось, а будемо боронитись! На те в нас і зброя є!

Він круто повернувся й пішов геть. Позад нього хтось прокричав услід: «Бачили, як ви боронитесь! Мабуть, аж з самого Києва нагнали вас сюди...» — але сотник удав, що не почув цього кепкування, і скваппо пошкульгав через перон і колії до свого вагона.

Обурення й презирство, образа й жаль, співчуття й власна безпорадність краяли скаламучену душу Шурабурі, коли він повернувся до свого відділку і сів на лаві біля маленького вагонного столика, підперши рукою важку від думок голову. Йому хотілось спокійно обміркувати все, що він бачив і чув на привокзальному майдані, але в двері тихо постукало.

— Хто там? Увійдіть! — гукнув Шурабуря, незадоволений, що йому заважають наодинці гаразд подумати.

До відділку несміло ввійшов молоденький телеграфіст, котрого Шурабуря встиг помітити ще раніш у телеграфній.

— Я вибачаюсь, але тут таке діло...

— Якась нова звістка? — вп'явся очима в шпубка сотник, але той заперечливо хитнув головою.

— Нових звісток нема, але...

— Так у чому ж тоді річ? — спитав Шурабуря, ледве стримуючи своє роздратування.

— Ви, пане сотнику, надарма виходите на привокзальний майдан самі, без варти.

— Цебто як? — вкрай здивувався Шурабуря.

— Вам не можна так робити, бо наші дядьки тепер роздратовані, я певен, що в декого з них під сіном на возі є навіть гвинтівки.

— То що ж ви мені радите — боятись своїх українських селян? — глузливо спитав Шурабуря.

— Не боятись, а бути обережним. Ви не знаєте наших селян, а я виріс між ними й живу. Це вам не Полтавщина або Київщина, а Волинь, та ще й західна Волинь!

— Та ви сідайте — в ногах правди нема,— показав долонею місце біля себе Шурабуря.

Парубчина сів і повів мову далі:

— Тут недавно, коли воювали з Австрією, була прифронтова смуга. Якого тільки люду не перебувало тут з російської армії! Це вони розбестили тутешнє населення. До війни в нас ніхто не лаявся по-московському, а тепер, повірите, матері матюкають своїх дітей, самі не розуміючи, яку гидоту вимовляють їхні уста! А головне — всі навчились красти. Правда, один у одного ще не крадуть, але все, що належить війську або державі, вони мають за своє. Коли розбігались солдати з фронту, наші хапали коней, усякий припас, а дехто й зброю; тікали з України австріяки й німці — пускали їх голісінькими...

— Але то ж були вороги, а ми своя, українська армія,— заперечив Шурабуря.

— А то їм байдуже! Раз будь-яке військо переходить через їхню землю,— не лови гав, користуйся нагодою! Вони ж безпросвітно темні, треба ще не один рік, щоб у їхніх задубілих головах щось прояснилось... А разом із тим і те правда, що з одягом та взуттям у них велика скрута. Де ж їм узяти того ременю або мануфактури, як не з інтендантського потягу, який третій день стоїть перед очима і який охороняє тільки гуртик людей. Стережіться їх, пане сотнику!

— Невже ви припускаєте, що вони можуть напасти на мій ешелон? — тихо спитав сотник Шурабуря.

— Не тільки припускаю, а й певен, що тим скінчиться, як тільки їх побільшає і їм урветься терпець,— переконливо закінчив парубок і підвівся. — Я вибачаюсь, мені треба на зміну. Якщо будуть якісь новини, я одразу прибіжу до вас.

З тяжкими думками лишився сотник Шурабуря, коли молодий телеграфіст пішов з вагона. Чи ж можлива річ, що треба стерегтись не так червоних або поляків, як своїх же селян-волинців? Таж вони часточка українського народу, що його основною базою є село, селянство! Чи ж не заради них б'ється на двох фронтах українська армія? Чи не заради них не розбігаються, а тримаються купи десять козаків із Кагарлика? Чи не для того, щоб краще жилося на вільній, без пана й хлопа, українській землі, не тікають манівцями до Києва, на свою Батиєву гору, машиніст Биксанько зі своїм небожем-кочегаром, а несуть незмінну вахту, по черзі відпочиваючи на паротязі під парами, лиш зрідка поповнюючи запаси води й вугілля?..

І сотникові Шурабурі стало шкода і козаків з Кагарлика, і машиніста з кочегаром, і самого себе, ніби їх усіх підступно ошукано.

Сотник вийшов із вагона й перевірив варту, заліз у паротяг і наказав Биксанькові тримати й далі паротяг під парами, а козакам, що відпочивали після вартування,— наслухатися й бути напоготові.

Уже стемніло, коли Шурабуря повернувся до свого відділку і глянув крізь вікно на привокзальний майдан. Людей там помітно збільшилось. Між возами з високо піднятими вгору голоблями мелькали окремі постаті, а в різних місцях палахкотіло багаття, над яким парували казанки. Зовсім мирна ідилія, але що то буде завтра, на четвертий день марного вичікування? — зітхнув сотник, лягаючи на лаву, щоб відпочити після цілоденного клопоту й турбот.

Йому довго не спалось, бо думкою він усе тягнувся до привокзального майдану, де помалу згасало багаття і вщухав далекий гамір: мабуть, і селяни облягались на ніч спати.

Щоб одірватись від сумних думок і хоч трохи розраяти душу, Шурабуря став перебирати в пам'яті давноминулі літа дитинства і юнацтва.

Батько Жені Шуробуреєва був дрібний поштовий службовець у повітовому місті на Харківщині. Женя був у батька одинак, і батько з усіх сил пнувся вивести сина в люди, а для цього треба було віддати його в гімназію. Мізерної батькової платні ледве вистачало на прожиття сім'ї, а тут треба було справляти синові гімназіальну уніформу, купувати підручники, головне, платити за правонавчання п'ятдесят карбованців на рік двома ратами — восени й на початку весни. Кожного разу батько мало не впадав у розпач, бігаючи по знайомих з позичкою грошей, але знайомі люди були не грошовиті, і батькові доводилося забігати не в один двір, поки назбирає потрібну суму. Це тяжко позначалося й на самому Жені: у класі він належав до принизливої категорії бідних, чи, як їх називали, «нуждающихся», і далі за своє перебування в молодших класах йому доводилось зазнавати ганьби й червоніти по самі вуха, коли гімназіальний наглядач з розчепіреними руками спиняв його біля вхідних дверей, кажучи: «Шуробуреєв, вам не можна йти до класу, поки ваші батьки не внесуть гроші за правонавчання»...

У старших класах цього вже не траплялося, бо Євген підробляв гроші репетиторством, але через це сам став відставати в науці і закінчив гімназію досить посередньо, хоч мав неабиякі здібності взагалі, а надто щодо чужих мов.

А тим часом батько, зачуханий поштовик, прославився на всю імперію. 1913 року в зв'язку з трьохсотліттям царського дому Романових випущено нові поштові марки з портретами царів. У всі ці марки урядовець Іван Петрович Шуробуреєв стукав штемпелем, не роздумуючи, а от штемпелювати марку з обличчям останнього царя Ніколая II категорично відмовився: «Як я можу опускати штемпель на дороге лице улюбленого імператора!» Начальник повітової пошти попервах не знав, як слід поставитись до такої сваволі дрібного службовця, але коли про батьків вчинок стали писати газети, називаючи це зразком справжнього патріотизму, начальник пошти навіть запишався, що в його конторі служить такий уславлений патріот. Проте це аніскільки не позначилось на добробуті сім'ї, бо батькова платня лишилась та ж сама...

Батькові трохи полегшало з непролазними злиднями, коли Євген, вступивши на філологічний факультет Харківського університету, не потребував більше матеріальної допомоги, бо пробивався всякими випадковими заробітками — то розвантажував вагони з вугіллям на товарній станції, то пиляв дрова домовласникам, а взимку інколи скидав сніг з дахів. Але через рік після того, як Євген перейшов на власний хліб, батько помер, і на Євгена перейшов обов'язок годувати матір, що лишилась одна-одисінька без усяких засобів для існування. Не йти ж їй, хоробливій, підтоптаній, а до того ж інтелігентній жінці, в найми! На другому курсі Євген зовсім занехаяв лекції в університеті, двічі зрізався на заліку з латини, а як тільки пригріло літнє сонце, подався в рідне місто до матері. Тут, після того як він репетирував у восьмому класі несвітенного телепня, сина міського голови Стелецького, і таки перетягнув його в четвертий клас, за Євгеном ствердилась репутація доброго репетитора. Пропозицій було багато, бо тепер, коли вже другий рік палахкотіла війна з Німеччиною та Австро-Угорщиною, треба було репетирувати не тільки гімназіальних бовдурів, що на кінець літа мали перелізти, а й готувати до екстерну тих молодиків, на яких насувався призов і їм конче треба було скласти іспит за шість класів гімназії, щоб вступити до військової школи, а не йти рядовими солдатами на фронт. Євген набрався тих лекцій по саму зав'язку, але була ще одна причина, що вабила Євгена приїхати до рідного міста.

Ще коли він репетирував у міського голови, Євгена разом із його учнем запрошували до вечірнього чаю. Після бідняцької домашньої обстановки Євген ніяково почувався в пишній аристократичній їдальні Стелецьких, а надто його бентежила старша донька голови Марина, що кінчала дівочу гімназію і збиралась на якісь курси до Петрограда. Вродлива чорноока панна, досить норовиста, що не вважала на думки батьків,

зацікавилась репетитором-плебеєм, і це поволі перейшло в кохання. Вони листувались і тоді, коли Євген опинився в Харківському університеті, і кохання на відстані нібн набирало ще більшої сили. Тепер, коли Євген приїхав на літо до матері, їхні стосунки стали помітні і Марининим батькам. Вони несхвально дивились на обранця своєї доньки. Колишній ротмістр Стелецький, що через гострий ревматизм рано пішов у відставку, але й досі жив спогадами про своїх елегантних полкових товаришів, не раз казав Марині: «І що ти в ньому знайшла особливого? Звичайний собі молодик, якими хоч греблю гати на нашій святій Русі! Не перечу: розумний, розсудливий, здається, і вдачі непоганої, але — хто він? Парвеню, без роду й племені! Хіба ж він тобі до пари?»

Марина пропускала батькові слова повз вуха, і хто зна, чим би скінчились їхні вечірні прогулянки в темних алеях міського саду з обіймами й поцілунками, якби Євгена не призвано до війська. Війна ковтала життя безлічі людських мас, і дотеперішні пільги для одинаків у сім'ї скасовано, та й в університеті тільки студентам-медикам давали змогу вчитись далі й не чіпали.

Євген успішно закінчив школу прапорщиків, і його відряджено на короткочасні кулеметні курси в Оранієнбаумі, відкіля його випущено офіцером.

Тепер уже скінчились його постійні нестатки, бо грошей завелося чимало: всякі екіпіровочні, добові, добра платня, отже, можна було і самому добре вбратись, і матері залишити на прожиття.

Невдовзі, після вдало відбитої кулеметним вогнем німецької атаки на північно-західному фронті, Євгенові надано звання підпоручика і послано як інструктора-кулеметника на Буковинський фронт. Це був нечуваний щасливий жереб. На всьому протязі вогневої лінії від Балтики до Чорного моря Буковинський фронт був єдиним затишним місцем, де у фронтових зведеннях день у день повідомлялось одне й те ж: пошуки розвідників і коротка перестрілка. Тут можна було б спокійно пересидіти всю війну, щоб потім повернутись до університету й, закінчивши його, стати викладачем «словесності» в якійсь гімназії Російської імперії. Тоді б Маринині батьки навряд чи перечили проти їхнього шлюбу. Але...

Непомітно для Євгена, а тим більше для Марини довго громадився гнів і всенародне обурення на неозорих просторах імперії, поки не вибухнув наприкінці лютого 1917 року революцією в Петрограді. Революційне полум'я швидко перекидалось на міста й села і незабаром докотилось до фронту. Бурею пронеслось воно по окопах і прифронтовій смузі, руйнуючи всі дотеперішні суспільні підвалини й стосунки, загорлало гаслами,вимогами й безнастанними мітингами. Виступали досі не відомі нікому промовці, утворювались різні політичні організації, у Євгеновому полку об'явились соціалісти-революціонери, соціал-демократи, навіть якась українська громада. На солдатів сипались паперовим дощем відозви, газети різних напрямків, якісь українські брошури, а головне, в полку утворився комітет солдатських депутатів, куди вступили й кілька молодих офіцерів.

Обертом пішла голова в Євгена, далекого від усякої політики, і перший час він стояв осторонь, збоку спостерігаючи цю запаморочливу політичну круговерть, а потім його зацікавила українська громада, на чолі якої стояв унтер Пустовійт,— з кого вона складається й чого прагне? Здавалось, громада ставила перед собою тільки просвітні завдання: мала чималу бібліотеку, роздавала книжки та газети солдатам-хохлам, таким самим хохлам, яких бачив раніш на базарі Євген у рідному місті, подибував інколи й у Харкові.

Якось Євген розговорився з головою громади Пустовойтом:

— Скажіть, а хто, на вашу думку, я? Сам я з Харківщини, вмію балакать по-українському, але моє прізвище російське — Шуробурєєв. Росіянин я чи українець?

— Та, розуміється, товаришу підпоручику, ви українець. Як по-настоящому, то ваше прізвище не Шуробурєєв, а Шурабуря. Як ото

а пісні співається: «Де взялася шура-буря, вона ж того комарика з дуба здула». Це хтось перекрутив вашу козацьку фамілію на московський копил. Аж смішно — Шуробурєєв! — І Пустовійт зареготав.

Десь півроку тому не можна було б і припустити такої фамільярності солдата з офіцером, але революція стерла колишні відносини й поняття. Через це Євген поставився до слів Пустовойта поважно і сам подумав: справді, яке неоковирне прізвище «Шуробурєєв»! Щось на кшталт «серобурый» або «черно-белый»... Безперечно, Пустовійт має рацію: хтось із предків незграбно переробив давнє прізвище, таке звучне й навіть якесь динамічне — Шурабуря.

Через кілька днів Євген зайшов до української громади і попросив дати йому щось з історії України, бо, крім приєднання Малоросії за Богдана Хмельницького, він нічого не знав. Пустовійт порадив йому прочитати досить грубезний твір Аркаса «Історія України-Русі», підкресливши для авторитетності, що автор «Історії» неабихто — адмірал Чорноморського флоту з Миколаєва.

На фронті було зовсім тихо, не стало навіть «короткочасних перестрілок і пошуків розвідників» у фронтових зведеннях, і Євген увесь віддався читанню Аркасової історії. Він спрагло ковтав очима сторінку за сторінкою, і перед ним, як перед неофітом, розкривався новий, не знаний досі світ, на який не можна було вже дивитись по-старому.

...Така буйна, гучна минувшина, що вражала своїм героїзмом Європу, думав Євген, а що від неї лишилось? Темне, затуркане селянство, що забуло навіть своє національне ім'я... Ні, революція повинна розбуркати його, відродити цю дивну націю, котра загубилась між народами на манівцях свого історичного шляху.

Євген записався до української громади, дарма що ніхто з полкових офіцерів не вступив до неї. Він із запалом вбирав у себе думки й почуття тих багатьох книжок, що прочитав у громаді, а коли на фронті українські вояки почали створювати окремі частини, Євген став командиром української роти в своєму полку.

На початку червня 1917 року Євгена одностайно обрано делегатом на другий український військовий з'їзд у Києві, і він з чотирма солдатами поїхав до нової столиці України, попросивши, щоб йому вписали мандат на ім'я поручика Шурабурі. Відтоді він скрізь підписувався тільки цим прізвищем.

Урочистість другого українського військового з'їзду, котрий відбувся, незважаючи на заборону петроградського Тимчасового уряду, палкі, часом дуже радикальні промови делегатів з'їзду, стрункі, дисципліновані сотні й курені 1-го українського полку імені Богдана Хмельницького, що промарширували київськими вулицями до Софійського майдану на проголошення першого універсалу української Центральної ради, жовто-блакитні прапори на будинках і жовто-блакитні стрічки на грудях багатьох людей — усе справило на Євгена таке невитравне враження, що віднині він назавжди зв'язав себе з Україною та її відродженням.

З Києва він майнув на короткий час до рідного міста побачитися з матір'ю, а головне, серйозно поговорити з Мариною.

Починаючи з кінця квітня, Євген перейшов у листах до Марини на українську мову. Та й як інакше міг би він тепер писати до любої дівчини, як не цією мовою, що стала йому самоствердженням його особистості й виявом світовідчуття! Але як охолодила бідолашного Євгена Маринина реакція на цю зміну в листуванні! Вона писала: «Мій любий, милий Женічко! Що за метаморфоза сталася з тобою, схожа на смішний маскарад? Чому тобі заманулось писати до мене по-українському? Може, це жарт, але жарт недоречний, бо твої листи я розумію тепер через п'яте-десяте, тоді як мені дороге кожне твоє слово. Невже ти міг захопитись цією українською фантазією? Щоправда, вона стає тепер модною, навіть якоюсь мірою оригінальною, але я знаю твою розсудливість, яка повинна була б підказати тобі всю ефемерність українських фантасмагорій...»

«Фантасмагорій»! — повторив сам до себе Євген і гірко подумав: «Та

це ж делікатний вислів усіх супротивників нашого національного відродження! Ні, з Мариною треба конче серйозно поговорити».

Ніяково було відокремлюватись від солдатів-делегатів, але — що вдієш! — передав їм придбану в Києві літературу, пообіцяв через два дні повернутись до полку і першим, що трапився, поїздом помчав до рідного міста.

Мати невимовно зраділа, побачивши сина в офіцерському вбранні, здорового й неушкодженого, аж заплакала з радості. Її здивувала мужицька мова, якою син заговорив до неї, але нічого не сказала: раз син-офіцер став говорити, як на базарі, значить, так треба — він же в неї такий розумний!.. От тільки біда, що Женя посидів з нею якусь годину і вже поспішає до своєї Марини. Хоч і не знала нічого певного, але догадувалась, кого син хоче привести їй у невістки, бо дочка міського голови сама якось підійшла до неї на вулиці, приязно привіталась і спитала, чи нема яких нових звісток від сина. Що й казати — стара пишалася з того, що її син, виходить, так піднісся, аж захотів узяти собі в жінки дочку самого міського голови, чи не першу красуню в місті. Жаль тільки, що покійний батько не дожив до такого щастя!..

Схлипнула стара, прощаючись з сином, так і не встигнувши розпитати його, чи не страшно на тому фронті, чи не загрожує щохвилини смерть, але діло молоде, і не буде ж стара мати стояти своєму єдиному синові на заваді...

Добре, що Євген зустрів Марину, коли та виходила з дому, і тим уникнув зустрічі з її батьками. Не соромлячись сторонніх очей, Марина кинулась до нього, обійняла й поцілувала.

— Чого ж ти не повідомив мене, Женічко, телеграмою про свій приїзд? Я вийшла б зустрічати тебе на вокзал.

— Я приїхав не у відпустку, а вихопився на день після українського військового з'їзду, щоб побачитись з тобою.

— Господи, ти навіть заради нашої довгожданої зустрічі не можеш відмовитись від цієї м о в и!..

Гучний постріл у вагоні розітнув густу нічну тишу. Сотник Шурабуря враз скочив з лави, машинально хватаючись рукою за кобуру з наганом, і кинувся з відділку.

— Що? Вже йдуть?

— Та ні, це Кулініченко спросоння спускав на рушниці запобіжника і бабахнув,— відповів хтось із дальнього кутка вагона, де при світлі каганця один козак роздягався, а другий вбирався на варту.

— Та хто ви — козаки чи діти, що не вміють поводитись із зброєю! — обурено вигукнув сотник. — І потім — чого це вартові змінюються у вагоні, а не надворі, як належить? Щоб цього більше не було!

Сотник полегшено зітхнув і повернувся до свого відділку. Глянув у вікно на залізничні колії, де зрідка блимали поодинокі вогники, і перевів очі на привокзальний майдан. Там була абсолютна темрява й тиша.

— Сплять, як голуб'ята,— чи то іронічно, чи вдоволено проказав сам до себе Шурабуря і, заспокоєний, ліг на лаві, знову поринаючи в спогади...

Серйозної розмови в Євгена з Мариною таки не вийшло. Після її слів «цієї м о в и», які вона вимовила з глузливим притиском, у Євгена пропала охота в чомусь її переконувати: ніяке зерно не проросте, впавши на кам'янистий грунт... А тим часом Марина, не звертаючи більше уваги на те, що Євген і далі відповідав їй по-українському, розпитувала про його самопочуття на фронті й самий фронт.

— Якби ти знав, Женічко, як я боюсь за тебе і як чекаю на твої листи! — сказала Марина з давньою пристрастю, але Євген сам здивувався, що це не викликало в ньому колишнього піднесеного почуття до коханої дівчини. Євген спокійно, наче це його мало обходило, казав, що

фронт розпадається, і якщо якось ще тримається, то тільки завдяки українським солдатам, котрі формуються в окремі частини.

Вони завернули на привокзальну вулицю, і Марина спитала:

— Коли ж скінчиться війна?

— Війна фактично вже скінчилась: боїв нема, але нема й сталого миру.

— І скільки часу триватиме таке становище?

— Хто його знає...

— Навіть ваша Центральна рада не знає?

— Навіть н а ш а Центральна рада не знає.

Вони спинились коло якогось поїзда, що мав їхати на захід.

— А що буде після війни? — спитала Марина, мабуть, маючи на думці їхні майбутні стосунки.

— Буде Україна! — твердо відповів Євген, і Марина, трохи помовчавши перед тим, як попрощатися, тихо, але лагідно промовила:

— Боюсь, що саме ї ї й не буде.

На фронті поручик Шурабура став активним пропагандистом і представником українських вояцьких мас. Незабаром його обрано членом української фронтової ради, і він мусив переїхати до Чернівців. Наприкінці жовтня його послано в складі фронтової делегації на третій український військовий з'їзд. Саме в цей час відбувся більшовицький переворот у Петрограді, і на третій день українського з'їзду виступив з позачерговою промовою щойно призначений генеральним секретарем військових справ Петлюра.

— Зараз треба не засідати, а брати зброю й захоплювати владу! Ми домовилися з арсенальськими робітниками, що вони поділяться з нами своїми запасами зброї. За мною!

За короткий час півтори тисячі делегатів українського військового з'їзду перетворились у поважну бойову силу, що разом із Богданівським полком роззброїли київські школи прапорщиків, котрі складалися переважно з українців, захопили державний банк, телеграф і вокзал. На Печерську червона гвардія добувала штаб військової округи. Спільними зусиллями повалено владу Тимчасового уряду, і Центральна рада своїм третім універсалом проголосила створення Української Народної Республіки в складі Російської Федерації. Тепер можна було утворити й два генеральні секретаріати — військових та закордонних справ, що їх не дозволяв досі Тимчасовий уряд. Відчутно бракувало військових фахівців, через що Євгена, офіцера-фронтовика, залишено в Києві — працювати в генеральному секретаріаті військових справ.

З подвійною енергією заходився Євген організовувати цю нову, таку важливу для державного життя України установу, за роботою занехаяв листування з Мариною, а головне, не помітив тих кардинальних змін, що заходили в політичному житті. Незадоволення більшовиків, що Центральна рада не поділилася з ними здобутками спільної перемоги, дедалі більшало й перейшло у ворожнечу, що після проголошення четвертим універсалом самостійності вилилась у справжню війну. З Петрограда й Москви рушила на Україну десятитисячна армія матросів і солдатів-фронтовиків під командою колишнього царського підполковника Муравйова і наприкінці січня 1918 року підступила до Києва.

Дивна була ця війна: мости через Дніпро — ланцюговий і залізничний — стояли цілісінькі, лиш з обох кінців їх залягли кулеметники, що безугавно стріляли одне в одного; українські гармати били з Батиєвої гори по дніпровій кризі, не даючи змоги червоним перейти на правий берег; з київських круч безцільно пострілювали з рушниць вояки «вільного козацтва», організованого з робітників-українців, через що людських втрат майже не мала ні та, ні друга сторона. Жертви були тільки серед цивільної людності, бо Муравйов гатив по Києву з багатьох гармат будь-куди, не шукаючи військових об'єктів.

І треба ж було статись такому безглуздому випадку: коли Євген поспішав Хрещатиком з генерального секретаріату до їдальні, неподале-

ну від нього розірвався муравйовський снаряд і тяжко поранив Євгена у праву ногу. З перебитою стегновою кісткою Євген пролежав у лікарні всю облогу Києва, прихід червоних, повернення до Києва війська Центральної ради разом із німецькою армією і гетьманський переворот у квітні. Вийшовши з лікарні, він шкутильгав, спираючись на ціпок, з яким ніколи й ніде не розлучався. До стройової служби Євген був тепер непридатний, і довелося стати на канцелярську роботу в гетьманському міністерстві.

Через навалу більшовиків і дальші політичні перипетії листування з Мариною на кілька місяців обірвалось, і лиш тепер Євген написав їй листа. З гіркотою він скаржився Марині, що не в бою, а випадково на вулиці він став калікою на все життя, непридатний не тільки до війська, а можливо, навіть для того, щоб стати їй, чарівній Марині, до пари... «Добрий був би в тебе «жених», що не може без ціпка ступити й кроку!» — сумно іронізував Євген з самого себе, але Марина відповіла пристрасним листом, намагаючись пестливими словами втішити його. «Коли любиш, то сприймаєш коханого таким, яким він був і є,— з каліцтвом, дивацтвом, з усім тим, з чим він увійшов у твою душу. Сприймай і ти мене, Женічко, такою, якою я була і є...»

Здавалось, їхні давні почуття набрали нової сили, але десь наприкінці літа Марина написала йому, що батька призначено гетьманським повітовим старостою. «Уяви собі, що мій батько, дворянин, який ніколи раніш не знижувався, щоб навіть на базарі говорити з мужиками їхньою неоковирною мовою, обклався тепер українськими граматиками й читанками, найняв собі якогось кучерявого студентика і старанно студіює українську мову!.. Розуміється, я не можу поставитись до цього серйозно і певна, що цей дур у батька мине, як і багато чого в нашому теперішньому житті».

Євген опустив розчаровано на коліна листа, і цільний образ Марини знову роздвоївся на кохану вродливу дівчину і невиправного ворога українства...

Він довго не відповідав на листа, а потім, десь аж у вересні, написав: «Мені дуже сподобався вірш українського сучасного поета Миколи Вороного, на який я нещодавно натрапив:

> Нехай з-поміж усіх ти, моя зірниця, сяєш,
> Хай кращий скарб — краса твоя.
> Та коли ти Вкраїни не кохаєш,
> Ти — не моя.

А як тобі цей вірш?»

Але не судилось Євгенові одержати від Марини відповіді на цього листа. Чи то Марина тяжко образилась, чи повстання проти гетьмана, що невдовзі почалось, змусило гетьманського старосту Стелецького тікати разом з родиною далі від міста, але листування з Мариною обірвалось і, може, назавжди. Коли в грудні повстанське військо української Директорії вступило до Києва, Євген, усе ще кульгаючи на праву ногу і спираючись на ціпок, заявився до директоріанського командування й запропонував свої послуги. Прикро було, що він і далі лишався непридатним до стройової служби, через що Євгена в рангзі сотника послано до інтендантства. «Интендантская крыса!» — як зневажливо називали бойові офіцери старої армії інтендантів тилу і як саркастично подумав тепер Євген про самого себе, але з покаліченою ногою високо не стрибнеш!..

Коли наприкінці січня 1919 року до Києва знову стали наближатись червоні, сотникові Шурабурі наказано сформувати ешелон і вивезти військове майно з столиці України.

Отак сотник Шурабура став командиром інтендантського поїзда, що обернувся йому важким тягарем на шиї...

На цьому Євгенові спогади закінчувались, і він, сам того не помічаючи, перед світанком склепив нарешті очі й заснув, та спати йому довго не довелось.

До відділку, не постукавши в двері, вбіг знадвору захеканий вартовий козак.

— Пане сотнику! Вже йдуть. Вийшли на перон...

Сотник Шурабуря скочив на ноги і глянув у вікно. На пероні справді стояв великий натовп селян, а з-за рогу вокзалу поспішно сунули все нові й нові групи.

— Бондарчук! — обернувся сотник до вартового. — Біжіть мерщій до стрілки й переведіть на шепетівську колію. Потім — на паротяг і скажіть Биксанькові, нехай пильнує: як тільки махну білою хусточкою — на всіх парах вперед!

Бондарчук вибіг із вагона, але тут же вскочив до відділку другий вартовий:

— З того боку ще нема нікого, а між вагонами я побачив, що в о н и з перону вже пішли сюди.

— До зброї! — скомандував Шурабуря до козаків охорони, що спали у вагоні. — Спустіть вікна, зарядіть рушниці і будьте напоготові!

Селяни сходили на першу колію з перону. Вони, видати, ще вагались, та коли серед загальної тиші хтось позаду гукнув: «Чого там тупцяєте? Ану йдіть далі!» — натовп рішучіш подався переступати через рейки другої колії. Ще одна колія — і селяни підійдуть до вагонів.

— Виставити у вікна рушниці, і коли скомандую — стріляйте! Тільки не в людей, а високо понад головами.

Сотник висунувся у вікно і голосно крикнув:

— Стійте, не руште далі!

Натовп тільки на мить спинився і знову посунув до вагонів.

— Вогонь! — крикнув до козаків Шурабуря, не впізнаючи власного голосу.

Постріли з дев'ятьох рушниць розітнули ранкову тишу, і з привокзальних дерев злетіла хмара наполоханого гайвороння.

Натовп боязко позадкував до перону. Але на коліях не було жодного трупа й не чути зойків та стогонів поранених.

— Годі, не стріляйте більше! — сказав козакам Шурабуря, але в цей час почулось, як хтось у натовпі загорлав:

— Та то вони тільки лякають, а ви дурні й повірили! Не бійтесь!

Натовп, хоч і не зовсім упевнено, знову рушив уперед. Сотник схопив з полиці у своєму відділку «льюїса», відштовхнув крайнього козака і висунув у вікно коротке дуло ручного кулемета.

— Не підходь! — крикнув він у вікно і пустив коротку чергу понад селянські голови. Від кулеметної тріскотняви натовп шарахнув і кинувся назад, але знову нікого не вбито й не поранено, і селяни, здивовано оглядаючись навсебіч, спинились.

— Ну, чого там?! Біжіть до вагонів: там, хоч би й хотіли, не поцілять! — закричав хтось у натовпі, і люди як очманілі побігли до ешелону.

До вагона вскочив, ледве переводячи дух, козак Бондарчук.

— Стрілку перевів, пане сотнику, Биксанько виглядає з паротяга і чекає вашої команди.

— Добре! Ви, Бондарчук, і Скоробагатько без зброї за мною! — сказав сотник і з'явився на весь зріст у дверях.

— Слухайте всі! — надриваючи голос, закричав він до селян, що вже підбігли до ешелону. — Самі бачили, що я не стрілив у вас, своїх людей. Вам треба шкури? Я дам вам її, тільки не лізьте самі: ви ж не знаєте, у яких вагонах вона лежить...

Сотник зіскочив з приступок і, шкутильгаючи без ціпка, побіг до середини ешелону. За ним поспішили козаки Бондарчук і Скоробагатько.

Вражені селяни поступились дорогою, і сотник Шурабуря, підбігши до якогось вагона, став тремтячими руками розкручувати дроти, якими замість замків були переплетені дверні клямки.

— Підсадіть мене і лізьте самі,— наказав сотник козакам, коли

двері зі скреготом відсунули й стало видно охвйно склеєні всередині великі шкурати.

Увесь натовп з простягнутими вгору руками стиснувся біля цього вагона.

Сотник висмикнув великого шкурата й кинув за двері на селянські голови.

— Беріть, хапайте ваш ремінь! — закричав він і повернувся по другий шкурат. — Діліться між собою, людоньки, як у святому писанії: «І розділиша ризи його»!..

У натовпі зчинилась веремія. Десятки ножів шматували перший шкурат, коли хтось ухопив собі другий шкурат і метнувся з ним убік. «Куди ти тягнеш, захланний! Усе собі, а людям що?» Його збили з ніг і, тупцяючи по ногах і животі поваленого, нашвидку стали ділити здобич.

— Хапайте, жеріть, давіться, вовчики-сіромахи! — в нестямі кричав Шурабуря, викидаючи третій шкурат, і раптом побачив, як від вокзалу біжить і махає над головою клаптем паперу молоденький телеграфіст. Він обминав збоку ворушку купу селян і щосили кричав:

— Пане сотнику! Пане сотнику! Новина! Під Шепетівкою наші перейшли в наступ!..

Шурабуря притьмом витягнув із кишені білого носовичка і, висунувшись із дверей, замахав ним у бік паротяга. Паротяг дав короткий гудок, вагони стукнулись буферами й покотилися вперед, набираючи чимраз більшої швидкості.

А сотник Шурабуря хапав далі нові шкурати і шпурляв у відчинені двері.

У широкому отворі дверей промайнули видовжені залізничні пакгаузи, мелькнула водокачка, шлагбаум на переїзді й стрілочна будка, а сотник Шурабуря все ще жбурляв за двері шкурати, щось бурмочучи.

— Наш сотник сьогодні як стеряний,— прошепотів на вухо Бондарчукові Скоробагатько.

— Видати, не при собі чоловік,— відповів стиха Бондарчук і голосно до сотника:

— Ми вже виїхали на станцію, пане сотнику. Їх тут нема.

— Що? — перепитав Шурабуря. — Їх тут нема? Так, так, вони лишились позаду ділити наші шкури... Хай ділять, хай перегризуться між собою, чорти! Зате наші під Шепетівкою перейшли в наступ! — І сотник, тримаючись рукою за двері, висунувся назовні й другою рукою привітно вимахував чи то до паротяга, де машиніст Биксанько пильно вдивлявся в колію попереду, чи до шепетівських сосон, що підступали до залізничного насипу.

— Наші наступають! Вперед! Слава-а-а!.. — горлав як навіжений сотник.

Козаки Бондарчук і Скоробагатько мовчки перезирнулись між собою і здивовано ворухнули плечима. А довжелезний інтендантський поїзд, розвиваючи дедалі більшу швидкість, мчав справжньою шурою-бурею в невідоме...

Вересень 1980 — липень 1981 років

КУСТАР-«ОДНОНОЧКА»

Колись я був запеклий мисливець і не пропускав жодного відкриття мисливського сезону чи то на водоплавну дичину, чи хутрянного зайця. Цю пристрасть я успадкував від батька, а коли його забрали на першу світову війну, мені дісталася у спадок і його стара дубельтівка льєжської мануфактури. Я часто заходив до мисливської крамниці купити запаси пороху, шроту та пістонів і заразом подивитись на комісований продаж різних калібрів і фабричних марок рушниць. Як письменник, я заробляв тоді добрячі гроші, і одного разу мені приглянулась двоцівка 12-го калібру, а до того ж і безкурківка. Я вирішив її придбати, але вона мала дві хиби: так званий «шат», цебто хитання цівки рушниці від кольби (приклада), крім того, її слід би поворонувати. У крамниці був свій зброяр, який, спокусившись на великі заробітки, переїхав у Росію з родиною на якийсь час із Льєжа в Бельгії на запрошення «Русского общества императорской охоты» й оселився в Києві. Перша світова війна, що тривала тоді, не дала йому змоги повернутись на батьківщину, і він застряг у Києві, а в післявоєнні роки, коли в нашій країні лютувала громадянська війна, він і зовсім втратив надію будь-коли повернутись на рідну землю.

У крамниці мені дали його адресу і розповіли, що це вельми чесна й акуратна людина, великий знавець свого діла, а до того ж володіє своїм власним секретом воронувати крицю, який нікому не відкриває. Мене попередили, що він не запросить з мене зайвого за роботу, але боронь боже мені торгуватися з ним, бо в такому разі він категорично відмовиться й ніяка сила не змусить його знову будь-коли приймати від мене замовлення, хоч би які великі гроші я пропонував йому за роботу.

Діставши такі інструкції в крамниці, я купив уподобану рушницю «Зауер три кільци» й одразу подався за даною мені адресою, бо до відкриття мисливського сезону лишалось тільки три тижні.

Знаменитий зброяр жив на Малій Житомирській в маленькому одноповерховому будиночку у дворі. На мій дзвінок мені відчинила двері симпатична літня жінка явно не слов'янського походження. Вона чемно запросила мене увійти й показала на причинені двері праворуч — робочу майстерню зброяра.

Спершу мені здалось, що я помилився: так у цій кімнаті все було чисто, охайно й до ладу, але посивілий чоловік у чорному робочому халаті одразу ж озвався до мене: «Прошу заходьте й покажіть, що привело вас до мене».

Перш ніж відповісти, я здивовано оглянув цю незвичайну кімнату-майстерню. Праворуч від дверей стояла канапа, а перед нею ломберний стіл з різними свіжими газетами й журналами, які відвідувач, чекаючи своєї черги, міг переглянути. Підлога в майстерні була ідеально чиста — ніякого сміттячка, ані порошинки. Метрів за чотири від ломберного стола з газетами стояв робочий стіл майстра з прикріпленим до нього затискувачем, а на столі лежав всякий інструмент, на стіні над ним між двома вікнами висіли дві полички з різномастним, акуратно розкладеним технічним начинням, якого в разі потреби зброяр міг брати із заплющеними очима.

Я подав майстрові свою рушницю й сказав:

— У цій рушниці треба усунути «шат». Я купив її у нашій мисливській крамниці, відкіля мене й направили до вас.

Майстер уважно оглянув мою рушницю й промовив:

— Добра рушничка, добра, два чоки має, от тільки над «шатом» доведеться добряче попрацювати...

Я мимоволі подумав, яку ж то ціну за свою роботу над «шатом» загилить мені зброяр після такого зауваження, а він ще й додав:

— От якби її ще добре поворонувати, вийшла б зовсім нова рушниця.

— Так, будь ласка, поворонуйте її мені й скажіть, скільки я маю заплатити вам за всю вашу роботу.

Невелика ціна, яку зброяр назвав мені, дуже здивувала мене, бо я подумки припускав її далеко вищою.

Я, звісно, одразу погодився й навіть запропонував зброяреві аванс.

— Моє правило — ніколи не брати гроші наперед. Виконаю роботу, тоді й розрахуємось. Рівно о дванадцятій годині тридцятого липня ви можете одержати свою рушницю, щоб тридцять першого виїхати на початок відкриття сезону. Якщо рушниця буде в чомусь х а н д р и т и, ви одразу ж несіть її до мене, і я виправлю свою хибу без будь-якої плати. Такого в моїй практиці досі не траплялось, але в житті все може статись...

Зброяр непогано говорив по-російському, хоч і з акцентом, а крім того, вживав іноді інших слів замість потрібних йому, наприклад, слово «хандрити» означало в нього хибити, діяти не так, як слід, а замість російського слова «налог» (податок) він звичайно казав «подать». Це не заважало нам цілком порозумітися з ним, до того ж він виявився балакучим і цікавим до всіх виявів життя. У кімнаті нас було лиш двоє, і тому він запросив мене присісти й трохи поговорити.

— Де ви працюєте? — спитав він мене, і коли я відповів, що я літератор, письменник, зброяр дуже зацікавився мною. — Значить, пишете про рівність, братерство, справедливість між людьми?

— Намагаюсь... — відповів я ухильно.

— О, це прекрасно! — вигукнув він майже патетично. — Що може бути вищим за ці ідеали! Я теж за ці високі ідеали, але от питання: як їх здійснити? На мою думку, треба було починати не з Росії, а взяти якенебудь маленьке королівство або князівство в Африці, де живуть карлики-негри, й там спробувати здійснити комунізм. Якби експеримент удався, можна було б поширити його на інші африканські землі. Якби і там вийшло щось путнє, тоді б уже запровадити в усій Африці. І лиш після цього дуже обережно й поволі переносити його в Європу. А то взяли для експерименту таку велику, напівдику країну, як Росія, і що вийшло з того? Розруха, розбрат, хвороби, голод, а головне — в крамницях нічого не можна купити, бо всі вони зачинені. В Бельгії, коли мені треба було купити якусь технічну деталь, я йшов до першої-ліпшої крамниці й купував, а тут тепер треба її дістати. Ох, це підступне слово «дістати»! Воно є в мовах усіх народів світу, наприклад, «простягни руку й дістань мені тарілку з хлібом», але в Росії має воно зовсім інше значення. Д і с т а т и — це означає мати багато знайомих і через них напитувати собі якусь деталь. Хтось вам таки д і с т а є її, і ви, знаючи, що вона вкрадена з комори якогось заводу, купуєте її, заплативши втричі дорожче за її номінальну ціну. Стає соромно перед самим собою, але що ж робити?!

— А чом би вам не поступити на якийсь завод, де вам зобов'язані дати потрібну деталь? — спитав я.

— На завод? — посміхнувся майстер. — Пробував я працювати й на заводі, але більш ніж місяць не витримав. Ви думаєте, на заводі порядок? Таке ж безладдя, як і скрізь!.. Ось, приміром, мені потрібна стамеска або терпуг, у мене, як і в більшості робітників, її немає напохваті, мушу я йти до майстра й просити потрібний мені інструмент. Майстер почне пригадувати, кому він його дав, нарешті, пригадавши, дає його мені. Час минув, а робота стояла... Ні, такий п о р я д о к не про мене, і я пішов із заводу. Хто ж я такий, як міряти на теперішній поділ людей в Росії,— буржуазія чи пролетаріат? Я подумав і вирішив, що я пролетаріат. Я нікого не експлуатував, не маю власності... Власне, маю тільки власний секрет воронування криці, але мають же свої секрети лудильники, наприклад, і спокійно перебувають членами профспілки... За порадою російських товаришів я вступив до спілки кустарів як «кустар-одиночка»,— саме так кумедно переінакшив він російське «кустар-одиночка».

Не маючи охоти далі розводитися з ним на політичні теми, я перепросив, сказавши, що поспішаю, й пішов.

30 липня був дуже спекотний день, і я в білому костюмі о 12-й годині без двох хвилин прийшов забрати рушницю після ремонту. Мені відчинила двері та ж сама явно не слов'янського походження жінка, але цього

разу вона була чогось зажурена й явно наполохана. Жестом, як і перше, вона показала мені кімнату-майстерню зброяра, але я, переступивши поріг, знову подумав, що помилився, тільки тепер навпаки. Де подівся ломберний стіл з газетами та журналами; на меблях і підлозі такий бруд, що я не ризикнув сісти на запрошення майстра в своєму білому костюмі. Майстер крикнув у внутрішні кімнати:

— Амаліє! Принеси швидше з кімнати чистого стільця, щоб замовник міг сісти. — І далі заметушився над цівкою моєї рушниці. — Це перший раз у своєму житті я не додержав слова, вам доведеться з півгодини перечекати, поки я закінчу роботу. Але я думаю, ви пробачите мені цю неточність, коли дізнаєтесь, через що вона сталась.

Через два дні як ви були в мене, до мене заявилась комісія із спілки кустарів. Глянула на газети й журнали, на чистоту й порядок у кімнаті й каже: «Який же це кустар-одиночка? Це добре устаткована майстерня!» — І наклала на мене таку подать, що коли б я спродався зо всім, що маю, однаково лишився б у боргу. Я був у розпачі. Ну, просто хоч у петлю лізь... Я пішов до своїх товаришів російських просити поради, а вони, почувши про мою біду, регочуть: «Дивак ти, Франце,— вони побачили в тебе чистоту й порядок і зробили так, як завжди це роблять». — «Вам добре сміятися, а що робити мені з моєю сім'єю?» — кажу я їм і мало не плачу. «Пусте, Франце! Напиши скаргу до спілки кустарів, але перед цим журнальчики й газети геть! На підлозі хай буде сміття, на робочому столі порозкиданий інструмент, розлий шмаровидло, взагалі щоб був безлад і бруд...» — «Ви кепкуєте з мене: хіба може бруд урятувати мене?» — не повірив я. «А от зроби й побачиш, що вийде». Хоч я й не вірив такому безглуздю, але мені нічого не лишалось, як спробувати виконати їхню дику пораду... І що ви думаєте? Через тиждень прийшла друга комісія, подивилась на цей бруд і сказала: «Яка ж це добре устаткована майстерня? Це типовий кустар-одиночка». І повернула мені попередню подать... Тільки після цього я зміг спокійно працювати й узятись за вашу рушничку. Я вже кінчаю і зараз дам вам її!

За п'ять хвилин він подав мені мою рушницю, що мала тепер вигляд зовсім новісінької.

ЧИСТКА

Якби не деякі несподівані обставини, що стались останнім часом, ніхто в київській філії видавництва «Книгоспілка» не побоювався б чистки, що мала незабаром статись. Чистка — звичайне явище кінця двадцятих років; коли-не-коли воно потрясало не тільки радянські установи, а й партійні організації, вишукуючи недобитків розтрощених класів та всякі рештки минулого, що якимось способом прослизнули між пальцями каральної десниці революції й причаїлись до слушного часу по установах, а то й пролізли в лави партії. Нема нічого дивного, що влада хотіла позбутися всякого непевного елемента. Але це не могло не бентежити співробітників київської філії: тут не було колишніх поміщиків і капіталістів чи жандармів, поліцаїв або білогвардійців, усі знали одне одного, бо попали до «Книгоспілки» якщо не з дореволюційних дрібних українських видавництв, то з кооперації, проти якої Радянська влада нічого не мала проти. Щоправда, не було в київській філії й комуністів: редактор місячника «Нова громада» та комірник не могли скласти партосередку, але всім відомо, що кооператори не дуже пнуться в партію, тим-то не було чогось особливого в тому, що директор філії Качеровський був безпартійний. Але два тижні тому Качеровського, так само як і головного редактора філії Титаренка, раптом арештовано. Для всіх було ясно, що ніякої іншої причини, крім політичної, не було і не могло бути, але до чого тут політика? Обидва вони аполітичні, цілком лояльні радянські

службовці, ні в минулому, ні поготів тепер ні в чому не замішані, навіть на недавньому процесі СВУ в Харкові ні їх, ні взагалі будь-кого з «Книгоспілки» не згадувалось, і раптом — ну просто як грім серед ясного неба ці арешти!!!

Попервах здавалось, що це якесь непорозуміння, котре ось-ось з'ясується й Качеровський з Титаренком повернуться на свої старі місця, тим більше що й досі нікого не призначено замість них і їхні обов'язки тимчасово виконують випадкові люди. Проте тиждень тому до книжкової комори видавництва прийшли якісь офіційні особи й вилучили кілька видань київської філії. І вилучили саме те, що ні в кого не викликало ніякого сумніву, як-от читанку для молодших класів трудшколи Іваниці, котру не раз видавали й перевидавали, або дуже потрібну в сільському господарстві книжку Комендаита «Розводьте кролів». Це вразило всіх чи не більше за арешт Качеровського й Титаренка, бо не можна було добрати причини, підстави, сенсу для цього вилучення. Хтось висловив здогад, чи не спричинилось до цього те, що Іваниця пройшов по процесу СВУ й був засуджений на скількись там років, а Комендант перебував під слідством? Усе це було дуже загадкове, туманне, що таїло в собі прикрі несподіванки, й у цих умовах недалека чистка стала видаватись багатьом не просто черговою кампанією, а спеціально запланованим до київської філії заходом, від якого годі сподіватись чогось доброго.

«Дивне яке прізвище — Комендант! — подумав бухгалтер Микола Степанович Семенець, переглядаючи список вилучених книжок, щоб списати їх з балансу. — Не інакше, як з вуличного прізвиська утворилось. Але що могли знайти в комендантських кролях і взагалі в кролівництві контрреволюційного?..»

Про арешт Коменданта Микола Степанович не чув — він жив вузькими інтересами «Книгоспілки» та своєї сім'ї, й що було поза ними, його мало обходило, але Коменданта, цього енергійного, кремезного чолов'ягу, він знав як автора і трохи як людину. Заповзятливий, ворушливий, незважаючи на свою поважну статуру, він пішов би далеко, якби йому дати волю й простір. Ким тільки він не був і за що тільки не брався! Був представником у Києві органу ВУЦВКу «Вісті», утворив був своє приватне видавництво «Сяйво» й видав непогано кілька цікавих книжок, нарешті захопився кролівництвом. Сам розводив на своїй київській квартирі кролів, підбивав на це інших і навіть написав книжку «Розводьте кролів», яку видала київська філія «Книгоспілки». І що в ній міг наплутати цей запопадливий, серйозний чоловік, що брався за всяке діло сумлінно й поважно? — не сходив з дива Микола Степанович, знявши в задумі окуляри й жалкуючи марно витрачених на видання книжки книгоспілчанських грошей і праці автора, не рівняти до тих теперішніх молодих шмендриків, що лізуть до видавництва зі своїми незугарними віршами й оповіданнями.

Хоч у видавництві всі вважали, що вилучення книжок є небезпечна прелюдія до чистки, але Микола Степанович не боявся чистки. Що вона йому? Його минуле ні блискуче, ні ганебне: син колишнього конторника поміщицького маєтку. Ні пан, ні мужик, щось посередині. Соціальний прошарок, як висловлюються на мітингах. Але таких «прошарків» по установах хоч греблю гати. Освіта? Та майже ніякої! І тут до нього не причепляться, не спитають, яким коштом здобув її, бо дітей робітників і селян не видати було в гімназіях та університетах. Церковнопарафіяльна школа, що її закінчив колись з похвалою, в рахунок не йде, а всього іншого, геть аж до тонкощів подвійної італійської бухгалтерії дійшов самотужки, самоуком. І все ж ніхто не може сказати, що він, підтоптаний уже бухгалтер Семенець, гірший від тих дипломованих бухгалтерів, котрі покінчали комерційні інститути. А якщо додати його обізнаність з літературою, то хай ще позмагаються з ним оті дипломовані. Ще змалку Микола Степанович полюбив книжку й був начитаний. Щоправда, читав

він без певної системи — все, що попадало до рук, та однаково непогано знався на російській класиці, черпонув трохи й з перекладної літератури — і то не тільки там, скажімо, Вальтера Скотта або Мопассана, а й Гюго, Золя, Гамсуна, навіть Шпільгагена прочитав. А що вже до української літератури, то хто зна, чи міг би з ним потягатись перший-ліпший студент-філолог, а то й теперішній молодий критик. Недарма ж бо ще за довоєнних часів Микола Степанович працював у маленькому українському видавництві «Криниця». Крутився він там з ранку допізна, складаючи рахунки, пакуючи книжки, часом, коли не було кому, одвозячи їх на пошту, а заробляв за це копійки. Але в нього й думки не було про якийсь більший заробіток на такому, як казали тоді, святому ділі. Головне, щоб українська книжка була дешева й широко йшла в народну гущу.

Отаким ентузіастом-безсрібником і попав Микола Степанович просто з «Криниці», ліквідованої за перших років Радянської влади, до потужної «Книгоспілки», де став за бухгалтера київської філії. Так хіба ж за це можна йому закинути щось на будь-якій чистці? Хай би хоч наполовину так самовіддано працювали тепер у видавництвах, як вони колись у тій маленькій, бідній «Криниці».

Микола Степанович лагідно жив і працював з людьми, і йому можна було не боятись, що хтось наклепає на нього якусь вигадку під час чистки. Не полюбляли його тільки молоді письменники, яких наплодилось тепер так багато, що їх і не запам'ятаєш усіх. Річ у тім, що Микола Степанович, за криничанською звичкою, всіляко намагався зменшити авторський гонорар задля здешевлення української книжки. Він і досі не міг позбутись давнього погляду, що українському письменникові досить і тої слави, що його надрукували, а не те щоб розкошувати на авторському гонорарі.

Єдиний виняток серед молодих письменників він робив Валеріанові Підмогильному. Творів його Микола Степанович не читав, бо Підмогильний працював у київській філії молодшим редактором; сюди його взяв криничанин Титаренко, щоб передати комусь свій досвід і знання у видавничій справі. Чемний, розумний, хоч з обличчя видавався ще зовсім дитиною, цей молодик, кажуть, знав навіть французьку мову й перекладав з неї на українську, але до бухгалтерії він заходив тільки одержувати платню, а не гонорар, і це якоюсь мірою сприяло бухгалтеровій симпатії до нього: не якийсь там плужанин або гартованець, а таки справді письменник.

Якби хтось із тих шмаркачів, що їх Микола Степанович і за письменників не вважав, спробував би розтулити проти нього свого писка, за нього неодмінно заступилась би дирекція філії, котра високо цінила його працьовитість і точну, завжди «в ажурі» роботу. Шкода тільки, що за всяким клопотом дирекція забувала матеріально заохотити копітку роботу свого бухгалтера, й тому зарплата Миколи Степановича лишалась така сама, що й за тих часів, коли нові радянські гроші, червінці, були в ціні, тоді як авторський гонорар набагато підвищився. Проте Микола Степанович не ображався: платні ставало сяк-так на скромне прожиття, а чого ж іще треба? Щоправда, теперішнє видавниче діло в «Книгоспілці» не назвеш святим (тут, на думку Миколи Степановича, видавали часом такий непотріб, що в «Криниці» нікому й на думку б не спало переводити дорогий тепер папір на таке казна-що), одначе діло було корисне, ширило освіту й культуру. До того ж Микола Степанович відповідав тільки за фінансові справи й на зміст видавного не мав ніякого впливу — то клопіт головного редактора, директора філії та столичного харківського правління «Книгоспілки».

Що ж іще могло бути сумнівного в його біографії, яку під час чистки треба показати всім навиворіт? Військова служба? Ні в білих, ні в червоних він і близько не був, не служив навіть у царській армії через плоскостопість та велику короткозорість. Не належав ні до якої політичної партії, хіба що у сімнадцятому та вісімнадцятому ходив часом на маніфе-

станціях під жовто-блакитними прапорами... Але ж хіба він один там ходив, та й коли це було!

Ні, і тут нема чого турбуватись, а все інше було таке звичайне, що на ньому навряд чи могли спинитись пильні очі: одружений, дітей нема, на утриманні хвора на туберкульоз дружина й старі, немічні тесть і теща. З такими анкетними даними можна спокійно йти на будь-яку сувору чистку.

Але як списувати вилучені книжки? На підставі чого вони вилучені? Чому? Для бухгалтерії потрібні точні пояснення, папірець, документ. З цим і пішов Микола Степанович до молодшого секретаря філії Кондратюка, а водночас і поінформуватися, що ж діється на світі, коли почали вилучати такі потрібні книжки.

— Шукають шкідництва... — махнув рукою Кондратюк.

— Як то шкідництва? — не зрозумів Микола Степанович, аж зняв з носа свої лупаті окуляри.

— А так, вважають, наприклад, що ми, видаючи, приміром, читанку Іваниці, робили не користь, а шкоду.

— Та ми ж виконували замовлення Наркомосвіти!

— Так само, як виконали замовлення Наркомзему, видавши книжку Комендванта «Розводьте кролів»,— саркастично зауважив Кондратюк і додав: — А тим часом виходить, як зафіксовано в акті про вилучення, «виконували соціальне замовлення куркуля»...

— До чого тут куркуль? — обурився Микола Степанович. — Це неправда!

— От ви й скажіть їм, що це неправда,— сумно посміхнувся секретар, знаючи наперед, що ніхто у видавництві не зважиться публічно заперечити ідеологічних висновків спеціально створеної десь у верхах комісії, котра вилучила книжки.

Але Микола Степанович зважився.

І зважився він на це в такий невідповідний час і в зовсім непідхожому для щирих розмов місці: на перших загальних зборах співробітників філії, що ними розпочиналась чистка установи! Ну просто як здитинився чоловік або впав з неба, нічого не навчившись за ці тринадцять років революції й не засвоївши досі, що далеко не все, що думаєш, можна одверто прилюдно казати... Тільки повернувшись пізно ввечері додому, Микола Степанович ніби трохи опам'ятався й став думати, чи не забіг він здуру справді занадто далеко. Життя, казав покійний батько, це як гра в кота-мишки, тут лобом стіни не проб'єш і ложкою голіруч не візьмеш. Недарма казали в народі: «Не той козак, хто переміг, а той, хто викрутився»,— а він на цих зборах так закрутився, що голова обертом пішла.

Він довго не міг заснути й пригадував усе до найменших подробиць. Збори почались, як звичайно, словами голови комісії в справах чистки: «Дозвольте загальні збори співробітників київської філії «Книгоспілки» вважати відкритими». Цього разу Микола Степанович не подумав, як завжди, для чого це «дозвольте вважати», ніби хтось може вигукнути: «Ні, не дозволяємо». Він, як і всі, насторожився послухати, що скаже цей голова. Сидячи, як чільний працівник видавництва, в першому ряду, Микола Степанович добре роздивився цього чорнявого чоловіка середніх літ, з металево-холодними сірими очима, котрі, дивлячись на когось, підозріливо примружувались у той час, як тонкі губи починали ворушитись, ніби чоловік дожовував ще не проковтнуту їжу.

Після короткої паузи, коли голова мовби чекав, чи йому дозволять відкрити збори, важко зітхнув, наче мав робити тяжку й неприємну роботу, і одразу перейшов у наступ.

— Нам доведеться перечесати не просто установу... — тут голова сумно зітхнув,— в справжнє кубло, де причаїлась малоприхована контрреволюція, що діяла під невинною вивіскою кооперативного видавництва...

Голова комісії одразу задав такий тон, що навіть ті дрібні службовці,

котрі не бачили для себе небезпеки і йшли на чистку спокійні, стали почувати за собою якусь невловиму провину. Виходило, що на процесі СВУ пройшла тільки невелика група одвертих ворогів Радянської влади, тоді як замаскована нечисть приховалась по таких закапелках, як «Книгоспілка», і коїть далі своє чорне діло...

Почувши про СВУ, Микола Степанович мимоволі згадав чийсь влучний дотеп про той судовий процес, котрий кілька місяців тому відбувся в приміщенні харківської опери: «Опера СВУ, сценарій і музика ДПУ». Він крутнувся на стільці, готовий дорікнути промовцеві: як можна закидати книгоспілчанам якесь загадкове СВУ, коли про «Книгоспілку» на суді й мови не було! Та й чи було взагалі це СВУ?.. Сам Микола Степанович дуже сумнівався в цьому. А тим часом голова чистильної комісії метав далі свої філіпіки:

— Навіть брошуру Чаянова, цього всесоюзного шкідника в сільському господарстві номер один, видали! Не полінувалися перекласти її з російської на українську мову! Проте в класових ворогів різних націй мова спільна, коли ідеться про ворожнечу до Радянської влади...

— Так Чаянова ж видали з наказу ЦК! — не стерпів вигукнути з місця Микола Степанович.

Голова комісії спинився, пожував губами й перевів погляд своїх металевих очей на Миколу Степановича.

— Ви хочете щось сказати? Я дам вам слово,— і застережливо підніс руку, немовби Микола Степанович уже рвався на трибуну.

— Нема чого дивуватись, що київська філія «Книгоспілки» видавала таку, з дозволу сказати, продукцію, коли в ній заправляли такі зубри націоналізму, як Качеровський і Титаренко! — аж визвірився голова, кинувши гнівний погляд у бік Миколи Степановича, який з гіркотою подумав: «Боже, що він меле! Качеровський і Титаренко — зубри!..» І, вирвавши з блокнота аркушик, став нервовою від хвилювання рукою начеркувати коротенькі замітки для свого виступу.

— Не раджу вам брати слово — не оберетесь потім клопоту! — прошепотів на вухо Миколі Степановичу Кондратюк, що сидів поруч, але хіба міг мовчати Микола Степанович, почувши таку неправду про керівників філії. Тим часом голова, закінчуючи промову, як годиться, вигукнув:

— Хай живе наш любимий вождь, мудрий керівник і непохитний, вірний ленінець товариш Сталін!

Як і належало, всі присутні гучно заплескали, навіть Микола Степанович за звичкою кілька разів плеснув у долоні, а голова, виголосивши ще кілька трафаретних «хай живе», сів, трохи пожував губами й знову підвівся.

— Ви, здається, хотіли щось сказати? Кажіть, а ми послухаємо.

Оце «послухаємо» голова вимовив так єхидно, що інший знітився б і поспішив відмовитись від слова, але не такий був Микола Степанович. Мовчати, коли чуєш неправду, це значить підтримувати її, брехати самому, і він, схопивши свого списаного аркушика, рвучко підвівся й кинувся до кафедри, що правила за трибуну.

— Брошуру Чаянова ми видали тому, що був припис ЦК, в архіві є відповідна документація...

— Чому видано брошуру Чаянова й хто за це повинен відповідати — з'ясують слідчі органи, це не належить до нашої компетенції,— перебив Миколу Степановича голова і сердито спитав: — Ще маєте щось сказати?

Микола Степанович зітнувся. Як можна казати про інші вилучені видання, коли тобі враз перебаранчують висловитись? Він знизав плечима і після хвилинної розгубленості, почувши слова голови: «Кажіть, кажіть! Ви ж просили слова»,— бахнув таке, що всім здалося, ніби мають не його, як інших, чистити, а він намірився чесати чистильну комісію:

— Я хочу спитати: як можна обвинувачувати київську філію в тому, що нею керували Качеровський і Титаренко, коли керівників признача-

ють згори, а не обирають знизу? Як можна закидати якусь ворожу діяльність Качероаському і Титареикоаі, коли їх ще ие суджеио, колн аоии тільки під слідством? Так може статись, що аоии аипраадаються і їх випустять!

— Прошу не нав'язуватн саоїх поглядів иа Качеровського й Тнтареика слідству! Ближче до суті! — зиоау перебиа Мнколу Степаиоаича голоаа, і той на мить спантеличився, але почуття власної прааоти повернулось до нього й иадало сил. Він сказаа майже ніжно:

— Квчеровського й Титарснка ми всі добре знвємо, не один рік прцюаали з иими разом... А з Тнтарснком я прцював щє у вндавництаі «Криниця»...

— От ви про це й скажете иа слідстаі,— підвівся голова, показуючи цим, що час для аиступу першого промоаця анчерпаася. — Хто ще просить слоаа?

Але охочих більше ие аияанлось. Слоаа голови про слідстао, дарма що були сказаиі досить лагідио, прозвучали для всіх загрозлнво. Тільки Микола Степаноаич ие відчув цього, иааіть ие заерпув уваги иа це підступне слово. Він затримаася иа кафедрі, розгублений від того, що йому не двли закінчнтн його думкн, й дивився на залу — хто підніме руку взяти слоао й підтрнмати його. Але асі моачали. Навіть старий криничанин з доагими козацькими аусами Мірошииченко, що працюаав у андавництві старшим коректором, сховаася в задиіх рядах за чужими спинвмн й опустив ннзько голову. Мнколв Степвновнч перевів безпорадиі очі иа секретаря Коидратюка, але той тільки хитаа скрушио головою, иемоаби подумки дорікаа йому: «Знайшли чим хвалитнсь: у «Криниці» працюваа! Про це тепер краще б помовчатн...»

Зовсім спантелнчений і зніяковілий, Мнкола Степаиовнч поволі зійшов з кафедрн й повернувся ив своє місце. Він здивоваио кліпаа очима, не можучн збагнутн, як цій иесимпатичиій людиии, що взяла на себе місію безстороннього судді, адалось так спритио оберпути його правдивий внступ на майже комічний пшик.

Голоаа комісії обвів іронічним поглядом мовчвзну залу й з иеприхованим сарказмом сказаа:

— Що ж, більше ні а кого иемає бажання внступнтн?.. А атім, мабуть, на перший раз досить і сьогоднішнього внступу... — голова иахилиася до свого блокиота иа столі,— аиступу бухгалтера Семеиця. Він твкий яскравий, такий промоанстий, що важко щось і додати до иього.

Багато хто в залі одразу звернуа уаагу, що голова назвав Миколу Степаиовича не «товариш Семеиець», а тільки «бухгалтер Семенець», і аідчув у цьому трнвожиу ознаку, а те, що він став апригвти далі, зрідка пожовуючи в пвузвх губвмн, було страшио слухатн иввіть двлеким аід Миколи Степаноаича в роботі й побуті співробітникам філії. Виходило, що бухгалтер Семенець, може, й сам того не бажаючи, розкриа сумиу картину аиутрішиього стану філії. Тут, моаляв, не те що окопались приховаиі класоаі аороги, а й переходять у наступ, у контратаку. Голоаа при цьому аж замахав у повітрі кулаками.

— Недармв казав наш любнмий вождь, геніальний прозорлиаець товариш Сталін, що чим більше буде в нашій країиі перемагати соцівлізм, тим запеклішим, скажеиішим буде опір недобитків розтрощенних, приречеиих иа загибель експлуататорських класів! Внступ Семснця — наочний доказ того. Але про це будємо говоритн а иаступиі дні,— зааершив свою кінцеву промову голова, зібрвв серед пройнятої похоронним настроєм тиші свої пвперн й закрив збори.

Може, тому, що Мнкола Степаиовнч ие рвз уже на мітннгах та зборах чуа ці грізні слова, чн, може, щось іише гальмувало його сприйиятлнвість, але на нього вони не справили такого гнітючого араження, як на іиших. Проте йому не хотілось зіткнутнсь з членами чистильиої комісії при аиході, і аін затрнмався. Рушиа із зали тільки тоді, як подались до виходу задні ряди. І тільки тепер до його саідомості став доходнтн страшний сенс оствиніх фрвз головн комісії. Замість того щоб підійти

й поспівчувати Миколі Степановичу, всі його товариші, всі ті співробітники, котрі ще сьогодні вдень приязно розмовляли з ним, а дехто й навіть запобігливо, швиняючись перед його бухгалтерською посадою, зараз збочували від нього, як від зачумленого, й намагались швидше прослизнути повз нього. Лиш хтось позаду докірливо прошепотів:

— І навіщо було виступати? Тільки себе скомпрометувати й на нас навести підозру...

Ці слова вжалили Миколу Степановича, але він не обернувся глянути, хто їх сказав. Чи не однаково? Певно, так думають якщо не всі, то більшість. Навіть Василь Сильвестрович Мірошниченко, цей колишній криничанин, що підтримував з Миколою Степановичем близькі стосунки й вряди-годи заходив до нього додому, підійшов не одразу, а наздогнав на вулиці, коли Микола Степанович одійшов далеко від «Книгоспілки».

— Ех, друже мій, друже! — журно промовив він, озираючись, чи не йде хтось близько позаду. — Не треба, не треба було виступати вам, та ще так гаряче, та ще в перший день цієї проклятої чистки! Важко навіть уявити, що тепер буде...

— То що ж, Василю Сильвестровичу, слід було мовчати, коли чуєш таку неправду про нашу роботу, такі наклепи на Титаренка й Качеровського? Та ви ж знаєте Титаренка ще з «Криниці»!

— Знаю, але треба б якось м'якше, делікатніше, а ви одразу...

«І ти, Бруте!..» — гірко подумав Микола Степанович і зрозумів, що підтримки у видавництві він не матиме ні від кого. Надто коли Мірошниченко сказав, зітхнувши:

— Проти сили і віл не потягне. — І поспішив прощатись: — У мене вдома ще ціла купа непрочитаної коректи. Бувайте здорові!

Удома Микола Степанович відмовився від вечері, яку, вставши з ліжка, хотіла подавати дружина. Він навіть не помітив, що на її змарнілому, виснаженому туберкульозом обличчі знову ярились хоробливі рум'янці — ознака підвищеної після недавніх дощів температури; не спитав, як завжди, про самопочуття, а на її запитання про збори тільки махнув рукою:

— Звичайна балаканина...

Стурбована його незвичайно збудженим станом дружина тихо спитала:

— А все ж? Розкажи, що там було. Я ж ці дні все в ліжку й нічого не знаю, що діється в світі...

Микола Степанович не казав досі дружині про майбутню чистку, бо й сам не надавав їй великого значення, але зараз він свідомо промовчав, боячись бентежити хвору жінку. Ледь усміхнувшись, він удавано байдужим голосом відповів:

— Кажу ж тобі — нічого особливого, так, усякі теревені...

Він за звичкою поцілував дружину в гаряче чоло й, щоб уникнути дальших розпитувань, стомлено промовив:

— Завтра в мене буде багато роботи — треба виспатись. На добраніч, Марусенько!

Пішов у свою маленьку другу кімнату, швидко роздягнувся й ліг на застелену для нього стару канапу, де дружина на випнуті пружини понакладала маленьких подушечок.

Але заснути він довго не міг.

Знову й знову перебирав він у пам'яті все, що відбулось на зборах, пригадував, що мав сказати й що вдалось йому висловити, але ні в чому не вбачав ні різкості, ні неделікатності, про які мимрив дорогою Мірошниченко. Ге, неделікатність! А хіба делікатничав голова комісії, називаючи Титаренка й Качеровського зубрами націоналізму, а київську філію, цебто їх усіх, кублом контрреволюції? Хіба можна було змовчати й нічого не сказати проти, тим самим ніби стверджуючи слушність цих безпар-

дониих обапиуаачеиь? Ні, йому, Миколі Степаиоаичу, вонп поаниині були б дякуаати за його внетуп, а вони...

Вони поспішали мерщій обійти його, боячись, щоб аін не спиина когось із них, просто тікали від нього, тоді як елементариа чемиість, звичайна людяність мала б підкззати їм сказати товаришеві, що аскочпа у халепу, бодай слово розрвди, втіхи, співчуття... Яка ганьба!

І Миколі Степаноаичу вперше подумалось, що аін досі, аласие, не знав саоїх товаришія, він уявляа їх далеко кращими, ніж вони аиявились сьогодні... Але хто ж аони й хто аін сам, аідсторонений тепер від ниx неаидимим, але непереладним бар'єром? Вони — радяиські громвдяии, а аін — контрреаолюціонер? Вони — проти експлуатвторіа, а він, аиходить, за? Брехия! Смішио про це й казати. Чи міг же аін бути на боці поміщиків і тих сільських глитаїв, чи, як тепер їх нвзивають, куркулів, од яких стільки натерпівся колись його покійиий батько й аін сам? Чи ж не зазнвв аін нужди, горя, ба навіть справжнього голодуваиия, коли, опинившись у місті, сам, без ніякої сторониьої допомоги, пробиааа собі дорогу до осаіти? Чи ие глузуаали поперввх тут з його мови всикі пвии та підпанки, щоб аін одстоював аладу капітвлістіа, отих фабрикантів, що смокчуть з робітничого ладу всі соки, як на селі поміщики й глитаі з батракіа та малоземельних?

З того часу, як аін під аплиаом гоголіаського «Тараса Бульби» та Шеаченкоаого «Кобзаря» став тим, що звалось «саідомим українцем», Микола Степаиоаич иенааидіа тих п'яаок иародиих уже хоч би за те, що воии були проти «українстаа». Глитаям хотілось, щоб і в иих було «по-настоящому», як у російських або зросійщених чи польських поміщиків, в власники фабрик і шахт иа Україні були злебільшого французи та бельгіііці або такі ренегати-українці, як цукровики Терещенко й Харитоненко.

А хіба вся українська література — Шевченко, Франко, Леся Українка, Нечуй-Левицький, Мирний, ие кажучи вже про Грабоаського, Стефаника, Тесленка, не була антипанська, антибуржуазна? Тв хоч би взяти й видааництво «Криниця», що видало перед аійною книжку Васильченка з його чудоаою «Мужицькою арихметикою», котру й тепер, зв браком у сучасиій літературі чогось до свого смаку, ие рвз перечитуаав Микола Степвиович, хібв було в иій щось буржуазие чи иапіоналістичие, як його назвав у кінцевій промові сьогодні голова чистильної комісії?

Хіба ие радіа щиро Микола Степанович, коли впав царат і иа київських аулицях замайоріли вільио червоні прапори, а за ними і жовто-блвкитні? Аж сльози радості текли тоді по його немолодих уже щоках у ті незабутні дні, коли асі враз почули себе братами й тішились та обіймали одне одиого, як иа аеликдень!

Щоправда, дальші політичиі події, якими жив разом з усіма й Микола Степаноаич, завернули ие так, як мріялось. Усі стали вільними, ріаними, а звміcть того щоб між ними звиииували радість і згода, почались сварки й суперечки. Гризлась українська Центральна рвда з петроградським Тимчасоаим урядом, котрий ие хотів иадати автономії Україні, пізніше почались непорозуміння й зіткнеиня Центральної ради з більшоаиками, вж дійшло кінець кінцем до війни. А чого, спитати б? Центрвльна рвда проголошувала вільну Україну, але ж і більшоаики були не проти неї. Наапаки: обвинуаачуючи петроградський Тимчасоаий уряд в імперіалізмі, більшовицькі гвзети не раз закидали йому, що він продоажує колоніальну політику й не дає аолі Фінляндії й Україні. Чого ж це треба! І Микола Степвиович з усіх російських партій щиро співчуввв тоді тільки більшоаикам. Та ось настав січень аісімнадцятого року, коли після приходу більшоаицького війська під командуваиням колишнього царського полковника Муравйова иа аулицях Києва стало небезпечно говорити українською мовою, бо розлючені тижневим опором «вільного козацтаа» мураайоаські матроси могли просто розстріляти. Це ие тільки сполохало Миколу Степаиоаича, а й зовсім одштовхиуло від більшоаицької партії. І тоді він уперше збагнув, що далеко не все, написне в газетах,

відозвах і в гаслах на прапорах, має такий же привабливий вигляд і в дійсності...

Але Центральній раді й її універсалам він вірив. Та й як було не вірити, коли вона стояла за вільну Україну! Яка то буде вільна Україна й що вона зробить з поміщицькою землею, до якої рвуться селяни, як порядкуватиме на промислових підприємствах, де робітники вимагають восьмигодинного робочого дня й робітничого контролю над виробництвом,— Микола Степанович не замислювався: то розв'яжуть українські установчі збори, де зберуться не поміщики й капіталісти, а представники робітників, селян і всякого трудового люду.

Але діло пішло як через пень колоду перетягати: ніяких установчих зборів не відбулось, Центральну раду розігнали «союзники» німці, й запанував гетьман Скоропадський, котрий, наче виправдовуючи своє прізвище, скоро впав, замінений Директорією, а цю прогнали більшовики аж за кордон. Прогнали й так ствердились, що ні повстання, ні руїна, ні голод, ні тиф не могли їх спихнути.

І що найбільше дивувало Миколу Степановича, то це те, що ні до якої влади, навіть до своєї української, так не горнулись робітники й селяни, як до цієї більшовицької, котру Микола Степанович не любив і боявся. Не інакше як до цього призводила народна темрява, успадкована від царату, й невміння демократично жити в демократичній країні. Недарма ж бо й освічені люди, інтелігенція, за поодинокими винятками, цурались, як і Микола Степанович, більшовицької партії.

Його мало тішив неп, ота нова економічна політика більшовиків, коли стало легше дихати, повідкривались приватні й кооперативні крамниці, не розганяли, як перше, базарів,— продавай і купуй, що тобі треба; зникли щодня знецінювані «метелики» й мільйони, чи, як їх називали в народі, «лимони», а замість них стали платити у видавництві червінці, тверду радянську валюту; люди стали добре їсти й пристойно одягатись. І все ж Микола Степанович не вірив більшовикам.

Та ось відбувся XII з'їзд більшовицької партії, до перебігу якого, а далі й до резолюцій став вчитуватись у газетах і розчаровуваний уже не раз Микола Степанович. Ще б пак: у центрі уваги з'їзду стояло національне питання!.. А які виступи, які промови, які гасла! Як викривали великодержавних шовіністів з партійним квитком українець Скрипник і росіянин Яковлєв! А сам Троцький так прямо сказав: «Пересолити в національному питанні — не біда, недосолити — ось погано!..» Голова могла піти обертом від таких слів. І одразу ж після з'їзду почалась така українізація, якої не бачила Україна ні за Центральної ради, ні за гетьмана, ні за Директорії. В установах діловодство переходило на українську мову, українізовувались школи, навіть у вищих навчальних закладах переходили у викладанні на українську мову. Це тобі не дві українські гімназії на весь Київ за Центральної ради й два українські університети на цілу Україну за гетьмана, а вся початкова, середня й вища освіта! А вже щодо книжок, журналів і газет, то Миколі Степановичу уві сні не могло наснитися, що їх стільки видаватимуть українською мовою. Далебі, він і сам міг би тепер вступити до більшовицької партії, в яку влились українські боротьбисти й укапісти, якби хтось запропонував йому те. Але йому не пропонували, а сам він не любив пхатись наперед, та й не молодий уже для такого діла. У всякому разі, не тільки він сам, а й усі, хто знав його, вважали Миколу Степановича тепер за абсолютно певну радянську людину й скромного трудолюба-працівника.

Раптові арешти всім відомих, абсолютно лояльних до Радянської влади людей у справі СВУ приголомшили Миколу Степановича як гуркіт грому в ясний, безхмарний день, а самий судовий процес над СВУ у Харкові вразив його до нестями. «Совість української інтелігенції», як звали академіка Єфремова, виступає в жалюгідній ролі якогось авантюрного вербувальника членів для підпільної контрреволюційної організації і сам про це свідчить на суді! Важко повірити, що це така ж сама правда, яка вчувалась у його статтях у «Раді» й «Новій раді», в капітальній праці,

відомій кожному українському інтелігентові, «Історії українського письменства». Комуністи кажуть, що нема одної правди: в експлуататорів своя правда, в експлуатованих інша правда. Микола Степанович не може з цим погодитись, бо виходить тоді, що Єфремов усе життя своє казав експлуататорську правду, а на суді заговорив правдою експлуатованих... Чистісінька нісенітниця! Правда є тільки одна: двічі два завжди буде чотири, а не п'ять, байдуже чи множитиме визискувач чи визискуваний, і за всіх режимів і влад чорне буде чорним і біле лишиться білим. Так він думає і думатиме, поки віку його. Та й усі ті співробітники, що сьогодні відсахнулись від нього, напевно, думають так само, але вони побоялись сказати правду, а він ні. Як у Шевченка: «Найшовся-таки один козак із мільйона свинопасів»? Микола Степанович був досить скромний, щоб так подумати про себе, але йому було ясно, що інакше він би не міг повестись, якщо не хоче втратити повагу до самого себе. І коли вони стали такими страхополохами? — не міг зійти з дива. Хіба той же Мірошниченко не тримався гідно в жандармерії, коли його викликано було на допит у справі «Криниці» за видання Васильченкової книжки? Хіба не він гримів своїм басом на маніфестаціях за перших років революції: «Душу, тіло ми положим за свою свободу і покажем, що ми, браття, козацького роду»? А що лишилось тепер від того «роду»? Довгі козацькі вуса й дебела статура, що боязко ховалась сьогодні за чужими спинами?

Микола Степанович аж пересмикнувся від огиди. І тут, наче пояснюючи сьогоднішню поведінку Мірошниченка й інших мовчунів на зборах, Миколі Степановичу пригадались вичитані десь слова декабриста Вяземського про свою епоху: «В России тогда не было общества, а было только лишь народонаселение...» Невже ж і тепер,— подумав Микола Степанович, він один лишився громадянином, тоді як усі інші обернулись на «народонаселение»? Коли ж і як сталася ця бридка метаморфоза, якої він досі не помічав?

Але відповіді на це він не міг знайти. Єдине було тільки ясно, що боронитись на чистці йому доведеться самому. І тепер він буде боронити тільки самого себе, а не їх усіх. Ні, ні, не тільки себе, а й чесне ім'я Титаренка й Качеровського. За них він певен, як і за самого себе, та й не годиться ж лишати товаришів у біді.

З тим він заснув кінець кінцем, щоб наступного дня рано прокинутись, нашвидку одягтись та поснідати й, не поголившись, поспішати до видавництва готуватись до оборони.

Сьогодні його вже не дивувало, що у видавництві, навіть у бухгалтерії, з ним уникали розмовляти й вдавались до нього тільки в крайніх ділових справах, та й то коротко і якомога непомітніше. Тепер це вже не бентежило Миколу Степановича, бо він знайшов для них слушне визначення й сам собі подумки саркастично казав: «народонаселение»...

Чистка мала відбуватись вечорами, й Микола Степанович гадав, що першого ж вечора будуть чистити не кого іншого, а саме його, тому він облишив поточні справи й кинувся до архіву шукати виправдальної для себе документації. Йому швидко вдалося знайти папірці з харківського правління «Книгоспілки», де наказувалось київській філії видати на підставі вимоги Наркомосвіти читанку Іваниці й на прохання Наркомзему — книжку Комендапта «Розводьте кролів», а от того папірця з приписом ЦК партії перекласти на українську мову й видати брошуру Чаянова, згодом обвинуваченого в «чаяновщині», ніяк не міг ніде розшукати. Чи папірець з часом десь загубився, бо видано брошуру давно вже, чи хтось свідомо витяг його з архіву? Спитати б про це Кондратюка, котрий, власне, як секретар, мусив би відповідати за цілість архіву, але Кондратюк не скаже тепер правди, та, може, він і сам з чиєїсь намови тишком вилучив той одіозний документ, що був би виграшним козирем в обороні Миколі Степановичу, а за ним і Титаренка з Качеровським, які з своєї

ініціативи ніколи б не видали чужу видавничому профілю київської філії брошуру Чаянова.

Шукав Микола Степанович той документ в архіві аж до кінця робочого дня, але, так і не знайшовши, пішов увечері на чистку. Просидів чотири години, поки викликали й чистили інших, а свого виклику так і не дочекався. Він мало що чув з того, що відбувалось у залі, бо всі думки його були зосереджені на своєму оборонному виступі, де він скаже все, аби тільки не перебаранчали йому й він через те не забув би якоїсь важливої дрібниці. Однвче його не викликали ні першого дня, ні другого, ні третього, аж до останнього дня чистки не викликали. Прочистили вже всіх. І вже відомо стало, що деного, в тому числі й Мірошниченка, виключили з штатів київської філії, і Микола Степанович лишився один нечищений. Виходить, лишили як ефектний номер на апофеоз — через те й барилися з ним.

За цей тиждень напруженого нервового чекання він зовсім занепав: ходив неголений, змарнілий, роздратований. Довго намагався приховати від дружини, стурбованої його станом, правду, але не витримав до кінця, бо якось же треба пояснити їй, чого він щовечора йде до видавництва й повертається додому мало не опівночі.

— Переглядають наші штати, кадри співробітників,— відповів він ухильно на її настирливі розпитування.

— Чим це викликане? — тривожно спитала вона, зазираючи йому в вічі.

— Хтозна-чим — нам нічого не кажуть... — знову силкувався Микола Степанович ухилитись від прикрої правди, але дружина підійшла до нього впритул, узяла за руку й сумно промовила:

— Ти щось приховуєш від мене, Миколько, я ж бачу...

— Та нічого особливого нема. Ну, може, буде скорочення штатів — для того й переглядають їх... — відповів якомога спокійніше, щоб звздалегідь приготувати дружину й не приголомшити, коли його вичистять, у чому він після виключення з видавництва тихенького Мірошниченка за те тільки, що колись працював у «Криниці», майже не сумнівався.

— Невже можуть скоротити й тебе? А як же ми тоді?..

Досі Микола Степанович, заклопотаний збиранням потрібних документів, зніманням копій з них та готуванням до свого останнього слова, про це не думав. Звісно, рахівничі працівники скрізь потрібні, але не заплямовані, не «вичищені». З позначкою в трудовій книжці «звільнений з політичних мотивів» або ще гірше «вичищений як ворожий елемент» важко буде знайти роботу не те що в Києві, а й на периферії. Хіба що десь у глушині, в якійсь задрипаній установі, де вкрай потрібно бухгалтера, керівник зважиться взяти такого на свій страх і ризик, та й то тимчасово... А як же буде з переїздом на нове місце, коли нема ніяких заощаджень? Як кидати обжиту київську квартиру й везти кудись у невідоме на поневіряння хвору дружину, майже сліпого тестя й немічну тещу?..

Так, про це Микола Степанович подумав тільки тепер і, гірко посміхнувшись, відповів дружині:

— Як казав колись Богдан Хмельницький: буде так, як буде, а буде — як бог дасть...

На бога Микола Степанович не покладав надії. «Тоді бог дасть, як сам зробиш» — каже народна приказка. Якщо є той бог на небі, хай зглянеться й допоможе, а як нема, Микола Степанович не буде шукати допомоги в чортів. Сам дасть собі раду, але таку, яку підказує совість, а не страх за себе й за долю своєї родини.

І ось настав останній день чистки.

Ще ідучи з роботи, Микола Степанович зайшов до аптеки й, незважаючи на свою ощадність навіть у копійчаних витратах, купив пляшечку валер'янки й мало не всю її випив, готуючись до свого судного дня. Охайно склав копії документів і чітко написані його каліграфічним

письмом тези своєї промови, глибоко зітхнув і, заспокоєний, аж самому стало дивно з такого стану, пішов до видавництва «чиститись».

На ці останні збори прийшли всі, навіть вичищені вже працівники філії. Микола Степанович, коли його викликали й він неквапливо зійшов на кафедру, помітив і декого з сторонніх. Хто той чорнявий, схожий на Байрона, що сидить у задньому ряду поруч Підмогильного? Здається, поет Плужник? Він не друкувався в «Книгоспілці», але Підмогильний, зустрівшись якось із Миколою Степановичем на вулиці, познайомив його зі своїм приятелем. Ще якісь незнайомі обличчя... Прийшли, значить, подивитись, як він буде змагатись і що з того вийде.

Микола Степанович розклав перед собою на кафедрі свої шпаргали, протер носовичком окуляри й повернувся до комісії.

— Розкажіть нам свою автобіографію,— сказав голова й попередив: — Тільки нічого не приховуйте, бо однаково ми знаємо про вас усе,— і для чогось постукав по столу олівцем.

— Родився й хрестився я в селі Рясному Харківської губернії...

Але голова перебив:

— Де ви хрестились – нас не цікавить, кажіть про головне.

— А що ж вас цікавить? — розгублено спитав Микола Степанович, відчуваючи, що йому не дадуть розповісти про той нелегкий трудовий шлях, яким бичувався він, намагаючись усе життя бути чесним і правдивим, бо саме цього й не хоче слухати голова чистильної комісії.

— Розкажіть, як ви працювали тут з Качеровським і Титаренком (ви ж самі сказали на перших зборах, що добре знаєте їх), як фінансували контрреволюційні видання, що їх протягали Качеровський і Титаренко...

— Я фінансував? Та це ж... — Микола Степанович кинувся до своїх паперів, щоб оголосити наказ й приписи Харківського правління, але голова, пожувавши губами, відливо спитав:

— А хто ж фінансував, як не ви? Хто фінансово здійснював усе, що хотіли контрреволюціонери Качеровський і Титаренко?.. Так,— повернувся до членів комісії голова,— тут, як кажуть, зібралась компанія невелика, але дуже нечесна.

Цього не міг стерпіти Микола Степанович і, відсунувши геть свої папери, твердо сказав:

— Титаренко і Качеровський — чесні радянські працівники.

— Он як? — аж посунувся наперед голова, витягуючи шию в бік Миколи Степановича. — Чесні, а займались контрреволюцією?

— Титаренко і Качеровський не контрреволюціонери! — мало не крикнув Микола Степанович до принишклої зали, де всі, затримавши дух, стежили за цим незвичним двобоєм.

— Знаменито! — вигукнув голова, а Микола Степанович, нетямлячи себе, блідий, розмахував руками й кричав далі:

— Так, так, Титаренко й Качеровський не контрреволюціонери! Клянусь пам'яттю своїх батьків, вони ні в чому не винні!

— Але ж вони заарештовані, в ДПУ ніколи не помиляються,— знову вигукнув голова, але Микола Степанович, не повертаючись до нього, вже спокійно промовив до зали:

— Усі люди можуть помилятись, і саме тут сталась страшна помилка — вони не винні.

— Та хто ж ви такий, що ставите під сумнів роботу наших славних чекістів і вихваляєте спійманих на гарячому ворогів робітників і селян? — грізно підвівся з місця голова комісії.

— Я? — здивовано повернувся до нього Микола Степанович, наче ніколи не сподівався, що його можуть спитати про таке. — Я? — знизав він плечима, і раптом дивна посмішка викривила його уста. — Я контрреволюціонер,— незворушно сказав він на подив чистильній комісії й усім, хто був у залі. А далі зовсім пустився берега й, підвищуючи голос, почав верзти таке, що не лізло ні в які ворота: — Я був у Петлюри, був у Денікіна, Колчака, Юденича... Хто ще залишився? — засмикав він пальцями на простягнутій до зали долоні, і хтось машинально чи жарто-

ма стиха промовив у залі: «Махно...» Микола Степанович почув підказку й, істерично регочучи, закивав головою: — Так, так, Махно! І в Махна я побував!..

— Це якась маячня! — не втерпів хтось у залі.

Нарешті звільнившись від мани, що напустило на нього фантастичне зізнання Миколи Степановича, голова комісії суворо спитав:

— Ви що — прийшли сюди дурня клеїти?! Вас питають серйозно!

— А я й відповідаю серйозно,— вряв свій регіт, від якого декому в залі стало моторошно, Микола Степанович, і урочисто промовив: — Можете вважати мене за кого вам завгодно, але Титаренко й Качеровський ні в яких бандах не були, вони ні в чому не винні!

У залі пройшов шерех. Хтось напівголосно сказав: «Він збожеволів».

Голова комісії, що не тільки пильно слухав Миколу Степановича, а заразом і стежив, як реагують збори на його слова, постукав олівцем по столу й голосно проказав:

— Можливо, бухгалтер Семенець і божевільний, але він класово божевільний. — І, пожувавши губами, додав: — Я гадаю, таким не місце в радянській установі!

В залі почулись оплески. Хоч плескали голові й в інших установах на чистках, але цього разу він підозріливо подивився в залу, не певний, чи оплески належать його кінцевим словам, чи зухвалій поведінці бухгалтера. Щоб остаточно розвіяти сумнів, він спитав:

— Дозвольте ваші оплески вважати за одностайне схвалення?

У залі заплескали ще дужче, і задоволений голова повернувся до Миколи Степановича, але той узяв жужмом свої папери, спокійно зійшов з кафедри й, не оглядаючись ні на кого, твердою ходою подався до виходу.

«От і скінчилось усе»,— промовив подумки сам до себе Микола Степанович і вперше за цей тривожний, клопітливий тиждень відчув полегкість. Більше не треба буде думати над своєю промовою на чистці, не будуть нашіптувати йому в душі два антагоністи-голоси, з яких один радить підкоритись, сказати, що за цей тиждень Микола Степанович, мовляв, усвідомив свою помилку, дійшовши висновку, що Титаренко й Качеровський справді робили недобре діло, відхилялись від настанов партії й уряду, тоді як другий голос обурюється: це неправда, це підло, ганебно! Перший голос вкрадливо питає: а що ти робитимеш, як тебе виженуть з роботи, в якому стані опиняться твоя дружина й її батьки? А другий голос запитує й собі: так що ж — ціною підлості купувати собі право на роботу в «Книгоспілці»? Ох, яка то була мука слухати ті протилежні голоси, не знаючи, на яку ступити!.. Нарешті Микола Степанович обрав середню лінію поведінки: якомога делікатніше сказати на чистці, що, певно, голова комісії не поінформований гаразд про роботу київської філії й через те в нього склалось хибне уявлення про неї, котре Микола Степанович спростує зараз об'єктивними документами.

Йому не дали прочитати жодного з тих документів...

Та тепер усе це позаду, і від усвідомлення цього йому стало легко, як тій породіллі на пологах, що почула перший крик народженої дитини й зрозуміла — тепер кінець усім її нестерпним мукам. Про те, що буде далі з нею й дитиною, породілля не думає — головне, більше немає болю, пологи скінчились нарешті...

Не думав зараз і Микола Степанович, що буде з ним далі. Головне, що він до кінця лишився чесним, не зганьбив себе, бодай перед самим собою, нужденною брехнею. Але йти додому, де треба буде щось сказати дружині, якось приготувати її до нового удару, йому не хотілось, і він, вийшовши з видавництва, повернув у зовсім протилежний бік.

Була тиха, місячна вереснева ніч. Літо ще не розпрощалось із землею і востаннє перед осінньою негодою дарувало їй тепло, ясні дні й це лагідне місячне сяйво. У такі ночі Микола Степанович пригадував вірш Олеся:

> О, не дивуйсь, що ніч така блакитна,
> Що прийдеш ти, то знала ніч оця,—

І через те вона така привітна,
Ясна і ніжна без кінця...

Олесь писав ці рядки про весну, але, може, саме тому, що колись, ще молодим тоді, Микола Степанович не раз декламував їх у такі ж вересневі ночі своїй нареченій Марусеньці й у душі його буяла весна,— завжди цей вірш нагадував йому той неповторний вересень.

Загине все без вороття:
Що візьме час, що люди... —

пригадалось із другого Олесевого вірша, і Микола Степанович подумав: і куди воно все поділось — молодість, надії, кохання? Нічого не лишилось! Навіть тої Марусеньки, трохи наївної, замріяної дівчини, що повіряла в його кохання й щастя, давно вже нема: сьогодні худюща, аж випинаються кістки, нервова жінка, котра думає тільки про свою температуру й мовчки хапається за життя, що поволі витікає з її туберкульозних грудей, то зовсім не та повновида, весела Марусенька, навіть не тінь її... Не дала вона Миколі Степановичу ні дітей жаданих, ні бажаного затишку... Уже кілька років устає він рано й, перше ніж іти на роботу, біжить на базар, а, вертаючись з роботи, заходить до крамниць купити продукти; коли дружина особливо температурила, він навіть куховарив, хоч знав наперед, що не догодить їй. Та як догодити хворій людині, якій завжди бракує апетиту! Не було ні ради, ані помочі від старих тестя й тещі, що доживали віку й ледве пересувались по кімнаті. Але треба було все терпіти, надто несправедливе ремствування дружини, продиктоване мимовільною заздрістю безнадійно хворої людини до здорового ще чоловіка. І він мовчки терпів, але вже не любив дружини. Коли воно розтануло, те палке колись кохання, Микола Степанович і не помітив за роботою та побутовим клопотом. Кохання не стало, а замість нього з'явився жаль. Ох, як той жаль до завжди сумної, кволої жінки ятрив йому душу! Ось і зараз йому стискається серце на саму думку, що буде з нею, коли він лишиться без роботи. І цей неспокій, приспаний спочатку чарами місячної ночі, заворушився десь у підсвідомості, й Микола Степанович нарешті помітив, що занадто довго блукає притихлими вночі вулицями, а це може бентежити дружину. Він круто повернув назад і, поспішаючи додому, все ж пошкодував, що зараз він не в дитинстві, не в тому селі Рясному, де ночами місяць править за єдине освітлення, тоді як електрика великого міста тьмила яскравість місячного сяйва...

Удома він здивовано побачив у передпокої Підмогильного з отим чорнявим, майже не знайомим йому поетом Плужником. Вони мали вже йти, не діждавшись його повороту, й були, видимо, стурбовані, але Микола Степанович зрадів їм і повів їх назад — до своєї кімнати, уникаючи зустрітись із насторожено-запитливими очима дружини. Ще б пак не зрадіти таким несподіваним гостям, коли тепер, після того, що сталось на чистці, ніхто з його співробітників не прийде до нього. Боятимуться, як боялись відвідати родини Качеровського й Титаренка. Ніде правди діти, й сам Микола Степанович за ці тижні не знайшов часу піти до Титаренкової квартири — бодай спитати, чи хтось носить йому передачі. Звісно, робота, хвора дружина, домашні турботи, та чи справді ж тільки це стояло на заваді?..

Микола Степанович щиро зрадів з приходу цих молодиків: є, виходить, серед молоді такі, що не побоялись прийти до нього, штрафного тепер, затаврованого!

Він завів їх у свою маленьку кімнату й щільно причинив за собою двері.

— Ми прийшли,— сказав, сідаючи на стільця, Підмогильний,— щоб висловити вам своє захоплення з вашої громадянської мужності, з вашого останнього слова,— і сумно подивився крізь окуляри своїми дитячими очима.

— Яка там мужність! Просто сказав, що мусив сказати,— зніяковів Микола Степанович, у той же час думаючи, що такі освідчення мали б більшу вагу, якби їх сказано було прилюдно, там, на зборах. Підмогильний, наче вгадавши цю невисловлену думку, сказав:

— Мені самому хотілось виступити після вашого слова, але я нова людина у видавництві й знаю тільки художні видання нашої філії, а про брошуру Чаянова чи про Комендантову «Розводьте кролів» я не мав ніякого уявлення...

— І те правда,— погодився Микола Степанович, а Підмогильний додав:

— Тільки оце тепер, коли ми йшли із зборів, Кондратюк поінформував мене. Це справді обурливо!

— Кондратюк міг би це сказати й на зборах: він, як секретар, добре знає, чого київська філія заходилась була видавати брошуру Чаянова,— сумно зауважив Микола Степанович і зітхнув: — А він мовчав...

— Мовчав, як і всі мовчали, бо бояться за себе, за свою посаду,— ворухнув плечима Підмогильний, а Плужник сперся підборіддям на кулак і жовчно промовив:

— Цей підлий страх! І коли вони заразились ним? А ці догідливі, раболіпні оплески при останніх словах голови! Пхе!..

— Не інакше як і Василь Сильвестрович Мірошниченко плескав, дарма що його самого вже вичищено? — висловив здогад Микола Степанович, і Підмогильний посміхнувся, скрививши губи:

— Напевне, плескав: сподівається, що за ці оплески, може, його відновлять на роботі...

— Як ненавиджу цих гнилих добродіїв з козацькими вусами й заячою душею! — нервово метнувся на стільці Плужник, і Микола Степанович перевів на нього погляд просвітлілих очей.

— Але перейдемо до практичного,— зітхнув Підмогильний. — Що ви думаєте робити далі?

— Поки що нічого не придумав,— знизав плечима Микола Степанович.

— Вас, безперечно, не відновлять на роботі — куди б ви не писали, де б не скаржились...

— Я й не збираюсь нікуди писати,— здивувався Микола Степанович від такого припущення.

— Перший час вам буде скрутно, а тому ми з Євгеном дещо принесли вам... — Підмогильний дістав з бічної кишені пачку паперових грошей і додав: — Незабаром я одержу гонорар за «Місто», Євген — за «Ранню осінь», тоді підкинемо ще.

— Що ви! Що ви! — підхопився з місця Микола Степанович, одсуваючи від себе гроші. — Ні в якому разі! Не треба!..

— Ні, треба! — категорично сказав Підмогильний, знову сунучи до Миколи Степановича гроші. — Треба реально дивитись на речі: може бути не тільки звільнення з роботи, а й усякі інші оргвисновки.

— Які оргвисновки? — не зрозумів спочатку Микола Степанович, а потім догадався: — Те, що з Титаренком і Качеровським?

— Може бути й це... Тепер такий час настає,— тихо промовив Підмогильний і раптом спитав: — Ви теорію циклічності Шпенглера знаєте?

— Ні,— відповів Микола Степанович, мимоволі дивуючись, коли цей майже ще юнак устиг стільки прочитати.

— Так от: ми вступаємо тепер у чорний цикл. Усе може статись... — сумно закінчив Підмогильний.

У кімнаті на якусь мить стало тихо. І раптом Микола Степанович дивно посміхнувся:

— А що, власне, я втрачаю, коли мене посадять?

— Волю,— коротко відповів Підмогильний, уважно дивлячись на обличчя Миколи Степановича.

— Волю... — іронічно повторив Микола Степанович і важко зітхнув. — А що то була за воля? Ми ледве-ледве зводили кінці з кінцями.

А дружині треба молоко, жири... Я не пам'ятаю, коли я був у театрі, ми навіть до кіно не ходимо з ощадності. Я не маю змоги купувати книжки, передплачувати журнали. Передплачую тільки газету «Вісті», та й то для того, щоб не прискіпувались, що я ігнорую радянську пресу... Колись я шкодував, що немає дітей, а тепер думаю, як добре, що їх нема. Ну, що б я робив з ними, чим би їх годував, коли життя дорожчає, а зарплата та ж сама?.. Я працюю, як віл, а не можу дозволити собі з'їсти те, чого мені хочеться, й без кінця обдурюю свій шлунок чаєм, цебто підсолодженою водою... А дружина? Її треба б одвезти в Крим, у туберкульозний санаторій, а я не можу цього зробити й почуваю себе винним перед нею, що в мене така зарплата... Так що ж я втрачаю, коли мене посадять і зашлють кудись на Соловки? Навпаки, там я принаймні звільнюсь од відповідальності за свою родину, бо вже я не розпоряджаюсь сам собою...

Лице Плужника, теж хворого на туберкульоз легенів, потьмаріло, він ще більше підпер кулаком щоку й широко розплющеними чорними очима дивився на старого бухгалтера. Підмогильний журно опустив долу очі й мовчав.

Микола Степанович раптом стрепенувся. Глянув на причинені двері, присунувся до Підмогильного й, лукаво усміхаючись, таємниче зашепотів:

— Я думав ці дні, що мене можуть заарештувати, і ось, скажу вам по секрету, потай від дружини я купив собі вчора півкіла сала. Добрячого сала, такого, як колись у селян було! Я сховав його тут, у шухляді, а ключ ношу з собою. Коли мене зберуть, я візьму його з собою і щодня їстиму в тюрмі по шматочку. Щодня! Не те що тепер, бо тоді я вже ні за що не відповідатиму... Тільки жаль мені моєї Марусеньки...

Він закрив рукою лице й важко зітхнув. З глибоким болем у нього вирвалось разом із видихом:

— Ох, як мені її жаль!..

Підмогильний і Плужник мовчки потиснули йому руку й пішли.

На вулиці Підмогильний задумливо сказав:

— Мені здається, Євгене, що за останні дні старий справді трохи одбіг нормального глузду.

— Дуже характерна сцена: ця загадкова усмішка, цей дивний неспокій і, головне, сало під замком... Страшне! — І Плужник здригнувся від внутрішнього холоду.

Не розмовляючи більше, але думаючи про одне, вони йшли осяяними пізнім місяцем тихими вулицями заснулого Києва.

ІВАН ЄВГРАФОВИЧ БІЛЬШЕ НЕ НАЛЕЖИТЬ СОБІ

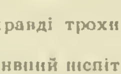

Іван Євграфович ще раз узяв зі столу тремтячими руками оповістку й, затамувавши дух, прочитав: «...з'явитись о 10 годині 20 листопада 1937 року до слідчого Парфутіна, кімната 13...»

Сьогодні було 18 листопада, субота, отже, 20 число випадає на понеділок, що в народі вважають за важкий день, та й число кімнати — 13 — не віщувало нічого доброго...

Дванадцятирічний син Павло передав цю оповістку пізно ввечері, коли Іван Євграфович тільки-но повернувся з педвузу, що, як і завжди, затягувалась після лекцій допізна, і недбало сказав:

— Тут, тату, приходив якийсь військовий і просив передати тобі цього папірця.

Якби ж то просто військовий, а то ж фельд'єгер, оперативник, чи як там ще вони називаються в НКВС! Звісно, хлопчина ще не тямить, які це загадкові й страшні слова «з'явитись о 10 годині», але Іванові Євграфо-

вичу доведеться мучитись дві ночі й один день, поки він дізнається, чому, для чого й пощо викликає його якийсь слідчий Парфутін. Мабуть, він еврей, як і багато інших слідчих у НКВС, тільки замаскувався для чогось під російське прізвище,— подумав Іван Євграфович і став перегортати в пам'яті все, що було протягом року, щоб збагнути причину теперішнього виклику. Торік, саме після Жовтневих свят, нагло померла дружина, захворівши на крупозне запалення легень. Це знають всі сусіди й учителі та учні в школі, бо висловлювали щире співчуття Іванові Євграфовичу, котрий у свої сорок вісім років став удівцем, а бідолашний Павло, чи Павлик, як звала його покійна мати, сиротою. Якби хтось запізно зацікавився наглою смертю дружини, то прийшли б з міліції, а не з НКВС. Ні, тут щось інше, і, напевно, політичне, бо НКВС цікавиться політичними справами, а не побутовими драмами. Але політика навряд чи могла стосуватись Івана Євграфовича. Досі він був зовсім непомітний учитель математики звичайної трудшколи в Києві. Що має спільного математика з політикою? Анічогісінько! Біном Ньютона або, скажімо, логарифми потрібні всім — червоним, білим, монархістам і комуністам: без таблиці множення не обходилась жодна державна система, відколи стоїть світ. У всіх інших науках можна зробити політичну помилку, навіть у природознавстві можна недостатньо висвітлити теорію еволюції, діалектику природи та іншу мудрацію, про яку писав ще Енгельс; а що вже казати про історію або літературу, де стільки небезпек збочити від генеральної лінії партії і впасти в буржуазну єресь: приміром, не викрив буржуазного характеру Великої Французької революції, забув про класову суть усіх війн, поверхово огудив Троцького з його перманентною революцією, замість засудити його й відмежуватись. І як це перукарі не побоялись казвати жіночу складку зачіску «перманент» — адже їм легко можна закинути троцькізм?.. А в літературі? Чи ж менше там отих підводних рифів, на які може наскочити необачна людина і зазнати аварії! От не прочитав ти виступу одного з секретарів ЦК КПУ Попова, де сказано: «Ми ніколи не простимо Шевченкові його націоналістичних настроїв у таких творах, як «Розрита могила», «Якби ж то ти, Богдане п'яний» та інших»,— а й далі торочиш про «великого сина українського народу та його соціальне й національне значення» — і напець тобі: неодмінно попадеш в українські націоналісти, як це сталося з викладачем української літератури Порфиром Григоровичем Пономаренком, котрого забрали місяць тому. На жаль,мало хто з учителів розуміє, що газети тепер слід читати не так для того, щоб дізнаватись про новини в світі, як знати, що саме тепер заборонено й чому. Це стосується не тільки української літератури, а літератури взагалі; переказують, що в одній російській школі в Києві посадили кількох дівчат-старшокласниць за «Серьожу Єсеніна», котрого «Москву кабацкую» вони продекламували на шкільному вечорі. Напевно, не обминуло лихо й їхнього викладача, котрий своєчасно не догледів, що Єсенінові твори тихцем вилучають не тільки з шкільних, а й з публічних бібліотек, і не подбав розтлумачити своїм вихованцям дрібнобуржуазну стихію цього штрафного тепер лірика...

Інша річ — математика: за всіх змін влад і за зміни політики тої ж самої влади двічі по два буде чотири, а не п'ять або три. І все ж Івана Євграфовича викликають чогось до НКВС... А втім, подумав Іван Євграфович, добре, що в и к л и к а ю т ь, а не приїхали вночі й забрали, як два тижні тому викладача історії в їхній школі Василя Петровича Семенюка, трохи молодшого за Івана Євграфовича, в якого лишились напризволяще дружина й двоє дітей. Це Семенюкова й приходила нещодавно до Івана Євграфовича сповістити цю сумну новину. Може, в зв'язку з цим і викликають його до НКВС? Дуже можливо... Іван Євграфович пошкодував зараз заднім числом, що допустився такої необачності: висловив з розчуленням своє глибоке співчуття засмученій Семенюковій і навіть дав їй на перший час десять карбованців. І як він тоді забув, що всякі, хай навіть звичайні людяні стосунки з родиками «ворогів народу», а тим більше матеріальна допомога їм розцінюються тепер як політичний

злочин!.. Але навряд чи Семенюкова розповідала комусь про це, заспокоїв себе Іван Євграфович, і ніхто про його вчинок не знав. Хіба що син, котрий у суміжній кімнаті готував тоді домашні завдання, міг прислухатись до їхньої розмови й розповісти потім у школі. Та ні, син не такий же дурний, щоб патякати про такі речі в школі й поза школою. Тут, мабуть, ідеться про молодого вчителя літератури Порфира Григоровича Пономаренка. Ну, що ж — якщо запитають про нього, то Іван Євграфович скаже: «Знаєте, молоде — зелене, наплутало щось через недоумство, бо мало було підковане в пединституті, який нещодавно скінчило»... Така відповідь повинна задовольнити слідчого і не ляже тягарем на сумління Івана Євграфовича щодо свого молодого колеги.

А може, просто звернули увагу на самого Івана Євграфовича Капустяна? Але такого прізвища сам Іван Євграфович не надибував серед політичних діячів різних ворожих до Радянської влади систем. Хіба що комусь у НКВС впало в очі його по батькові «Євграфович»: чи не криється під ним соціальне походження від колишніх привілейованих класів — графів, князів тощо? Дуже ймовірно, що теперішні молоді слідчі не знають і ніхто їм досі не пояснив, що Євграфами звались раніш лакеї, прикажчики, сторожі й усяка соціальна дрібнота, а не люди з можновладних класів, ба навіть з інтелігенції. Ну що ж, Іван Євграфович пояснить, що його батько Євграф Пилипович Капустян був колись сторож київської хлоп'ячої гімназії, це можна ствердити навіть документально. Пусте! — заспокоївся був Іван Євграфович, але тут же згадав, що до нього інколи заходив історик Семенюк і розмовляв з ним далеко не на безневинні теми. Про що саме вони розмовляли, чи пак Семенюк говорив, а Іван Євграфович слухав, підтакував і коли-не-коли посміхався?.. Важко пригадати все докладно, але можна непомильно сказати, що у своїх висловах Семенюк дуже скептично, якщо навіть не вороже, ставився до всього, що відбувалось не тільки в школі, а й у всій країні. Слухати й не заперечувати — це вже політичний злочин, бо видає Івана Євграфовича за однодумця; чути все сказане й не донести куди слід — це другий злочин!

Іванові Євграфовичу стало страшно, ніби він уже сидить на слідстві й силкується якось виправдатись за свою політично легковажну поведінку, і він намагався пригадати бодай окремі фрази, що їх випалив перед ним Семенюк. «Ми всі скидаємось тепер на тих циркачів, що балансують на слизькому канаті під банею цирку без рятівної сітки внизу...» «Далебі, навіть інквізиція за середньовіччя не спалила стільки єретиків, скільки тепер в о н и пропускають людей через свій розстрілярій». Іван Євграфович навіть засміявся, почувши нове слово «розстрілярій», таке схоже із загальновідомим «планетарієм», вільним від страшного змісту свого філологічного одноплемінника. Смішки смішками, подумав, потерпаючи тепер, Іван Євграфович, але не до сміху буде, як за цей чужий дотеп проведуть і мене через той р о з с т р і л я р і й!..

І тут Іван Євграфович пригадав чи не найстрашніше, що будь-коли казав йому Семенюк: «А до чого звели нас, педагогів, що мають тепер виховувати донощиків! Ви ж, певно, чули про «подвиг» Павлика Морозова, отого хлопчика десь на Уралі, що виказав свого батька-куркуля та його приятелів? Хтось убив цього Павлика, помстившись за донос, але його канонізовано, записано в червоні святці; спробуй хтось із викладачів гуманітарних предметів не сказати учням про цього новітнього героя! Навіть учитель географії, розповідаючи про Урал, не має права замовчати про героїчний вчинок Павлика Морозова... Далебі, ота середньовічна юстиція, котра додержувалась правила «доносчику — первый кнут», була морально вища за нашу теперішню «педагогіку», яка повинна виховувати донощиків... Спробуй після цього котрийсь учитель поставити якомусь бовдурові двійку, а батько візьми та й одшмагай ременем свого синочка за двійку,— і що ж: син напише на батька й учителя донос, що вони «вороги народу», і тим не тільки помститься, а ще й стане героєм, подібним до Павлика Морозова! Жах!..»

Тоді Іван Євграфович цілком погоджувався з Семенюком, що історія з доносом уральського хлопчика підриває в дітей авторитет батьків і взагалі антипедагогічна, але тепер йому стало страшно, що він не тільки чув, а й схвалював неймовірно різкі вислови Семенюка. Може, Семенюк, не витримавши натиску на нього слідчого, в усьому признався, бо інакше як би НКВС дізналось про думки Івана Євграфовича? Тоді в кімнаті вони були сам на сам. А ще ж у суміжній кімнаті готував тоді домашні завдання Павло, чи Павлик, як звала його покійна дружина. Івана Євграфовича прикро вразила подібність імен: Павлик, його син, і Павлик Морозов, і йому стало холодно під серцем...

Невже син міг розповісти в школі своїм товаришам про розмови вчителя історії зі своїм батьком? Тоді зрозуміло, що Івана Євграфовича викликають за свідка. Взагалі, з ким син у класі товаришує й з ким водиться поза школою, коли гасає десь надворі? Адже після смерті дружини Іван Євграфович зовсім занедбав виховання сина: йому ледве вистачало часу купити потрібне в крамницях і приготувати для себе й сина страву, бо день забирали лекції в школі, а вечорами треба було сидіти й перевіряти письмові вправи учнів удома. Полишений на самого себе, Павло міг зблизитись хтозна з ким і докотитись хтозна до чого. Навіть до доноса на свого батька!

Наступного дня, в неділю, за ранковим часм Іван Євграфович, приховуючи своє занепокоєння, спитав ніби між іншим сина:

— А які в тебе оцінки з історії?

— З історії? — здивувався син. — У Василя Петровича менше за четвірку ніколи не бувало, а Козерог ще не викликав мене.

— Який це Козерог?

— Та новий же викладач історії Козелець. Це ми так прозвали його в класі.

В інший час Іван Євграфович, мабуть, спитав би сина, як його, Івана Євграфовича, прозивають у класі й взагалі в школі, але зараз було не до того.

— Тату, а за що арештували Василя Петровича? Він завжди розповідав, бувало, щось цікаве, чого й у підручниках не вичитаєш? Ми всі його дуже любили...

Навмисне одводить підозру, напускає ману непричетності до підлого вчинку? — промайнуло в думці Іванові Євграфовичу, і він, знизавши плечима, на всякий випадок тихо відповів:

— Можливо, накоїв щось недобре поза школою. Невинних у нас не арештовують же.

Сина ніби задовольнила батькова відповідь, і він повіявся кудись із дому, а Іван Євграфович ще довго сидів перед прохололою склянкою чаю і думав. Чи не навмисне син учора удав таке байдуже обличчя, коли передавав йому виклик до слідчого НКВС, і нічого не спитав? Невже він з хлоп'ячої цікавості не прочитав того папірця, що приніс «якийсь військовий», тоді як досі до них ніколи не приходили ніякі військові? Невже дитяче марнославство штовхнуло його спробувати зажити слави українського Павлика Морозова, щоб прочитати в газеті: «Піонер Павлик Капустян допоміг органам безпеки викрити підлого ворога народу, котрий приховувався під личиною радянського вчителя?» Чи ж подумав він, яку біду накликає своїм доносом на батька, який на першому ж допиті може перетворитись із свідка на обвинуваченого? І що буде тоді з ним самим без батька й матері?.. Щаслива Катерина Михайлівна, що померла торік, не доживши до страшного лиха з її чоловіком і ганьби через сина!..

Іванові Євграфовичу захотілось зараз і самому краще вмерти, ніж іти завтра свідчити проти розумного й дотепного Семенюка, якому вже нічим не допоможеш, бо сумна доля його визначена: адже не чути було, щоб хтось із забраних уночі повертався після слідства чи суду додому...

Але жити треба, хоч би й для того ж сина, котрий через дитяче недоумство спричинився до такої халепи...

І Іван Євграфович у тяжкому роздумі заходив по кімнаті, пропуска-

ючи можливі запитання на допиті й шукаючи відповіді на них, щоб бодай самому якось викрутитись із біди.

Аж надвечір, коли зголоднілий син повернувся додому, Іван Євграфович похопився, що після ранкової недопитої склянки чаю сам нічого не їв, а давно вже час і пообідати. Нашвидкуруч підігрів синові те, що лишалось від учорашнього обіду, й заходився варити страву на три дні, бо завтра все може статись...

Павло, ніби нічого, вперяв борщ і котлету і сів за домашні завдання. Це трохи похитнуло підозру Івана Євграфовича, але цю, може, останню ніч у себе вдома він майже не спав. Безліч разів Іван Євграфович перевертався з боку на бік, намагаючись заснути, щоб ранком іти на виклик із свіжою головою, але тільки на короткий час упадав у збуття. Хоч підозра на сина майже остаточно розтанула, проте різні, інколи дуже суперечливі думки палили мозок і краяли душу. Він навіть подумав, чи це не навмисно, щоб вимучити його й спаралізувати мозок, викликано не напередодні, а заздалегідь?

Він устав з ліжка о шостій ранку, коли надворі було ще зовсім темно. Може, насушити б сухарів і взяти зміну білизни на всякий випадок? Та цей намір він одразу ж відкинув: слідчий подумає, що я почуваю за собою провину і знаю, що мене посадять. Ніяких сухарів, білизни, мила й зубної щітки! Тільки якомога більше цигарок, бо, нервуючись, будеш курити багато.

Іван Євграфович збудив сина трохи раніш, ніж звичайно, добре нагодував сніданком, випивши сам про око людське тільки склянку чаю, бо їсти йому зовсім не хотілось. Трохи повагавшись і стримуючи хвилювання, сказав синові удавано по-діловому:

— Мене можуть послати у відрядження... перевірити стан викладання математики на периферії, то це тобі п'ятнадцять карбованців на час моєї відсутності. Розуміється, витрачай гроші ощадно, щоб вистачило до мого повернення.

Павло нерішуче взяв гроші й здивовано подивився на батька, але Іван Євграфович поспішив швидше спровадити сина до школи, навіть не попрощався з ним, хоч як йому хотілось, може, востаннє обійняти свою єдину дитину.

Він одягнув пальто, надів стару кепку і, перш ніж вийти, може, востаннє, присів для годиться на стільця. Оглянув сумними очима покій, важко зітхнув і, хоч лишалося до виклику ще півтори години, квапно вийшов з дому.

Усе виявилось зовсім не так, як уявлялось Іванові Євграфовичу. У бюро перепусток чоловік у військовому, здається, байдужий до всього на світі, мовчки взяв оповістку, яку обережно простягнув йому у віконечко Іван Євграфович, виписав перепустку й неохоче на прохання Івана Євграфовича пояснив, як пройти до кабінету № 13.

З похололим серцем Іван Євграфович увійшов за якусь хвилину через високі двері великого сірого будинку, чемно показав закам'янілому, як монумент, вахтерові перепустку і боязко, мов по кризі ступаючи, пішов довгим коридором.

Тут була мертвотна тиша, і зовсім не чути було анізвідки ні зойків, ні стогонів допитуваних, як сподівався Іван Євграфович, лиш здалека, наближаючись десь назустріч, хтось тріскотливо ляскав для чогось пальцями. З-за повороту коридора з'явились дві постаті, але, побачивши Івана Євграфовича, задня, озброєна наганом постать суворо наказала передній обернутись і щільно притулитись до стінки. Це когось, може, Порфира Григоровича або Василя Петровича, ведуть на допит чи з допиту, і то для того, щоб вони не побачили мене, а я їх, конвоїр здалека ляскав пальцями,— тужно подумав Іван Євграфович і, щоб не накликати на себе нарікань, круто повернув голову в протилежний бік.

Перед кабінетом № 13 Іван Євграфович спинився, перевів дух і легенько постукав. Ніхто з кабінету не відповів. Тоді Іван Євграфович постукав дужче, і зсередини почулось: «Увійдіть!»

І слідчий Парфутін, як побачив Іван Євграфович, зовсім не єврей, а немолода вже людина з синцями під очима і пасмом сивого волосся на голові.

— Капустян? Іван Євграфович? — спитав він і поклав на стіл подалі перепустку.

«Починається...» — майже з розпачем, як перед стрибком у прірву, подумав Іван Євграфович, але слідчий приязно подивився на перелякане обличчя Івана Євграфовича і запропонував сісти.

— Ми знаємо вас, Іване Євграфовичу, як чесну, порядну радянську людину, от саме тому я і викликав вас у одній делікатній справі,— сказав спокійно, просто, по-діловому слідчий, але Іван Євграфович насторожився. «Це, як кажуть, фіглі-міглі, підступний маневр, щоб несподівано приголомшити обвинуваченням,— подумки сказав собі Іван Євграфович,— будь обережний і не піддавайся улесливим словам, бо ось зараз випалить: «І як же ви, радянська людина, могли докотитись...»

Але слідчий сказав інше:

— Ви, безперечно, знаєте, що в нас тепер відбуваються численні арешти...

Іван Євграфович ще більше насторожився і мовчав, а слідчий казав далі:

— Серед такої маси арештованих, дуже можливо, є чимало невинних людей, але ми не можемо їх випускати, бо це була б дискредитація органів, бо тоді б на всіх перехрестях обиватель шепотів: «Беруть ні за що, хапають невинних людей!» А чому, справді, ми іноді арештовуємо невинних людей,— ви подумали про це?

Іван Євграфович зовсім розгубився й не знав, що відповісти.

— А тому,— вів далі слідчий,— що ми змушені користуватись недоброякісною інформацією. Хто нас інформує? Це люди з великими гріхами проти Радянської влади в минулому — всякі білогвардійці, петлюрівці тощо, котрі тремтять за власну шкуру і готові на всяку підлоту, аби зберегти себе; по-друге, це платні агенти, які зацікавлені в тому, щоб більше заробити... Серед цієї публіки я майже не бачу об'єктивних, порядних людей. А що нам лишається робити, на кого спиратись, коли чесні люди всіляко уникають допомагати нам. От запропонуй вам співробітничати з нами, так ви ж замахаєте руками: не хочу, не буду, одчепіться від мене! Бо ви, як і багато інших, ще живете старими уявленнями, ніби співробітничати з органами — це щось ганебне, неетичне, принизливе, а тим часом...

— Ви пропонуєте мені стати сексотом? — тихо спитав Іван Євграфович, котрий уже оговтався від попереднього страху.

— Іване Євграфовичу! Як вам не соромно! «Сексот»! Може, ще скажете: філер, шпигун, сищик? Ай-яй-яй!.. А ще культурна людина, педагог, якому довірили виховувати підростаюче покоління!

Іван Євграфович відчув, що сплохував, і засмикався на стільці, але разом із тим заспокоювався: як видно, його не збираються арештовувати, скидається на те, що його ніби сватають.

— Подумайте серйозно, Іване Євграфовичу, як то було б добре, коли б такі чесні люди, як ви, не ховались би від нас, а допомагали нам. От, приміром, до нас надійшла негативна інформація про ваших колег у школі... — слідчий глянув у якогось папірця в шухляді,— Пономаренка й Семенюка. З інформації ми знаємо про них тільки погане, а як ми можемо перевірити, чи це відповідає дійсності, чи це пустопорожній наклеп? От якби з нами співробітничала така людина, як ви, ми могли б, перше ніж арештовувати цих людей, удатись до вас по правдиву, об'єктивну інформацію і на підставі її робити належні висновки. Скільки б тоді ми уникнули помилок, а ви врятували б невинних людей!

Іван Євграфович замислився: у пропозиції слідчого, власне, не було нічого ганебного. Що за ганьба в об'єктивній інформації, написаній на будь-яку адресу, хоч би й на адресу НКВС! Якби раніш пристати на таку пропозицію, можна було б урятувати Порфира Григоровича й Василя

Петровича від арешту, а їхні родини не зазнали б тоді тої скрути, в якій опинились тепер.

— Чи, може, вам здається,— лагідно посміхався слідчий,— що ми жадаємо від вас стояти на розі вулиці з наставленим коміром і насунутою на самі очі кепкою, щоб стежити за якимось підозрілим типом або в школі провокувати вчителів усякими анекдотами на контрреволюційні висловлювання? Пхе, як це гидко! Соромно навіть припустити щось подібне!.. — Обличчя слідчого стало поважне, майже урочисте: — Ні, ми за чесну роботу. Конкретно це виглядало б так: от, приміром, нас зацікавила якась людина, про яку ми ще не маємо точних, перевірених відомостей. Ми звертаємось до вас і просимо дати нам об'єктивну характеристику цієї людини. Чуєте, Іване Євграфовичу,— о б'є к т и в н у! Якщо ви знаєте цю людину з хорошого боку, то так і пишіть, нам не треба вигаданих інсинуацій. Але якщо ви знаєте про якісь ворожі наміри в цієї людини, ви одверто про це напишете, як це повинен зробити кожний радянський громадянин, навіть не зв'язаний з нами, бо затаювання таких речей, як відомо, карається законом... Так що ж тепер заважає вам прийняти нашу пропозицію? Чесність? Ні. Порядність? Теж ні. Совість? Також ні.

Усяке вагання зовсім розтануло в Івана Євграфовича, і він розсудливо промовив:

— На це я пристаю...

— Так, значить, згода? — зрадів слідчий.

— Я згоден,— зовсім твердо відповів Іван Євграфович.

— Отак би й одразу!

Слідчий підвівся з крісла і через стіл потиснув здивованому Іванові Євграфовичу руку:

— Тепер ми свої люди!

Іван Євграфович зніяковіло закліпав повіками, а слідчий дістав із шухляди чистий бланк і посунув його до Івана Євграфовича.

— Тепер лишається виконати маленьку формальність... Ви, мабуть, розумієте, що все ж таки це справа таємна. Про неї ніхто не повинен знати. Сюди ви більше не будете приходити, а зв'язок ми будемо підтримувати через явочну квартиру, адресу якої я вам зараз дам. Туди вас викликатимуть на зустрічі і туди ж ви писатимете, в разі виникне потреба, а також здаватимете матеріал. Ніколи не підписуйтесь власним прізвищем, а тільки кличкою, яку вам треба зараз обрати. Кличку будемо знати тільки ви і ми.

Іван Євграфович спохмурнів. Йому зовсім не імпонував флер якоїсь непотрібної таємничості, що ним огортав слідчий таку звичайну справу, як писання об'єктивної правди; насторожувало слово «матеріал» і вже зовсім не подобався вислів «кличка», наче йдеться про собаку, а не людину.

— У чому річ? — спитав слідчий, побачивши зміну в обличчі Івана Євграфовича.

— Та ось оце «кличка»...

— Це те ж саме, що й «псевдонім». Хіба не знаєте, що в партійних документах дореволюційного періоду теж писалось: «партійна кличка»? У нас в офіційному вжитку цей термін теж усталений, і змінювати його ми не будемо,— невдоволено пояснив слідчий і нетерпляче спитав: — Так як же буде ваша... ваш псевдонім?

Іван Євграфович розгублено розвів руками:

— Якщо це так потрібно, то нехай буде не Капустян, а Капустянський.

— Е, ні, так не піде! — категорично заперечив слідчий. — У кличці не повинно бути ніякої капусти. Вигадайте щось інше.

Іван Євграфович подумав трохи і, запитливо дивлячись на слідчого, сказав:

— Ну, тоді Гороховський?..

— Це так-сяк підійде. А тепер візьміть перо й пишіть: «Я, Капустян Іван Євграфович, 1889 року народження, зобов'язуюсь тримати в суворій

таємниці свої зв'язки з органами НКВС і виконувати всі дані мені доручення. Моя кличка в зносинах з органами НКВС — І. Гороховський».

Що писав далі у тому триклятому бланку, Іван Євграфович згодом ніяк не міг пригадати, бо, мов у трансі, писав завороженою рукою чужі слова. Тільки й лишилось у пам'яті, як два міцно прибиті цвяхи, слова «зобов'язуюсь» і «кличка І. Гороховський».

Мов у тумані, пригадував потім Іван Євграфович, як слідчий, подаючи йому підписану перепустку, потиснув руку й сказав: «Бажаю успіху!» — але чи то було щире побажання, чи в ньому крилась іронія — Іван Євграфович так і не міг збагнути.

І все ж, вийшовши з будинку НКВС на свіже повітря, Іван Євграфович відчув радість буття. Чи то справді розпогодилось, чи день сьогодні був зовсім не такий похмурий, як здавалось Іванові Євграфовичу, коли вранком ішов сюди,— і в природі, і на душі було сонячно. Хоч би там що, а все обернулось таки добре для Івана Євграфовича! Він, як кажуть картярі, лишився «при своїх». Ба навіть він матиме тепер змогу рятувати інших людей. Не діждуть в о н и, щоб Іван Євграфович допомагав запроторювати людей у темні підвали. Дзуськи!.. А те, що слідчий обставив таємничістю виклик Івана Євграфовича до НКВС, пусте. Там звикли до таємничості і без неї не можуть ступити й кроку. Розуміється, про розмову із слідчим нікому не треба казати; навіть у школі Іван Євграфович пояснить, що пропустив лекції через недугу, тільки й того. Головне, що відпали всі його страхи, він вільний, і йому поки що нічого не загрожує.

Іван Євграфович був у такому доброму настрої, що не спитав сина, коли той повернувся зі школи досить пізно, куди й для чого той витратив із даних йому грошей аж три карбованці.

Коли, лігши спати, Іван Євграфович пригадав «зобов'язуюсь» і «кличка І. Гороховський», він одразу ж заспокоїв себе: ну, викличуть раз, другий, а там побачать, що і м з нього користі як з бика молока, то й одчепляться. В гіршому разі Іван Євграфович одведе ї х н ю загребущу руку від ще одної невинної людини.

Два тижні Івана Євграфовича нікуди не викликали, і він став думати, що про нього забули, та ось пошта принесла йому в звичайному конверті маленького папірця: «З'явитись 4 грудня 1937 року на відому вам адресу о 16.00». Підпис був нерозбірливий, але мало був схожий на парфутінський лаконічно-імперативним змістом, що скидався більше на наказ, ніж на запрошення, тоді як Парфутін справив на Івана Євграфовича враження чемної, одвертої людини.

Того дня лекції в школі кінчались у Івана Євграфовича о 15 годині, і він трохи раніше прийшов на «відому адресу» — до одноповерхового особняка, що нічим особливим не відрізнявся від безлічі подібних будинків у Києві. На дзвінок двері відчинила немолода жінка, теж без якихось особливих прикмет, і спитала:

— Ви Гороховський?

Іван Євграфович спочатку зніяковів, почувши кличку замість свого прізвища, але отямився й закивав головою:

— Так, так, я Гороховський. — Навіть повторив для чогось: — Гороховський...

Немолода жінка ввела його в маленьку залу, схожу на приймальню в дантиста, і, пропонуючи сісти в м'який фотель, коротко сказала:

— Людина, котра має з вами зустрітись, зараз прийде. Почекайте трохи. — І вийшла.

Іван Євграфович з цікавістю оглянув залу явочної квартири, шукаючи в ній якихось таємничих ознак, але це було звичайне приміщення з фікусом у шаплику та олеографіями на стінах, серед яких увагу Івана Євграфовича привернула «Таємна вечеря» Леонардо да Вінчі. «Може, це і є прикмета маленького філіалу тої установи, де все утаємничене?» — подумав Іван Євграфович, коли в кімнату увійшов високий чоловік

у цивільному. Коротко підстрижений, він кивнув головою на знак привітання і, не ручкаючись, сів на стільця проти Івана Євграфовича.

— Ви знаєте,— спитав він,— секретаря вашої райнаросвіти Поліщука?

— Знаю,— відповів Іван Євграфович.

— Напишіть на нього характеристику і через три дні принесіть. У вас у школі коли кінчаються лекції сьомого грудня?

— О п'ятій вечора.

— Рівно о шостій я чекатиму.

Високий чоловік підвівся й, кивнувши на прощання, пішов.

Івана Євграфовича трохи здивувала офіційно-холодна поведінка високого, але він тут же пояснив її собі: це, мабуть, звичайний виконавець, щось на зразок кур'єра в установі. Такий інакше й не міг поводитись.

Того ж вечора Іван Євграфович сів писати характеристику.

«Поліщук Микола Гнатович — людина дуже патріотично настроєна...»

Іван Євграфович подумки посміхнувся: напиши таке років десять тому, ох, як накинулись би на нього: що за білогвардійська термінологія — «патріотизм»! Хіба не відомо, що в світового пролетаріату нема й не може бути ніякого патріотизму, а є тільки інтернаціоналізм! Але «времена и нравы меняются», і нині слово «патріотизм» вбирає в себе всі чесноти, які повинен мати кожний радянський громадянин.

Написавши про цю рису Поліщука, що гарантувала тому безпеку, Іван Євграфович відбувся далі загальниками: «добре знається на своєму ділі», «працьовитий», «сумлінний», «з людьми привітний» тощо.

Закінчивши писати, Іван Євграфович лишився вельми задоволений, що вдало виконав завдання, а головне, врятував симпатичного Поліщука від можливого арешту: Іванові Євграфовичу т а м вірять, він і в о н и тепер свої люди, як сказав Парфутін.

Точно в призначений час Іван Євграфович здав сьомого грудня високому чоловікові характеристику. Той мовчки прочитав її і спитав:

— А зава райнаросвіти Прокоповича знаєте?

— Більш-менш.

— Напишіть і на нього характеристику. Через п'ять днів принесіть сюди о вісімнадцятій нуль-нуль.

Іван Євграфович трохи здивувався, що на Прокоповича йому дають не три дні, а п'ять, проте одразу ж пояснив собі: це, мабуть, тому, що я сказав не просто «знаю», а «більш-менш», тому й дають більше часу, щоб я міг, на їхню думку, ліпше розпізнати Прокоповича. Давайте, давайте, товариші, мені більше часу, але наслідки однаково будуть ті ж самі,— посміхнувся Іван Євграфович.

Того ж вечора він сів писати характеристику на Прокоповича.

«Усім відомий патріотизм тов. Прокоповича, який виявляється в кожному його виступі й у загальному керівництві наросвітою. Тов. Прокопович сам колишній педагог і добре знає шкільне діло та його потреби...»

Хоч Іван Євграфович був у офіційних стосунках з Прокоповичем, знав його здалека, як і кожний учитель їхнього району, але чом не одвести небезпеку і від свого начальства? Далі Іван Євграфович написав для годиться кілька загальників: «чемний з підлеглими», «уважний до кожного, хто до нього звертається» тощо.

12 грудня в призначений час Іван Євграфович приніс характеристику на Прокоповича. Той самий високий чоловік, до якого вже став звикати Іван Євграфович, безсторонньо прочитав нову характеристику і сказав:

— А тепер напишіть характеристику на Приймачка, що працює у вашій школі. Три дні вам вистачить?

Доната Карповича Приймачка, викладача природознавства, Іван Євграфович добре знав уже кілька років, і для написання характеристики йому досить було б і одного дня, але що це в о н и так напосідають на Івана Євграфовича — пиши й пиши характеристики! І йому стало здава-

тися, що він мусить тепер працювати не тільки на своїй педагогічній ниві, а ще й, мовби за сумісництвом, на якійсь неоплачуваній нецікавій роботі, котру йому накинуто порядком громадського навантаження. Це не подобалось Іванові Євграфовичу, але не скажеш же про це високому, котрий не інакше як служить у НКВС за понихача, а не виконує якісь поважні функції.

Характеристику на Доната Карповича Прийменка, компанійську людину веселої вдачі, що любив сам посміятись і насмішити інших, Іван Євграфович також написав того ж вечора, не відкладаючи на далі. Він не поскупився на хвальні епітети: «широко ерудована людина», «закоханий у свій предмет учитель», «активний громадський працівник», розуміється, не забувши написати на початку характеристики: «патріот, що всіма силами прагне прищепити патріотизм і своїм учиям».

Іван Євграфович лишився дуже задоволений своїм новим витвором, певний, що одвів грозу й від Доната Карповича, надавши тому можливість і далі безжурно веселитись серед зовсім невеселих теперішніх обставин.

Наступного дня в Івана Євграфовича, Доната Карповича й нового викладача української літератури Паляниччки, який посів місце Порфира Григоровича Пономаренка й до якого ще не придивився як слід Іван Євграфович, були «вікна», і вони лишилися втрьох в учительській пересидіти порожню годину. Робити не було чого, і вони гаяли час, розмовляючи про різні шкільні справи.

— Добре вам, викладачам точних наук,— з року в рік можете викладати одне й те ж, не припасовуючись до змінних обставин, а що накажете робити нам, нещасним гуманітарникам? Як подавати тепер учиям, скажімо, Пушкіна — чи й далі згадувати, що він камер-юнкер при дворі Миколи Першого, дворянин, автор вірша «Нет, я не льстец, когда слагаю царю хвалу», чи мовчати про це? У якому аспекті подавати вступ до «Руслана і Людмили»? Пам'ятаєте:

> У лукоморья дуб зеленый,
> Златая цепь на дубе том,
> И днем и ночью кот ученый
> Все ходит по цепи кругом.
> Идет направо — песнь заводит,
> Налево — сказку говорят.
> Там чудеса, там леший бродит,
> Русалка на ветвях сидит...

Що це, як не казочка для дошкільнят? Але тут на допомогу нам прийшли словесники-штукарі, котрі так осучаснили її, що вона стала цікавою не тільки школярам, а й дорослим. Чули?

> У лукоморья дуб срубили,
> Златую цепь в торгсин[1] снесли,
> Русалку паспорта лишили,
> А лешего сослали в Соловки.
> То место взято на заметку,
> На нем теперь звезда горит,
> И об успехах пятилетки
> Сам Сталин сказки говорит.

Обличчя Доната Карповича розпливалось у добродушну усмішку. Він підсунув стільця до Паляниччки й перепитав:

— Як, як кінець?

— Х о з я и н сказки говорит,— загадково посміхаючись, відповів Паляничка.

— Оце так утнули! Виходить, замість «кота ученого»? Ну й дотепні

---

[1] Торгсін, або торгівля з іноземцями, — крамниці, де за золото й долари можна було купити будь-які продукти й делікатеси.

ж, каналії! — відкинувся на спинку стільця й голосно зареготав Донат Карпович.

Іван Євграфович посміхнувся також, але поспішив погасити на обличчі усмішку: на людях це небезпечно, хоч йому й подобались дотепні політичні анекдоти, яких хіба що тільки Велика Французька революція породжувала так багато, як наша радянська дійсність,— не раз думав Іван Євграфович, але уникав їх слухати, надто ж в товаристві, бо, гляди, ще ненароком попадеш у свідки, а потім не збудешся клопоту!

Звісно, в характеристиці на Доната Карповича Іван Євграфович ні словом не згадав ні про цей слизький вірш-анекдот, ані про те, як реагував на нього сміхун Донат Карпович. Для чого? Не він же укладав того вірша, а посміятись з чужого дотепу — хіба злочин? До того ж Іван Євграфович зобов'язався давати об'єктивну характеристику, а не писати доноси на все, що бачить і чує навколо.

15 грудня Іван Євграфович здав характеристику в призначений час, і високий, спокійно прочитавши її, як і попередні, пішов собі, нічого не сказавши про чергову зустріч. Це трохи здивувало Івана Євграфовича, але він одразу ж пояснив собі: мабуть, їх більше ніхто не цікавить у нашій школі, а втім, не виключено, що його «шефи» (так став називати подумки Іван Євграфович органи безпеки) переконались нарешті в непридатності його для їхньої роботи: що їм до пісних інформацій Івана Євграфовича, коли вони полюбляють смажене!

Але Іван Євграфович помилився.

Другого дня він одержав не поштою, а приніс увечері фельд'єгер лаконічного папірця за підписом слідчого Парфутіна: «З'явитись 17 грудня о 10.00 на відому вам адресу».

Така швидка реакція на останню характеристику збентежила Івана Євграфовича, і він з важким передчуттям наступного ранку натиснув на кнопку електричного дзвінка відомого йому особняка.

Передчуття не зрадило Івана Євграфовича: на зустріч із ним цього разу прийшов не високий, а сам слідчий Парфутін.

Навіть не привітавшись з Іваном Євграфовичем, Парфутін підійшов і голосом, повним сарказму й обурення, сказав:

— Так що ж це ви, шановний, надумали з нами в бирюльки гратися!?

— Як! — тихо спитав приголомшений такою зміною в поводженні з ним Іван Євграфович і зблід.

— Замість всебічної серйозної характеристики тої особи, що нас цікавить, ви пишете пустопорожні трафарети: «працьовитий», «уважний», «чемний»... Кому потрібні ці ваші фітюльки? Чи ви думаєте, що ми такі лопоухі й не бачимо ваших зусиль замовчати про головне? Та ви просто приховуєте від нас політичне нутро людини, яку ви добре знаєте. Ні, так діло не піде! З усього видно, що нам доведеться змінити нашу думку про вас...

— Я писав те, що знав,— ніяково пробурмотів Іван Євграфович, відчуваючи, як холоне йому серце й тремтять руки.

— І ви ще смієте запевняти нас, що писали все, що знаєте? — підвищив голос Парфутін.

— Я писав усе,— зовсім тихо промовив Іван Євграфович.

— А чого ж, дозвольте вас спитати, ви ні словом не згадали про переробленого «Руслана і Людмилу», га?

Івана Євграфовича охопив жах: хто ж це виказав? Не інакше як той новий учитель Паляничка, бо не міг же Донат Карпович, якому так заімпонувала переробка «Руслана і Людмили», донести на самого себе. Виходить, у школі є зв'язаний з НКВС не тільки він, Іван Євграфович, а Паляничка, а може, й ще хтось, котрий пише «характеристики» й на нього...

— Приймако не переробляв «Руслана і Людмилу», тому я і не писав про це,— тільки й спромігся сказати Іван Євграфович на виправдання не так Доната Карповича, як свого себе.

— А хіба, як реготав Приймако, слухаючи цю контрреволюційну

переробку, не досить характеризує його політичну фізіономію? Ні, ви таки більше схожі на однодумця тих людей, а не на об'єктивного інформатора. Боюсь, що нам доведеться зробити належні організаційні...

Від останніх Парфутінових слів Івана Євграфовича кинуло в жар. Широко вживане в офіційній практиці слово «організаційні» тягло за собою великі прикрості, починаючи від увільнення з роботи й кінчаючи далекими таборами, а то, гляди, й «розстрілярієм». Тут було вже не до рятування інших, а треба було якось рятуватись самому від раптово навислої небезпеки, і Іван Євграфович, знітившись, як учень, що прошпетився в тяжких пустощах, винуватим голосом промовив:

— Прошу вибачити мені мою неправність... Брак досвіду й нерозуміння завдання. Постараюсь виправити свою помилку.

— То-то ж бо! — суворо проказав Парфутін. — Напишіть характеристику на Бухальцева і через тиждень принесіть сюди. Я сам прийду по неї в цей же час.

Не ручкаючись, а лише кивнувши головою, Парфутін вийшов, залишивши Івана Євграфовича у вельми пригніченому стані.

Олега Костянтиновича Бухальцева, викладача німецької мови в їхній школі, Іван Євграфович знав кілька років, але нічого певного не міг про нього сказати. Середніх літ чоловік, стриманий, замкнутий, Бухальцев ні з ким із своїх колег не зближувався, не бував ні в кого в гостях і не запрошував до себе. Іван Євграфович не знав навіть, одружений він чи ні. Завжди мовчазний, Бухальцев, кінчивши лекції, приносив до вчительської класний журнал і зникав із школи. Мовчав він звичайно й на педрадах, і його голос можна було почути лише тоді, коли він мусив звітувати про оцінки учнів з німецької мови. Говорив він по-російському, що не подобалось Іванові Євграфовичу: у школі, на думку Івана Євграфовича, вчитель повинен говорити мовою викладання цієї школи, але цього не поставиш на карб Бухальцеву в характеристиці на нього. Він був дуже вимогливий до своїх учнів, і вони побоювались свого «німчури», як прозвали Бухальцева в школі, через що й успішність з німецької мови була досить висока, але й про це не слід писати в характеристиці, щоб вона не обернулась на «не потрібну нікому фітюльку». А що ж писати?..

Іван Євграфович опинився в становищі учня останнього класу, котрому на випускному іспиті загадано писати твір на тему, до якої він зовсім не готувався. А писати треба. Конче треба, бо в Парфутіновому тоні тепер чулося не прохання, а наказ. До того ж суворий наказ.

Чотири дні Іван Євграфович не зважувався сісти писати характеристику на Бухальцева, боячись не задовольнити вимог Парфутіна і разом із тим не стати самому безсоромним брехуном, котрий зводить на людину вигаданий наклеп. У вчительській він став пильно приглядатися до Бухальцева, коли той ненадовго з'являвся там, навіть одного разу спробував заговорити з ним, але це нічого не дало. На зауваження Івана Євграфовича, що морози надворі останнім часом збільшились, Бухальцев коротко відповів, що на те й зима, щоб були морози, і пішов із школи. Зволікати далі вже не можна було, і, розірвавши кілька чернеток, Іван Євграфович нарешті шостого дня спромігся написати цю прокляту характеристику.

«Олег Костянтинович Бухальцев дуже скрита, мовчазна людина, що мимоволі виникають деякі сумніви щодо нього: мовчить, не висловлюється — значить, таїть щось у собі, а що саме — невідомо. Можна лише здогадуватись, що ця замкнутість приховує настрої, не властиві радянській людині. На загальних учительських зборах, де обговорюють вчинки викритих ворогів народу, він ніколи не бере слова, а коли голосують за найвищу кару мерзенним злочинцям, Бухальцев, хоч і підіймає руку «за», але робить це останнім і з видимим невдоволенням.

У школі він ніколи не затримується і після своїх лекцій зникає невідомо куди. Простежити за ним я не маю змоги, бо зв'язаний своїми лекціями.

Видає він себе за росіянина, але чи справді так воно є? Його прізви-

ще, ім'я та по батькові викликав в мене сумнів: може, він зовсім не Олег Костянтинович Бухальцев, а Оскар Конрадович Бухгольц? Це треба добре перевірити, але це поза моїми можливостями».

Більше нічого не міг видобути із себе Іван Євграфович і в призначений день одніс свою вимучену працю Парфутіну.

Парфутін спокійно прочитав характеристику і сказав:

— Це вже більш-менш те, що треба, але чому ви не написали його адреси?

— Та я ж і сам її не знаю.

— Дізнайтесь і повідомте нас. Тепер схарактеризуйте вашого фізкультурника. Взагалі самі виявляйте ініціативу, шукайте об'єктів для своїх спостережень; ми не обмежуємо вас часом. Непогано було б, коли б ви перенесли свої спостереження і за межі своєї школи: не весь же день ви в ній сидите, а нас цікавить все й усі.

Парфутін лишився, видимо, вдоволений останньою характеристикою, навіть на прощання сухо потиснув Іванові Євграфовичу руку.

Іван Євграфович полегшено зітхнув: страшна небезпека, либонь, відсунулась від нього, але надалі слід шануватись, щоб не накликати халепи знову.

Писати характеристики стало йому набагато легше. Івана Євграфовича не турбувало, що раз у раз йому бракувало конкретних фактів, бо він давав тепер волю всяким здогадам і припущенням, адже його основне завдання — сигналізувати, як кажуть офіційні промовці, а докопатись до фактів органи НКВС зможуть і без його участі.

Дивувало тільки Івана Євграфовича, чому ні до Приймепка, ні тим більше до Паляннчки не застосовано ніяких оргвисновків? На всякий випадок Іван Євграфович став бокувати від них обох.

Він легко, без труднощів написав негативну характеристику на дженджуристого, видати, невисокої моральної чистоти фізкультурника, до якого почував давно вже антипатію; став, не чекаючи вказівок згори, писати характеристики й на інших шкільних колег, тільки оминав викладача української літератури Паляничку: якщо тому минулася переробка «Руслана і Людмили», то краще такого не чіпати, бо, мабуть, він і сам пише на інших характеристики.

Іванові Євграфовичу Парфутін дозволив здавати «матеріал» господині явочної квартири, не чекаючи спеціального виклику, і він став учащати до одноповерхового особняка, викликаючи, як йому здалося, подив на обличчі господині.

Єдине, що залишалося непереборним завданням, це знайти об'єкти для спостережень поза школою. Адже після смерті дружини Іван Євграфович ні до кого не ходив і, власне, ні з ким не знався. Але й тут йому несподівано поталанило.

Повертаючись одної суботи ввечері зі школи додому, Іван Євграфович зустрівся біля дверей із своїм квартирним сусідою Прокопом Степановичем Хмельком. Той чемно привітався і, як завжди суботами, поспішав на вечірню до церкви. Людина в літах, Хмелько хворів на вітову хворобу й був німий. І враз Іванові Євграфовичу сяйнула думка: а чом Хмелько не може стати для нього потрібним об'єктом? Що заважає Іванові Євграфовичу сигналізувати й про нього?

Тепер Іван Євграфович майже не має вільного часу. Усі його думки забирають характеристики й пошуки нових об'єктів для спостереження. Він рідко готує вдома страву, а воліє брати для себе й сина готові обіди в їдальні; він зовсім не може наглядати за сином; сам перестав готуватись до чергових лекцій у школі, як то робив раніш завжди; ледве викроює час, щоб переглянути газету, не відстати від вимог епохи. Але зате він тепер спокійно спить ночами — спить на власному ліжку, а не казенному, а це головне!

Публікація ЯРИНИ ТИМОШЕНКО

Далі буде

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

«СЛОВО ЗА ТОБОЮ, СТАЛІНЕ!»

ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ В ОБРАЗАХ

РОМАН

РОЗДІЛ 11

Коли закінчилося навчання в школі, учитель зупинив при виході Ваню Іваненка і сказав йому:

— Почекай тут трохи. Ти зараз підеш з одним чоловіком до інспектора. Ти так гарно вчився і поводився в школі цей місяць, що він хоче дати тобі маленьку нагороду.

Ваня Іваненко приємно здивувався, тим паче що нікому досі таким способом нагороди не давалося. Він охоче підхопив під пахву свій вартончик з книжками, акуратно перев'язаний ремінцем, і став чекати. Хвилин через десять з'явився якийсь молодий чоловік у куценькому куцому піджачку та сірій кепці. Учитель передав йому Ваню Іваненка і чогось не сказав учневі нічого, навіть не подивився на нього.

Молодий чоловік на вулиці посадив Ваню поруч себе на візника, й вони поїхали. Молодий чоловік іноді чудно, чи то з цікавістю, чи з жалем, поглядав на Ваню й нічого не казав. А Ваня міцно притискував однією рукою книжки до грудей, а другою тримався за край брички, яка часом хиталась на вибоїнах поганого бруку. А сам весело поглядав своїми прудними темними оченятами на будинки, на людей, надто на дітей: вони й не знали, куди він так пишно їхав. А тато як зрадіє! От принесе йому сюрприз!

Ваня, правда, не був дуже здивований обіцяною нагородою, він її, коли казати правду, таки заслужив. Взяти хоч би гімнастику,— так, він був невеликого зросту, хоча мав уже дванадцять років, але йшов раз у раз одним із перших у школі, так само як і з усіх інших предметів, а надто з математики та історії (тут тато здорово помагав).

Коли молодий чоловік у куцому піджачку зупинив візника біля якогось будинку, Ваня здивувався, що біля нього стояли міліціонери й над парадними дверима був якийсь напис, немовби подібний до написів на районах міліції. Чого інспектор мав жити в будинку міліції? А проте його діло, хай собі живе де хоче, аби нагороду дав.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 6.

І Ваня без вагання пішов за своїм проводирем у вхідні двері, а потім сходами на другий поверх. На сходах і далі в коридорі зустрічались якісь люди в цивільному й у формі міліціонерів. Вони не звертали на Ваню жодної уваги, але Ваня все ж таки почав усе більше та більше дивуватись: чого все ж таки інспектор школи мав жити в міліції?

Нарешті після довгенького чекання в якійсь кімнаті з рядом стільців під стінами і портретом Сталіна на одній із них Ваню було введено до інспектора. Це була велика кімната з якимись шафами та столиками, закиданими паперами. Хоча надворі було сонце, але в кімнаті горіло електричне світло і вікна були запнуті темними завісами. Інспектор стояв перед великим столом, спершись на нього рукою, і курив товсту цигарку. Сам був такий лисий, як Ленін на портретах, тільки його борідки не мав, а був весь голений, з округлими щоками й малюсенькими, як у пацюків, очима. Одягнений був не по-інспекторському, не в піджак, а в міліцієнерський мундир та блискучі чоботи. Чудний інспектор. Ваня таких ніколи в школі не бачив.

Інспектор помахом руки вигнав проводиря з кімнати і сказав навздогін:

— Трьох, для малої передмови!

— Слухаю! — швидко бовкнув проводир і вислизнув за двері. А «інспектор» озирнув Ваню з ніг до голови і суворо спитав:

— Як тебе звуть?

— Іван Іваненко! — здивовано й неспокійно відповів Ваня.

— Добре. Поклади он там твій пакунок,— показав він цигаркою на столик збоку. Ваня поспішно поклав на нього книжки й нерішуче зупинився. В цю мить двері відчинились, і в кімнату ввійшло троє міліціонерів. В руках одного була довга, тонка, гнучка, немов із гуми зроблена, паличка і якась хустка. Всі троє стали біля порога і по-солдатському готовно випросталися.

— Маленьку передмову! — кивнув їм головою на Ваню «інспектор» і сів за стіл у свій фотель. Міліціонери струнко пішли на Ваню. Двоє з них ухопили його, один за плечі та руки, другий за ноги, а третій хусткою швидко накрив Вані рот і зав'язав її на потилиці. Ваня від ошелешення і переляку не встиг навіть писнути.

Після того міліціонери понесли тільце хлопця на велику зелену канапу й поклали на неї лицем донизу. Один з міліціонерів сів йому на ноги, а другий наліг руками на плечі й руки. Потім третій міліціонер задер синю сорочину Вані, розгладив штанці і, сильно розмахнувшись, вдарив по заду гумовою палицею. Ноги й усе тіло Вані рвучко шарпнулись і з-під голови зачулось глухе мукання, як корови з замкненого хліва. Але міліціонери дужче натисли на тільце, і воно ледве здригалось під дальшими ударами палиці. Їх було дано п'ятнадцять.

— Годі! — сказав «інспектор». І додав: — Не відпускайте.

Міліціонер перестав бити і, готовно спустивши руку з гумою вздовж тіла в чеканні, став струнко. А двоє так само тримали тільце, повернувши голови до начальника. Ваня весь час усе ж таки шарпався, і з-під хустки чулось глухе мукання. «Інспектор» спокійно курив і читав. Коли шарпання і мукання трохи припинилось, начальник кивнув головою міліціонерам, і вони, зрозумівши його без слів, звільнили тіло Вані від своїх обіймів, поставили його на ноги, повернули лицем до стола й повели туди, не знімаючи пов'язки з рота.

Очі Вані з жахом були розкриті на «інспектора», веснянкуваті щоки його й ніс були залиті слізьми, чубчик, зім'ятий, стирчав у другий бік. Хлопець дрібно-дрібно трусився, але вже не плакав.

«Інспектор» спокійно, уважно дивився у Ваню й сказав до міліціонерів:

— Розв'язати рот і вийти.

Міліціонери хапливо виконали наказ і ще хапливіше вийшли, а Ваня лишився стояти там, де його було поставлено, і не зводив круглих, повних

жаху очей з «іспектора». Той, видно, задоволекий результатом «передмоаи», смокиуа цигарку і заговорив до Вані суворим голосом:

— А тепер слухай. Це тобі було тільки малеиьке попереджекня. Коли не будеш аикокуаати те, що я тобі зараз скажу, го матимеш удесятеро більшу кару. Ти розумієш, що я тобі кажу?

Вакк ке аідпоаідав, все так само дкинаск і дрібио-дрібио тремтіа. Начальник міліції підкіиси, вкйшов з-за свого величезкого стола й наблизився до хлопици. Той ще з більшим жахом підвів до нього голоау.

— Ти чув, що и тобі сназав? Одповідай!

— Чув... — хрипло аирвалось у Вані з горла.

— Добре. Так от, слухай далі. Батько твій є на підозрінні а уряду, що він протк нашого аождя Сталіна і Радякської влади. Сталік хоче перевірити, чи тан це. І доручкн мені зібрать про твого батька посаідчекня. Отже, я тебе азяв у саідки. Ти поаинеи помогти мені й Сталіну. Чуєш? Ти поаикек розповідати мекі про все, що буде гоаорити чи робити таій батько. Коли він буде говорити за Радянську влвду, то він і ти маткмете нвгороду. Коли ж буде протк Сталіна і Рвдякської нлади, ти ке повинек понривати його. Сталік і Радниська влада аищі за все. Тільни не пробуй понриаатн саого батька і брехати нам. Ми будемо зкати правду, і тоді ти будеш жорстоко покараний, а батька твого буде заслано а каторжні роботи й убито. Розумієш? Ти ножиі два тижні поаинеи приходити до меие й доносити про асе, що будеш чути й бачити. Ніиому ти не поаинен гоаоркти, що буа тут у мене в міліції. Так само і батькові. Як тільки снвжеш (а я про це доаідаюсь зараз же), ти матимеш атричі більшу кару, ніж сьогодні. Чуєш?.. Чуєш, и питаю?

— Чую... — ян жахно загіпнотизоваккй, прошепотів Ваня.

— Тн як говориш зі своїм батьном, иною мовою: російською чи украікською?

Ваки широно дивнися вгору до «іиспектора» й моачав.

— Я тебе питаю: икою мовою?

— Російсьною,— прохрипів Вани.

— Добре. Тепер бери саій пакуночон і через даа тижні прнходь з рапортом. Іди.

Ввин, похитуючись од болю, пішов до столика, взяв свої книжни й попримуааа до дверей.

— Гляди ж: нікому ні слона, де ти бун і що з тобою було. Чуєш? — грізко додав йому в спику «іксnúmектор». — Стій: будеш пам'ятатк? Ніному, і так свмо батькові, кі слона. Бо запорю нв смерть! Чуєш? Відповідвй!

Вакя зупинквся, оберкувся й зкову з жвхом хрипнув:

— Чую.

— Присягаєшся?

Ваня ие знав, що сказати.

— Присягаєшси, питаю? Говори!

— Присягаюсь! — з заціпленим ридапним і жахом сказаа Ваня.

— Пам'ятай же! Ти, як учень шноли, повинеи знатк, що буаає тому, хто ламає присягу. Ідк тепер. Витри морду.

Ввня хитнувси, шандно витер рукавом сорочки лице, повернувси і пішов із німнати. «Інспектор» задоволено смонпув цигарку і сів за стіл писати протокол про «допит Івана Іааненкв».

А Іван Івненно, виведений міліціонером, що ждав його а сусідній німнаті, з міліції, тихо, ик сліпий, пішов вулицею, пртиснувши до грудей ануратио перев'язвний пакуночок з нккжками.

Коли аік ирккйшов додому, а саій маленькнй проаулок, соице вже сідало за аисоккй п'ятиповерховий повкй будинон, і тінь од будинну лягала на все подаір'я та на халабудну, в якій жили даоє Іааненків, бвтьно і сии. Колись це була халабудка даірника, иких бунало так багато до революції при будикках. Та колк ка місці старої, прогнилої дерев'яної будівлі збудуаали п'ятиповерховий дім і в ньому зробилк й «дворницьну», то професор Сергій Іваненко шляхом снладних дипломаткчних, протекційккх і фінансових операцій добився передачі йому в користувак-

ня старого приміщення двірника, що було притулене до сусіднього старого будинку.

Після того професор Сергій Іваненко з сином Іваном настягали звідусіль старого покрівельного заліза й полатали ним дах. Одночасно «позичили» цегли та вапна у нової будівлі й залатали дірки в стінах та в грубі хатини. І таким чином здобули собі «особняк», в якому було: одна кімната, одне вікно, одні двері, одна груба і півпідлоги (друга половина прогнила і була хитро «закамуфльована» позиченою цеглою). На цій половині стояли два невеличкі залізні ліжка, шафа і столик. А на тій половині, де підлога збереглась, був стіл, два стільці, мисник та етажерка. Отже, було й умеблювання. А надворі, під стіною «особняка», була ще й літня «дача», себто: лавочка, на якій можна було сидіти і, задерши голову, дивитися на небо між будинками.

Коли Ваня доплентався до свого подвір'я, він не ввійшов у хату, а сів (не задом, а боком) на лавочку й почав мертво дивитися перед себе. І сидів він так довго, що Сергій Петрович, який бачив у вікно, як прийшов син, затурбувався і нарешті вийшов до нього. Ваня злякано повернувся на рип дверей і, шамотливо схопивши книжки, пішов назустріч батькові. Він нічого сьогодні не кричав йому, не сміявся, не збирався нічого оповідати, як то бувало раз у раз, коли вертався зі школи, а тільки, криво посміхаючись, просунувся повз Сергія Петровича в хату, пройшов до свого тапчанчика і ліг на нього головою вниз. Сергій Петрович швиденько підійшов до сина й тривожно запитав (по-українському, як раз у раз, коли вони були вдвох):

— А що таке, Івасику? Що тобі, сину?

Ваня-Івасик нічого не відповідав. Потім раптом підвівся й суворо сказав (по-російському):

— Нічого. Я стомився. Тільки, тату, будемо тепер говорити між собою по-російському.

— А то ж чого так? — спокійно посміхнувся Сергій Петрович, а в гострих «мишачих» очах і навіть у гостренькому носику напружилась тривога.

— Та так... — не дивлячись на батька, сказав Івасик і перейшов до столу, до вікна. Сівши на стілець, він тої ж миті аж підскочив і раптом, перебігши знову до свого ліжка, так само впав на нього головою вниз.

У Сергія Петровича всі рухи втратили свою звичайну, «мишачу» рухливість, шамотливість, стали повільні, поважні, заціплено-спокійні. Він знову підійшов до сина, сів коло нього на краєчок тапчана і поклав руки на чудно випнутий догори зад сина. Івасик од того дотику сильно скинувся і шарпнувся вбік. Сергій Петрович ще неспокійніше обдивився всю маленьку постать хлопця і побачив на штанцях чудні сірі смуги. Деякі з них немовби аж посічені.

Сергій Петрович обережно знову поклав свою руку, тільки не на зад, а на плечі сина. Івасик не скинувся, не шарпнувся, не ворухнувся. Тоді батько підсунувся ближче до голови його, нахилився до неї й тихо сказав:

— Ну, а тепер, Івасику, розкажи, що сталось. Розкажи б а т ь к о в і. Чуєш? У тебе ж нема нікого ближчого за батька.

Івасик раптом весь шарпнувся і голосно, жагуче заридав. Сергій Петрович поклав руку на його голівку й мовчки чекав, покусуючи губу. Нарешті Івасик затих і не рухався.

— Ну, Івасику? Що сталося?

— Мене били! — раптом знов увесь струснувшись, з новим приступом ридання крикнув Івасик.

— Хто тебе бив, сину? — спокійно-спокійно, рівним голосом спитав батько.

— В міліції. Інспектор школи.

— В міліції, інспектор школи?.. Розкажи, сину, я не розумію. Чого був інспектор школи в міліції? І за що він тебе бив?

— Не він, а міліціонери.

І, повернувшись набік до батька, не витираючи сліз, що лились по ластовинню щік, Івасик розповів усе з самого початку і до кінця.

— А потім спитав, якою мовою ми з тобою говоримо... — додав він, уже не плачучи.

Сергій Петрович на мить затиснув губи, потім так само спокійним, рівним голосом спитав:

— А ти ж як відповів?

— Що говоримо по-російськи.

— Ага,— уважно глянув на сина батько,— добре відповів. Так. І щоб що два тижні приходив до нього?

— Так. А як не прийду, або скажу неправду, або розкажу тобі чи кому іншому, то, сказав, запоре до смерті.

Тепер Івасик уже не плакав. Тепер вираз його очей, уст, навіть усього тільця був твердий і рішучий: уже сказав і нехай поре до смерті.

— Умгу!.. — усе так само спокійно й повільно муркнув Сергій Петрович. — А тепер, сину, будемо з тобою думати, як нам бути далі. Їстоньки хочеш?

— Ні, не хочеться. Тільки пити. Я зараз нап'юсь.

— Лежи, лежи, я подам.

Батько набрав із відра склянку води й підніс синові, який знову ліг головою вниз.

— На, випий, Івасику.

Івасик підвівся, взяв склянку тремтливими пальцями й почав жадно пити. В цю мить щось застукало у двері. Сергій Петрович зразу, немов скинувши з себе, як піджак, свій спокій та поважність, вихопив з рук сина склянку і прошепотів йому:

— Лягай і спокійно лежи!..

А сам швиденько своїм звичайним шамотливим кроком побіг до дверей і відчинив їх. За ними стояла Маруся в зеленому беретику набакир, з-під якого на плечі скочувались хвилі жовто-пшеничного волосся. Великі, батькові сіро-зелені очі дивились одверто, але не так весело, як звичайно, а ніби з якимсь напруженням.

— Можна до тебе, дядю? — не своїм дзвінким і лукавим, а незвично серйозним голосом спитала вона...

— Можна, можна, можна! — метушливо-привітно по-російському закричав Сергій Петрович. — Заходь, Марусенько, заходь. Дуже приємно, що прийшла. Що новенького? Як там у вас? Сідай ось тут, біля віконечка. Атож, отут, у фотель біля віконечка.

Маруся пройшла до фотеля, побачила Івасика, який не рухався, і запитально-тривожно подивилась на дядька.

— Ваня не хворий? — тихо спитала вона.

— Ні, ні, ні! То він так, трошки втомився після гімнастики в школі та оце трошки задрімав. Це нічого, нічого...

— О, в такому разі я не зиваю... — нерішуче і ще тихіше промовила Маруся. — Я хотіла з тобою, дядю, поговорити про одну... важливу річ. Але коли Ваня спить, то... я боюсь, що ми його розбудимо. І, крім того, я хотіла говорити з тобою зовсім наодинці.

— Так чого, так чого ж! — швиденько й охоче заговорив Сергій Петрович. — Ми можемо поговорити й наодинці. Чого ж. Давай ось вийдемо на нашу «дачу», сядемо на лавочку й поговоримо. На подвір'ї нікого немає, і нам ніхто не буде заважати. Чого ж, чого ж!

Одначе Маруся вагалася.

— Коли ж, бачиш, дядю, я не хотіла б, щоб нас бачили разом... А проте, господи, хіба ж я вперше приходжу до тебе? Розуміється, ходім на «дачу».

І вона рішуче пішла з кімнати. Сергій Петрович кинув оком на сина, який не рухався, і вийшов за дівчиною. Вони сіли поруч на лаві. Сонце ще падало десь там за будинком, і тіні в подвір'ї були немов би в золотому порохі. Вікна в усіх поверхах були розчинені, й із них чулися голоси, сміх, лайки, звуки звичайного, буденного життя.

— Ну, що ж, Марусенько, давай будемо говорити? — почав Сергій Петрович.

Маруся дивилась собі під ноги й мовчала. Потім колупнула передком черевичка, взутого по-літньому на босу ногу, камінчик і рішуче глянула просто в очі Сергієві Петровичу.

— Ну, дядю, можеш мене привітати: я вже... сексотка.

Сергій Петрович знову зробився спокійний і поважний.

— Ти жартуєш чи серйозно? — рівним голосом спитав він, і чулось, що він спитав так собі, знаючи вже, що ніякого жарту тут не було.

— Серйозніше не може бути, дядю.

І вона почала жваво, трішки з напруженою іронією розповідати про свою візиту до Бєлугіна. Сергій Петрович мовчки слухав її, не подаючи ні одним звуком, ні рухом знаку якого-небудь свого ставлення до слів Марусі. Коли вона скінчила своє оповідання, він похилив голову і сидів так, не рухаючись. Іноді, немов անвіряючи небогу, зиркав на неї спідлоба, потім знову дивився в землю й напружено думав.

— Ну, дядю? Що ж мені робити? Коли ти мені сказав, пам'ятаєш, у нас, коли тато говорив про листа дядька Марка... ти сказав мені: всякий комуніст повинен бути сексотом і доносити навіть на батька свого для партії і Сталіна. Вище за них нема, мовляв, нічого на світі. Таке приблизно ти казав. І ще, пам'ятаю, додав, що треба слухати і виконувати все, що партія каже. Ну, от я з тобою погодилась і без вагання прийняла сексотство. А тепер я думаю: що ж мені робити? Доносити на тата, на маму, на тебе, на всіх вас, як ви щось скажете не так, як каже партія? Але звідки ж я можу знати, так чи не так? Як я можу бути вашим суддею? Що мені робити, дядю? Я тебе послухала, але тепер не знаю, чи добре я зробила, що згодилась.

Сергій Петрович підвів голову, глянув дівчині просто в очі й тихим, рівним голосом спитав:

— А що ж ти інше могла робити, коли тобі було запропоновано?

— Не згоджуватись!

— Значить, бути зараз же за непослух партії викинутою з неї, арештованою і... і всяке таке інше? Бо, значить, ти не активна, не щира комуністка, а шкурниця, а може, і таємний ворог народу. А через тебе, може, і тата, і маму, і брата, і мене було б так само викинено і арештовано і всяке інше. То це було б краще?

Маруся похнлила голову, посиділа так і тихо в землю пробурмотіла:

— Було б не так... гидко, нечесно і... неможливо.

І, підвівши голову, вона обурено, гаряче прошепотіла йому в лице:

— Значить, ти радиш мені доносити на тата, на маму, на всіх, кого люблю? Так?

Сергій Петрович не відповідав.

— Що ж ти мовчиш, дядю? Що ж мені робити, що? Ти казав тоді: «Слухай старших». Ну, добре, я слухаю. Ти старший, ти найстарший у нашому роді, ніби батько наш. Ти професор, ти навчаєш фізики, хімії студентів. Добре. От я прийшла до тебе прохати навчити мене, тільки не хімії, в що мені робити, як мені тепер жити? Почекай, дядю, почекай, дай мені сказати вже до кінця. Я всі ці дні, після того як записалась у сексотки, думаю, думаю, думаю і готова сказитись од дум. Я десять днів не виходила з дому. Я боюсь іти в університет, боюсь зустрічатись з товаришами, бо або вони сексоти, або я почую від них щось таке, що повинна донести. І тепер у мене виникла сила питань, на які я не можу собі відповісти. Мама турбується, бачачи мене такою. Я їй сказала, що я трохи хвора. Але я хвора тільки на непевність і страх. Як мені жити тепер, дядю? Як мені тепер поводитись з людьми, як ставитись до них?

Ну, добре: я комуністка, комсомолка. Але невже я через це мушу перестати любити своїх близьких? А я мушу перестати, бо як я можу любити тих, на кого я завтра можу донести, та й яких я сама вже боюсь, бо й вони, може, вже сексоти? Добре: любити Сталіна, партію, соціалізм. Але невже для цього я мушу не довіряти навіть рідній матері або шпигу-

аати за нею, доносити на неї, віддавати її на страшні страждання? Морально це? От покійний Жданов казав, що в комуністів нема своєї моралі. А чия ж є у них? Чия? І коли такий авторитетний комуніст, один із наших вождів, так казав, то кому ж вірити і за чиєю мораллю жити? Нічого тепер не розумію. Моє сексотство всю мене перевернуло. І я тепер почуваю себе такою самотньою-самотньою. Я вже навіть маму підозрюю. Тата ні, бо він сміливий, чесний, сильний, він скоріше пішов би на муки, ніж бути сексотом, таємним, паршивим агентом, провокатором, шпигуном.

— І разом з собою він волів би потягти на муки і маму твою, і тебе, і всіх нас? — сумно й немов задумливо пробурмотів дядько Сергій.

Маруся скинулась і розпачливо заломила руки.

— Ну, а що ж робити? Що? Віддати інших людей на муки? Ворогів, мовляв, соціалізму? Але який же то соціалізм, що вимагає таких вчинків? Чого ти мовчиш, дядю? Ти зневажаєш мене тепер? Чи боїшся, що я донесу на тебе?

Сергій Петрович раптом узяв її за руку й сильно стиснув.

— Не говори дурниць, та ще так голосно. А послухай мене. Оце тільки що з міліції вернувся Ваня. Його там сильно били.

— За що? — з жахом скрикнула Маруся.

— Тш-ш! Били «передмовно», щоб одразу сповнити його страхом і щоб він не відмовлявся.

— Від чого?

— Від сексотства... — пошепки сказав Сергій Петрович. — Так, так, Марусенько, хлопця дванадцяти років били гумовою палицею, щоб він не відмовився бути шпигуном за своїм батьком і донощиком на нього. І що ж, по-твоєму, він повинен бути моральним, чесним і не згоджуватись? Га?

— О боже мій! О боже мій! — з жахом прошепотіла Маруся.

— От він після цієї екзекуції лежить оце лицем униз і не може сидіти. Я ще не бачив його тіла. Коли гумовою палицею бити, то слідів, кажуть, на тілі не лишається, але всі м'язи напевне посічені. Йому наказано, під страхом лютої кари йому і мені, нікому про це не розповідати. Але дурні люди: не все страхом можна примусити робити. Ваня не мав страху мені сказати. А я не маю страху т о б і про це говорити. Не маю, бо бачу, яка ти є. А крім того, я маю говорити тобі ще про інші речі. Ходім у хату.

І він, не чекаючи відповіді, трудно підвівся й пішов до дверей. За ним Маруся. Коли вони ввійшли в кімнату, то побачили Івасика, що сидів коло розчиненого вікна боком, на стегні біля столу, поклавши на нього голову. Він зараз же підвів її й голосно сказав:

— Я все чув, що ви говорили. Але я не піду доносити в міліцію.

Маруся швидко підійшла до нього, обняла його за плечі і, пригорнувши до себе, стала жагуче цілувати його в чоло, в голову, в лице. Івасик тільки похитувався й сильно стискував її за руку.

— А тепер, діти,— сказав Сергій Петрович,— ми зробимо так: зачинимо вікно, щоб ніхто звідти нас не чув, переведемо Івасика на його ліжко, покладемо його так, щоб йому було зручно, а самі сядемо коло нього й трішки поговоримо.

Івасик не протестував. Вони так і зробили. В хаті вже починались сутінки, але лампа зі столу зганяла їх у кутки. Рухи в дяді Сергія були, на диво Марусі, не такі, як звичайно, не шамотливі, а незвично повільні, поважні, і руки злегка тремтіли.

— Ну, от. А тепер, Марусино, та й ти, Івасику, слухайте пильно, що я вам казатиму. Хто зна, чи доведеться ще говорити отак та що буде з нами завтра. Бо я бачу, голуб'ята мої, що на нашу родину почалось уже серйозне полювання. Тому, поки ще не пізно, я хочу переказати вам мій досвід і моє знання, може, вони вам на що-небудь здадуться, та, може, коли ви вцілієте, передасте далі тим людям, які житимуть після нас. Я не думаю, що коли мене арештують, то арештують і вас. Отже...

— Але за що ж тебе і нас мають арештувати?! — скрикнула Мару-

ся. — Ти член партії, професор. Батьно так само, член Верховної Ради. Що ми зробили?!

— Тш-ш! Не так голосно такі слова кажи. Ми нічого не зробили, але вони думають, що ми можемо, що здатні зробити. І цього, дитино, досить, щоб нас... «знешкодити».

— Без жодних доказів?!

— Для н и х найкращі докази в доносах їхніх сексотів.

— Значить, я можу тепер кого хоч загубити своїми доносами?

— Так, од твоїх доносів багато буде залежати. Їх перевірять, і коли вони хоч трошки підтвердяться, загине той, на кого ти донесеш. Не підтвердяться, тебе візьмуть на підозру, і ти можеш загинути. Бо, значить, і ти непевна.

— Вибач, дядю, я не зовсім розумію. Хто ж є для них певний? Ті, що не арештовані?

— Ні, не так. Певні ті, що не м о ж у т ь шкодити.

— А які ж не можуть шкодити?

Сергій Петрович помовчав і тихо-тихо відповів:

— Ті, що зв'язані, скуті, що не можуть рухнути ані пальцем проти влади. Звичайно, не фізично скуті, а морально, не фізичними кайданами, а... чимось іншим. Правда, є скуті й фізичними кайданами, в концтаборах, тюрмах, каторгах. Але часом духовні кайдани міцніші за фізичні. Так, дівчино, люди воліли б мати фізичні кайдани, піти в концтабори, на каторгу, аніж бути в кайданах духовних. Та несила їм порвати їх. Несила!

І Сергій Петрович кумедно крекнув і знову замовк. А два обличчя впилися в нього двома парами очей і ждали.

— А які ж то духовні кайдани, дядю? — нарешті тихо кинула Маруся.

Сергій Петрович пильно по черзі подивився на дітей, немов перевіряючи їх. І з гірким усміхом проговорив:

— Які кайдани? Дуже прості: любов і страх. Любов до себе чи до інших і страх за себе чи за інших. Любов до себе — це насамперед любов до життя, яке б воно не було. Це найвищий закон тієї сили, що нас створила. В науці ця любов зветься інстинктом життя або інстинктом егоїзму. Запам'ятай, Івасику: інстинкти. Це величезні сили. Всяка жива істота має інстинкт життя і, хоче чи не хоче, мусить підтримувати його всіма засобами: їжею, одежею, приміщенням. І коли якийсь ворог віднімає ці засоби, в неї виникає с т р а х за своє життя. Тоді її інстинкт кричить, гвалтує, примушує істоту тікати від ворога або боротися з ним усякими способами.

Та є ще інші загрози істоті: наприклад, фізичні страждання, фізичні болі. Через те от буває, що коли живу істоту б'ють, завдають їй фізичного страждання, то у неї теж виникає с т р а х. В більшості випадків люди коряться тим, які їх б'ють, виконують усякі їхні вимоги, признаються в усьому, чого й не робили, стають сексотами, шпигунами за близькими людьми, зрадниками, катами, убивцями інших людей. Оце одні кайдани.

А є ще й інші. Це любов до дорогих людей, страх за них, за їхнє життя. Страх за їхнє життя у батьків, наприклад, такий, що вони готові на все, щоб урятувати своїх дітей від мук. Добре це чи погано — це інше питання. Але це так. І тому ті, що мають змогу загрожувати життю дітей, можуть використовувати цю силу інстинктів на свою користь. Так само «ті» використовують любов дітей до батьків і через неї беруть дітей у кайдани. Є, звичайно, і такі батьки, і такі діти, у яких любов до себе перевищує все, які через страх за себе чи за якісь вигоди собі готові продати своїх батьків або батьки своїх дітей. Це буває не так і рідко, на жаль.

— У нас у школі один учень доніс на свого батька, що той ніби робив саботаж на заводі,— тихо проговорив Івасик. — Так батька арештували і заслали в каторжні роботи, а синові дали дві тисячі рублів і велосипед у нагороду за героїзм. Його дуже вихваляли всі й ставили нам, учням, за приклад.

— І ніхто йому не розбив морди? — теж тихо спитала Маруся.

— Ого, нехай би хто спробував, так того зразу ж було б так само заслано на каторжні роботи.

Маруся хмарно хитнула головою.

— Так, страх за себе. Все страх, все страх!

І раптом, раптово вернувшись до старої теми, вона рішуче сказала:

— Ну, дядю, ти все ж таки дай відповідь на мої запитання.

— Будь ласка, питай... — сказав Сергій Петрович і в задумі почав мацати себе по кишенях.

— Ти щось шукаєш, дядю?

Дядьо схаменувся і перестав мацати.

— Нічого, це я так. Я недавно покинув курити, й тепер, коли мене що-небудь трошки схвилює, хочеться курити. Та це нічого, ти питай.

Маруся серйозно адивилась у дядя й сказала:

— Добре. Так от, перше запитання, на яке ти не відповів: чим саме ми, Іваненки, можемо бути шкідливими партії й владі? Ми виконуємо, наскільки я знаю, все, що вимагається від нас. Ми працюємо, ми платимо партійні внески й державні податки, ми ходимо на зібрання, ми голосуємо. Ми навіть ніколи у себе радянських анекдотів не розповідаємо, хоча я їх дуже люблю, коли вони дотепні. Я просто не розумію, чим ми можемо бути здатні на шкоду. Чим, дядю?

Сергій Петрович чудно й пильно подивився на Марусю. Потім тихо й сумно відповів:

— Правдою, дівчино.

— Правдою?! Не розумію. Якою правдою? Про що?

— Про все. А надто про те, що робить партія та влада, як живе народ наш, що діється на світі, про все життя взагалі.

— Хіба партія каже нам неправду?

— Неправду, дівчино.

— Для чого?

— Для того, щоб сховати дійсність, щоб не викликати проти себе недовір'я і обурення населення, щоб легше зберегти свою владу над ним.

— А хіба дійсність така погана?

— Дуже погана, Марусю. Дуже погана.

— Чим саме?

— Стражданнями, несправедливістю величезної маси людей. Нищенням правди. А що таке правда, спитаєш ти мене? Правда чи справедливість — це теж закон життя. Це, Івасику, теж немовби інстинкт, себто сила в нас, з якою ми родимось на світ, яку маємо в спадщину від наших далеких-далеких прадідів. Коли тобі, Івасику, було три чи чотири роки, ти вже сильно відчував неправду, несправедливість. А я тебе ніколи не навчав так відчувати. Ти плакав і кричав, коли бачив, що кому-небудь робилась несправедливість. Та навіть у деяких розумніших тварин є цей інстинкт правди. Отже, кожна людина, хоче вона чи не хоче, знає про це чи не знає, носить у собі цей закон правди — справедливості. Тільки в одних, здоровіших, нормальніших людей він діє дужче, імперативніше, як говориться по-ученому, а в інших, хворіших, ненормальніших — слабше.

— То, значить, партія хвора, а ми здорові? — здивовано поширила очі Маруся.

Сергій Петрович кинув пильним поглядом на небогу і немовби зважувався з відповіддю. Нарешті злегка покашляв і обережно почав:

— Бачиш, Марусино, тут виходить одне маленьке непорозуміння. Нам часто кажуть: «партія думає так і так», «партія хоче того чи того», «партія наказує те чи те», все партія, партія. А в дійсності партія як така, себто оті мільйони людей, що в ній записані, ніяких постанов чи наказів не видають і нічого до появи цих наказів не знають про них. За них роблять постанови і накази так звані «вожді партії», якийсь, може, десяток-другий людей. Отже, казати, що «партія хвора чи здорова», не можна. В партії є багато здорових, нормальних людей, здатних на прав-

ду, на справедливість, у багатьох партійців оцей закон погодження сил діє досить правильно, і вони часто страждають од того непогодження, яке помічають або навіть самі примушені робити, примушені чи то страхом, чи любов'ю.

Але в партії, як я сказав, є оті вожді, оті десятки людей, які все вирішують, постановляють, карають. У них отой закон правди діє вже неправильно, він у них уже забитий іншими силами, а головне — силою надмірного себелюбства, розбухлим інстинктом егоїзму. Інстинкт себелюбства, егоїзму, Івасику, необхідний для життя. І він є у всіх живих істот. Але цей інстинкт буває здоровий і хворий. Хворий оце і є той розбухлий, надмірний, який усе забиває в людині. І такі люди, в яких є отака хвороба егоїзму, вже мало здатні на правду, вони її не можуть або не хочуть бачити, бо вона не погоджується з їхніми інтересами. Тому вони її не люблять і за неї навіть карають тих, які не можуть її не відчувати. Вони й їх примушують її ховати, робити неправду, вони й інших калічать, роблять ненормальними. Розумієш, Марусино?

І Маруся, й Івасик не зводили очей з Сергія Петровича. Івасикові, видно, заболів лікоть од його пози, бо він нетерпляче підібгав під бік собі подушку й сперся на неї всім тілом. А Сергій Петрович, стараючись не показати того, спостерігав їх обох, а надто Марусю, з таким глибоким зацікавленням, з яким учений спостерігає реакцію елементів у якомусь експерименті, від якого залежить усе його життя.

— То виходить, що Сталін... — почала було Маруся і зупинилась. Потім тихше закінчила: — що Сталін не любить правди? Але ж в історії Компартії розповідається, як він замолоду глибоко відчував неправду царського режиму, як він боровся з нею, як його жандарми арештовували, тримали в тюрмах, у засланні, як він робив з Леніним революцію за правду і справедливість, за всіх експлуатованих і бідних проти багатих і експлуататорів. Хіба це неправда, дядю?

Сергій Петрович знову помацав руками по бічній кишені, в якій колись носив тютюн, але тільки зробив горлом так, наче ковтнув щось, і поклав руку на коліно.

— Так, до певної міри це правда,— обережно відповів він. — Замолоду люди бувають здоровіші, чуліші до закону правди. Потім вони старіються, слабшають, всередині їх розвиваються інші сили, які й забивають інстинкт правди. А надто такі сили, як любов до влади, панування, високої оцінки себе людьми, до оплесків, вихваляння, плазування перед ними інших людей. Ця любов до високої оцінки у людей спадкова, вона стала немовби просто інстинктом. От ти, Марусю, поспостерігай сама себе, і ти помітиш, що й у тебе є нахили до того, щоб тебе люди високо цінили, хвалили, шанували, навіть заздрили тобі. Це знов-таки навіть у нижчих тварин помічається, собаки, наприклад, дуже чулі до оцінки їх, дуже люблять, щоб їх хвалили, і не люблять, коли їх лають (не б'ють, а тільки лають!). Розуміється, висока оцінка несе з собою всякі вигоди: пошану, гроші, любов. От у нас, у Радянському Союзі, дуже вживається оцінка в роботі, оце наше соцзмагання, або в спорті: хто дужчий, хто кращий.

— У нас у школі весь час змагаються,— вставив Івасик.

— І скрізь люди, Івасику, змагаються та прагнуть найкращої оцінки. І то добре, коли заслуговують її. Але є люди, які високої оцінки не заслуговують, а бажання її мають дуже велике, навіть хворобливе, ненормальне. Так от, Марусю, то правда, що Сталін у молодості, коли мав і здоров'я, і сили, то мав і інстинкт справедливості сильний, здоровий. І заслуговував високої оцінки. А як почав старіти, коли сили почали слабнути, інстинкт правди почав приглушуватись іншими силами, отим себелюбством, славолюбством, владолюбством...

— Ой, дядю! — скрикнула Маруся. — Так виходить, що всі старі люди повинні бути страшними егоїстами, себелюбами?..

— Ні, дівчино, не всі, а тільки ті, які живуть у сприятливих для розвитку цих сил обставинах. У нас з тобою тепер нема владолюбства. А дай нам владу, дай можливість панувати, командувати, і ти побачиш,

як ми шкідливо навчимось дивитись на себе як на вищих істот, бути владолюбами, як полюбимо таку «професію».

— Але ж багато людей, та що — майже всі люди, так високо оцінюють Сталіна! — аж піднесла голос Маруся. — Його ж так усі люблять, так славлять. Як же так, справді, дядю? Ти несправедливий до нього.

Експеримент почав давати небажані й навіть небезпечні результати. Сергій Петрович вдивився в Марусю: очі в неї були напружені, стривожені, навіть злякані.

— Так, Марусю, ти маєш рацію: багато людей щиро люблять Сталіна й високо оцінюють його. І я тобі висловлюю оце не свою думку про нього, а думку інших людей. Я стараюсь бути якраз справедливим, об'єктивним, я слухаю тих і тих, а хто з них має більше рації, це не нам, мабуть, судити. Так що ти на мене так дуже не накидайся, а послухай уважно.

— Я готова слухати, але коли ж...

— Ну, от і добре. Так давай тепер розглянемо, що кажуть одні і що кажуть другі. Ти, видно, добре знаєш, що кажуть ті, які хвалять і люблять Сталіна. Але що кажуть інші, напевно, не знаєш, бо казати щонебудь проти Сталіна, як тобі відомо, у нас заборонено. Правда ж?

Маруся знизала плечима й нічого не сказала.

— Так от, давай насамперед проаналізуємо, кого ми звичайно любимо, а кого ні. Ми любимо тих, хто нам добро робить. Правда? А того, хто робить зло і приносить страждання, того ми не любимо, ненавидимо, лаємо. Правда ж і це? Так, Марусю?

Маруся, не знаючи, до чого воно йдеться, ухильно муркнула:

— Не знаю. Здається.

— Та певно, що так, це просто істина. Отже, хто у нас повинен любити Сталіна? Очевидно, ті, кому він дає добро. А що таке у нас в Радянському Союзі добро? Це насамперед добра їжа, добра одежа, добре помешкання. А зло — погана їжа, погана одежа, погане помешкання. Правда? А ти знаєш, скільки людей у нас мають погану їжу й погане життя взагалі? Ти цікавилась цим питанням?

Маруся зам'ялась і трохи зніяковіло сказала:

— Я не мала нагоди цим цікавитись. В партії про це не говорять. Але я думаю, що їх не так багато.

— Ні, Марусино, на жаль, їх дуже багато. А що в партії цим не цікавляться і про це не говорять, то це зрозуміло. Спробуй поцікавитись, і ти побачиш, що тобі за те буде.

— То виходить, що ми, тато, мама, я і вся родина, любимо і високо цінуємо Сталіна за те, що ми маємо добру їжу, добру одежу, добре помешкання? — гостро спитала Маруся.

Сергій Петрович немов не помітив її тону й навіть з усміхом одповів:

— А що ж, хіба ви повинні за це ненавидіти його? Це ж було б ненормально, антиприродно, ніде цього не буває, за добро не ненавидять.

Маруся гордо підвела голову.

— Ми любимо Сталіна за те, що він робить добро в с і м людям. І то неправда, що у нас багато людей погано живуть. Так було колись. Але потім, як сказав Сталін, «жити стало легше, жити стало веселіше». Це його власні слова, як ти, напевно, знаєш, а він брехати не буде. І вся наша література, всі наші журнали, книги, газети, всі кажуть, що ми творимо щастя у нас і будемо творити його на всій планеті. І ми готуємо світову революцію для того, щоб знищити соціальну несправедливість на землі й установити на ній такий соціалізм, як у нас. І Сталін веде нас у ту боротьбу. От за що ми його любимо, а не за те, що ми маємо добру їжу і багато грошей! Тато заробляє ті гроші своєю працею. І крім того, він член Верховної Ради. А депутати Верховної Ради одержують великий гонорар. Отже, тут ніякої несправедливості немає. Ні, ми не за гроші любимо Сталіна. Ти несправедливо кажеш, дядю.

— Тим краще, тим краще, голубонько! — поспішно сказав дядько. — От тільки мимоволі виникають деякі питання. От, наприклад, таке: коли

ми вже маємо соціалізм і щастя і аже йдемо, як тобі аідомо, а комунізм, то для чого партії чи Сталіну, коли хочеш, вживати таких засобів охорони нашого щасливого ладу? Ти сама тільки що сказала: який же то соціалізм, коли треба бути сексотами на своїх батьків, посилати їх, як ти сказала, на муки і смерть? Як ти думаєш?

Маруся стисла золотисті брови з таким виглядом, наче хтось болюче наступила їй на ногу, і мовчки стала дивитись убік. А Сергій Петроаич зноау, немов не помітивши того, невинно продоажуааа:

— Крім того, чого треба так страшно охороняти свій народ, так пильно забороняти всяку правду, коли аін щасливий? Яка пропаганда ворогів комунізму може його переконати, що аін нещасливий? Га? Ти про це думала коли-небудь, дівчино?

Маруся зноау нічого не аідповіла, Івасик хмикнув, а Сергій Петрович продовжував:

— Так, Марусино, ти маєш рацію, асі у нас хаалять Сталіна, всі зауть його і генієм людства, і сонцем планети, найпрекраснішим із людей за всю історію людства. Це твк. Але... в яких умовах і для чого ті чи інші люди так кажуть? Чи дійсно вони так оцінюють Сталіна? Оце цінаао. Та от, діачино, скажу тобі одверто: от я оце тільки що на зібранні учених і службовців нашої хімічної інституції найбільше хвалив Сталіна і аніс пропозицію послати йому привітання і ивзаати його найгеніальнішим хіміком на землі всіх аіків. Мою пропозицію було прийнято, і привітання послано. Мене за неї треба було б зараз же арештувати, як за нахабний глум з аождя, а мої колеги з звздрістю дивились на мене і вітали мене за те, що саме мені сяйнула така чудесна ідея.

Маруся підвела очі й з хмарним нерозумінням зупинила їх на гостренькому личку дядя Мишки. Воно сумно посміхалось.

— Для чого ж ти зробив це? — понуро спитала аона.

— Для того, щоб аипередити своїх колег, щоб показати, що я найбільше люблю й ціню Сталіна. Для того, діачинно, щоб рятуаатн себе і свого сина. Це ж бо єдиний спосіб у асіх нас саморятуаання. У всіх, дівчинно, хто не хоче бути... мученим і знищеним. Всі кричать і перериваються від любові до Сталіна. А більшість із них а той же час смертельно ненаавидять його і сміються з нього, а душі, розуміється.

— Але за що, за що? — з одчаєм скрикнула Маруся. — Та це ж аін найдужчий за всіх вождів, це ж він має всю владу, він генералісимус, він, а не хто інший. Значить, він найрозумніший, найенергійніший, найаідданіший справі соціалізму чолоаік! І тільки за це його аибраио на такий великий пост. Як інакше могло бути? Як?

І Маруся з такою тугою і жадобою ап'ялась очима а лице Сергія Петровича, і лице її здалось од цього таким схудлим, що аін одаернуа свій погляд убік і тихо сказаа:

— Так, правда, говорять одні. А другі кажуть інше. Вони кажуть, що Сталін — найстрашніша людина в історії людства. Що аін не тільки не геній, а просто досить посередня людина. Розпоаідають, що його тоаариші по партії, надто тоаариші Леніна, називали його «ідеальною посередністю».

— Але ж це все-таки аін має владу, а не аони! Він! — уперто й навіть злісно закричала небога. — Його вибрано на аождя партії й народу, його, а не їх! Це ж усім аидно, це ж факт очевидний!

Сергій Петроаич все так само сумно посміхався.

— Так, це факт очевидний, і є люди, які його пояснюють так, як оце ти. Але інші (не я, Марусино, а інші, я тільки переказую їхні погляди), інші пояснюють цей факт інакше. Вони кажуть, що Сталіна ніхто не аибирав, що він сам себе «аибрав» на аождя чи диктатора, що він повбиааа усіх саоїх конкурентів, всіх, хто був хоч чим-небудь аидатніший за нього. Зінов'єаа, Рикоаа, Бухаріна, Троцького, Каменєаа і десятки старих партійних тоааришів Леніна, творців більшоаицької реаолюції.

— А чого ж вони не вбили його і не стали диктаторами? Значить, аін

був дужчий за них? А дужчий, то, значить, розумніший, геніальніший! Хіба ні?

Сергій Петрович стомлено похилив голову: ні, експеримент явно провалювався. Дівча хапалось за свої соціальні ласощі й нізащо не хотіло випустити їх. І, очевидно, буде захищати їх до цілковитого загублення чуття правди й логіки, які в початку розмови, здається, досить виразно виявлялись у неї. І чи не кінчить вона свої аргументи найдужчим, найвірнішим способом: доносом на нього?

— Ну, дядю, чого ж ти мовчиш? Чого він «ліквідував» своїх суперників, а не вони його? Що кажуть критики Сталіна?

— Вони кажуть, Марусю, що в його суперників не було того, що є в нього.

— Ага! Я ж це й кажу!

— Так, Марусю. Критики Сталіна кажуть, що в суперників його не було тієї тупості до страждання людей, яка є у Сталіна, що його інстинкт егоїзму роздувся і заглушив інші сили, наприклад, чуття жалості, співчуття, милосердя, яке буває у всіх нормальних людей, що в нього нема ніякого чуття товариського обов'язку, ніякої моралі. А в суперників не було, мовляв, цієї геніальної якості, вони були «сліпяві», як він їх називав, вони не мали, наприклад, відваги засудити на голодну смерть мільйони людей ради партійної «лінії». А він мав. І тому він виявив себе дужчим і «найгеніальнішим». І то ж він, кажуть критики, створив таку геніальну систему охорони своєї влади, яка примушує дітей доносити на батьків, а батьків на дітей, яка всіх громадян Радянського Союзу робить шпигунами, яка вбиває в них найприродніші чуття людини, яка тримає в рабстві, покорі й вічному страху сотні мільйонів людей. Це дійсно надзвичайна здатність! Та коли ж так, дівчино, коли пішло на щирість, то я тобі розкрию ще один секрет, все одно! Слухай і ти, Івасику, слухай усім серцем.

Сергій Петрович машинально поліз рукою в «тютюнову» кишеню й зараз же вийняв її.

— Слухайте: вам уже відомо, що у мене був іще один брат, Марко, і що його вбито на каторзі. Вбито, Марусю, як ти зівєш, при твоєму батькові, що він його вкусив з ненависті. Брата мого, Марка, Івасику, було заслано в каторжні роботи за те, що він брав участь в українській організації, яка боролась за волю й самостійність України. Нас, мене і братів моїх Степана та Євгена, було арештовано разом з Марком. Але нас не було заслано на каторгу. Нас усіх, Марка і нас трьох, Радянська влада мучила й катувала цілий місяць. Мене цілий тиждень годували самими оселедцями й не давали води, це звичайний спосіб допитів у радянських тюрмах. Я втрачав розум од спраги, починав уже божеволіти. Тоді давали мені трішки води. Потім другий тиждень мене тримали в темному клозеті без сидіння, в якому не було місця, щоб повернутись. Твою маму, Марусю, яку було теж арештовано з нами, щодня за ноги так само тримали в клозеті головою вниз у дірці і втикали голову в страшну гущу. Вона теж почала божеволіти. Тата твого, Марусю, так само катували. Так само було й Маркові. Але Марко все це витримав, не здався, і його заслали на каторгу, на страшні роботи. А ми всі четверо не витримали, ми всі підписали все, що «партія» хотіла, і зобов'язались усе своє життя бути сексотами. І такими ми є й тепер, Марусю: і я, і тато твій і мама...

Тут Маруся раптом упала боком, головою вниз на Івасеве ліжко і гірко, жагуче заридала. Івасик обняв її, притулився до її голови своєю головою і теж заридав. Сергій Петрович устав, помацав себе по кишенях, пішов до столу, пошукав очима, взяв грудочку цукру і поклав у рот, а губи його дрібно-дрібно тремтіли. І так, смокчучи цукор і витираючи очі ребром руки, він ходив од дверей до ліжка Івасика і понуро думав.

РОЗДІЛ 12

Нарешті діти потроху затихли й довго непорушно лежали. Сергій Петрович підійшов до них і сів на свій стілець. Маруся, не підводячи голови, витягла з кишені біля пояса хусточку і витерла очі та лице. Івасик одсунувся і теж утерся рукавом сорочки. Маруся підвелась і, дивлячись кудись повз дядя, хрипко, застуджено і мертво промовила:

— Що ж нам тепер робити?

Сергій Петрович не зразу відповів.

— А ти сама як думаєш? — обережно спитав він.

Маруся з понурою, злою рішучістю трусила головою:

— Я вийду з комсомолу і відмовлюсь бути сексоткою!

— А який буде результат? — ніжно погладив її рукою по руці Сергій Петрович, немов попереджаючи її одчай. — Тебе зразу ж арештують, візьмуть на допит, замучать, і ти підпишеш усе на себе, на батька, на матір, на мене й на всіх, кого вони тобі назвуть. І нас теж арештують, замучать і, мабуть, уб'ють. Оце все, що вийде з твого хорошого, чесного пориву. Нам, дівчинко, радянським людям, унеможливлено бути чесними, сміливими, добрими, правдивими. Це злочинство, за яке ми повинні платити страшними муками і смертю.

— Ну, а що ж мені робити, боже мій? — з одчаєм скрикнула Маруся, а Івасик аж перевернувся на спину і зараз же знову ліг на бік. Сергій Петрович уважно й неспокійно глянув на сина й знову повернувся до небоги. Але не відповів їй.

— Ну, що, дядю, ну, що робити? Як же мені поводитись тепер? Я ж більше не можу так!

Тоді дядьо злегка перехилився до неї, ще в такій позі помовчав і нарешті ще тихіше сказав:

— Брехати.

Маруся незрозуміло наставила на нього великі очі з іще мокрими від сліз стрілчастими віями, подібними до довгих знаків оклику.

— Брехати? Кому? Як? У чому?

— Всім у всьому. А надто тим, які нас мучать. Це єдиний, дитино, засіб нашого самозахисту (зрештою, як і всіх слабеньких живих істот на землі). Ми окуповані, діти, ворожою, воєнною армією Сталіна і його Політбюро. Ми не сміємо ні протестувати проти їхніх насильств, ні критикувати, ні навіть виявляти які-небудь знаки незадоволення. За це окупанти мають «право» переможців усяко нас карати й без суду вбивати.

Отже, як бути окупованим? Вони мусять мовчати, слухати завойовників-окупантів, працювати на них і навіть посміхатись до них. А як ні, то їх замучать і перестріляють. Так було раз у раз між завойовниками і завойованими, це закон війни. Правда, є люди, які ладні краще на муки піти, ніж посміхатись до катів. Я вже казав вам про це. Але не думайте, дітя, що всі, які «посміхаються», погані люди, продажні, боягузи, безвольні. Або що вони не розуміють, що роблять. Ні, і воля, і розум, і чесність їхня,може,й готові не слухатись катів, готові йти на всякі муки ради правди й свободи, готові навіть смерть прийняти. Але не в усіх нервова система слухається їхнього розуму і волі. У більшості теперішніх людей вона не така, як була, наприклад, у стародавнього грецького філософа Епіктета. Він так само, як і ми, попав у рабство, тільки не до кремлівських, а до римських завойовників. Рабовласник примушував його відмовлятись од його віри, і коли Епіктет не згоджувався, той його мучив, бив, колов, викручував йому руки, ноги. А Епіктет тільки попереджав його: «Ой, не дуже каліч мене, адже я не буду здатний працювати на тебе». Та той не слухав і одного разу так крутнув ногу філософа, що зламав її. А той йому й сказав на це: «От, бач, я ж тобі казав. От і зламав ногу». Та й усе. І віри своєї все ж таки не змінив. А ми цього не можемо.

Сергій Петрович сумно похитав головою і в задумі поліз рукою в тютюнову кишеню. Вийнявши зараз же руку, він глибоко зітхнув і продовжував:

— Наша нервова система хворенька, слабенька, вона від муки здіймає такий лютий крик, таким жахом обгортає волю, мозок і всю істоту мученого, що заглушує всі чесні постанови, всі благородні й горді переконання і пхає до прийняття всякого мерзенного злочинства супроти свого сумління, супроти всього свого найдорожчого і найсвятішого. От як з нами трьома братами було. А коли вже раз нервова система піддалась тому жаху і примусила когось піти на таке злочинство, то вона йому вже більше не дасть визволення. Від самої згадки про ті муки вона сповнює все єство людини таким жахом, що губиться всяка воля до опору. Для таких людей нема визволення, хіба що...

Сергій Петрович на кілька секунд замовк і тихіше додав:

— ...хіба що в самогубстві. Мені доводиться читати емігрантські російські та українські видання. В них деякі дурні називають нас, радянських мучеників, негідниками, плазунами, зрадниками, продажними людьми й таке інше, бо ми працюємо під Радянською владою, служимо в завойовників, навіть пишемо книжки, навіть хвалимо окупантів. О, тим емігрантам і чужинцям дуже легко так судити нас! А нехай би прийшли с ю д и, нехай би спробували т у т висловити свої свободолюбні, правдиві, прекрасні погляди. Чого б вони досягли? Вони навіть півслова не встигли б сказати, як зникли б з лиця землі. Або ж... заплазували б, зацілували б ноги Сталіну, захлинулись би від своїх славословій йому.

Маруся з усієї сили зітхнула і, немов визволяючись од чогось, з обуренням покрутила головою.

— Ні, ні, я все ж таки не можу повірити! Щоб отой Сталін, якого так... який так... Ну, хай у нас є такі, що його не люблять, але ж його так високо цінять за кордоном, по всьому світі, навіть в Америці. Та я ж пам'ятаю, як Черчілль і Рузвельт називали його весь час на мирних конференціях «великим Сталіним», «геніальним Сталіним». Хіба ні, хіба ні? Скажи сам! Скажи!

Сергій Петрович посміхнувся своїм сумним усміхом на цей крик одчаю й неохоче пробурмотів:

— Так Рузвельт і Черчілль були людьми європейськими, дипломатами, вони мали звичку розмовляти з азіатськими владиками й знали їхні звичаї. «О, великий царю, о, пресвітлий султане! О, сонце сходу і всього світу, прийми смиренні вислови твоїх підніжків, бідного Рузвельта і покірного Черчілля»... Розуміється, тільки простодушні, наївні люди в СРСР могли прийняти цю формальну ввічливість за вияв справжньої оцінки Сталіна. Тепер Черчілль говорить щось інакше, а Рузвельт перед смертю висловлювався про Сталіна як про людину нечесну, підступну, фальшиву, яка свого власного слова шанувати не може, одне слово, як про справжнього й не гідного жодного довір'я азіата, який шанує і цінить тільки брутальну, фізичну силу. Мені сумно переказувати тобі це, дівчино, бо я розумію, як болюче віруючим людям бачити деякі свої ікони в іншому, ніж їхнє, світлі.

Маруся аж очі заплющила, щоб не чути, і закричала:

— Ну, а всі закордонні комуністи? А письменники, вчені на Заході, а мільйони робітників, хіба ж вони не славлять Сталіна? Вони ж не дипломати, і вони незалежні від нього.

Сергій Петрович неспокійно подивився на вікно й на двері та притишеним голосом сказав:

— Тихше говорімо... Закордонні комуністи? Мільйони робітників? Так, Марусю, віра в Сталіна і в наше щастя, створене ним, у найтемнішої маси робітництва на Заході є. Яке це щастя, ми добре знаємо. А щодо поетів, інтелігентів усякого роду там, які вважають себе за «лівих» і славословлять Сталіна, то краще б не говорити про цих наївних і смішних або продажних і гидких людей. Коли вони щирі, активні, вірні комунізмові люди, то хай ідуть сюди творити з нами наш соціалізм, хай! Чого ж вони воліють сидіти собі по своїх Франціях, Англіях і інших буржуазних країнах? Того, Марусино, що вони аже знають, що коли вони

справді чесні й щирі, то вони за свою чесність, щирість, правдивість будуть зараз же по приїзді заслані на Сибір, у концтабори.

— Як? — здивувалась Маруся. — Вони це знають і все ж таки вважають себе за чесних?

— Так, вважають. Ех, Марусино моя, колись і я, і твій батько, і вбитий нами Марко — всі ми були чесними кріпаками. Ми теж, повіривши Москві, хотіли творити нове життя, соціалізм на Україні й по всьому світі, ми, як тисячі інших соціалістів, які хотіли бути активними, послідовними, самовідданими ідеї визволення соціально скривджених, ми теж повірили, що Ленін, Троцький, Сталін та їхні найближчі співробітники перемогли в собі інстинкти панування, насилля, що їхня мета була справді будування щастя на землі. Ми пішли на співробітництво з ними. А вони нас схопили за горло і примусили стати їхніми покірними сексотами, безсловесними, підлими рабами, шпигунами й катами своєї власної батьківщини, нашої прекрасної України. Оце, діти мої, та правда, яку ми, мордовані, закуті раби, не сміємо сказати вголос, а тільки шепочемо своїм найближчим. Та й то боїмось: а чи ці найближчі не підуть зараз до наших катів і не донесуть на нас, не віддадуть нас їм на нові муки?

— О, дядю! О, дядю!! — розпачливо, з пекучим болем сплеснула руками Маруся. — Якщо це ти про мене... як ти можеш таке про мене думати! Як ти можеш?

І вона знову впала головою на ліжко Івасика і зайшлася плачем.

— Ну, вибач, голубонько, ну, вибач... — ніяково забурмотів Сергій Петрович і почав ніжно гладити рукою її плече. — Я старий ідіот. Я не тебе мав на увазі.

Маруся рвучко підвелась і, не витираючи сліз, дивлячись усім своїм розчервонілим лицем у лице дяди, жагуче заговорила спухлими губами:

— Та я серце своє закушу зубами, голову розіб'ю об стіну, а не дам ніякими муками витягти з себе ні на кого доноса. А ти... на тебе... О, боже!.. Ну, добре. Тепер ти кажи мені, як мені бути з моїм сексотством. Що я повинна казати Бєлугіну? Ну, добре: брехати всім і в усьому, як ти сказав. І своїм, і татові, і мамі, і тобі, значить?

Сергій Петрович застережливо підняв палець.

— Ні, Марусино, обережно. Не так просто бери мою пораду. Насамперед зрозумій як слід сам принцип. Не всяка брехня добра. Що таке брехня? Брехня — це камуфляж, ховання правди. Наші окупанти весь час уживають проти нас цей камуфляж. Вони підробляються під усе, що ми цінимо і любимо, прибирають собі той самий колір і таким способом приваблюють до себе довірливих людей. А потім хапають їх і беруть під свою владу. Як же нам на це реагувати? Ми знаємо, що є в дійсності під камуфляжем, але вголос ми не виявляємо свого знання, ми підтакуємо, ми згоджуємось, ми славословимо Сталіна за дане нам щастя. Отже, ми брешемо, але ми *йому* брешемо. Але не собі й не своїм найближчим людям. Розумієш?

Навпаки, ми повинні дужче за всіх любити правду, тим більше що її в нас грабують. І боже борони брехати самим собі! Брешучи собі, ми робимось дійсними плазунами, підніжками, рабами. Такі є ті з наших письменників, поетів, які брешуть самі собі. І не треба брехати й близьким собі людям. Мені ви повинні казати правду, бо ми аже одне, ми товариші до смерті між собою. Але щодо інших, то треба бути дуже обережними.

— Навіть щодо тата і мами? — кинула Маруся.

— Щодо тата, то я поки що нічого певного сказати не можу. Ми з ним не говоримо на ці теми, хоч і знаємо один про одного, що ми сексоти, що інакше не могли б бути живими і на волі. Тим паче щодо твоєї мами, Марусю. Вона була тоді дуже намучена і на все життя стероризована. Коли б ти їй сказала правду, вона б, може, сильно перелякалась і від переляку могла б накоїти великої шкоди і собі, і всім нам. Отже, їй я раджу нічого не казати, себто брехати. Ну, само собою, що всім іншим лю-

дям, товаришам, приятелям, подругам, всім брехати. У тебе є який-небудь залицяльник, якийсь близький товариш із комсомолу?

— О, ні,— зробила зневажливу гримасу Маруся. — Я не люблю наших комсомольців: брутальні, порожні, глупі, з ними ні про що й говорити не можна.

Сергій Петрович зробив рух, немов хотів спинити її.

— Ну, ти так не кажи, дівчино, про нашу молодь. Так нас за кордоном судять. Радянські люди, а надто молодь, мовляв, егоїсти. А ті судді й не знають, що це може бути тільки камуфляж наших людей. Розуміється, є і справжні дурні та егоїсти, де немає цього добра? Але щоб уся наша молодь була така, це неможливо, це протиприродно. Отой закон правди діє в наших комсомольцях так само, як і скрізь на світі. Вони так само відчувають (і не можуть не відчувати!) неправду, несправедливість. Тільки вони не можуть, не сміють виявляти цього відчування, маючи страх кари за те. І тому вони мовчать або поводяться брутально, глупо, дико. Так само вони не дурніші за інших, з ними можна було б говорити про всякі речі. Але про що можна вільно говорити у нас у Радянському Союзі? Ні про що. Ніхто своєї думки ні мати, ні висловлювати не сміє, треба повторювати тільки те, що наказує «партія». Отже, хоч-не-хоч, треба про все цікаве мовчати і говорити на банальні, пусті, дурні теми. І всі співрозмовники виходять немовби дурнями. От ти їх так і оцінюєш. А вони, мабуть, тебе вважають за дурну, порожню дівчину, бо ніколи не говорять з тобою про щось цікаве й серйозне.

Ні, Марусю, ти не суди так поспішно людей наших. Але коли в тебе нема серед хлопців нікого близького, то й надалі будь дуже обережна, камуфлюй себе під партійний колір і спостерігай, учись розпізнавати під камуфляжем свого, близького. І тоді, як розпізнаєш, потрошку піднімай свій камуфляж. Коли він так само почне піднімати, тоді зможеш ще ближче підійти до нього. Але без поради зо мною ніяк не одкривайся нікому, бо кожна радянська людина може бути сексотом. Чуєш, Марусю?

— Чую, дядю... — пригнічено проговорила Маруся і раптом додала: — А хто такі терміти? Може, це ми?

Сергій Петрович посміхнувся.

— Марко досить влучно назвав нас. Так, коли хочеш, ми терміти. Ми сховані, ми під камуфляжем гриземо ту психічну тюрму, в якій нас тримає Сталін. До речі, дівчино: ти не думай, що я, кажучи «Сталін», маю на увазі тільки цю одну людину. Ні, Сталін — це цілий режим, ціла філософія життя. Сталін може померти, але його режим лишиться, і я так само буду казати «Сталін». І коли ми гриземо тюрму Сталіна, то гриземо весь режим. І правду писав Марко, що термітів є мільйони. Не може бути інакше. Тільки вони мусять працювати в темноті й не бачити одні одних. Але коли ми підгриземо всю радянську тюрму і настане слушний час, вона немовби сама собою впаде, і ми всі вийдемо на волю і побачимо одні одних.

І Сергій Петрович аж руки потер од задоволення.

— Тільки гризімо, діти, дуже обережно. І ніяк-ніяк ні в гніві, ні в страху, ні в горі не скидаймо перед окупантами нашого камуфляжу. Нехай він під ним розбере, хто терміт, а хто їхній. Ми всі «їхні», ми всі на сто відсотків «свої», ми дуже любимо Сталіна, ми навіть не мовчимо, а кричимо, ми вихваляємо його поперед усіх. От нехай і розбере Сталін, чи багато він має «своїх». Окупанти брехнею нас хочуть затуманити, щоб міцніше тримати в своїй тюрмі. Добре. Так і ми будемо мати ту саму зброю. Давно вже сказано за кордоном, що СРСР країна велетенської, страшенної, сталінської брехні. Тільки той, хто пустив у світ цю формулу, ще не знав, що там є ще інша, наша, термітська, брехня. І хто знає, чия брехня переможе. Так що ви, діти, не сумуйте і не вагайтесь: наша брехня чесна, самозахисна, справедлива брехня. Любіть правду в собі і будьте розумні, хитрі, мужні в брехні мучителям нашим. Згода, Марусинонько?

Маруся підвела голову, набрала повітря в груди і шумно видихнула його.

— Згода!

— І не будеш каятись, що з сексотки терміткою стала?

— Ні, ніколи! Я тепер розумію, що я вже й раніше відчувала щось, але не знала, що і де, і не сміла про це думати. А тепер... О, нехай! Ми будемо гризти тюрму. Правда, Івасику?

І вона з бурхливою ніжністю обняла хлопця, який не зводив з неї захоплених очей.

— Ой, сильна правда! На всі сто! — крикнув він і аж поцілував Марусю. Вона відповіла йому гарячим поцілунком, потім схопилась, підбігла до Сергія Петровича і його теж обняла й поцілувала.

— Спасибі, дядю! Спасибі. Тепер у мене легко на душі. А як ішла сюди з цією сексоткою в свідомості, ну, хоч кидайся в Москву-річку або під автобус. Тепер я знаю, що і як робити. А ти, дядю, не бійся, тебе не арештують. Івасик буде ходити до них і камуфлюватись під них. Правда? Я буду те саме робити з нашим Белугіним. А коли б, дядю, щось сталося з тобою, ти не бійся за Івасика, я його збережу, поки вони тебе випустять. Будь спокійний. Ну, а тепер я мушу бігти додому,— там десь мама сильно турбується, куди я ділась. Та й їсти тепер дуже захотілось. Я хутко знов забіжу до вас і буду тепер часто збігати. Бувай, дядю! Бувай, Івасику!

І, ще раз попрощавшись, обнявши обох, вона в тому самому піднесенні майже вибігла з кімнати. А Сергій Петрович підійшов до сина, обняв його і хотів щось сказати, але в двері застукала і в кімнату вбігла Маруся.

— Ой, вибачте, я забула дещо. Дядю, дай мені яку українську книжку. Я хочу вчити свою рідну мову, яку я забула. Коли я хоч трохи вивчу її, ми будемо говорити між нами по-своєму. Правда? Можеш дати, дядю?

Дядьо почухав кінчик носа.

— Гм!.. Що ж я тобі можу дати? Все небезпечне. Хіба що Шевченка? Він дозволений Сталіним. Але все ж таки... Гм... Ну, добре, дам Шевченка. Тільки не показуй нікому й ховай під замок... Ні, стій! Не ховай. Як хто-небудь знайде, то йому буде підозріло: чого раптом ти схотіла читати якогось там хохлацького Шевченка і ховаєшся з ним? Навпаки, тримай його одверто, мовляв, здобула книжку, щоб зазнайомитись з українською мовою, як ти знайомишся з французькою чи англійською. Добре. Ось і Шевченко наш. Іди, старий, до хитрої термітки та розказуй їй про нашу Україну. Бери, дівчино, і бережи.

Маруся з пошаною, так, як беруть дорогоцінну річ, обережно взяла товстенький том у шкіряній палітурці й притулила його до грудей. І ще раз сказавши «бувайте!», тепер поважно вийшла з кімнати,— з священною річчю біля грудей бігти не годиться.

Але, вийшовши на вулицю, вона все ж таки наддала ходи: вдома мама напевне вже непокоїлась, вона останніми днями була взагалі така чудна: часом неспокійна, часом дражлива, часом пригнічена. До сьогодні Маруся не розуміла такого стану матері, але тепер, знаючи те, що розповів дядьо Сергій, її поведінка була трішки зрозуміліша.

І Маруся після автобуса аж бігцем підходила до свого дому. Та тут їй трапилась знову затримка. Перед самим входом до будинку її зупинив якийсь молодий (і дуже гарний з себе) чоловік в елегантному (очевидно, закордонному) убранні, з гладенько зачесаним чорним і блискучим, як халява, волоссям, з довгими, немов пір'їни, віями і надзвичайно милим усміхом. Він розгублено стояв серед тротуару й безпорадно дивився то в один бік, то в другий. Коли Маруся порівнялася з ним, він, сором'язливо посміхаючись, надзвичайно ввічливо звернувся до неї:

— Вибачте, будь ласка. Чи не можете ви мені сказати, в який бік мені йти до Великого театру? Я не москвич, я тільки вчора приїхав з-за кордону і Москви зовсім не знаю.

Маруся охоче дала йому вказівки.

— Ідіть просто отак. Заверніть у другу вулицю праворуч, потім

у першу ліворуч і вийдете на площу. Там Великий театр, ви зразу його впізнаєте.

— Дякую вам тисячу разів. Ви безмежно люб'язні. Я питав двох людей, і кожний з них говорив різне. У нас у Парижі те саме буває. Треба питати людей, які викликають цілковите довір'я. Мені шкода, що я вас не зустрів раніше, я б не загубив цілих півгодини на даремне гуляння вулицями Москви.

Маруся засміялась.

— А звідки ж ви знаєте, що я заслуговую цілковитого довір'я? А може, я вас теж посилаю гуляти вулицями?

— О, ні! — гаряче скрикнув молодий чоловік. — Якби ви мені сказали, що до Великого театру не можна інакше дійти, як плисти через Москву-річку, я, не вагаючись, поплив би.

І молодий чоловік з таким ніжним, лукавим і разом довірливим виразом обняв її поглядом своїх глибоких віястих очей, що Маруся знову і ще дужче засміялась.

— О, з такими труднощами не треба добиватись до нашого Великого театру. Ви в ньому, розуміється, ще не були?

— Та ні ж. Оце ж уперше добираюсь до нього. Кажуть, що на виставу туди трудно попасти.

— Чого трудно? Треба купити білет, та й годі. Ви прекрасно говорите по-російськи, і вам його легко дадуть у касі. Ви росіянин чи чужинець?

Молодий чоловік радісно розсунув трошки розгорнені (немов для поцілунку) уста, показав білі, гарні зуби й гордо заявив:

— Я чистий росіянин. Мої батьки — старі емігранти, ще з першої ленінської еміграції. Вони недавно померли, і я сам тепер вертаюсь додому, на батьківщину.

Він закінчив сумно, але зараз же, вклонившись, додав:

— Моє прізвище: Андросов, Анатолій Максимович. Андросов, приват-доцент Паризького університету.

— Дуже приємно,— сказала Маруся з усміхом,— а я зовуся Іваненко, Марія Степанівна, студентка поки що Московського університету.

Обоє весело засміялись.

— От спасибі тим москвичам, що примусили мене гуляти вулицями, без них я ніколи не зробив би такого чудесного знайомства. Це сама доля втрутилась, тут ясно видно руку таємної сили. Я ж сподіваюсь, що наше знайомство не скінчиться тут, на цьому тротуарі, що ви мене зазнайомите не тільки з Великим театром, а й з іншими чудесами Москви?!

— Будь ласка! Тільки, розуміється, не сьогодні.

— О, само собою! Але, якщо дозволите, може, вже завтра?

Маруся подумала трохи і сказала:

— Добре. Завтра по обіді о годині п'ятій.

— Прекрасно! Де ми зустрінемось?

— Мені байдуже. Ну, от там, на тому розі.

— Чудесно! От мені пощастило! От як зустріла мене батьківщина! До сьогоднішнього вечора я був самітний, як жук, а тепер у цю хвилину я такий, наче мене прийняла вся Москва у свою родину. Тепер я не сирота!

І Анатолій Максимович Андросов з гарячим зворушенням простягнув руку Марії Степанівні Іваненковій, яка потиснула її з трошки глумливим усміхом: яке у цих чужинців перебільшення у всьому: «дякую тисячу разів», «ви безмежно люб'язні», «вся московська родина». Але яка разом з тим сердечність, щирість, ласкавість. А який сам гарний, елегантний. яка відмінність у всьому від бідних москвичів, та ще й комсомольців.

— Ну, до завтра! — привітно хитнула вона йому головою і швиденько пішла до широких вхідних дверей монументального будинку. Ввійшовши в них, вона на порозі озирнулась, щоб перевірити, чи правильно пішов Андросов. Але він стояв на тому самому місці й дивився на неї. Вона посміхнулась і хитнула йому ще раз головою. Він радісно закивав їй і зробив рукою знак прощання.

Маруся бігцем увійшла в ліфт і через три хвилини входила до свого помешкання все в тому самому стані якогось особливого піднесення, в якому плуталось усе: Івасик, дядько Сергій, сексоти, терміти, паризький емігрант. Катерина Семенівна сама їй відчинила й зараз же накинулась на неї:

— Ну, де ж ти була так довго? Ну, чого ж не потелефонувала? Я вже дві години в тривозі. Це бозна-що, їй-богу!

Іншого разу Маруся, мабуть, здивувалася б, а може, й обурилася б за «такий контроль», але тепер обняла матір, винувато попрохала вибачення й дбайливо повела її в їдальню. Там для Марусі стояла на столі вечеря, на яку вона, ніжно поклавши біля себе том Шевченка, люто накинулась. Але й за їжею не переставала поглядати на Катерину Семенівну непомітно уважним і неспокійним поглядом: мати мала свої «чудні очі», які бували в неї в тривожні хвилини життя, вони ходили з одного боку в другий і були немов невидющі. Волосся їй було занадто кучеряве, і губи здавались занадто випнутими і синюватими.

— І потім цей проклятий сморід весь час! Цей сморід! — з огидою і злістю раптом вибухнула Катерина Семенівна. — Він мене уб'є!

— Який сморід, мамо?

— Ну, який: клозету! Я певна, що десь у домі є попсований клозет, і сморід іде до нас через стіну й стелі. Всі вікна відчинені, навмисне роблю протяг, і все-таки чути. Надто в передпокої та в спальні. Можливо, Дуняша навмисне що-небудь таке робить з клозетом, забила його чим-небудь, і тепер сморід іде на все помешкання. Я б її головою туди!

— Кого, мамочко?

— Кого, кого! Дуняшу, розуміється! Вона навмисне це робить: сморід же нестерпний у квартирі, а вона немов нічого не помічає. Та ще й сперечається: ніякого, мовляв, смороду немає.

Маруся ще уважніше подивилась на матір. Потім повела носом круг себе і заклопотано сказала:

— Так, справді, чується поганий запах. Це, напевно, десь у домі попсувалась каналізація. Я думаю, мамуню, що ми зараз підемо в твою кімнату, поприскаємо одеколоном, і запах зникне. Від тата не було картки, мамо?

Катерина Семенівна спокійно відповіла:

— Ні, є. Он там на буфеті. Я відклала для тебе.

Маруся схопилась і підбігла до буфета. Але картки не було.

— Нема тут, мамо. Може, ти деінде поклала?

— Та ні, на буфеті. Отам, де ти шукаєш... Нема? Ну, от! Це знову Дуняша. Це вона. Подзвони їй. Ні, це щось просто неможливе, цей сморід і ця Дуняша!

Маруся знову сіла й почала доїдати десерт. Увійшла Дуняша, вся округла і пухка. Катерина Семенівна, щоб не дивитись на цю «огидну істоту», одвернулась до вікна.

— Дуняшо, — похопилась звернутись до прислуги ласкавим голосом Маруся, — ти часом не прибрала з буфета картки?

Дуняша неспокійно зиркнула круглими, як маленькі чорні вишеньки, очима й кинулась до столу в кутку їдальні. Маруся провела її очима й бачила, як Дуняша швиденько вийняла щось з-за корсажа й у той же момент голосно сказала:

— Та от же ця картка, Катерина Семенівна самі поклали її сюди.

І вона піднесла листівку Марусі. Катерина Семенівна прудко озирнулась, вирівняла бюст і гостро сказала до Дуняші:

— Я картку лишила на буфеті! Як вона опинилась на столі, це ти краще знаєш. Можеш іти собі.

Дуняша, знизавши круглими плечиками, охоче повернулась і вийшла. Маруся прочитала на картці кілька звичайних слів: «Сердечно вітаю всіх і обіймаю». Поштовий штемпель із Києва.

— Ну, тато живий і здоровий. Дуже добре. А тепер, мамуню, ходім до тебе. Там ми побризкаємо одеколоном, ти ляжеш у ліжко, візьмеш

у руки хорошу книжку, почитаєш і спокійно заснеш. А я ще маю в себе трішки переглянути лекції. Поганий запах, дійсно, чується, але нічого, я завтра скажу кербудові, і цей дефект буде ліквідовано. Ходім, мамочко!

Маруся обняла матір і повела її до спальні. Катерина Семенівна в коридорі знову дужче почула сморід клозету, схвилювалась і закинула торс назад, немов везучи перед собою все ту саму незриму тачку.

— Проклята істота! — крізь зуби пробурмотіла вона, входячи до себе. — Швидше зачиняй двері. А коли вернеться тато, ми поставимо йому категоричну вимогу, щоб він видалив з нашого помешкання цю дівчину.

— Неодмінно, мамо! Неодмінно! — серйозно і щиро скрикнула Маруся. Але тут же подумала:

«Але ж ми всі такі самі сексоти й шпигуни, як і вона».

РОЗДІЛ 13

Останній день у Києві Іваненко провів, як і обіцяв, з Заболотною. Але й у цей день ні він, ні вона нічим не виявили своїх яких-небудь особливих почувань. Про Київ, про руїни його, про цілі ліси риштовань на вулицях, про це вони говорили, а про себе ні слова.

— Ах, як глупо ми... люди, вміємо улаштовувати своє життя! — сидячи на лаві поруч Олени Вікторівни й дивлячись на неосяжний простір за Дніпром, сказав Степан. — Ось у цю хвилину сотні мільйонів людей люто працюють над тим, як найкраще зруйнувати своє життя, як загатити отакі простори димом гармат, бомб, пожеж, як затопити їх кров'ю, зруйнувати на десятки років, якщо не на сотні, найпишніші міста землі, зробити бідну планету закривавленим, гниючим цвинтарем. Ідіотство, богине моя, їй-богу, ідіотство! Кричати б криком одчаю і болю, особливо при отакій красі, а голосу нема. Який у нас з вами голос? Ні, ходімте далі, не можу сидіти й думати все те саме!

Олена Вікторівна нічого на це не відповіла, підвелась і пішла поруч нього. Але коли він перед вечором уже прощався з нею в її кімнаті, вона взяла його руку в свої дві й тихо, майже благально сказала йому:

— Голубчику, не говоріть ні при кому таких речей, які ви мені казали там, на горі, над Дніпром.

— Чому так? Що я таке казав? — вражено й щиро скрикнув Іваненко.

— Ви не сказали нічого поганого, але ви говорили проти... війни. Ви своїми словами можете викликати у слухачів нехіть до праці для неї. А це... злочинство. І так само... якби ви могли не так щиро робити вашу анкету. Якщо вам хоч трішки цікаве те, що я почуваю, то ради мого почування будьте... ну, як вам сказати? — будьте об'єктивні у вашій анкеті. Вам можуть вийти великі прикрощі від тієї щирості. Дуже вас прошу!

Степан Петрович, своїм звичаєм, не зразу відповів. Він якусь мить мовчки чудно вдивлявся в її лице, потім узяв її руку й притулив до свого чола, а потім приклався до неї устами і так потримав кілька секунд. А тоді обережно, немов боячись розбити, відвів її набік. І сам одійшов до вікна. Постоявши там і подивившись невидющими очима на вулицю, він вернувся до «богині», сів поруч неї, закинув голову назад, на спинку канапи, і з тою самою тугою, навіть тими самими словами, що на горі, сказав:

— Ах, боже, як глупо, як смертельно глупо ми робимо своє життя. Іноді просто хочеться скажено сміятись або... битись головою об стіну. Ну, от хоч би зараз: мати близько коло себе прекрасну, любу людину, почувати люту тугу, яка тисне груди до крику, а крикнути... та де! А сказати хоч пошепки цій людині про себе і про... Е, годі! — раптом весь скинувся він і, ставши на ноги, простягнув руку Заболотовій. — Прощайте, моя богине. Чи ще зустрінемось коли?

Олена Вікторівна теж підвелась і взяла його руку в свої.

— Та, розуміється, зустрінемось! І скоро: тижнів через два, не більше.

Іваненко здивувався і навіть трохи занепокоївся:

— Від кого ви це знаєте?

— Від мого серця. А воно ніколи мене не зводить у помилку.

— Ага, так?.. Ну, яке ж чудесне серце! Коли б я його хоч частину... Ну, так, значить, до скорого побачення! Скажіть своєму серцю, що моє серце... Ну, і це зайве. Все зайве, Олено Вікторівно. Прощайте. Побачимось чи ні, а не згадуйте ніколи, що б не трапилось, вашого випадкового знайомого недобрим словом. Добре?

Міцно, до болю потиснувши її руку, він швидко вийшов із кімнати.

Через півгодини з кімнати журналіста Андрія Зінчука вийшов чоловік у робітничій старенькій одежі, у жовтій подертій кепці, з сірим клунком на спині. Він спокійно пройшов униз до контори готелю, поговорив з управителем і вийшов на вулицю. Поблизу стояв візник. Чоловік сів у бричку і сказав: «На вокзал».

Через дві хвилини за цією бричкою рушила друга. У ній сидів теж робітник з клунком під пахвою, в сіренькому картузі й синій косоворотці. З розчиненого вікна готелю дивилась униз Заболотова. Робітник у синій косоворотці хитнув їй головою і злегка підняв картуза. Заболотова понуро кивнула йому й відійшла в глиб кімнати.

І так трапилось волею якихось «окультних сил», що і Степан Петрович, і робітник у синій косоворотці взяли білети до тої самої станції в Донбасі та навіть опинились обидва в одному й тому самому вагоні третього класу.

Вільного місця на лавах, розуміється, не було, і довелось стояти між ними, між колінами тих, що сиділи. Але коли потяг рушив і Степан Петрович почастував цигарками тих, що сиділи, то вони потіснились і дозволили йому втиснутись між себе. Клунок свій Степан Петрович, знаючи його натуру, тримав у себе на колінах, бо інакше він, занудившись, кудись пішов би до якогось сусіди і хазяїн ніколи його не побачив би.

Було тісно, душно, втомно. Щоб трішки підживитись, Степан Петрович вийняв із торби пляшку і маленьку чарку, а до цього великий шмат ковбаси та ще більший окраєць хліба, які спочатку акуратно порізав на окремі кільця та скибки. Згори, із стелі вагона, сіялось жовтеньке скупеньке світлечко лампочки, обсотане тютюновим димом, але й при ньому сусідським пильним очам було видно, що діялось на колінах, на торбі новоприбулого «земляка». Закінчивши приготування, новоприбулий налив собі в чарку з пляшки. Тримаючи її в руці, він спочатку понюхав її, потім побожно перехилив у рот і, ковтнувши, переконано сказав:

— Чиста, як сльоза.

Деякі сусіди мимоволі зробили ковток слини і зараз же одвернули очі від торби. Але деякі, загіпнотизовані нею, не мали сили відвернути очей і так їх забули на торбиних розкошах. А ще деякі сплюнули й хапливо почали крутити цигарки з махорки.

Після того новоприбулий сучий син вибрав із нарізаної купи ковбаси добре кільце, а з купи хліба добру скибку і вгризся в них з такою енергією, що вони аж крекнули в роті. Але далі сталось щось надзвичайне. Новоприбулий чолов'яга взяв в одну руку пляшку, а в другу чарку і, жуючи ковбасу з хлібом, налив по вінця «чистої, як сльоза». Наливши, обережно підніс найближчому сусідові.

— Ану, покуштуйте, чи я не помилився, чи справді з сліз святого Непитухи її зроблено?

Сусіда, бородатий і рудий, як віничок сухого очерету, спочатку недовірливо зиркнув на новоприбулого, потім швиденько взяв чарку й без пересадки підніс її до рота. Випивши, він крекнув і з твердим переконанням муркнув:

— Таки справді зі сліз святого Непитухи. Аж в очі кинулась.

— То швидше ковбасою женіть її звідти,— заклопотано сказав чемний новоприбулий і кивнув підборіддям на купу ковбаси і хліба. Очерете-

ний віничок обережно підкрадався зашкарублими пальцями до купки ковбаси і так, наче боявся, що вона від необережного руху вибухне, як бомба, потихеньку витяг з неї одне кільце. І тоді, вже сміливіше, потяг і скибку хліба. Соковитий хрумкіт здобичі в роті викликав в уважних обсерваторів такий рух, наче вони ковтали вже розжовану чудесну ковбасу. А очі їм стали ще пильнішими й наполегливо-запитальними: не мине ж їх чудний чоловік?

І, дійсно, не минув. Одні по одних коструваті пальці брали чарку, скибочку, кільце, всі роти почали жувати, очі заблищали. А коли перша пляшка спорожнилась, то з торби витяглась друга, і в цьому переділі вагона вже не залишилось незадоволених ні очей, ні ротів. Всі очі вже блищали, і всі роти або жували, або посміхались, показуючи різнокольорові зуби, з-за яких вискакували веселі, енергійні, захоплені звуки та цілі фрази.

— Ну й сльози святого Непитухи! Давно вже не мав од нього такого благословення.

— Ця вже і стару рикоаку[1] переможе.

— І де ти її, чоловіче, таку видлубав?

— А це мені синаша мій прислав, щоб я добрих людей почастував за здоров'я його власного сина, що в нього народився.

— А-а, оце розумно придумав! Коли так, то буде той син такий здоровий і розумний, як оце наше спасибі. Хай же росте багатий та здоровий!

А коли було спорожнено і другу пляшку і в переділі стояв такий дим од махорки та «льогкого», що обличчя як у молочній воді плавали, то розмова перейшла на ширші теми. Степан Петрович обережно їх підсував, підштовхував нерішучих; пасажири потроху, підігріті сльозами святого Непитухи, розворушувались, і вже почали з них випирскувати гостренькі слівця, без яких ніяка «ковбаса та чарка» серед щирих українців не обходиться. Коли слівця викликали сміх, нерішучість зменшувалась, авторська амбіція прагнула викликати ще дужчий сміх аудиторії. Почалась і конкуренція слави, як те личить у всякому милому людському товаристві.

— Е, це що! — скрипнуло зморщене, як суха груша, обличчя у молочній воді — А я от чув од одного мерзальця таку диверсію: прийшли, каже, до товариша Сталіна мужики, дилігація, значить, і жаліються: «Трудно,— кажуть,— товариш Сталін, жити: ні їсти, ні вдягтися, ходимо в лахмітті, обдерті, босі». А Сталін, мовляв, потішав: «Нічого, товариші, треба потерпіти. У нас ще не так погано. А от є такі краї на світі, де люди ходять зовсім голі». — «Ой, боже ж наш! — сплеснули руками дядькидилігати,— го там, мабуть, Совєтська власть уже років шістдесят є!»

Вибух сміху цілком задовольнив автора. Але не міг же, справді, конкурент лишити змагання на цьому рівні.

— Ні, брвцця,— повчально й серйозно сказав очеретяний віничок,— дурні ці дядьки: на що жаліються, босі, мовляв. А того й не розміркують, що це Совєтському Союзові тільки на щастя.

— Отако! Щастя, що босі?!

— Аякже. От Совєтська власть усе кричить нам: хлопці, треба догнать і перегнать Америку! Правильно. От, значить, ми з американцями й переганяємось. Ну, а кому ж легше перегнати: тому, хто у важких чоботях та ще й гвіздками підбитих чи босому? Га?

Ще дужчий вибух реготу покрив славу сухенької грушки... Але грушка здаватись усе ж таки не хотіла.

— Е, знаєте... — сумно похитала вона головою,— переганяємось — то переганяємось. А от є ж такі диверсанти, що перше ніж переганятись, питаються у Сталіна: «А як переженемо Америку, то треба назад вертатись чи можна в Америці й лишитись?» Отакі мерзальці!

---

[1] Популярна назва горілки.

І це непоганий удар був. Але тут із горішньої полиці зачувся ще один конкуренційний голос:

— Та що ці мерзальці! А я от чув одного сучого сина на війні. Він усе стояв на караулі між американською зоною і нашою, совєтською. На американській зоні їхній вартовий, кінчаючи варту, все казав: «Слава богу». А наш: «Слава Сталіну»...

— Конешно, в кого яка власть... — вставив чийсь голос.

— Понятно. Ну, та американець слухав, слухав нашого та й питається: «Ну, добре. А як помре Сталін, що ж ти тоді казатимеш?» — «Тоді? А що ж, тоді казатиму: слава богу!» Так от, хіба не диверсант, сучий син, га?

— Та, звісно, диверсант. Ха-ха-ха! Гу-гу-гу!

І що далі, то все гостріший ставав осуд «диверсантів». Та вже не тільки якісь там дотепи та анекдоти ілюстрували це «мерзальство», а реальні, життєві факти. І на колгоспи, мовляв, жаліються диверсанти, і на скруту, і на те, і на се. Та все, бач, війни, сучі сини, чекають. Знову війни! Мало їм було гітлерівської, так тепер американської заманулося (не вони, не ці пасажири, жаліються і ждуть війни, а оті диверсанти та мерзальці!).

Степан Петрович тільки поглядав на них: розуміється, оці прокурори майже всі були або терміти, або сексоти, а цьому не могло бути сумнівy. Але які саме терміти: «бездумні», стихійні, як, наприклад, грецька богиня або Біленки, чи обдумані, організовані, «марківські», яким треба тільки сказати — «ніч», щоб вони зараз же відгукнулись — «ранок»! Отут і вгадай. І хто саме з них терміт, а хто сексот?

— Так, так!.. — сумно похитав головою Степан Петрович. — Тяжчі часи настали. Довго тягнеться н і ч, та коли вона кінчиться?

— Я так думаю, що вона ніколи не кінчиться! — рішуче сказав очеретяний вінничок і, сплюнувши собі під ноги, акуратно розтер плювок чоботом.

— Та, мабуть, що так... — підтвердив сусіда зліва. — Така вже, мабуть, планида пішла на людей. То тобі революції, то тобі голод, то хвороби, то війна, то знов війна. Та так для того добра тільки й живемо на світі, за тими війнами нема коли й угору глянути.

«А про «ранок» і натяку нема,— подумав Степан. — Ну, що ж, хоч-не-хоч треба принаду підсунути».

— Ні, нова війна не так швидко буде,— сказав він роздумливо,— американці дуже не хочуть її.

— А який чорт її хоче? — кинув крізь дим «махри» очеретяний вінничок.

— Та отож-то,— згодився Степан. — Але хочуть чи не хочуть, а тільки про неї й думають та до неї готуються. А як її, прокляту, спинити, того ніхто не знає. Тільки чув я, граждане, таку штуку, що Сталін знайшов, як спинити.

— Овва? — скинувся вінничок, а всі обличчя встромили в новоприбулого гострі очі.

— А що ж то таке?

— А як?

— Тільки, граждане, за істинність не ручаюсь. За що купив, за те і продав, а сам Сталін мені того на вухо не казав. А чув я таке. Немовби Сталін, бачачи, що таке лихо насуває на все людство, запропонував американському президентові таку штуку. Знаєш що, Трумене (того Труменом звуть), знаєш що, каже, давай помиримось, хай їй чорт, тій війні. Ти кажеш, що найкраще людям жити й працювати, коли над ними є приватний хазяїн чи то на фабриці, чи на заводі, чи на землі, капіталіст, значить? Добре. А ми кажемо, що найкраще людям жити й працювати, коли в них за хазяїна не приватний чоловік, а держава.

— За капіталіста, виходить, сама держава стає,— глибокодумно пояснила зморщена грушка.

— Атож. Та от, за це, каже Сталін, ми й сваримося і війну збира-

ємось робити? Ми воліємо бомбами та пожежами всі наші заводи та фабрики поруйнувати, сотні мільйонів люду загубити й себе самих знищити, аніж уступиться? Та чи не дурні ж ми, Трумене, га? Давай краще якось помиримось. Хай буде ні по-твоєму, ні по-моєму, а по-третьому. Давай так погодимось, щоб не було жодного хазяїна на світі, ні приватного, ні державного, а щоб трудящі були самі хазяїнами. І щоб, значить, таким способом не було більше на світі наймитів.

— Правильно!

— Оце так!

— От так Сталін!

— А що ж той Трумен? Як же він?

— А цього я ще не чув, що сказав Трумен.

— Не согласиться чортів капіталіст! — сильно зітхнув очеретяний вінничок. — Бо це ж виходить так, що капіталісти повинні здать усі фабрики та заводи робітникам? Еге ж?

— Так, так нібн. Тільки Сталін казав, що не зразу, не раптово здавать, а поволі, поступово, щоб капіталістів не дуже обижать.

— Не так як у нас колись?

— Атож, щоб вони, бідні, могли собі спокійненько дожити віку і діткам їхнім щоб не померти з голоду. Ну, скажемо, за директорів при заводі їх лишити.

— Або за сторожів,— вставила дуже серйозно грушка.

Обличчя затрусялись реготом.

— Правильно! Стережи народне добро!

— Ну, а що ж Трумен? Так-таки не згоджується?

— Та от ще невідомо.

— Чекайте, чекайте, хлопці! — закричав чийсь збентежений голос. — Дайте роз'яснить. А як же у нас? Значить, і наш хазяїн, держава, значить, повинен здати трудящим фабрики чи заводи?

— Та й колгоспи! — крикнув хтось згори.

— Та й колгоспи, конешно.

— І тоді ж як? Значить, ми самі собі будемо хазяйнувати?

— Значить, і тут старий хазяїн, себто держава, буде вже не хазяїн?

— Теж за сторожа буде,— вставив знову той самий голос згори.

— А що ж, хай стереже.

— Та ні, стій, хлопці! Що ж воно виходить? А сам Сталін куди? Теж за сторожа? А міністри. А держава? А міліція?

Питання, скрики, вимахи рук, блиск очей. Вихор знявся в переділі, в якому не було можливості не те що розпізнати, хто терміт, хто сексот, а просто вдивитись в обличчя. Вони рухались, поверталнсь на всі боки, скидувались, трусились. Як могутнім колесом пароплава на мілкій річки, здійняло все, що було на дні, викрило, закрутило. Все затаєне, наболіле, налякане вирвалось на поверхню душі. Навіть з інших переділів постікались люди і тиснулись до центру розмови. Робітник у синій косоворотці, що виїхав разом з журналістом Зінчуком із Києва, труска за барки дядька з кошлатою бородою і кричав:

— Ніяких наймитів! Ніяких наймитів! Самі собі! Самі собі!

Степан Петрович пробував сказати щось, але його не слухали. Тоді він схопив порожню пляшку та чарку і сильно постукав ними, як дзвінком на зібранні. Голоси трохи притихли. Обличчя повернулись на стукіт.

— Дайте сказати, граждани! — крикнув Степан Петрович. — Тут виникає таке питання: а що, як американці не згодяться на таку умову миру, чи підете за Сталіном на війну?

Питання було як новий вимах колеса, що здійняв і закрутив новий вир криків:

— На все підем! На самого чорта!..

— На всіх Труменів на світі! Хай кличе!

— За таку війну і дітей оддамо?

— Такого Сталіна за ікону поставимо! Ноги йому цілувати будемо. Ніякі сили в світі нас не подужають!

Бідні, бездумні терміти жадно, «бездумно» хапали принаду й чіплялись на гачок. Тепер їх усіх тільки заводь до списку й одправляй на кухню в МДБ. Але для цікавості Степанові Петровичу схотілось висмикнути принаду з ротів їхніх,— як вони реагуватимуть на це?

Він знову постукав чаркою об пляшку, й знов обличчя чекально повернулись до нього.

— Так, граждане, це все правильно. А що було б, коли б н а ш і хазяїни не згодились на т а к и й мир? Коли б одмовились з панів перейти на сторожів? І хотіли б зберегти у нас наймитів?

Настало мовчання. Стало чути гуркіт коліс, бризкіт шибок од руху, спів у другому кінці вагона.

— І щоб і Сталін хотів наймитів? — понуро кинув чийсь голос ззаду.

— Та й Сталін. Коли б, скажемо, цю умову миру «світ без наймитів» запропонували американці чи європейці, а наші не згодились, що б ми тоді?

Усі голоси замовкли, немов накриті великою копицею сіна. Обличчя почали ставати непорушними, немов би сонними; у деяких очі неспокійно, з підозрою почали зиркати на всіх; деякі постаті стали висовуватись з переділу. Милі, бездумні терміти не думали, що вони тим мовчанням кричали ще дужче, ніж криками.

— Та звісно,— нарешті поважно сказав дядько, який тільки що кричав дужче за всіх. — Сталіну краще видно, на що треба згоджуватись. Наше діло слухати. Що, не правду я кажу?

— Та, конешно, правду... Хто ж каже?

— Але ж розговор був про те, що Сталін такий мир предложив,— мляво сказав очеретяний віничок і почав крутити цигарку.

Степан Петрович, немов виправдуючись, сказав:

— Так, я одну таку чутку чув, що Сталін, а другу, що нібито американці чи французи запропонували, а що ні Сталін, ні Трумен ще не дали відповіді.

— Ну, то як дадуть, тоді й будемо балакать! — рішуче й хмуро пробурмотіла грушка й відсунулась спиною до стіни.

І ніби це був знак якогось таємного вождя термітів, усі, що сиділи, теж одкинулись спинами до стіни, а ті, що стояли, повернулись до проходу й заговорили про щось інше. Ті, що лежали чи сиділи на горішніх полицях і дивились униз, перехилившись, одхилились і почали моститись спати.

Степан Петрович, закусивши посмішку, теж сперся спиною об стіну вагона, поклав руки на торбу на колінах і заплющив очі. І чи то від горілки і тютюнового диму, чи від розмови, чи ще від чогось іншого його охопила втома і смертельна туга. Згадалось прохання богині «не робити так щиро викети», згадалась Москва, родина, Белугін, Дев'ятий. Взяте на себе завдання стало перед ним у всій трудності, складності, майже неможливості. Раніше, коли він виконував, так би мовити, індивідуальні завдання, викривати окремих ворогів, коли він мав на це багато часу, виконання завдання було без порівняння легшим. А тепер, коли треба було викривати м а с о в о г о ворога, завдання виявлялося майже фантастичним. Як їх, цих термітів, виявити тут, у цій гущі горя, пристрастей, сподівань, прагнень, ненависті?

Але покинути йому це завдання було так само неможливо, як неможливо якомусь гвинтикові вирватись із величезної машини у ході. Спробуй вирватись із неї, вмить розтрощить тебе.

І знову, як раз у раз щоночі, коли він заплющував очі й лишався на самоті з собою, з плутанини всіх денних асоціацій випливала, як із туману, сива голова Марка з пукатими баньками очей, і ідіотські слова «придивись, придивись, придивись» невтирливо, безглуздо стукали в мозку. Щоб прогнати сиву голову й спинити стукання, він розплющував очі, курив, дивився на сонні обличчя «бездумних» термітів, знову заплющував очі, аж поки втома не перемогла все й не почала засипати мозок важкою дрімотою.

РОЗДІЛ 14

На другий день Маруся й Андросов зустрілись на призначеному місці й зараз же почали огляд Москви. І який зворушливий і смішний був цей закордонець: він, наприклад, за всяку дурницю страшенно дякував,— чи то Маруся показувала (здалеку, розуміється) Кремль, чи застерігала від автобуса, чи розповідала про університет і товаришів, за все «ах, дякую, тисячу разів дякую!» І запитання ставив усе такі наївні: а чи хотіла б вона поїхати за кордон учитись? А чи дуже бояться в СРСР люди війни? А чи вміють комсомольці танцювати?

Щоб не стомлювати свою проводирку, Андросов найняв автомобіль і дуже делікатно підтримував її стан рукою на заворотах, немов боявся (такий комік), що вона випаде з авта. І зараз же, як страшна небезпека миналася, здіймав руку і ніжно, заклопотано дивився збоку на неї, чи не сталося з нею чогось лихого. В кожному разі, вигляд, поведінка і, очевидно, вся ментальність та мораль цього чоловіка цілком його відрізняла від комсомольців. Ні тих їхніх радянських слівець, од яких хочеться плюватись, ні тих розмов, од яких здихаєшся нудьгою; ні тих жестів, од яких хочеться бити по руках і пиках залицяльників. Марусі тепер згадувались чи то персонажі Тургенева, чи вірші Верхарна, чи своє дитинство, коли все було таке мрійне, поетичне, радісно-смішне. І коли Андросов підхоплював її за стан і з ніжним неспокоєм дивився, чи не випала вона з авта, їй хотілось сміятись і теж ніжно-ніжно погладить його по бронзовій чудесній щоці, над якою чорним метеликом рухалась вія.

А за першим днем пішли інші дні побачень. І щоразу Маруся почувала себе з закордонцем усе легше, веселіше, одвертіше. Розуміється, він не був ніякий сексот, про це й мови не могло бути. З ким говорити було небезпечно, але з ним якраз не хотілось говорити ні про що тяжке, брудне, небезпечне, радянське,— втекти від цього в інший, хороший, гарний, як її новий товариш, світ!

І вдома вона була тепер такою ніжною, уважною до матері й навіть до Леоніда та його Нінки, що всі здивовано поглядали на неї. А Нінка раз, пильно вдивившись у ніжно-рожеве, мрійне, лукаво-смішливе і якесь інше, ніж завжди, лице Марусі, категорячно заявила Леонідові:

— Маруська втюпалась. Ясно, як верблюд.

Та «втюпалась» чи не «втюпалась», а стала такою, що тепер ще більше притягала до себе погляди мужчин, як притягає сильний магніт залізні стружки круг себе. Сексотство вона своє відпихала від своєї свідомості і зараз же обурювалась на саму себе: що вона сексотка, то вже й не їсти, не пити, не бачити розквітлого бузку, не слухати соловейка? Не почувати солодкого хвилювання від дотику рук милого, смішного чоловіка з іншого світу? К чорту сексотство!

І Маруся ні до якого Бєлугіна не думала ходити, ні про які доноси взагалі не думала, навіть ні про яку політику з Анатолем (яке гарне ім'я: Анатоль!) не говорила. Та й до дядька Сергія ці дні не забігала, а зате Шевченка читала з таким самим чуттям, з яким слухала соловейка. І звідкись вирикало знання слів, таких чужих росіянам, чи то згадувалось щось із дитинства, чи сиділо воно в крові. Адже — українка вона, адже М а р у с я, адже не М а ш а!

І Анатолій з таким ніжним смаком вимовляв це ім'я та ще й іноді говорив не просто Маруся, а М а р у с е н ь к а. Звідки він, закордонець, міг знати це зменшення?

Але от одного дня верталась Маруся з університету й дуже поспішала, бо була вже четверта година, а о п'ятій було призначено в сквері біля Кремля побачення з Анатолем. Треба було забігти додому, попоїсти, сказати кілька слів мамі. Через те, щоб виграти час, вона сьогодні пішла тією вулицею, якої вона тепер уникала, на якій був будинок МДБ. Завернувши на неї, вона раптом побачила поперед себе кроків на двадцять знайому, любу постать Анатоля з синім піджаком на лівій руці, в спортовій сорочці, яку вона так любила і яка була йому так до лиця, і з рука-

вичкою в правій руці. Був він без капелюха, і гладенько зачесана, гарна голова його була злегка закинена назад од швидкої ходи. Такої ходи Маруся ніколи не бачила в Анатоля, він звичайно ходив повільно, не зовсім певно, як ходять люди, не ознайомлені з вулицями нового міста. А тут у русі ніг, у безжурних помахах рукавичкою, у поставі голови була така певність, легкість, звичайність.

Маруся хотіла наздогнати його, але через перехожих на тротуарі не могла бігти й мусила іноді навіть на брук вибігати й звідти стежити за Анатолем. І раптом вона аж притишила ходу: Анатоль упевнено, без ніякого вагання, як до цілком звичного, свого будинку, звернув з тротуару до масивних дверей МДБ. Вартовий щось сказав до нього. Анатоль на мить зупинився, щось одповів тому і, здається, щось показав, вийнявши з задньої кишені штанів. Вартовий поштиво став струнко, і Анатоль тим самим веселим, певним, хазяйським кроком увійшов у двері страшного міністерства.

Маруся почула, що в неї ноги стали такі важкі й стомлені, наче вона довго ходила по мокрій землі й на них налипли важкі грудки. Вона злякано повернула назад і з усієї сили потягла себе в найближчий провулок. Там вона, сховавшись од міністерства, стала під стіною й незрозуміло почала, не кліпаючи очима, дивитися перед себе.

В чому річ? Чого Анатоль міг іти в МДБ? І як він міг іти сміливо, певно, весело, немов до самого себе? Господи боже, що ж це могло значити, що?!

Ні, в такому стані вона не могла йти додому! Треба було вияснити, зміркувати, проаналізувати,— може, тут нічого страшного не було? Але куди подітися? З ким вияснити?

До дядя Сергія! Зараз, негайно, ні хвилини не гаючи, до дядя Сергія!

І Маруся кинулась бігти за автобусом, який якраз мав іти через дядьову вулицю. На щастя, багато пасажирів тут, на цій зупинці, висідало, і Маруся встигла добігти. І через чверть години вона вже стукала до «особняка» дядя Сергія. Він тільки що вернувся зі служби й готував на примусі обід. Івасика не було, він пішов до товариша по якусь книжку.

Маруся, стоячи біля Сергія Петровича і його сковороди, хапаючись і задихаючись од бігу, хвилювання, туги, одчаю, жаху, які в автобусі напали на неї, як страшні собаки, розповіла все дядькові Сергієві. Про знайомство з Андросовим він уже раніше знав, але про часті побачення, про кіна, прогулянки й дотики руками та поцілунки очима вона йому нічого не казала. І тільки тепер, уся зашарівшись, дала йому деякі натяки, «деталі». І нарешті з жахом розповіла про вхід свого «закордонця» в міністерські емведівські двері.

— Сядь і трохи заспокойся,— звідтп спокійним, рівним голосом сказав він, не дивлячись на Марусю, і, погасивши примус, сам сів на другий стілець. Він дивився в куток, чудно цмокав язиком, перебирав пальцями на столі й пильно думав. Маруся тривожно слідкувала за ним і машинально затикала пасма пшеничного волосся за вухо.

Нарешті дядьо Сергій кинув:

— Питав він тебе про кого-небудь з нашої родини?

— Так, питав. Але не багато. Я йому нічого особливого ні про кого не казала.

— Про дядя Марка говорила?

— Ні, абсолютно нічого.

— Про... про сексотів мова була?

— Ні, ніколи. З якої речі?

— Про Сталіна балакали?

— Мало. Я нічого критичного не казала. Навпаки: раз чи два сильно похвалила.

— Гм! Це добре.

І дядьо Сергій знову замовк і затарабанив пальцями по столі. Марусі чогось стало трохи легше.

— Що ж ти думаєш, дядю? — несміливо спитала вона. — Хто він такий?

Дядьо Сергій подивився просто в чудесні, розширені тривогою сіро-зелені очі.

— Я думаю, дівчино, що це агент МДБ. Навіть не сексот, а агент-провокатор.

Марусі похололо в грудях, і серце так стиснулось, що вона мусила глибоко зітхнути.

— Чого ти так думаєш? — ледве чутно промовила вона.

Сергій Петрович зняв руку зі столу і роздумливо почав гладити свої мишачі вусики. Нарешті дав їм спокій і сказав:

— Є кілька підстав так думати. Насамперед: як таки так, щоб МДБ пустило його, закордонця, так вільно ходити по Москві, говорити з людьми, заводити знайомства? Без догляду, без шпигунів за ним? Що це тобі, Париж чи Лондон? Це річ антиприродна в СРСР. Адже ви не помічали за собою жодної стежі! Ніякі типи не ходили за вами?

— Ні, здається, не ходили. Я нічого такого не помічала.

— Добре. Друге: чого він у перший день знайомства з тобою конче коло твого будинку шукав, де Великий театр? Чого не спитав міліціонера або кого-небудь з тих, що проходили повз нього перед тобою, і тільки тебе запитав? Ясно, що він тебе очікував. І, нарешті, ти маєш рацію: чого в приїжджого емігранта раптом така сміливість і така певність щодо МДБ? Це теж антиприродне. Це майже святотатство.

— Але чого ж за мною шпигувати? Чим я їм така страшна? — з одчаєм скрикнула Маруся.

— Їм страшні всі, дитино, навіть вони самі собі. Страх — єдиний їхній засіб і нападу, і самозахисту, і взагалі головної дії в житті. Вони не зовсім певні в твоїх родичах. Отже, треба їх перевірити, і їх самих, і тебе, і мене, і Івасика. В цьому їхня сила і їхня трагедія та загибель. Не всі з них люди сліпі, вони не можуть не бачити, що вони цим страхом самі собі копають могилу.

Сергій Петрович уважно подивився на Марусю, що понуро длубала рожевим нігтем налиплу на церату столу темну цяточку, і щоб вивести її з цього стану, продовжував:

— Подумай собі, Марусю: якась купка людей, колись у бурі великого народного зрушення, щирим і нещирим фанатизмом, обдуром, демагогією захопила владу над величезною країною і тримає її в страшному поневоленні. Чим, Марусю? Страхом. Є ще, правда, і тепер фанатизм, і обдур, і підкуп, і брехня, але головне: страх. Ти подумай: вони страхом наказують нам, науковцям, визнати ті «закони» різних наук, які їм, безграмотним неукам, потрібні для їхнього панування. І ми від страху за своє життя визнаємо їхні «закони». Вони страхом диктують теми письменникам. Композитори від страху пишуть опери на замовлення Політбюро. Малярі-артисти малюють те, що потрібно цій купці людей для їхньої влади. Робітники, селяни, службовці, всі рухаються під тиском страху... Країна велетенського кошмарного страху, брехні, ненависті. Нам пощастило, Марусинко, жити в такій країні й на своїх бідних шкурах відчувати цей феноменальний кошмар.

Маруся, видно, не дуже добре чула дядю Сергія, приглушена своїми якимись думками. Але вона все ж таки зиркнула на Сергія Петровича, тим показуючи, що вона чула і розуміла його. Та Сергій Петрович теж розумів її і, щоб одвернути її більше від її думок, продовжував:

— І які ж вони жалюгідні, дівчино. Ти тільки подумай. Вони страхом примушують нас вірити, що ми працюємо і мучимось для соціалізму, для комунізму, для майбутнього щастя людства. Але що таке соціалізм і комунізм, дівчино? В науці, в теорії це насамперед ідея с п і л ь н о т и (комуна в перекладі на нашу мову це с п і л ь н о т а). І в своїх агітках вони весь час нам кричать про товариську спільноту, про самопожертвність для колективу, для держави. Правда ж? А на ділі що? На ділі вони розвивають у всіх без виїмку громадян СРСР страшний егоїзм, страшну

протилежність отій товариськості, солідарності, саможертовності. Розганяють головним чином отим страхом. Бо що таке страх, Марусино? Страх — це насторожений або напружений інстинкт егоїзму. Яка ж може бути товариськість, коли ти боїшся кожного товариша? Яка може бути відданість спільноті, коли в тобі щодня під'юджують той інстинкт егоїзму? Цього наші бідні владарі не розуміють. Вони так вірять у свій страх, що гадають перебороти ним за кілька десятків років такі сили в людині, які вироблялись у ній сотні тисяч років. І страшно обурюються і лютують, що ті сили їм не піддаються. Або оце питання кохання. Яка в радянських людей, скажімо, може бути поезія, краса у відносинах між статями, коли кожний мусить (мусить, Марусю!) думати про свого партнера: а чи не сексот він, чи не провокатор, чи не агент, підісланий до тебе?

Маруся, як од несподіваного дотику до болючого місця, повела головою в один бік, у другий, немов уникаючи необережної руки, і глибоко зітхнула.

— У Радянському Союзі, дівчино, нема і не може бути при найбільшому бажанні коханців справжнього кохання, того кохання, яке витворюється довір'ям, симпатією, ніжністю. У нас може бути тільки суто фізичний потяг і фізичне з'єднання парочок. Але ж це не кохання людей, Марусю, це кохання якихось комах, навіть не вищих тварин, бо і в тварин є довір'я, оцінка, вибір, спільність смаків. А в деяких з них і відчування краси та поезії при коханні. Ти знаєш, що деякі птиці, кохаючись, прикрашують свої гнізда квітами, міняють ці квіти, коли вони в'януть, виявляють всі знаки уваги й любові до своєї пари?

Маруся зовсім уважними й напруженими очима дивилась на дядя.

— Я бачу, голубонько, що тобі тяжко від цього викриття про твого нового знайомого. Але треба мати мужність і рахуватися з дійсністю.

Маруся хмарно дивилась у вікно. Потім перевела погляд на дядя і з тим самим виразом спитала:

— Добре. Що ж мені тепер робити?

— Все те саме: брехать, хитрувать. Це єдиний приступний нам спосіб самозахисту. От, наприклад, у цьому випадку з тобою. Коли ти будеш бачитись з оцим «закордонцем», то...

— Я не буду більше бачитись з цим суб'єктом! — з огидою і люттю скрикнула Маруся.

— Ну, й неправильно. Ти повинна з ним бачитись.

— Повинна? Через що?

— А от через що: коли ти так раптом, без пояснень кинеш його, то у н и х це зразу викличе підозріння: чого така зміна ставлення? Довідалась, мовляв, що агент МДБ? Ага, а чого ж так боятись МДБ? Значить, є щось непевне, підозріле, небезпечне для них на її сумлінні. Ні, дівчино, навпаки, треба використовувати цей випадок, це відкриття для нашого самозахисту. Отут вияви солідарність і саможертовність, але не їхню, а нашу, чесну, щиру, людську. Твій егоїзм кричить од огиди до чоловіка й не хоче його бачити? А щирий альтруїзм каже, що ти повинна придушити свою огиду й для добра твоїх дорогих близьких людей бачитися з цим чоловіком!

— Але для чого, дядю?

— Для того, щоб увести ворога в оману, щоб одвести від нас його підозріння й загрозу. Знаючи тепер, хто він, знаючи, що це шпигун, який має через тебе вивідувати інформації про нашу родину, ти, не подаючи ніякого знаку, що ти його розпізнала, будеш подавати йому такі інформації, які будуть іти нам на користь. Розумієш? Та більше: коли він, може, захопиться тобою щиро і до...

— О, ради бога! — знову з огидою скрикнула Маруся.

— Чекай, дитино. Треба пересмогти себе. Тримати свої почуття в руках. І брехати. Але тонко, хитро, розумно. Не тільки не виявляти перед ним огиди від його захоплення, а, навпаки, викликати його, розпалювати, доводити до такої міри, щоб він став щирим з тобою, щоб одкрив тобі свою душу. Оце завдання!

— О, коли він з професії брехун, лицемір, шпигун, то...

— Це нічого не значить. Іноді сильне любовне почуття із лицемірів робить щирих людей. Це багато залежить од об'єкта тієї емоції. Оце тобі завдання: зумій стати таким об'єктом для нього. І тоді довідайся через нього, що в о н и мають проти нашої родини, чим вони загрожують нам. Будь Юдіф, що пішла в табір Олоферна. Ану!

Маруся чудно посміхалась і дивилась у стіл.

— А як я сама закохаюсь у нього і загублю голову? — спитала вона з якимсь не то викликом, не то насмішкою. Але Сергій Петрович спокійно покрутив головою:

— Ні, цього не може бути. Я знаю, що я кажу. Ти тепер не зможеш знохатись у цього чоловіка, дівчино.

Маруся глибоко перевела віддих.

— Ой, дядю, не ручуся. Я страшна егоїстка і погана. Але як іншого виходу немає, то я постараюсь бачитись з ним, а що з того вийде, я не ручусь. Бери відповідальність на себе. Котра тепер година?

Сергій Петрович глянув на будильник біля ліжка.

— Десять по п'ятій.

— Добре. Я встигну на побачення. Трохи запізнюсь, але коли йому так жагуче хочеться бачити мене, він підожде. Бувай здоров, дядю!

І, потиснувши руку дядькові та слабенько, ніби крізь внутрішні сльози, посміхнувшись до нього, вона помалу вийшла з кімнати.

Сергій Петрович зачинив за нею двері й через вікно провів очима струнку, ясно-блакитну постать з золотою головою. Постать посувалась помалу, трудно, а голова була похилена — зовсім не той вигляд, який повинен бути в Юдіф, що йде до Олоферна.

РОЗДІЛ 15

Після кількох пересадок, безконечних чекань потягів, боротьби за можливість упхатись у вагон, після годин стояння з клунком на грудях у проходах, набитих людом, Степан Петрович таки добився до своєї кінцевої станції. Під час переїзду було дуже трудно навіть дивитись як слід із вікна на розмотувані фільми пейзажів. Та й пейзажі були такі невеселі: після стількох років по війні ще й досі було видно сліди її страшних зубів: незаорані ями від бомб, закурені димом пожеж уцілілі будинки й хати, щербини на вулицях, горби, рівчаки, зарослі бур'яном руїни, порожні місця в чорних струпах на місці цілих сіл і хуторів або вліплі в землю глиняні покрівлі землянок. Оце були ближчі до залізниці пейзажі. Правда, там далі, за руїнами, все ж таки половіли сиві жита, зеленіли трави, там уже диркотіли жвтики, стояли копиці сіна, пахло звідти при зупинках потяга скошеною травою, юнацтвом, коханням, прокламаціями, милим, давнім-давнім минулим. Але потяг рушав, перед очима пропливали заностенілі сліди недавнього жаху, і не хотілось дивитись у вікно.

Станція копальні була невелика, так само як «посьолок» при ній. І все тут було чорно-сіре, запорошене вугіллям, яке, немов маленькі чорні єгипетські піраміди, стояло купами посеред великого майдану по один бік залізниці. А по другий бік тяглися маленькі, дерев'яні, нашвидку збиті будиночки та напіввилізлі із землі землянки. Головна вулиця була вся у великих вибоїнах та в засохлих після недавньої весняної багнюки слідах вантажних машин.

Сонце сідало десь за чорною пірамідою і фарбувало все в оранжевий колір: і чорно-сірі стіни будівель, і чорно-жовті обличчя людей, і блискуче скло шибок. Степан Петрович стомлено ніс на спині свій клунок і шукав очима будинок міліції. На нього не звертали ніякої уваги, бо він цілком зливався з усім цим середовищем: з неголеним, пом'ятим, брудним од вагонів лицем і в кепці, яка вже в потязі набралась чорно-сірого тону, з брудно-сірою торбою на плечах — він тут був цілком «свій». І коли він нарешті знайшов у провулку будинок місцевого МВС, то варто-

аий емведист спочатку не хотів пустити його асередину. Але коли Степан Петрович стиха сказав йому кілька сліа і показав наготоааний папірець з магічними словами й печатками, аартовий поштиво уступився з дороги.

— Начальник є там зараз? — стомлено спитав Іваненко.

— Так точно, є! Он туди звольте пройти у ті двері, посередині.

Степан Петрович увійшов у сіни й постукав у показані двері. За ними зараз же зачувся крик, і Степан Петрович увійшов у велику кімнату. За аеликим столом чераоного дерева перед широкими аікнами сидів молодий чоловік у розстебнутому білому кітелі. Волосся його було у м'яких, ясно-русяаих кучерях-хвилях; розширені чеканням і здивуванням очі були ясно-блакитні; асе обличчя було ясне, рожеае, ніжне, лице херувима з ікони якогось старого італійського майстра. Й умеблювання кімнати було теж ясне, рожеве, з ніжними фотелями, з широкою низькою канапою, рожеао-блакитним килимом посередині, зовсім будуар невинної панни, куди залетів янгол.

Степан Петрович, не дожидаючись запитання від херуаима, підійшов до столу й зараз же простягнув йому магічного папірця. Той здиаоаано взяв і пробіг його очима. І в ту ж мить аж підвівся, засяяв привітним усміхом, ставши ще більше подібним до янгола, і сказав:

— Прошу сідати! Будь ласка! Чим можу служити?

Степан Петрович тільки поклав клунок на стілець і стомлено аідпоаів:

— Сідать не буду. А тільки дещо попрохаю.

— Будь ласка! Будь ласка!

З поштивості херуаим теж не сіа і з жадібною цікааістю чекаа.

— Перше моє прохання таке: ніяк мене не турбувати, що б я не робив і не казав тут у аас. Я маю виконати одне таємне завдання. Розумієш?

— Цілком!

— Друге прохання: дати мені днів на даа якесь приміщення... Ні, ні, не урядове, не казенне, а а когось приватного. У якого-небудь партійця, але аірного, виаіреного, відданого партії безоглядно.

Херуаим скинуа янгольськими очима агору, подумав, пошукав немоа на небі такого вірного партійця, потім опустив їх на землю і тут пошукав.

— Гм!.. Федосєєв не годиться... — пробурмотів він про себе. — Буркин? Теж ні... Хіба що Антонюк? Так, Антонюк підходящий. На всі сто сані.

— Він має родину?

— Ні, самітний. Старий парубок. Має кімнату у великій квартирі колишнього директора копальні. Не бійся: сам, сам у кімнаті. Це десятник. Людина поважна, переаірена сто разіа, за це ручусь. Та досить сказати, що він сам аидав владі сина свого брата-куркуля, коли той прибіг до нього ховатись. Сам арештуааа і привів сюди до мене. При німцях буа командиром партизанського відділу. Можна сказати: наше око і аухо а цілій шахті.

— Ага, це добре. Це цікаао. Розкажи мені про нього докладніше.

І, щоб показати, наскільки це було цікаве, приїжджий гість поклаа клунок на килим і сам сіа на стілець, додааши:

— Ти даси мені до нього записку?

— Будь ласка, будь ласка!

Херувим, сівши за стіл, ухопив папірець і почав писати:

— Тільки нічого про мене такого не пиши, хто я, чого я. От просто партійний товариш, та й годі.

— Добре, добре.

Коли він закінчив писати й простягнуа записку Іваненкоаі, цей, пробігши її поглядом, схоааа у кишеню й настааиа на начальника міліції саої очі, хоч і стомлені, запорошені, а асе ж таки великі, щирі, сіро-зелені очі.

— Ну, а тепер дай мені кілька деталей про цього Антонюка. Він старий партієць?

— Ого, років тридцять у партії. Я, може, тільки на світ народився, як він уже був там. Старий більшовик. Обоговлює Сталіна.

Тут херувим вибачливо й ніжно засміявся.

— Він трохи дивакуватий, треба тобі знати. Ти не дивуйся, як дещо помітиш. Наприклад, у нього на покуті висять замість ікони три портрети: Маркса, Леніна і Сталіна. Маркс посередині, Сталін праворуч, а Ленін ліворуч. І перед ними невгасимо день і ніч горить лампадка.

— Отако? — посміхнувся Степан Петрович. — А до церкви не ходить?

— Тут нема церкви. А то б він напевно з неї зробив н а ш у церкву. За ладан правив би йому тютюн... Ой, вибач, будь ласка, ти куриш? Можна тобі хорошу цигарочку запропонувати? Просто з Туреччини доставили.

І, ухопивши срібну шухлядку, він підніс її через стіл гостеві. Той з усміхом узяв і з цікавістю подивився на товсту рурочку, набиту ніжно-жовтим запашним зіллям. Херувим клацнув золотою запальничкою, підніс вогонь Іваненкові й сам закурив. Запахло в «будуарі» не тим димом, яким він дихав у вагоні.

— Ну, а ще чим чуднуватий цей Антонюк?

— А ще тим, що дуже цікавиться чорною магією. Нею, каже він, якщо добре знатися на ній, можна розпізнавати і нищити таємних ворогів Радянської влади. У нього ціла бібліотека книжок з чорної магії.

— І він дійсно розпізнає?

— Та іноді подає в район якісь вказівки. Але у нас тут на шахті, правду сказати, вороги довго не зажиаваються.

— А чого так? Не подобається їм тут?

Херувим ніжно і сором'язливо зам'явся.

— Та у нас, бачиш, ще й досі трошки, так би мовити, воєнний стан. Офіційно він давно знятий, але як у нас війна з диверсантами та шкідниками тягнеться далі, то ми неофіційно воєнний стан підтримуємо. Ну, і як тільки якийсь ворог вистромить голову з своїх окопів і хоче стріляти в нас, так ми його зразу й ліквідовуємо. На місці ліквідовуємо, без жодних там слідчих, допитів, судів і такого іншого. Крак! — і готово. Чи то в шахті, чи в казармі, чи на вулиці, — як на війні. Ну, а це робить на всіх хороше враження, і у нас тихо та спокійно. Так що Антонюкові, власне, нема чого чорною магією займатися. Але нехай собі чудак розважається.

І херувим ясно, по-юнацькому посміхнувся.

— Та й для роботи наш воєнний стан добрий. Ми перевищуємо норму на п'ятдесят відсотків. Правда, у нас директор шахти — герой. Ми його «Сталінцем», себто маленьким Сталіним звемо. Сталевий чоловік. Сам з простих шахтарів. Самоук талановитий. Кулак і око має дійсно сталеві. Правда, має теж свою рисочку. Та хто її не має?

— А яка ж то рисочка?

Херувим ще сором'язливіше і ніжніше посміхнувся, як посміхаються тоді, коли говорять про хорошу рису в інших, яка є в самого оповідача.

— Любить хорошу обстановочку. Та й вдягтися добре, і квартиру, і авто. Це теж робить хороше враження на шахтарську братву. Вожді повинні мати вигляд сильний, владний. Правда? А яка то сила, коли директор, скажемо, тюпає до шахти по болоті, як шахтар якийсь нещасний. Він повинен вихором пролетіти, болотом закидати всіх по дорозі. Оце влада! Сталін, наприклад. Перед ним тремтять усі, ниць падають. Та що я тобі, столичному, кажу. Сам краще за мене знаєш.

Степан Петрович підвівся й узяв свою торбу з підлоги.

— Ну, я пішов. Ага, ще одне прохання. У вас, розуміється, є окремий розподільник для відповідальних працівників?

— Ще б пак! — гордо сказав херувим і теж устав.

— Так ти дай мені записку, щоб мені там видали все, що мені треба буде. Горілка добра є?

— Скільки хочеш.

— Коньяк?

— Чудесний. Три зірки. З старих довоєнних запасів.

— Добре. Розкажи тепер, як знайти помешкання Антонюка. Як ти думаєш, він зараз вдома?

Херувим, що нахилився до столу, щоб написати записку, повернув голову до вікна, в якому було видно вже густу червоність заходу сонця, і сказав:

— Повинен би бути. Його зміна скінчилась, мабуть.

Після того начальник докладно розповів, як треба знайти розподільник та помешкання Антонюка, і столичний гість, закинувши клунок на спину, вийшов із рожевого кабінету «вождя».

У розподільнику дійсно знайшлося все, чого могла б душа забажати. Записка начальника справила таке враження, що з Степана Петровича за великий пакет усякого добра взяли таку ціну, за яку деінде тільки кіло хліба можна було б купити (херувим, очевидно, передбачав рапорт гостя з Москви й помагав його прихильному офарбленню чим сила була).

До помешкання Антонюка треба було пройти частину головної вулиці й кілька бічних провулків. На головній вулиці панував уже вечірній рух і гамір. Ішли запорошені вугіллям шахтарі з лампами в руках; коло них часом бігли діти, босі, замурзані, в самих сорочечятах, подертих, чорних од вугілля й землі. З розчинених вікон і дверей убогих, нашвидку зліплених хаток і землянок чувся крик жінок, плач дітей, п'яні голоси чоловіків.

Будинок, у якому жив Антонюк, колись був гарний, навіть пишний, але тепер стояв обдертий, з сірими від старості дверима та вікнами, з облупленими стінами, подібний до расового собаки, голодного, худого, з випнутими ребрами й облізлою, в лишаях шкірою.

Кімната Антонюка була зараз же ліворуч у передпокої. Жінка, що показала її Степанові, поштивим шепотом сказала:

— Вони вже дома.

Степан постукав в облізлі, порубані (мабуть, німцями) й залатані двері. З-за них почувся густий, глухий голос, який крикнув щось ніби:

— Входьте!

Іваненко ввійшов. Кімната була велика, висока (мабуть, колишній кабінет директора), з двома чи трьома вікнами на вулицю, з досить пристойними меблями і навіть з цілими (новими, видно) шпалерами в блакитних квіточках. Зараз же біля дверей, під глухою стіною, стояв стіл, на ньому грізно під каструлькою шипів примус, а коло примуса стирчала з ложкою в руці довга, незграбна постать у чорній косоворотці. Голова в неї була гладенько мокро зачісана, брови настовбурченими пучечками суворо стриміли наперед, так само, як густі вуса. Маленькі очі, сховавшись під кущі брів, насторожено звідти чекали.

Степан Петрович усміхнувся своїм ласкавим, одвертим, хлопчачим усміхом і зараз же мовчки подав наготовлену в руці записку начальника МВС. Антонюк помалу, немов боячись якогось підступу, взяв папірець, обережно розгорнув, прочитав і відразу весь змінився: суворі вуса розсунулись на обидва боки усмішкою, немов двері на шарнірах; грізні брови принишкли; в оченятах заблищала теплота.

— А, дуже приємно! — густим, як із порожньої діжки, голосом сказав він. — Проходьте ближче. Клунок покладіть тут, на стілець. Зараз будемо вечеряти.

Степан Петрович наперед озирнув кімнату: чи було ж йому де спати? Було: далі, в глибині, стояло ліжко, а проти нього під другою стіною широченька канапа. Тоді він поклав клунок на стілець, а пакет на стіл.

— Вечеряти, так вечеряти, — сказав він таким тоном, яким говорять із старим другом, якому приготовано приємну несподіванку. — На якому столі будемо? В тебе їх кілька. Бо тут у мене є дещо на вечерю.

Антонюк з суворою цікавістю глипнув на розгорнений уже пакет, побачив пляшки, кінчик ковбаси, масляний папір з чимось особливим і рішуче пішов до столу біля ліжка (очевидно, парадного). Знявши з нього книжки й якісь фотокартки, він застелив його чистою скатертиною. Після того засвітив лампу, поставив її на стіл, а обабіч розклав

тарілки, ножі, виделки, і все мовчки, повільно, з поважною суворістю. Степан Петрович теж мовчки й поважно виймав із перенесеного сюди пакета ковбасу, шпроти, шинку, сир і пляшки з горілкою та вином. Антонюк тільки зиркав на це і допитливо цюкав поглядом гостя: що воно за бенеря твиь?

Після того Степан попрохав умитися, і, коли це зробив біля дверей з акуратно організовного умивальника, вони обидва поважно сіли і почали справжній бенкет. Бідну каструльку з примуса було знято, примус погашено. Хазяїн, як жук в очереті, гув своїм голосом і вминав ласощі. Наперед їм, розуміється, прочищався шлях то «чистою», то «англійською гіркою», то коньяком з відповідними тостами за Сталіна і всіх вождів, а на кінець, коли очі й ніс хазяїна вже добре розгорілися, було приступлено й до пляшки з червоною горілкою.

— Токай! — сердечним голосом пояснив гість і погладив пляшку, як гарненьку дівчинку, по шийці. Антонюк блаженно умгукнув, як із льоху, і взяв склянку з золотавою рідиною в жовто-чорну від застарілого вугілля руку.

— Ну, так хай же! — бовкнув він і стукнув вінцем об вінце склянки гостя. — Та й ще раз за Сталіна! Спасибі батькові, без нього що ми? Був би нам не «токай», а «тікай».

Він, зажмурившн очі, випив півсклянки, глибоко від сласності зітхнув і витер обвислі вуса.

— От він що у нас! — раптом сказав він і, повернувшись, показав рукою на покуття. Степан уже давно бачив там три «ікони» й засвічену перед ними лампу, але удавав, що тільки тепер помітив.

— А-а,— здивовано протягнув він,— та, либонь, же це наші? А я думав: боги це в тебе.

— Ба таки ж і боги! — гордо сказав хазяїн. — Бог Карло-отець посередині, бог Ленін-син ліворуч і бог Сталін — дух святий праворуч. Бог у трьох лицях, як і личить. Свята трійця. Що? Ні? — грізно поставив він на гостя почервонілі очі.

— Та розуміється! — весело скрикнув Степан Петрович. — Вони правлять світом.

— Неукоснительно! — підтвердив Антонюк і допив склянку.

За вікном раптом зачувся крик, жіночий вереск, звуки битої пляшки, чоловічі голоси.

— Що воно? — здивовано повернувся до темного вже вікна Степан Петрович.

— Е! — понуро махнув рукою Антонюк. — Б'ються. Чоловік б'є жінку.

— За що?

— А чорт їх знає. За злидні. За каторгу.

Вереск ще дужче розрізав повітря.

— Може, розборонити їх? — нерішуче запитав Степан Петрович.

Антонюк з тою самою понурістю машинально налив собі вина і бовкнув:

— Не поможе. Не розборонимо. Як ти їх розброниш? Чоловік п'є, жінка п'є, навіть діти п'ють. А що їм більше? Дні, й ночі, й усе життя під землею. А на землі яка радість? Злидні, хвороби, труд. Єдина втіха — горілка. Хоч на годину, а забув каторгу. А як проспався... діти пищать, голодні, обдерті, сопливі. Ну, й б'є. Дума, що горе своє б'є. Хоч над кимнебудь він старший, хоч кого-небудь може і він набити... Ах, галасують! Галасуйте, не галасуйте — не вирветесь.

Він ухопив склянку і, не цокаючись ужє, перехилив її в рот, неначе спішив погасити чи те галасування надворі, чи щось у себе всередині. Лампа з картонним рудим абажуром освітлювала нижню половину його обличчя, товсті вуса, жовте, у вугляних цятках підборіддя, кадик на довгій шиї.

— Є такі дурні й сучі сини,— раптом знову почав Антонюк,— що за все оце обвинувачують Сталіна. Сталін, мовляв, причина того, що люд

так страждає. Якби не він, усе було б інакше. Нащо, мовляв, нам ця індустріалізація? Нащо нам ці гармати й танки? Хай би краще ми одежу та їжу собі виробляли. Та щоб свободи нам дали. Свободи? — скрикнув він грізно. — Кому? Оцим ледарям? Сволочі, диверсанти! Гармати... А того й не розуміють, що без цих гармат і танків ми давно були б у лапах капіталістів, що капіталісти жирували б і панували, а ми б на них у неторзі робили. Забули Гітлера та його німців? Забули, в яке рабство нас оті запрягали? Отож-то! «Сталін, Сталін»! Сталін — наш бог, знаєте ви це? — І Антонюк з викликом, загрозою витяг до Степана Петровича довгу, як у індика, шию. — Сталін безпрекословний! Що сказав Сталін, роби сліпо. Лізти головою у вогонь? Лізь і не думай. За тебе думають. От тепер війни бояться. Яке твоє діло боятись? Хто ти такий? Сталін боїться? Ні. Значить, не смій боятись. Сталін — дух святий, він скрізь, він у кожній щілині твоєї душі, дух, одне слово. Сталін все, без Сталіна хаос. І був, говорить євангелія, хаос, і дух божий носився над ним. А тоді, мовляв, дух увійшов у хаос, і настав порядок у світі. Правильно? А вийми з нього дух, і що настане? Знову хаос? Так?

І білі цяточки очиць з-під настовбурчених брів устромились у Степана Петровича. І йому вже видно було, що ніяка принада не спіймає цього найвірнішого бубиря на світі. Не варто було й висувати її. Швидше б закінчити трапезу й лягти спати,— втома й вечеря як величезною периною налягали на голову й хилили її он до тої милої, чистенької канапи.

Але хазяїн, видно, ще не збирався лягати, його, здається, саме розібрали як слід «чиста», англійська, токайське, і він збирався довго, мабуть, густи акафіст своїм богам. І дійсно, Антонюк аж випростався на стільці і, не ждучи відповіді від гостя, продовжував:

— А є такі злочинці, що тільки про те й думають, щоб знищити Сталіна. Смерті його ждуть, як царства небесного. Як Сталін помре, так вони думають, усе зміниться, так їм усяке добро саме в рот полізе, так настане мир і рай на землі. І на що б, ти думав, такі стерви пускаються? Навіть на чорну магію! Га?

І Антонюк з жахливим тріумфом визвірився на гостя.

— Та не може бути?! — жахнувся й гість.

— Слово честі! Ворожать. Насилають на Сталіна свою злу силу.

— Яким способом?

— А таким: беруть, скажімо, його портрет чи статую і віють у них руками й губами, духом своїм. Отак...

І Антонюк простер поперед себе обидві руки й почав робити ними такі рухи, наче чимсь кидав у когось. І губи робили такий самий посилаючий рух.

— А чого Сталін усе хворіє? Га? — раптом опустивши руки, грізно повернувся Антонюк до гостя. — Чого?!

— Ну, він уже ж не молодий. Восьмий десяток йому йде.

— Все одно! Він бог! Йому на десятки наплювать. Тут діє нечиста сила, от чого! Чорна магія! От я читав, що в Індії є таке плем'я, що страшно вміє цю магію робити. Там, мовляв, так буває, що як хто кого зненавидить, то зараз же почина магію на того наводити. Навіть здалеку вміють насилати. І той чоловік починає хворіти й помирає. Курумбами зветься це плем'я.

— Ну, так воно давно б уже вимерло, бо всі б на себе магію напускали,— без усміху зауважив Степан.

— Е, ні! — скрикнув Антонюк. — Тут не так. Не всякий може магію напускати. Треба спеціальну силу мати. А до того так ненавидіти, щоб ненависть усю душу залила, щоб била з неї, як із помпи. А це не всякий має. Гнів, досада, навіть маленька ненависть магії не мають. Тут треба, кажу, такої, щоб чоловік тільки про те й думав, щоб ненавистю тільки й жив і дихав. Отоді є така сила.

— Ну, а хіба у нас є такі люди, що так ненавидять Сталіна?

— Оєв! — загадково посміхнувся Антонюк і випив із склянки. —

Є вони. Тільки як ти розпізнаєш їх? Тут теж треба магії, як ото на шпигунство ворога треба мати контршпигунство, так тут треба контрмагію. О, їх, цих магів, не так легко розпізнати. З вигляду вони такі святі та божі, так люблять Сталіна, такі вірні, такі стопроцентні. А вночі, коли ніхто не бачить, вони випускають на нашого вождя свою ненависть, як злого, лютого пса.

— Та за що така ненависть?

— А от спитай їх! Хіба не Сталін захистив їх од Гітлера? Хіба не Сталін дав нам щасливе життя? Диверсанти, сучі сини, шпигуни, агенти капіталістів, от чого така ненависть.

І, вхопивши склянку, він знову випив з неї жадними ковтками.

Степан Петрович почував уже таку втому, що не міг сидіти, навіть тютюн не помагав.

— Вибач, товаришу,— нарешті сказав він,— я трошки втомився з дороги й хотів би лягти. Але хотів би наперед спитатись у тебе: чи не чув ти чого-небудь про...

Він зробив маленьку паузу, щоб добре взяти у фокус очей своїх обличчя хазяїна.

— ...Про термітів?

— Про кого? — здивовано перепитав Антонюк. — Шахтарі якісь?

— Та так. Мали прийти сюди на роботу. А про «ніч і ранок» чув ти?

— А це що таке? Фільм новий якийсь, чи що?

— Та фільм. Кажуть, цікавий. Ну, я вже, мабуть, ляжу, стомився.

— Лягай, лягай! Ось зараз тобі дам усю постіль...

Антонюк, похитуючись од нетвердості в ногах, схопився і зашамотався. Витяг із шафи запасну подушку, простирадло, ковдру і постелив на канапі постіль гостеві, поки той ходив до вітру надвір. І сам собі приготував ліжко. Степан Петрович мляво напівроздягся і ліг. Антонюк ще говорив до нього, але він, удавши, що зразу заснув, почав глибоко дихати, навіть похропувати. Але поки Антонюк рухався біля нього, прибирав зі столу, бурмотів щось до себе, сон не йшов. Правда, раз було обгорнув мозок м'якою лапою, але коли Антонюк різко чимсь брязнув, лапа зіскочила, й сон злякано втік. Степан Петрович, боячись, що підпилий хазяїн почне говорити, помітивши, що гість не спить, почав досить сильно хропти.

І тоді сталось щось цілком непередбачене Степаном Петровичем.

Антонюк раптом затих. У будинку теж затихло грюкання дверима, тупотіння ніг, крики й сміх пожильців. На вулиці так само вщухли вереск, лайки, вигуки — щасливі творжвни теж полягали спати. Але Антонюк не лягав і якось чудно рухався. Що він робив? Чого не лягав спати, не гасив лампи?

Не перестаючи хропти, Степан Петрович злегка розплющив очі й розшукав ними хазяїна. Той стояв коло столу і, витягши поперед себе руки із скрученими пальцями, сильно кидав ними у щось, що було на столі. Степанові Петровичу було тільки видно профіль Антонюка, одне око його, ніс, один вус, одну руку. Все це було схилене до столу, все тяглось до нього, й у всьому почувалась така корчувата, така люта ненависть, рука з такою внутрішньою силою витягалась і втягалась, наче справді була помпою, з якої випорскував гарячий струм ненависті.

Кого ж він пронизував ним? Якого страшного шкідника, диверсанта непримиренного, лютого ворога щасливої України хотів він знищити оцим диким, чорним духом своєї магії?

Степан боявся необережним рухом злякати мага, але подивитись на об'єкт цієї дійсно курумбської ненависті нестримно хотілось. І він почав, сильно хропучи, поволі-поволі підводити своє велике тіло на лівому лікті. Канапа, спасибі їй, була досить тверда, міцна і не рипіла від рухів. Підвівши голову врівні зо столом, Степан Петрович широко розплющив очі й придивився. На столі, сперта на лампу, стояла статуйка... якась дуже звичайна, неймовірно знайома статуйка... Сталіна. Так, так, Сталіна!

Іваненка так ударило в голову й груди, що він весь заціпенів. А Антонюк усе дужче та дужче кидав скрученими пальцями у фігурку і на-

віть щось одрначасто бурмотів за кожним помахом пальців, наче й словами в неї шпурляв. Потім на мить звтих, щось ухопив пальцями зо столу й почав тим штрикати статуйку. Іноді відхилявся, робив круговий рух руками, потім знову з більшою силою прихилявся і встромляв їй у груди те щось невидне з такою лютою гримасою, що Степанові Петровичу стало моторошно. Йому промайнула думка, що, коли цей дикий чоловік помітить його підглядання, він у цьому стані здатний його вбити. І він потихеньку спустив своє тіло на кушетку й захропів ще дужче.

Та й Антонюк уже, видно, виснажився, бо зразу якось затих, упав на стілець і схилив голову на стіл. Посидівши так кілька хвилин, він повільно встав, узяв у руки статуйку Сталіна й дбайливо почав загладжувати на ній сліди штрикання (вона, мабуть, була з воску чи якоїсь іншої м'якої маси). Потім підійшов з нею до покуття і поставив її на полицю перед портретом Сталіна. А тоді трудно, похитуючись весь, як людина, яка довго несла на гору великий, непосильний тягар, роздягся, погасив лампу і ліг у ліжко.

Настала тиша. Чи хутко заснув Антонюк, Степан Петрович не вхопив, бо сон знову підкрався і, незважаючи на моторошність од баченого, накрив його своєю м'якою, теплою лапою.

РОЗДІЛ 16

Прокинувся Степан від якогось хапливого руху в кімнаті. Розплющивши очі, він побачив високу, незграбну постать Антонюка, який одягався з такою поспішністю, наче мав бігти на пожежу. Помітивши уважні, здивовані очі гостя, хазяїн тривожно загудів:

— Спішу на роботу, боюсь запізнитись. Прийду на обід по дванадцятій. Будь, як у себе. Обід уже замовлено. Чекай на мене. Бувай!

І, вхопивши з кілка кепку, він, на бігу зачісуючись, прожогом вилетів із хати. Степан Петрович глянув на будильник, що стояв на комоді: була за двадцять шоста. Він на хвилину заплющив очі, щоб подумати, і знову заснув. І прокинувся від крику жінок та плачу дітей на вулиці. Годинник показував п'ять по дев'ятій. Степан Петрович закурив, ліг на спину й повів очима по кімнаті. Стіл, на якому вечеряли, був прибраний; на ньому стояла чиста склянка для чаю, а біля неї були чайник, хліб, тарілка з ковбасою і так само акуратно складений пакет гостя. І все в кімнаті було таке чистеньке, вкуратне, впорядковане: шафка, етажерка, умивальник, на підлозі чисте ряденце. І невже вчора ввечері було о т е, ота прижмуреність хижого ока, скручені, загнуті пальці, шипіння, шкварчання ненависті? Але який же великий, талановитий актор ховався під зверхністю цього десятника. Яка прекрасна гра обоговлення Сталіна, який бездоганний партійний ентузіазм і ненависть до диверсантів! Куди ж його вписати, на який список, цього типа?

Степан Петрович одягся, вмився, поснідав, закурив і, щоб не зупинятись думкою на анкеті, яка почала вже викликати в ньому з кожним етапом щось цілком непередбачене, хотів вийти з хати й походити по «посьолку». Але, з другого боку, тягло ще раз подивитись на цього чоловіка, побачити, як він буде триматися сьогодні після свого вчорашнього чорномагічного сеансу.

Він почав дивитись на вулицю. Там нічого ні цікавого, ні гарного не було: напроти обідрана, наполовину вимазана халупа з косим вікном, з двома крихітними дітьми, які рачки повзали біля порога й їли глину, набираючи її в рожево-брудні пальчики. На лавочці біля покривлених воріт оцієї халупи сидів якийсь молодий робітник у синій косоворотці та сіренькій кепці, з клуночком на колінах і, видно, когось ждав. Коло ніг його тупчилось двоє курчат і дзьобали крихти, які він їм потрошки натирав між пальцями.

Степан Петрович одійшов од вікна, прибрав свою постіль, ліг на канапу й довго лежав на ній, дивлячись у стелю і думаючи все про те

саме своє, заплутане, гнітюче, невиразне, яке ставало все заплутанішим і гнітючішим. Та от іще цей Антонюк.

Степан уставав, ходив по кімнаті, дивився у вікно. На вулиці так само не було нічого цікавого. Діти вже повзали біля ніг робітника в сіренькій кепці, і він їх годував так само, як курчат, крихтами хліба, тільки більшими. І діти жадібно хапали крихти рожево-брудними пальчиками.

Чверть по дванадцятій прибіг Антонюк, і зараз же за ним у кімнату ввійшла жінка з горщиком у руках.

— Обідать! Швидко! — загув хазяїн і похапцем виклав на стіл дві глибокі тарілки й ложки. — Борщику нашого, товаришу. Славний борщ варить наша Микитівна. Сідай, друже. Не маю багато часу на їжу. Обідаю я звичайно при копальні, а сьогодні прибіг, щоб з тобою ще побачитись.

— А не запізнився вранці?

— Ге! Якби запізнився, то хіба б сидів оце так спокійно з тобою? На хвилину і двадцять секунд раніше прибіг. Ге, запізнився!.. Ну, як борщ? Знаменитий? Ти що, по чарці збираєшся? Ні, голубе, не питиму. Під час роботи не п'ю. Сам пий, коли хочеш. А я ні.

Степан Петрович сховав пляшку і, скоса поглядаючи на запорошене вугіллям худорляве лице, поспішав за ним сьорбати борщ. На тому лиці ніякісінького сліду вчорашніх емоцій не було помітно, наче вчора після вечері не отой «курумбський» сеанс був, а тихснька, звична, миротворна молитва обивателя перед іконою.

Щоб не затримувати люб'язного хазяїна, Степан Петрович зараз же по їжі хапливо зібрав свій клунок, вибіг разом з Антонюком із кімнати і зараз же на вулиці попрощався з ним.

— Я, мабуть, поїду вечірнім потягом, а до вечора маю тут ще деякі свої справи полагодити,— пояснив він. — Спасибі за гостинність, за милу розмову, за все. Поспішай, поспішай, я сам піду далі.

Антонюк мовчки потиснув йому руку, пробубонів щось і побіг уперед. Степан Петрович, узявши клунок під пахву, повільно пішов у тому самому напрямі. Коли він одійшов кроків на десять од пишно-обдертого будинку, робітник у сіренькій кепці витрусив на голови дітей шматочки хліба, підхопив під пахву свій клунок і, не хапаючись, пішов за Іваненком. А Іваненко в задумі й ваганні завернув у якийсь провулок і пішов ним на широкий обрій, який голубів у кінці дороги. Робітник у сіренькій кепці помаленьку посунув за ним. Коли хати скінчились і за ними розляглося поле сивого жита, Степан Петрович повернув на першу межу й попрямував нею між низенькнм, зелено-срібним тинком хлібів. Над головою йому десь високо вгорі відразу зачулось срібне дзеленчання жайворонка, залітали жовті й білі метелики; запурхали з-під ніг якісь сірі пташки; запахло давнім-давнім дитинством; ворухнулися у душі ніжні, трошки шорсткі від роботи руки матері; вистрибнула улюблена пісня сестри «На городі верба рясна»; в душі зчинився заколот. Гей, сексотам, кореспондентам і анкетерам «Правды» у жита ходити небезпечно!

Степан почув чи то втому, чи зворушення, чи сум і ліг на межі, підклавши клунок під голову. Жайворонок, зрадівши слухачеві, ще дрібніше та ніжніше задзеленчав угорі. Сонце задоволено і гаряче припало поцілунком до лиця незвичного анкетера і засміялось золотим промінням у прижмурених очах. Потім очі потроху заплющились зовсім, у них заплавала жовта імла, задзвеніли мухи над вухом, і Степан Петрович заснув.

Робітник у сіренькій кепці кілька разів обережно підходив до великої постаті, що розляглась на межі, і знову відходив у сусідню межу, лягав на ній і теж куняв. Нарешті, коли сонце почало вже ставати червоним, немов од роботи за цілий день, Степан Петрович прокинувся, вийняв годинника з кишені, глянув і злякався: було вже по шостій. Шахтарі вже десь повернулись з роботи і, мабуть, уже вечеряють!

Степан Петрович розтер рукою колюче, заросле жовтою щетиною

лице, неначе вмиваючись, закинув клунок на спину й швиденько пішов на дорогу. За ним через дві хвилини потюпав і робітник у сіренькій кепці.

Дійсно, шахтарі з денної черги вже повернулись із копальні. Деякі вечеряли перед хатами, деякі грали на гармошці, деякі, п'яненькі, вже співали або сварились. Степан Петрович забіг у крамницю і купив дві пляшки горілки. Потім повільно пішов вулицями, вибираючи щось очима. Нарешті вийшов на невеличкий майдан. На ньому стояв пам'ятник Сталіну, коротеньке погруддя з якогось сірого матеріалу, а біля нього кроків за десять були великі бараки для шахтарів. Перед дверима їхніми стояв довгий стіл, за яким ще сиділо душ сім шахтарів. Вони вже, видно, повечеряли, бо перед ними стояли порожні миски, а люди курили. На одному кінці столу, на окремому ослінчику, сидів шахтар, схиливши розпатлану, чорно-буру голову на схрещені на столі руки. Перед ним стояла велика пляшка горілки та чарка. Шахтар, видно, не спав, бо час од часу водив головою з боку на бік, підводив її й знову падав нею на стіл.

Степан Петрович підійшов до шахтарів, потягнув за козирок кепку й сказав:

— Добрий вечір добрим людям! Чи дозволите подорожньому присісти до столу? Вашої горілки не питиму, бо моя скучає без ужитку.

І він поставив на стіл пляшку із знайомою всім наліпкою.

— Сідай, сідай! — охоче заговорило кілька. — Здалеку, земляче?

— Здалеку. Збився у ваші краї роботи шукать. Водиться таке добро у вас?

А сам, сівши, спритно вибив з пляшки корок, вийняв чарку з торби і зараз же налив її по вінця. Операція ця видалась присутнім такою серйозною й захопливою, що запитання його лишилось без відповіді. Подорожній узяв чарку й з побожною поштивістю підніс сусідові з рожевим і круглим, як спіла цибулина, носом і кріхітними очима, які не відривались од рухів земляка.

— Ану, дядю,— сказав він з ясною, сердечною усмішкою,— заспокой мою коханочку, щоб не скучала. Поцілуй та до дна.

Усі засміялись і аж головами притакнули: правильна діалектика! А дядько з цибулиним носом делікатно взяв чарку в чорні від вугілля пальці (лисуваті на вигнутих місцях), попередливо крекнув, немов трошки соромлячись цілуватись при всіх, і тоді припав до чарки жагучим, ковтливим поцілунком. Коли в ній не лишилось нічого гідного його жаги, він поставив її на стіл перед подорожнім. Той знову налив її по вінця й так само поштиво та ніжно підніс другому сусідові.

— Ану, покохайся й ти з нею.

І коханці, і кандидати засміялись ще веселіше й поглядали на подорожнього вже зовсім закохано: ну, й славний же «діалектик»! Та так кохання із стрункою та гарячою коханкою дійшло аж до шахтаря з покладеною на руки головою. Але тут сусіди на запитальний погляд «діалектика» зробили йому головами знак, що цього чоловіка чіпати не треба; та в нього, мовляв, своя коханка є,— і показали не недопиту пляшку.

Тоді подорожній почав новий сеанс кохання в супроводі сміху, вигуків, живої розмови. А коли перша коханка вичерпала свої сили, на її місце вилізла з торби друга. Її зустріли такою овацією, що патлатий шахтар наприкінці столу підвів голову і понуро обвів усіх очима. Степан Петрович не міг розібрати, яке в нього було обличчя, бо воно все було в чорних плямах од вугілля і буре волосся пасмами спадало йому на чоло, а вуса звисали через горішню губу, як почорніла солома з полудрабка воза. Він знову поклав голову на руки, але зараз же підвів її, налив собі чарку горілки, вихилив її між вуса, кинув чарку на стіл, біля пляшки, схопився на ноги й почав ходити туди й сюди біля столу, крутячи головою та стогнучи так, неначе в нього нестерпно боліли зуби.

— Що йому таке? — тихенько спитав Степан Петрович у сусіди зліва. Той прихилив до нього лице й трохи гугниво забубонів:

— Неприятность дома случилась. Він з села Кучугури. Там у нього

булв сім'я: батько, менший брат та жінка, всі в колгоспі працювали. Ну, він звідси помагав їм,— найкращий забойщик у нас. А голова колгоспу сподобав його жінку й присилував її собі на полюбовницю. А коли батько його заскіпав за це на голову, так той його побив і заслав на каторжні роботи за бунт, значить, проти Советської власті. А менший брат утік та прибіг сюди, щоб попередити старшого, бо й йому може бути неприятність. І сам утік куди далі. А цей от запив і отак щодни п'є та стогне.

Вибійник кремезний, з випнутими грудьми під розстебнутою, чорною від вугілля сорочкою, з навислим чубом, знову сів і впав головою на руки. Всі на мить притихли, але зараз же знову загомоніли, закружляли чаркою.

— Ну, а ти ж сам звідки? — ніжно обнявши за плечі Степана, спитав сусіда з рожевим носом.

— Та здалеку, я ж сказав. Дуже здалеку: аж із самої Франції.

— Та що ти кажеш?!

— Та ні?

— Та ну?! — посипались вражені запитання. — Та хто ж ти такий, француз, чи що?

— Та ні, я українець, старий емігрант, ще перед першою війною як утік од царизму до Франції, та так і задубів там аж на тридцять років. Зробився фермером, маю там хазяйство, жінку й дітей.

— А чого ж ти сюди приїхав?

— А будувати з вами соціалізм.

Всі обличчя витріщились на нього повними непорозуміння й навіть страху очима.

— Який соціалізм? Наш?

Тут навіть чубатий шахтар підвів голову, вражено подивився на подорожнього й так зареготав, що, здавалось, аж Сталін повинен був озирнутись зі свого п'єдесталу. Всі обличчя скривились чи то ніяковою, чи недовірливою посмішкою.

— А хто ж тебе, серце, направив на цей шлях? — із співчуттям і страхом запитав хтось.

— Та ви ж самі. Ваша революція. Багато людей з Європи та Америки поїхало в Радянський Союз будувати соціалізм.

Обличчя все ж таки мали такий вираз, ніби вони слухали якогось милого, але нещасного, психічного каліку. Він може собі розповідати все, що хоче, але ставитись до нього можна тільки з жалем.

— Отака-а сто-орія! Так тобі, значить, до такої міри заманулось нашого соціалізму, що ти покинув жінку, дітей, господарство й приїхав його куштувать у нас? Так чого ж ти аж до нас у шахти забився?

— А куди ж йому забиватись? — вставив цибульний ніс. — У нас же соціалізм найкращий. Правильно. Ну, а у вас там, у Франції, мабуть, усе ж таки соціалізму немає?

— Та нема ще. А от ви нам привезете, то й ми матимем.

Чубатий вибійник знову зареготався і вилаявся таким матюком, що Сталін знову трохи-трохи не озирнувся. Але всі обличчя не реготались, вони з цікавістю вдивлялись у чудного чоловіка.

— Ну, а як там по тих Франціях та Америках? У нас тут пишуть та в радіях говорять, що там такі злидні в робітничого класу, що матері з голоду дітей їдять. Правда тому?

Подорожній добродушно розвів руками.

— Щоб матері їли дітей, цього я не бачив і не чув. Але що там біднота, злидні, утиск великий, то це я можу посвідчити.

— Гірше там, ніж у нас?

— Куди гірше! Люди ходять босі, обідрані, живуть у халупах, у норах, діти в струпах...

— Ну, так, правильно. Те саме кажуть і наші агітатори.

— Брехня! — раптом вибухнув чубатий вибійник і стукнув кулаком по столу так, що чарка аж підскочила. — Брешеш ти! І ваші агітатори

брешуть. Вони хочуть одвернути нас од наших злиднів та струпів. Я проїхав на танках через усю Європу, через Австрію, Чехію, Німеччину, Францію, і ніде я таких злиднів, як у нас, не бачив. Сотні тисяч нас не бачили. Тільки нам заборонено говорити вдома про те, що ми бачили, а чого не бачили. За це Сибір. Та от Хведір теж був там. Ти бачив, Хведоре, у Франції халупи, нори, струпи? Га?

Федір утопив очі в стіл і буркнув:

— Як де...

— Брешеш! Ніде ти не бачив! Боїшся правду казати. Замкнули вам рота енкаведисти!

— Та й тобі слід би замкнути його... — неохоче й хмарно бовкнув Федір.

— Плював я на них! Не замкнуть! Не боюся їх! Кричатиму правду на весь світ! Не скрізь у нас на Україні рота замкнено. Є ще роти й руки вільні.

Вибійник ухопив пляшку й приклав її до рота. Горілка забулькала між скудовченими вусами. Потім він зі стуком поставив її на стіл і озирнув усіх червоними від люті й горілки очима. Декілька шахтарів потихеньку висунулись з-за столу й утекли до барака. Там при дверях стояло душ шість робітників, але до столу не наближались.

— Ну, добре, Денисе,— тихо, примирливо, як до хворого, сказав цибулиний ніс,— а чи визволять ті «вільні руки» люд од злиднів і струпів?

— Визволять! Од усіх струпів і катів визволять. От нехай тільки прийде війна! — І він приклав пляшку до рота.

— А чи велике добро принесе та війна? — скориставшись паузою, тихо кинув подорожній, крутячи цигарку з махорки. — Знищить вона своїми бомбами людство.

— Ой, знищить! Ой, знищить! — захитали головами Федір та інші.

Тоді подорожній бадьоріше сказав:

— Та от є чутка, що там десь у Франції люди почали думати про те, щоб знищити саму війну. Та яким хитрим, я вам скажу, способом!

І Степан Петрович почав помалу висувати принаду. Звмазюкані вугіллям риб'ячі пики жадібно вп'ялися очима в нього й тільки часом перебивали його розповідь вигуками, скриками, запитаннями. Навіть вибійник слухав, непорушно вставивши на Степана червоні очі, які від червоних променів вечірнього сонця здавались ще червонішими. На майдані лежали довгі тіні від будинків, сягаючи аж до пам'ятника Сталіну.

— Та отак за те, щоб на світі настало отаке добро для робочого люду, має бути мир на землі?! — перепитав худенький, гостроносий, немолодий Федір. — І наші вожді на це згодяться?!

Чубатий вибійник раптом п'яно зареготався і закричав:

— Вони?! Оці комісари, директори, оці паразити?! Згодяться віддати нам, робочим, заводи, шахти, колгоспи?! Та вони нас під тисячі бомб оддадуть, на шматки нас і дітей наших посічуть, а свого панування не віддадуть. Сталін свою власть оддасть?! Ху-ху-ху!

І вибійник з такою ненавистю і люттю знову зареготав, що всі замовкли й боязко подивились навкруги. Недалеко, біля дверей кооперативу, стояв міліціонер й уважно дивився в бік столу з шахтарями. Сонце вже зайшло, і настав рівний, червоний присмерк.

— Ну, ти, Денисе, не кажи так... — незадоволено сказав Федір. — Якби американські капіталісти згодились помиритись на тому, щоб трудящим на світі стало добре, а Сталін щоб од того відмовився? Сталін, батько народів, вождь трудящих усього світу?! Та що ти таке мелеш, їй-богу?!

— Я мелю?! То ви, дурні, мелете! А чого ж Сталін досі всіх нас на каторзі держить, га? А чого його стерви наших жінок гвалтують, батьків наших по концтаборах мучать, нас по льохах на все життя замикають? Га? Ти маєш право покинуть сей льох, свою шахту? Ні? Так чого ж Сталін випустить тебе? За що?

Федір випростався усім худеньким тілом своїм і люто крикнув:

— За мир на землі, дурню!

— Я дурень?! Та я ще дурень?!

І вибійник скочив на ноги, хитнувся, трохи не впав і вхопився за стіл.

— Годі, Денисе... — почав було цибулиний ніс, але Денис уже не слухав.

— Я дурень?! Мене ограбовано, мене замучено, мене...

Він ніби ковтнув щось і, вхопивши себе за голову, неначе біль зуба раптом знов пронизав його, відхитнувся набік. Відхитнувся і почав знову тикатись, як сліпий, у всі боки. Іноді він зупинявся і, розвівши руками, кумедно стояв, немов цією позою питаючи: «Ну, що ж я тепер? Ну, що ж мені лишається тепер?»

Шахтарі говорили упівголоса, не хотячи більше дратувати Дениса. Але він умить, як прошприкнутий люттю, підбіг до них і витяг руку до Федора:

— І ти... ти ладен йому ноги цілувать, га? Він твоїх синів повбивав, брата замучив, а ти кадиш йому славу? І ти не сучий син, га?

Федір напружився. Лице йому стало ніби гострішим, худішим. Він аж схопився на ноги і крикнув у лице Денисові:

— Я на коліна стану перед ним, коли він дасть нам отакий мир! Поймав ти? Стану! Перед усім світом стану! От, на!..

І він, хитаючись, побіг до пам'ятника і впав перед ним навколішки.

— На, за мир тобі на колінах стою! На!

Це на вибійника так вплинуло, неначе його було простромлено розпеченим залізом. Він ухопив ослінець, на якому сидів, і з ним побіг до пам'ятника. Розмахнувшись з усієї сили стільцем, він скажено вдарив ним по голові погруддя Сталіна. Воно аж крекнуло і розлетілось на шматки. Це вкинуло шахтаря в ще несамовитіший скал. Він почав часто, сласно гатити по рештках статуї, нічого вже, видно, не чуючи, не бачачи, не пам'ятаючи. Шахтарі підбігли до нього, хотіли відтягти його, але він замахнувся на них побитим ослінцем і, закричавши: «Геть, уб'ю!» — гатив далі.

Степан Петрович, ухопивши свій клунок, поспішно відійшов до бараку, з якого висипали напіророздягнені шахтарі.

А з-за рогу провулка на майдан біг уже начвідділу МВС, застібаючи на бігу білий кітель. За ним бігло двоє міліціонерів. Степанові Петровичу недобре було видно лице «херувима», але він бачив, як той озирнувся до своїх підлеглих і щось їм наказав. Вони розбіглись на два боки і потім побігли на вибійника з револьверами в руках. А «херувим» вів атаку на нього просто в чоло і теж з револьвером у руці. Один із емведистів уже був наблизився до вибійника й хотів його схопити збоку, але цей помітив його, обернувся й з усього маху з лютою сласністю вдарив ослінцем по голові. Емведист не встиг підвести руки з револьвером і вистрелити. Він упав просто під ноги шахтареві, який із сказом справжнього божевілля почав бити його цурупалком од стільця і топтати тіло ногами, з гарчанням «а-а! а-а!»

Степан Петрович бачив, як «херувим» майже спокійно, хоч і швидко, підійшов до шахтаря, наставив на нього наган і вистрілив. Денис на мить, наче сильно здивований, одкинувся назад і зараз же впав усім великим тілом своїм на тіло емведиста. «Крак — і готово!» — згадав Степан Петрович. А «херувим» ступив кілька кроків до барака і голосно, металічно, не зовсім по-ангельському закричав, наставивши на всіх револьвер:

— Розійдись усі! Зараз же!

Шахтарі шугнули в двері барака, а Степан Петрович ковзнув за ріг його, попав у якийсь вузенький провулок і швидко пішов ним.

Через чверть години він був на станції й брав квиток на потяг, що мав прийти через двадцять хвилин,— так сказав якийсь залізничник.

А через годину, коли потяг із Степаном Петровичем уже давненько відійшов, на станцію, захекавшись, прибіг робітник у сіренькій кепці

й хвилиьо почав питати залізничного емведистя, чи не бачив він тут чоловіка в жовтій кепці, з сірим клунком на спині, з неголеними щоками. Емведист подумав і пригадав, що такий дійсно був і що він сів у потяг, який відійшов з півгодини тому. Касир не пам'ятав, куди саме він видав білета чоловікові в жовтій кепці, але, перевіривши всі білети, упевнено сказав, що білет видано до станції Водяна. Робітник у сіренькій кепці взяв білет до цієї станції на наступний потяг, який мав іти о шостій двадцять ранку. І вигляд у нього був такий пригнічений і навіть убитий, що касир запитав:

— Родич якийсь твій?

— Так, дядько, всі мої гроші повіз з собою.

— Утік, значить?

— Утік.

— От сучий син!

РОЗДІЛ 17

Степан Петрович вийшов на станції Водяна, що була за три кілометри од «Досягнення Жовтня». Це був великий радгосп, відомий на всю округу своєю продуктивністю, точністю у виконанні планів, дисципліною. Він стояв на почесному місці в розробленому маршруті Степана (тепер Максима Ковтуна, а не журналіста Зінчука). Стомлений безсонною ніччю в задушливому вагоні, Максим Ковтун помалу пішов дорогою, яку йому показали на станції.

Було по четвертій ранку, сонце ледь-ледь висувалось з-за степового обрію й від напруження було червоне та сердите. Хліба ще були покроплені росою, яка висіла на колосках пшениці та на кінчиках трав. Жайворонки, немов перелетівши сюди з донбасівської околиці, так само радісно дзеленчали вгорі.

Від ходи Степан Петрович добре зігрівся і, коли побачив у глибині яру величезний став, дуже зрадів: отут він нарешті скупається і змиє з тіла назбираний за час цієї подорожі бруд!

На тому боці яру видно було великі будівлі, клуні, комори, загони, скирти соломи. Це, очевидно, був отой радгосп «Досягнення Жовтня». Дорога збігала вниз до ставу крутими загинами, і Степан Петрович швидко опинився на широкій, гарно загрунтованій греблі, обсадженій кучерявими вербами. Ще здалеку він побачив на березі ставка, недалеко від дороги, групу голих і напівголих людей. Деякі вже купались і вчиняли веселий галас у воді.

Степан Петрович, перейшовши греблю, спустився з дороги й підійшов до купальників. Привітавшись з усіма своєю звичайно сердечною манерою, він спитав, чи не дуже холодна вода, скинув клунок на землю поруч двох хлопців, які вже вдягались, і почав було трохи осторонь від усієї групи роздягатись. Хлопці скоса зиркали на нього й перекидались ледачо словами. Біля них лежали клунки, значить, і вони були подорожні, а не радгоспники. А коло більшої групи купальників клунків не було,— очевидно, з радгоспу прийшли купатись. Бо була ж неділя, і на роботу, мабуть, не всі сьогодні повинні були виходити.

Роздягнувшись, Степан Петрович дбайливо поклав свій піджак, у якому був портфель з грошима та документами, під штани та подані свої черевики, накрив їх сорочкою, а все придушив клунком з харчами. Тепер можна було безпечно лізти у воду.

Щоб не показати людям, що він боїться холодної води, він сильно розбігся, влетів у став, пірнув, проплив під водою кілька метрів і вилинув біля якогось хлопця з налиплим на очі чубом.

— Х-ху гарно! — з насолодою видихнув він повітря й дружньо посміхнувся до парубка. Той відповів таким самим усміхом, щось сказав і поплив до берега. А Степан ліг на спину й глянув у небо. На ньому хтось розсипав сірий кучерявий попіл, пофарбований у червоне. А між попеля-

етими хмаринами глибоко-глибоко синіло чисте, таємне небо, від якого хотілося радісно засміятись.

Коли Степан Петрович, гарненько вмившись при березі пісочком, вийшов із води й перебіг до своєї одежі, двох хлопців біля неї вже не було, а вона лежала, вірно охоронена неторкнутими черевиками та клунком. Одягнувшись, Степан почув голод і, щоб скористатись нагодою, перейшов з клунком до одягнених купальників, що курили, і запросив їх скласти йому компанію в сніданку. Серед них було двоє старших дядьків, а решта були молоді парубчаки. Всі, розуміється, охоче (і трохи здивовано) прийняли запрошення й пили горілку чудного чоловіка, не вагаючись. Коли велика чарка обійшла разів по три всю групу, очі й зуби заблищали усміхом і язики почали розв'язуватись, так що через кілька хвилин Максим Ковтун уже знав, скільки робітників було в радгоспі, чи не потребував він нових, чи були в ньому трактористи (він охоче став би за тракториста), чи добрий був заробіток, чи задоволені були люди, чи начальство радгоспу добре поводилось з робітниками.

Спочатку відповіді були стримані, обережні, але по четвертій чарці виявилось, що начальство було як скрізь по радгоспах і колгоспах: «порядошні стерви», злодії, хабарники, насильники. Голова радгоспу, секретар та уповноважений МВС при радгоспі складали трійку, яка дурила всіх: і владу, і робітників, крала заробітки радгоспників, панувала і жила краще за колишніх поміщиків, а селяни та робітники були колишніми кріпаками, які не мали права ні протестувати, ні кинути радгосп, ні навіть запізнитись на роботу.

— Так. Значить, як скрізь, як і в колгоспах. Ну, а що чувати у вас про війну? — спитав Максим Ковтун.

— Та що ж чувати,— посміхнувся дядько з кудлатою, круглою, неначе з кожуха зробленою бородою,— ждуть війни.

— А чого ж вони ждуть од неї?

— Та чого, звісно, чого: якоїсь зміни. Бо трудно вже так далі жити. Та хто його зна, як воно буде! — раптом схаменувшись, додав він. — Ну, хлопці, гайда додому, бо на пропаганду спізнимось, та нас ще у прогульники запишуть. А ти, чоловіче, з нами?

— Та от, хочу спробувати, може, за тракториста приймете.

— А чого ж? Здається, хтось казав, що треба б нам ще одного тракториста. Документи в тебе є?

— Є, розуміється! — сказав Максим Ковтун і мацнув себе лівою рукою по правому боці піджака,— пальці намацали шкіряний портфельчик у бічній кишені.

— Ну, то й гаразд,— ухвалив дядько,— може, товаришами будемо.

— Дай боже! — зітхнув Ковтун і підтяг на спині клунок.

Коли вони прийшли на подвір'я радгоспу, там перед ганком великого будинку (колишнього графського палацу) купчились люди, а на ганку стояв без шапки, з папером у руці огрядний, одгодований, чорнявий і сильно рум'яний чоловік, років сорока, з блискучими очима й червоними губами. Максим Ковтун і його товариші підійшли зовсім близько до ганку.

— Оце наш голова радгоспу... — прошепотів йому на вухо дядько з круглою бородою. — Він щонеділі нам говорить пропаганду. Колись говорили попи, а тепер комуністи.

Максим Ковтун з цікавістю підступив ще ближче і став так, що йому було чути навіть хрипке дихання голови. Голова помітив новоприбулих і трохи довше зупинив погляд розумних, гарних очей на незнайомій постаті Степана.

— ...Так от, товариші,— раптом аж закричав він, немов надавши сили для нових слухачів,— американські капіталісти не хочуть миру, вони хочуть спіймати нас, пролетарське отечество, у свої діряві сіті. Та не спіймають! Совєтська власть під руководством нашого батька всіх народів, генералісимуса Сталіна, добре пильнує. Вони насилають нам своїх шпіонів, своїх ком... космополі-тів і хочуть нас... Космополіти — це

значить вроді як їхні комсомоли, політичні, значить, комсомольці: комсополіти.

Степан Петрович од такої несподіваної інтерпретації космополітизму не міг стримати легкої посмішки, яку, правда, зараз же похопився прикусити. Але голова радгоспу вхопив її своїм блискучим оком, і Степан побачив, як кров кинулась у лице начальникові, як очі враз звузились, стали злі, хижі, губи стислі. Він хотів говорити далі, але, видно, від злості забув і від того ще дужче розлютився. Степан Петрович згадав, що сміх є найболючіша образа для людей примітивної ментальности. Голова радгоспу раптом звернувся просто до нього і гостро спитав:

— Ти хто такий?

— Я? — перепитав Степан Петрович, щоб виграти час і приготувати свій сердечний усміх.

— Еге ж, ти! Хто такий?

— Я робочий, Максим Ковтун. Прийшов роботи прохати у вашої милості,— з милим уклоном сказав Ковтун і навів на начальника свої одверті, щирі хлопчачі очі.

— Якої роботи? Що ти вмієш?

— Я знаю мотор і можу бути за тракториста.

— Свідоцтво маєш? Де робив до цього? Чого роботу покинув? Летун? Покажи документи.

Максим Ковтун хапливо поклав клунок біля ніг і поліз лівою рукою в праву внутрішню кишеню піджака. Очі всього зібрання пильно стежили за його рухами. Ковтун витяг свій потертий шкурвтяний портфельчик, розгорнув його і швидко почав мацати в ньому пальцями,— там не було нічого: ні свідоцтва, ні паспорта, ні нотаток, ні грошей, нічого, все зникло до найменшого папірця. Він ще раз і ще раз, цілком по-дурному, пошукав пальцями в портфелі, потім підвів очі на голову радгоспу і щиро-зляканим голосом сказав:

— Все украли. Документи, гроші, все...

— Ага! Отакої!.. — не здивувавшись, «здивувався» голова. — А хто ж то такі нехороші люди, що вкрали?

— Я не знаю хто. Я думаю, що це ті два хлопці, що купались разом з нами. Як ви гадаєте?.. — І Максим Ковтун озирнувся до своїх недавніх співтрапезників на березі ставка. Але вони дивним дивом уже зникли, й він побачив тільки потилицю дядька з кучерявою бородою, що тисся крізь натовп. А коло голови радгоспу стояв один із хлопців, які пили його горілку, й щось тихо казав начальникові. Той хитав головою і ввесь час зиркав на Максима Ковтуна.

— Ага,— нарешті сказав він. — Так я й знав. Я зразу побачив, що воно за пташка... Так от, товариші, оце вам і зразок американських подарунків прийшов до нас,— і він показав пальцем на Степана Петровича. — Ось цей диверсант і ворог народу тільки що робив хлопцям американську пропаганду на березі ставка. Казав, знаєте, що прийде нова війна і дасть нам нового Гітлера.

— Це ж неправда! — голосно сказав Степан Петрович. — Я нічого такого не говорив.

— Не говорив? Значить, люди брешуть? Так от ми побачимо, хто бреше. Трохиме! — раптом повернувся він до смуглявого парубка, що тільки-но шепотівся з ним. — Що казав цей чоловік людям на березі ставка?

— Та що ж? — з викликом змахнув угору головою Трохим. — Казав, що весь народ наш жде американців і щоб усі готувались повставати проти Совєтської власті.

— Та це ж неправда! — з усміхом, але трошки вже занепокоєний промовив Максим Ковтун.

— Даниле! — замість відповіді йому гукнув у юрбу Трохим. — Правду я кажу чи неправду?

Степан Петрович хутко озирнувся. Данило, отой дядько, що зітхав за

американцями, виструнчив голову з натовпу і голосно, злякано, поспішно гукнув:

— Правда! Істинна правда!

— А що ще казав? — спитав голова радгоспу.

— А ще казав, гад, що наше радгоспне начальство — стерви, злодії, гнобителі, щоб ми його не слухали...

Тут вистрибнув навперейми новий голос:

— Щоб ми бунтувались!

Степан Петрович не встиг повернути голови на цей голос, як із юрби то тут, то там почали наввипередки вилітати вигуки:

— Казав, щоб ми міліцію різали!

— Щоб палили радгоспні та колгоспні амбари!

— Щоб... щоб...

Нарешті голова радгоспу, цілком уже переконаний, звернувся до натовпу:

— Так ви чули, товариші? Отже, хто бреше: наші товариші чи оцей приблуда?

З юрби вибухом, як на команду, розляглись крики:

— Приблуда!.. Диверсант! Шпигун!.. Бить його!.. На розстріл!

Голова радгоспу простяг руку до розпалених і роззявлених очей:

— Тихо, тихо, хлопці. Ми зробимо по закону. Ви будете свідками і підпишете протокол. Трохиме!

Степан Петрович уже зовсім серйозний ступив один крок наперед і підняв голос:

— Чекайте, товаришу голово, дозвольте ж і мені сказати, як було! Це ж...

Але товариш голова повернувся до смаглявого парубка, що підбіг до нього, і величним жестом руки показав на Максима Ковтуна:

— Завести його в льох. І зараз же покликати начальника міліції!

Трохим кивнув головою комусь позад себе, зійшов східцями до Степана і крикнув до натовпу:

— Розступіться! Дорогу арештованому!

І тоді грізно до Степана Петровича:

— Марш за мною! Петько, сохраняй тил!

Петько, ще молодий хлопець, став позад Іваненка і, штовхнувши його в спину, наказав:

— Марш!

Степан Петрович замовк і, все тримаючи в одній руці порожній портфель, а в другій схоплений з-під ніг свій клунок, пішов за спиною Трохима.

Через якісь двері в фундаменті будинку його завели спочатку у вузький коридор, а з нього в один із переділів великого льоху. Тут, у цьому переділі, було вгорі загратоване віконце і глухі, мокрі від вогкості стіни. На земляній долівці валялись черепки, шматки битих пляшок і в кутку купка гнилого сіна чи бур'яну. Ніяких меблів, навіть тюремних стільців чи тапчанів. Унизу на стінах видно було дірки, очевидно, ходи-нори пацюків.

Хлопці, обшукавши якнайпильніше і з великим смаком арештованого, відібравши його гаманець, ножик, олівець, цигарки, сірники, вийшли, замкнули двері, і хтось із них ще подивився у чотирикутну дірку в них, у «вовчок». Клунок Ковтуна вони теж узяли з собою.

Зоставшись сам, Степан Петрович підійшов до загратованого віконця і глянув угору: було видно верхівечки дерев саду і клапоть рум'яного неба. Він знизав плечима й почав ходити по льоху, наступаючи на скло та черепки і пильно думаючи. Йому від хвилювання сильно хотілось курити, але його цигарки курили вже старанні хлопці.

І все ж таки він не був дуже стривожений: історія виходила швидше комічна, ніж драматична. Йому треба буде в крайньому разі сказати цьому амбітному дурневі, голові радгоспу, хто він, Степан, є, і непорозуміння з'ясується. Але ким себе назвати: журналістом Андрієм Зінчуком

чи членом Верховної ради Степаном Іваненком? Мабуть, краще було б журналістом Зінчуком, бо його і в Києві знають, і в Донбасі, не кажучи вже про Бєлугіна.

Отже, журналіст Андрій Зінчук уже хотів стукати в двері й кликати голову радгоспу, аж він сам прийшов до нього. І то не сам-один, а з двома помічниками. Та й ці були не прості парубчаки, а справжні емведисти у формі. Один із них тримав у руці шнур, а другий револьвер. Не кажучи нічого арештованому, вони схопили його в обійми й зав'язали йому за спиною руки. Степан Петрович хотів був сказати щось голові, але помічник з револьвером сильно вдарив його по голові держалном зброї і крикнув:

— Стій смирно! Мовчать! Не крути руками!

Другий емведист обкрутив його тіло шнуром, зав'язав його на спині й став набік, немов даючи дорогу начальникові.

— Готово, товаришу голово! — весело сказав він. Товариш голова підійшов близько до Степана Петровича. Цей зараз же почав:

— Слухай, товаришу, тут вийшло неприємне непорозуміння: я є...

— Який я тобі товариш?! — раптом скинувся всім тілом голова і, розмахнувшись, з усієї сили вдарив його кулаком у ліву щоку. Голова Степана мотнулася в правий бік, очі широко розкрилися страхом, рот роззявився, щоб крикнути, але тут ліва рука товариша голови з розгоном ударила його в праву щоку, а за нею права в ліву, і так обидві люто, з сласністю помсти гатили з обох боків, не даючи навіть упасти. В роті Степана Петровича у вихорі болю забовталось щось тверде, він устиг плюнути, й з рота виплюнулось двоє зубів, а з носа потекла через горішню губу в рот червона цівочка крові.

Задовольнивши першу вимогу правосуддя, голова радгоспу спинився і, важко дихаючи, крикнув:

— Кажи, хто ти! Кажи, а то тут тебе розтовчемо на шматки! Ну?

Степан Петрович ковтнув свою кров і слину і, палаючи болем у всій голові, з дзвоном і якимсь клекотінням у вухах хрипло сказав:

— Я скажу, не бий.

— «Не бийте», а не «не бий»! Чуєш?

— Не бийте. Я журналіст Андрій Зінчук, кореспондент московської «Правди». Ви даремно мене били, я свій, я партієць, я нічого не зро...

— Брешеш! Брешеш, стерво (...мать!). Ти американський космополіт, ти буржуйський агент і шпіон. І я тобі це доведу! Коли б ти був партієць і кореспондент, чого б ти в такій секретній одежі вештався? Од кого ти ховаєшся? Га? І коли б ти був свій, ти б не розводив пропаганду за американців серед наших людей. Кого ти хочеш обдурити? Кажи зараз, хто ти, признавайся при добрій волі, а то ми з тебе витягнемо признання. Краще мирно кажи. Ну?

Степан Петрович машинально хотів посміхнутись своїм ласкавим усміхом, але біль у губах і щелепах перекривив його усміх у болючу гримасу. Він крізь неї, плутаючи язиком, немовби відразу спухлим, проговорив, шепелявлячи:

— Я ж прижнаваша. Я не робітник, а журналішт, Андрій Жіншук. Я маю жавдання від Мініштерштва Гошудврштвеної Бежопашношті жробити анкету...

— Брешеш, сучий сину.

— Я кажу правду. Я прошу пошлати телеграму в Мініштерштво, жапитати про мене. Телеграфуйте на таку адрешу: віжміть папір і жапишіть...

Голова притих і суворо, допитливо дивився на арештованого. Потім мовчки витяг з кишені, видно, наготовлений для допиту папір та олівець і сказав:

— Добре. Кажи. Але пам'ятай: як брешеш, як тільки затягаєш час, щоб утекти або щоб одбрехатись,— закатую! Чуєш? Кажи.

Степан Петрович хитнувся, але його зараз же підтримав емведист. Ковтнувши знову кров і слину, він зашепелявив:

— Жвпишуйте: Мошква. Міпіштерштво Гошударственной Бежопашношті...

— Не спіши, чекай, повільно. Ну?

— Бежопвшношті... Пелукину...

— Як? Кому? Пелукину?

— Пелукину. Про Андрія Жиншука... Жапитайте, чи...

— Добре, добре. Що я запитаю, то не твоє діло. Розв'яжіть його.

Емведисти розв'язали й вийшли за головою. А Степан Петрович одійшов у куток до купи чорної соломи й ліг на неї. З-під купи в ніс ударив сморід екскрементів і вогкості, але не було сили змінити місце. Та й хіба не все одно?

У вухах усе стояв дзвін і дрібне клекотання, немов там прорвалсь вода і витікала у вузьку дірочку. Вся голова болюче нила, а надто на щелепах, які горіли. Кров з носа не переставала текти; Іваненко машинально витирав її з губи рукавом піджака. Спершись на лікоть і спиною до стіни, він лежав так із заплющеними очима, безсило, тупо слухаючи в собі біль, дзвін, клекотіння. Він здавався собі подібним до людини, яка діловито, заклопотано йшла в серйозній, великій справі, повна думок про неї, й яка раптом глупо, безглуздо шубовснула у глибочезну прірву, розбила собі все тіло й голову, з якої висипались усі думки. І тепер порожня лежала на дні в клоаці, смороді, гидоті. І що понвдливо-дурне: нестерпно, до крику хотілось курити! Хоч би одну затяжку! Хоч одну!

До самого вечора ніхто до нього не приходив. До болю в голові прилучився голод, але Степан знав, що до відповіді з Москви йому не дадуть їсти. Американському «комсополітові» давати їсти? Себто тим показати, що вони жаліють його, ворога народу чи просто шпигуна, і тим ризикувати своєю власною свободою або й життям?

Аж коли надворі стало сутеніти, а в льоху засіла густа тьма, зачулись кроки за дверима, замиготілось світло у «вовчку», заклацав ключ у замку, двері розчинилися, й у камеру ввійшло двоє емведистів, несучи маленький стіл. Поставивши його біля дверей, вони внесли три стільці, поставили маленьку бляшану лампочку на стіл і вийшли, замкнувши двері.

Степан Петрович заворушився, підвівся, став на ноги, навів запухлі, обведені синяками очі на двері, в порожнечі голови й грудей заворушилось хвилювання: очевидно, прийшла визвольна відповідь із Москви. Тепер треба триматися з цими кретинами так, щоб знову не образити, бо вони здатні з помсти замучити його тут у льоху, вбити й закопати.

Але «кретини» не спішили нести визвольну відповідь. Вони,— голова радгоспу, секретар його й уповноважений відділу МВС,— мали між собою дискусію з приводу відповіді, що дійсно прийшла з Москви, і то досить гарячу. Відповідь була така: «Названі в телеграмі особи в Міністерстві не числяться. Піддати арештованого суворому допитові. Про результати повідомити. Підпис».

Отже, питання стояло про те, де саме піддати тому допитові. Уповноважений МВС, молодий чоловік з симпатичним лицем і мрійними очима, запропонував одвести шпигуна в район,— там, за його словами, могли краще зробити той допит, там є всі модерні засоби для того.

Але голова і секретар не хотіли відсилати «комсополіта» в район. З якої речі? Вони його спіймали, вони його зразу геніально розгадали, вони твердо примусили його признатись, що він не робітник, і вони тепер, коли Москва викрила його брехню та наказала «зробити йому суворий допит», одішлють його в район?

Значить, не виконувати наказ влади? Значить, стати немовби за шпигуна? І то через що? Що не зможуть зробити як слід допит? У районі, мовляв, краще зроблять? Та вони тут, у простому льоху, зроблять йому старими, більшовицькими способами такий допит, що ворог народу за кілька годин дасть усі зізнання! І честь та слава буде тим, хто їх заслужив, вождям «Досягнення Жовтня», а не тим, які ні сном ні духом у тому не винні!

Уповноважений мусив скоритися такому патріотизмові, й було поста-

новлено робити допит тут, всім трьом, щоб кожний у міру своїх скромних сил і досвіду міг узяти участь у заслузі перед Батьківщиною. З тим і зійшли вниз у льох.

Степан Петрович сумирно, все так само стояв біля своєї купи гною, не сміючи сісти на стілець, щоб не розсердити «кретинів». Вони врочисто-суворо, як належить поважним народним суддям, зайняли місця за столом, розклали папери, чорнило, пера. Збоку стояло троє емведистів у формі, в міцних, блискучих чоботях, з револьверами за поясом, з кам'яними обличчями. Один із них тримав у руці шнур.

Степан Петрович неспокійно водив по всіх постатях запухлими очима: для чого так багато людей? Для чого цей стіл, револьвери, шнур, ця сувора, грізна врочистість?

Допит почав голова радгоспу, що сидів посередині. Скупеньке світло лампочки відблискувало в його занадто блискучих чорних очах і на занадто червоних губах (перед допитом для зміцнення фізичних сил було вжито деяких спеціальних засобів). Він підвів голову, навів очі на ворога народу і грізно крикнув:

— Підійти ближче до слідчого столу! Ти!

Степан Петрович одхитнув своє тіло від стіни, ступив кілька кроків і зупинився метра нв півтора від «слідчих».

— Ми одержали відповідь із Москви на нашу телеграму про тебе,— сказав голова, тримаючи в руці папірець з печатями. — Ось та відповідь, слухай: «Названі особи в міністерстві не числяться». Підійди ближче, прочитай сам.

І голова простягнув телеграму Іваненкові. Той ступив до самого столу, нахилився над папером, прочитав раз, прочитав удруге й, розігнувшись, незрозуміло подивився на всіх.

— Тут якась помилка. Це не може бути. Я агент МГБ, я вам це кажу ще раз. Тут щось не так. Перевірте ще. Це якась помилка! Я вас прошу!

Голова грізно вдарив кулаком по столу.

— Годі! Признавайсь, хто ти!

— Я ж признався. Я журналіст і агент міністерства...

— Ти стерво, падлюка, ти американський шпигун. Кажи, як тебе звуть!

— Я вам уже сказав, і я нв... попереджаю вас, ви робите страшну помилку. Ви будете відповідати...

— Ага, та ми ще будемо відповідати? Перед ким? Перед американськими капіталістами? Ану, зв'язать йому руки! Тоді в нього краще розв'яжеться язик. Швидко!

Емведисти кинулись до шпигуна й знову, як уранці, замотали його в шнур, зробивши з нього немов замоток. Ставши біля нього, вони застигли в бойовій готовності.

Під час в'язання в голові Степана, як у засуджених на смерть в останню хвилину пролітають у душі вихори думок, спогадів, картин минулого життя, так в одну мить пронеслось міркування: не треба нізащо давати признання в шпигунстві, не треба, це неминуча смерть. Опинатись усіма силами! Хай кажуть, аби не смерть!

Голова радгоспу злегка перехилився до уповноваженого МВС і щось тихо сказав йому. Той підвівся і, поправивши на поясі револьвер, ступив до емведистів. Всі чекально дивились на нього, а надто шпигун своїми запухлими, обсиняченими очима.

— Взять нв футбол! — після короткого роздуму сказав уповноважений спокійно, таким тоном, який буває в лікаря, коли він із кількох засобів лікування вибирає найбільш вартий випробування і дає наказ фершалам ужити його. Тоді один із них, знаючи вже порядок, впівоберта повернувся до ворога народу, розмахнувся й з усієї сили вдарив його кулаком по лівій щоці. Степан од болю, несподіванки й ослаблення сильно хитнувся на другого «фершала». Але той не підтримав його. Навпаки, він звично й швидко відступив убік і дав упасти зв'язаному замоткові людини на землю. Після того він замахнув правою ногою

і передком чобота з розгону, як у футбольну опуку на спортивній площі, вдарив замотон у бік. Всередині грудей «шпигуна» щось крекнуло, з горла йому вирвався несамовитий і, видко, цілком рефлективний зойк болю, і все тіло сколихнулось у бік першого «фершала».

Мрійний уповноважений з посмішкою, яка говорила: «А бач, як діє цей лік!» — глянув на голову радгоспу. Той аж устав, щоб краще бачити операцію, і засунув руки в кишені.

Тим часом перший емведист, коли в його бік хитнулось тіло ворога народу, теж розігнав свою праву ногу і теж усадив передок у груди йому. Знову з них вибухнув несамовитий крик і вже не спинявся, бо «фершали» почали бити без перерви, захоплюючись змаганням на силу і швидкість.

І вмить крик зник, немов пацієнт пірнув у воду.

— Стійте! — тривожно крикнув секретар і підбіг до групи. — Ви його вб'єте, сучі сини, і ми втратимо нашу премію та ще й під суд попадемо. Ідійоти хіба ж можна так? Він зомлів. Давайте швидше води. Розв'яжіть його! Ти, розв'язуй, чого стоїш, вилупивши очі!

Два емведисти кинулись виконувати наказ секретаря, а голова радгоспу вийняв з коробочки цигарку й закурив. Але очі його неспокійно вдивлялись у зомліле (чи мертве?) тіло, яке хилиталось од рухів рук, що хапливо розв'язували шнур. Третій емведист бігом приніс відро води й стояв з ним напоготові.

Коли весь шнур було витягнуто з-під Степана, всі нахилились над ним. Він не дихав. З носа й рота текла густа, майже чорна кров, застигаючи в рудуватій щетині вусів і бороди. А спухле лице, в синіх плямах під очима й на вилицях, з брудними, налиплими на чолі пасмами жовтого волосся,— було мертво-спокійне.

— Лий йому на голову й на груди,— скомандував секретар. Третій емведист линув із відра, як на вогонь, на обличчя та на груди Степана. Він не ворухнувся. Секретар став на коліна перед ним, розстебнув його мокру всю сорочку, приклав вухо до грудей і почав слухать.

— Чорт його зна! — нарешті, відхилившись, бовкнув він. — Може, й мертвий уже. Лий ще!

Третій емведист знову линув. Усі ще напруженіше вдивлялись у мокре, закривавлене, понівечене лице.

— Прикидається, падлюка! — муркнув голова. — Дать би йому ще пару поцілунків чоботом, ожив би.

Але ворог народу не оживав.

— Мабуть, по лікаря доведеться посилати! — з досадою сказав уповноважений відділу і теж закурив. — Трохи передали хлопці нуті меду.

Раптом секретар, що не зводив очей з лиця катованого, зробив рукою знак, щоб мовчали, і нижче нахилився до закривавленого лиця. Заплющені повіки на ньому злегка здригнулись і слабенько розсунулись угору.

— Живий... — з полегшенням кинув секретар і встав з колін. Усі теж одсунулись трохи набік і почали чекати. Шпигун застогнав, ще, видно, не опритомнівши зовсім.

— Тепер треба іншого способу, нічого не зробиш, спортили хлопці футбол,— з жалем промовив мрійний уповноважений. — Ну, та нічого, поправимо.

І він, одійшовши, сів на своє місце. Голова радгоспу теж сів і нахилився всім лицем до його лиця.

— Що будемо тепер? — діловито, з відживленою енергією стиха спитав він.

— Мабуть, візьмемо на спрагу... — таким самим спокійним, роздумливим тоном лікаря, який береться до іншого ліку, відповів мрійний. — Хай як прочуняє, спробуємо витягти зізнання. А як не дасться, що ж, будемо брати іншим способом.

Через кілька хвилин ворог народу очуняв. Його підвели, всадили на стілець лицем до стола, за яким сиділи всі «слідчі», і два «фершали» тримали його з обох боків за плечі, щоб не впав.

— Ну? — суворо, але з відтінком повчальності звернувся до нього голова радгоспу. — Будеш опинатись? Скажеш, хто ти?

Степан дивився перед себе запухлими щілинами колись великих очей і нічого не відповідав. І невідомо було, чи й чув він товариша голову.

— Ну? Відповідай! Чи хочеш ще науки? Ти американський шпигун? Правда? Признавайся!

Шпигун безсило крутив головою в один бік і в другий і прошипів крізь набухлі губи:

— Я не шпигун... я вже... сказав... хто я...

— Ти брешеш! Добре. Ти скажеш правду. За ніч надумаєшся... Дайте йому повечеряти.

Він моргнув третьому емведистові. Той зрозумів і голосно сказав:

— Слухаю!

Всі вийшли, забравши всі свої порожні папери й кинувши оком на шпигуна. Він сидів на стільці, переломившись на один бік і тримаючи себе за груди лівою рукою. Кров не переставала текти з носа, і він час од часу кашляв і плював теж кров'ю. Стіл і лампочка на ньому лишились у камері, а стільці емведисти забрали. У «вовчок» з-за дверей увесь час дивилось чиєсь обличчя. Але «американський агент» усе сидів так само, неначе замертвів, чи йому було одбито здатність рухатись.

Через якийсь час заклацав ключ у дверях, і в камеру ввійшов перший емведист з невеличким шматочком хліба і великим оселедцем у руці. Він поклав їх на стіл перед арештованим і з суворою поблажливістю сказав:

— Ну, голодний, мабуть? Вечерю тобі приніс, добру порцію. Хоч і диверсант, а все ж таки людина. Їж.

«Диверсант» з трудом розплющив очі, потримав їх на хлібі, на смачному, жирному оселедці, зробив рефлективний, конвульсивний рух горлом і кволо взяв в одну руку хліб, а в другу оселедець. Але як тільки він укусив раз, так усе тіло, незважаючи на гострий біль, напружилось, очі поширились, уста почали швидко, жадібно рухатись, жуючи.

«Фершал», бачачи, що «пацієнт» прийняв лік добре, з свідомістю справно виконаного обов'язку задоволено вийшов із камери. Коли «пацієнт» з'їв увесь хліб і всього оселедця, ввійшов другий «фершал», виніс стіл, зігнав зі стільця шпигуна, захопив разом з стільцем лампочку й пішов із камери. Степан Петрович стояв і хитався, але встиг догнати емведиста слабеньким голосом:

— Земляк!..

Той чекально озирнувся.

— Дай води... Цілий день не пив... Спрага сильна... Та ще оселедець...

Емведист суворо покрутив головою.

— Не полагається.

І хотів іти, але Степан Петрович застогнав і аж скрикнув майже з риданням:

— Та май же жалість! Людина ж ти чи ні? Один кухлик. Дай! Ради бога!

Солдат раптом люто повернувся до нього й з незрозумілим, немовби безпричинним вибухом ненависті закричав:

— «Кухлик, кухлик»! Тобі дай кухлик, а себе під розстріл за тебе? Падлюки пррроклятії!

І він вихором вилетів з камери і поспішно замкнув її за собою, наче боявся, що закривавлений, напівживий труп наздожене його.

У льоху настала густа темнота. Степан, хитаючись і почуваючи в грудях за кожним рухом гострий біль і кашляючи, пішов навмання до свого гною. Але загубив напрям, наступив на щось м'яке, зачув сморід і кинувся швидше у другий бік. Не знайшовши своєї купи, він упав на землю й ліг на спину. Під нею щось гостро кололо й душило,— він з болем повернувся і витяг з-під себе черепок і шматок пляшки. Не маючи сили шпурнути їх від себе, він поклав їх набік і знову ліг.

У роті, в животі стояв такий гарячий зойк спраги, який, здавалось,

пересилював і ниючий, і ламаючий біль у грудях, і гострий кашель, і смертельну розбитість усього тіла. Думок ніяких не було, навіть жаху перед заатрашніми муками, та навіть можливістю смерті, не було. Пити! Хоч півкухлика, хоч чверть, хоч один ковток води!

«Розуміється, це ж один із наших способів «слідства»,— подумав Степан Петрович,— це нормально, але все ж таки хоч би один ковток, я ж іще не американський шпигун».

Раптом щось сильно, гостро вкололо його в ногу. Він шарпнув її. І зараз же зачувся тонкий, колючий писк, і щось дрібно-дрібно пробігло по його нозі вгору до живота.

«Пацюки!» — з жахом і огидою пролетіло через його мозок і на мить перемогло навіть зойк спраги. Він судорожно запацав ногами й хапливо почав намацувати тремтливими руками відкладені набік черепок і шматок пляшки. За ногу знову гостро-пронизливо вкусило. Потім за другу. По животі пробіг до грудей пацюк. За ним ще один. Степан Петрович несамовито закричав, запацав ногами, застукав черепком по землі. Писк пацюків, кусання й бігання на мить притихли. Степан Петрович поповз рачки в одному напрямі, допоаз до стіни, став за допомогою її на ноги й пішов попз неї далі,— так ідучи, він дійде ж таки до дверей. Так і сталось. Намацавши їх нарешті, він закричав у «вовчок»:

— Дайте світла! Дайте світла!

Йому ніхто не відповів. Він почав бити кулаками в двері, але його биття було таке безсиле, що він, в одчаї вхопившися руками за дірку «вовчка», майже повис на дверях. Пацюки знаходили його й тут і так само гостро кусали за ноги. Він пацав ними, силкувався попасти хоч одну цю гидку тварину, але сил не було, і він закричав таким тонким, гострим і тваринним криком, що самому стало моторошно; та, мабуть, і пацюкам, бо вони раптом затихли.

Та ні, вони злякались не його крику, а кроків у коридорі й світла, яке замиготіло у «вовчку».

— Що таке? Чого репетуєш? — зачувся хрипкий голос.

— Світла дайте! Пацюки. Вони мене згризуть... Будете відповідать...

Хтось інший щось буркнув. Клацнув ключ у дверях. Увійшов перший емведист з тою самою лампочкою в руці. У другій він ніс табуретку і ломаку. Поставивши табуретку посеред камери, він почепив на стіну лампочку і, простягнувши «шпигунові» ломаку, сказав:

— На зброю, сідай на табуретку і воюй.

І тон його голосу і рухів був такий байдужий і певний, що видно було, що він був йому уже звичний.

Степан Петрович ухопив ломаку й упав на табуретку. Але тут же й скинувся весь.

— А води? А води? — майже ридаючим голосом і з тремтячими, набухлими, закривавленими губами заблагав він. Але суворий емведист мовчки вийшов і замкнув за собою двері.

Пацюки спочатку не з'являлись, боячись світла і руху людини на стільці. Але дедалі почали виринати то з одного кутка льоху, то з другого. Огидно перебираючи лапами, з голими, як із товстого ремення зробленими, хвостами, із злим, колючим блиском очиць, вони бігли на табуретку, скакали на черевики, на литки. Степан Петрович пацав ногами, кричав і бив ломакою. Пацюки на мить розбігались, затихали, особливо коли зброя влучала в якого-небудь.

Та тільки затихали пацюки, як виринала спрага і гарячими кігтями рвала горло, груди, сушачи ниючим вогнем тіло. І кашель од того ставав дужчий, кров випльовувалась густими шматками, і голова починала крутитись од болю і знесилля. «Упаду — й загризуть»,— миготіла думка, але вже майже без жаху. І тільки якась сила поза його свідомістю примушувала його махати ломакою, тупати ногами, навіть кричати.

«Воювання» тяглося аж до ранку. А вранці настало інше.

РОЗДІЛ 18

Маруся з усієї сили старалась виконувати ролю Юдіф. Правда, в перший день, коли вона прийняла її з рук режисера дядька Сергія, вона перед побаченням з Олофернюм мусила забігти додому і випити дві чарки горілки. Вона чула не раз, що солдати перед боєм, артисти, оратори, навіть письменники перед своїми виступами часто удавалися до цього засобу.

І справді, вона з гарячою рідиною влила в себе енергію, мужність, самозабуття. Вона готова була перед десятьма Олофернами змагатись у брехні. Сміятись? Удавати щасливу? Будь ласка. Олоферн був цілком зачарований, і то, здається, досить щиро. Але тим краще: легше буде потім одрубати йому його паршиву прекрасну голову.

Одначе, коли це побачення скінчилось, коли Олоферн поцілував їй руку на прощання і коли підпомога дія горілки вичерпалась і настала її дія зворотна, Юдіф почула таку втому, таку порожнечу і тугу, що, вийшовши з ліфта, сіла перед своїм помешканням на східцях, схилила голову на руки й гірко, в одчаї заплакала. Це ж бо був кінець її мріям, її чеканню чогось прекрасного в житті, кінець коханню навіки. Ніколи, ніколи, нікого вона не зможе тепер кохати!

І раптом Маруся аж голову підвела від здивування: як одразу змінився Андросов, який він був сьогодні буденний, сіренький, навіть моторошний,— це був живий труп, який ходив з нею, говорив компліменти, сміявся, залицявся. Труп залицявся!

Думка була така комічно-моторошна, що Маруся мимоволі засміялась і схопилась на ноги, але тут же й спинила себе: треба готуватись до брехні мамі. Так, дядько Сергій має рацію: це єдиний спосіб, яким ще сяк-так можна рятуватись.

Вона рішуче подзвонила і, надівши на себе машкару, весело ввійшла в помешкання, радісно обняла матір, яка вже ждала її в їдальні, і кинулась до столу. Виявляючи «собачий апетит», вона з'їла все, що мати їй підсувала, розповіла їй смішну історію з подругою і заспокоїла щодо батька: «Е, він собі там, на Україні милій, розважається, спочиває, набирається сил, і не треба ні турбуватись за нього, ні сердитись, що не часто пише».

І Катерина Семенівна кінець кінцем перейнялась настроєм своєї веселої, безтурботної донечки. Справді, чого ж журитися їм, у яких є стільки різних життєвих вигод, стільки пошани від людей, стільки заслуг перед партією. Що ж повинні почувати ті, хто не тільки вигод, а найнасущнішого не має? Вона, Катерина, повинна почувати себе обранкою вже хоч би через те, що має таку життєрадісну, таку невинну дочку, як оця золота, безжурна дівчинка.

Але дівчинка що далі, то з більшою турботою грала свою ролю. Іноді їй ставало просто нестерпно ходити з Олофернюм вулицями або сидіти поруч з ним у кіно чи театрі, а надто почувати його дотики чи то руки, чи то ноги,— від цього її проймало такою огидою, наче вона справді торкалась трупа. А коли ще треба було при цьому посміхатись, одповідати загадковим кокетуванням на його натяки, о, це було понад сили всякої Юдіф!

Та щоб хоч як-небудь себе компенсувати і використати як слід свою ролю, вона знову й знову розпитувала всякі випадки, в яких аж била в очі й у ніс партійна вірність, певність, відданість, самопожертва її батька, дядька, матері, брата і її власна. «Проклятий агент» — ага! — мусив слухати, визнавати, занотовувати в пам'яті, переказувати своєму начальству і служити тим, кому він мав шкодити. Ага!

Так, але доки ж це повинно було тягтися? Олоферн уже почав виявляти нетерпіння. Живий труп уже почав робити якісь натяки на щось більше, частіше брати Юдіф за руку й кликати до себе «на склянку чаю». Уникати відповіді, викручуватись ставало все трудніше і трудніше. Юдіф

своєю грою заплутувала сама себе все більше та більше. Але що ж робити, що робити?!

Коли б це хоч був тато вдома. Вона б йому розповіла все-все, і він би навчив її, що треба робити, він би взяв її під свій захист. Але він собі там, на Україні, так, видно, розважався, що не мав часу навіть звичайної картки їм послати

Ну, що ж, лишався дядько Сергій. Він дав їй цю ролю, нехай він її й знімає з неї.

І от одного вечора Маруся поїхала до нього з твердою постановою виявити все і покінчити з її «подвигом».

Але вона не змогла зразу поговорити з дядьком, в нього саме був дядьо Євген, який тільки що прийшов до брата у якійсь дуже важливій справі,— так сказав Іваснк, який сидів на лавочці перед хатинкою і стеріг, щоб ніхто не міг підслухувати. Маруся сіла біля нього, обняла й пригорнула до себе,— так було якось певніше, так вона була не сама. Надворі вже було майже темно. Вечір був теплий, тихий, задумливий. З вікон великого будинку навпроти вилітали звуки життя... громадян (чи краще — сексотів?). Маруся дужче пригорнула до себе Івасика.

— Ну, що, любий, нічого нового? Сьогодні не кликали тебе нікуди?

— Ні, не кликали.

— Ну, й чудесно!

Раптом з якогось вікна зачулась тиха, ніжна, мрійна музика. О, ще лишилась ніжність у сексотській державі?

— Давай послухаємо, Івасику!

І вони в тон музиці ніжно пригорнулись одне до одного, злегка похиливши голови, затихли.

А в середині хатинки провадилась упівголоса своя розмова. Отець Євген сидів по один бік столу, Сергій Петрович по другий, так обидва не подібні один до одного, але обидва однаково схвильовані.

— Не можу я, Сергію, не можу! — розводячи руками вбік од себе, немов розгортаючи воду, говорив Євген. — Це вище за мої сили. Може, Степан і мав рацію, давши мені ту пораду, не знаю. Я зопалу і з страху послухався і зробив оту прокляту заяву, але тепер бачу, що не можу. Ну, не можу, та й годі. Що робити?

— А ти на кого-небудь уже показав із твоїх сповідуваних? — похмуро спитав Сергій.

— Показав на двох... себто сказав емведистові, який чергує раз у раз тепер у церкві при сповідях, щоб послідкував за ними. Треба ж на когось показувати, коли взявся... Та ті нічого такого не сказали: жалілись, що рідних їхніх загнали до Сибіру й що мали за те серце на владу. Але от тепер... тепер от прийшов один...

Євген підібрав одвислу нижню губу і, замовкнувши, понуро глянув у куток.

— Ну, Євгене, що ж той один?

Отець Євген повагався і почав, не дивлячись на брата:

— Сповідався, що має великий гріх, що має таку ненависть до... — Євген зовсім притишив голос — ...Сталіна, що не може ні спати, ні їсти. І має одну мрію: поїхати до Індії й там здобути одної отрути. А та отрута немовби така, що коли нею доторкнутись до чийогось тіла, то той буде отруєний і через місяць помре. І от тою отрутою він мріє вбити... Сталіна.

Сергій Петрович здивовано підгорнув угору ріденькі брови, і носик його, здавалось, витягся наперед теж од здивування.

— Як же він може це зробити?! Божевільний, мабуть?

— Ні, не божевільний, здається. Він хоче так зробити: намазати тою отрутою свою руку і тоді потиснути руку Сталіна...

— Але ж він сам теж від отрути помре?

— Йому це нічого. Він готовий на цю самопожертву.

— Але ж його не підпустять до Сталіна!

— Каже, що знає такий фокус, що підпустять.

Сергій обурено відхилився на спинку стільця.

— Ні, це просто психічнохворий! Індія, отрута... Єрунда! Ну, а чого ж до тебе на сповідь?

Отець Євген похилив голову, пригнувши свою круглу бороду з одвислою губою до грудей, і не зразу відповів.

— Щоб я йому дав відпущення цього майбутнього гріха... — нарешті вимовив він з зусиллям.

— І ти дав, може? — злякано скипувся Сергій.

— Ні, як можна! — злякався і Євген. — Я сказав, що такі думки і наміри — великий гріх, що бог його нізащо не простить за це і що я ніяк не можу дати йому відпущення.

— Ну, слава богу. А що ж він?

— Ну, він сказав, що мусить убити себе, бо так далі з тими думками та з невилитою ненавистю жити не може, вони душать його...

— Ні, це абсолютно психічнохворий чоловік! — рішуче скрикнув Сергій. — І його треба в лікарню посадити, а не в МВС. Або ж це...

Він раптом пильно подивився на брата і замовк. Євген глянув йому в очі, зрозумів, і, хитнувши головою, сказав:

— Оце ж і я думаю: або ж це підісланий провокатор. Ти це подумав?

Сергій нерішуче, мовчки кивнув головою. А потім розвів руками й роздумливо звговорив:

— А проте... хто знає... Може, і не провокатор, і не божевільний, а просто якийсь наївний... терміт. Пам'ятаєш, Марко писав. Тоді він дійсно мусить або себе вбити, або пробиватись до Індії і, розуміється, так чи інакше згинути. Ну, й чого ж ти боїшся?

Отець Євген перехилився до Сергія й пошепки сказав:

— А раптом це підісланий ними, щоб перевірити, чи я правильно виконую свою прокляту юдову службу? Га? А я не доніс. Що буде? Га?

Сергій Петрович подумав і потім заспокійливо відповів:

— Нічого. Коли б це був провокатор і вони тобі потім закинули, що ти не доніс, ти скажеш, що це був, на твою думку, божевільний.

— Гм!.. Так? Розуміється... Але...

І отець Євген, знову похиливши голову, сидів так, не рухаючись, немов забувши за розмову. Сергій кашлянув, щоб вивести його з задуми, і тихо кинув:

— Ну, Євгене? В чому ж «але»?

Отець Євген з усієї сили глянув на брата й з одчаєм скрикнув:

— Марко мучить мене!

Сергій Петрович трохи зблід, але спокійно, тихо, навіть ніжно, як лікар тяжкохворого, спитав:

— А як саме, голубчику?

— Сниться щоночі. Все одчиняє двері й висуває з-за них голову. І все питає: «Ну?»

— Та й годі?

— Але мене проймає такий жах, що я кричу у сні й усіх буджу, а надто жінку. І головне, що все той самий сон. Ну, хай би в іншому вигляді, хай би щось інше робив чи казав, а то все те саме: тихо рипнуть двері, потім висувається голова Марка й хитро так питає: «Ну?» Ось і тепер, коли це говорю, мені проходить по спині жах...

Отець Євген озирнувся, провів тремтячою рукою по чолу, по волоссю, знову озирнувся. Сергій Петрович з понурою цікавістю стежив за всіма його рухами й мовчав.

— Бог карає... — понуро бовкнув Євген. — Посилає Марка. Той писав у листі, що буде у снах мучити. От і мучить.

Сергій Петрович обережно сказав:

— А чого ж мене не мучить? Чого на мене бог не посилає Марка?

Євген скинув угору патлатою головою.

— На тебе! Бо ти не такий грішний, як я. Я вчиняю страшний гріх,

я викриваю тайну сповіді, я такий мерзотник, якого треба на вічному вогні палити. Я самого бога роблю спільником свого злочинства. На тебе!

І він немов аж із зневагою хмикнув на претензію Сергія. Той потарабанив худенькими пальцями по столу, потім узяв із цукерниці грудочку цукру, відломив од неї половинку й поклав у рот.

— А Сталін каже, що твої страхи даремні,— немовби байдуже кинув він і смокнув грудочку.

— Яким способом?? Де він це каже? — здивувався Євген.

— А таким способом, що живе собі спокійненько, і ніякі боги, ні Марки його не чіпають. Сталін є, голубчику, кричуще заперечення і богів, і Марків, і духів, і всяких потойбічних сил, як ми їх собі уявляємо. Бо коли б, скажімо, були на тому світі духи померлих людей, як те кажуть спіритн, і якби вони з'являлися живим людям, то, ти думаєш, вони не з'являлись би Сталіну? Спірити наводять приклади виявів почуття духів, наприклад, як дух матері з'являється дитині, благословляє її, остерігає її від небезпеки й таке інше. Або у снах їй з'являється. Ти ж, мабуть, пам'ятаєш, як наша тітка Килина розповідала нам, що її мати, наша бабуня, значить, у снах віщувала їй усякі події. Пам'ятаєш?

— Та пам'ятаю... — похмуро кинув Євген. — Але я не розумію, до чого тут тітка Килина, духи й таке інше?

— А от я тобі поясню. Коли одні духи померлих людей можуть з'являтися одним людям і виявляти до них свої почуття, як добрі, так і злі (як от, наприклад, дух Марка щодо тебе), то можуть же й інші духи робити те саме щодо інших людей. Правда?

— Ну, хай, то що?

— То те, що коли б це було можливе, то Сталіна давно не було б на світі. Адже до нього зле почуття повинні мати на тому світі мільйони замучених ним людей. Мільйони, Євгене! Невже ж ні один дух із тих мільйонів не схотів помучити Сталіна? Ну, а той самий Марко, що він робить? Чого на тебе напада, а не на того, хто більше винний за всі його муки і смерть? А інші духи-месники, чого вони не мучать його?

— А ти звідки знаєш, що вони його не мучать? — з понурим викликом і образою за духів аж скинувся Євген.

— Звідти, що Сталін живе і мучить далі мільйони майбутніх духів. І за вухом йому не сверблять ніякі Марки та боги... Ну, добре, голубчику, в чому ж, власне, річ, чим я можу помогти тобі?

Отець Євген похилив голову, чудно затих, мабуть, знову забув, про що говорилось, і безсило поворушив пальцями.

— Нема спасіння... — немовби до себе бурмотів він. — Нема. І так нема, і так нема. Як одмовлюсь порушувати тайну сповіді, «вони» арештують, почнуть мучити, допитувати: чого, мовляв, одмовляюсь. Буду порушувати, Марко буде нагадувати. Я це вже бачу. Життя собі одібрати? І на тому світі відповідь давати? Та й на цьому всіх вас на допит наражати? Що ж робити? Га?

І він з таким щирим, глибоким, безвихідним стражданням подивився на Сергія, що той схопився на ноги й почав ходити по хаті туди й сюди.

— Насамперед ти приймеш добру дозу вероналу,— раптом злісно крикнув він, зупинившись коло самого Євгена. — Чуєш? Ти повинен глибоко заснути. Твоя дурна підсвідомість виробила вже в тобі звичку мати один сон, якого ти боїшся. Ця ідіотка раз у раз робить те, чого наша свідомість боїться. Потім ти повинен піти до якогось вищого духовного сану й висповідатись у нього. Розказати йому все і попрохати відпущення тобі твого гріха. Коли ти в це віриш, то це буде прекрасна сугестія для твоєї дурепи-підсвідомості. Що скаже тобі твій вищий навчитель, те й роби, переклади на нього свій гріх,— він старший, хай одповідає перед богом. Розумієш?

Заросле іржавою бородою лице о. Євгена уважно дивилось угору на брата, і нижня товста губа забуто одвисла.

— Розумієш, питаю? — наполегливо повторив Сергій.

— Розумію... — крикнув Євген і прокашлявся. І, здається, в очах

промиготіло якесь полегшення чи надія. — А як же із сповідями? — спитав він.

— А із сповідями так: бреши «їм». Кажи, що була така-то, така сповідь, але адреси не взяв, а на ймення так чи так. Як «вони» можуть перевірити? Бреши! Борись, захищайся. А є в тебе ті капсулки, які я колись тобі дав, щоб їх на випадок нового арешту треба дати Соні й самому прийняти?

— Та капсулки є... — нерішуче сказав Євген і потупив очі.

— Але що? Нема духу розкусити в роті, як арештують? Ех, ти! Волієш, щоб мучили знову, як тоді? І тебе, і жінку, і дітей? Капсулка, голубе, вірний друг, вона захистить од тортур. А від смерті, коли «вони» ще раз арештують, уже ніякі сили, ні земні, ні небесні, не врятують. Так краще ж без мук, без тортур перейти до Марка. Та, може, там і помиримось з ним? Га? Ех, Євгенчику любий, не треба брати так трагічно ці наші совєтські, такі буденні штучки: тортури, отрути, розстріли. Це все скороминуще. Коли є так званий «той світ», то на ньому цього всього напевно не буде, запевняю тебе. Отже, роби так, як я кажу, і не клопочись за потойбічні рахунки. Ми з тобою явимось туди не боржниками, не прохачами, а вимагачами. «Дайош рай совєтським мученикам!» І зразу нас у найкращі обителі розсадять.

І Сергій для переконливості обняв Євгена за плечі й ніжно потрусив ним. Євген глибоко зітхнув, погладив бороду, подумав і, підводячись, промовив:

— Ну, буду йти. Там десь моя бідна Соня вже хвилюється, що зник. А в тебе веронвлу часом немає?

— Здається, є. Почекай!

Сергій швиденько кинувся до столика біля ліжка й почав шукати в шухлядці.

— На твоє щастя, є! — скрикнув він і приніс біленьку круглу облаточку.

Отець Євген узяв її й обережно поклав собі в портфель. Потім мовчки постояв, дивлячись у підлогу, і нарешті сказав:

— Так, значить, не одмовлятись од сповідей?

— Не відмовлятись! — рішуче відповів Сергій. — Оце тобі моє слово, слово старшого брата. Хочеш — слухай, хочеш — не слухай. Але пам'ятай, Євгене, коли ти від страху чи від чого іншого донесеш на мене, я буду захищатись і проти тебе. Чуєш? І будь певен, що мій самозахист закопає тебе глибше, ніж твій напад на мене.

Отець Євген аж скипувся від обурення.

— Та що ти кажеш? Щоб ми, брати...

— Е, голубе, в нашому радянському ... раю навіть брат брата повинен стерегтися. Та що н а м про це говорити, згадаймо Марка. Ну, так, одне слово, капсулку напоготові.

Отець Євген мовчки простягнув руку Сергієві, і очі його не дивились у очі братові, а нижня губа одвисла ще більше. Сергій Петрович пильно вдивився в нього, потиснув його руку й провів до дверей. Коли брат вийшов, він заклопотано закрутив головою: «Не прийме капсулки, не вистачить у бідолахи сили волі».

У кімнату ввійшли Маруся й Івасик. Маруся, привітавшись з дядьком, зараз же звернулась до нього:

— Дядю! Велика артистка прийшла тобі сказати, що її роля скінчилась!

І після цього, сівши на стілець, незалежно виставила наперед свої маленькі голі ніжки в жовтих черевичках з бантиками. А в тоненьких, подібних до ком, куточках повернених догори уст заграла смішлива посмішечка.

— Яка роля? — здивовано підняв свої мишачі брівки дядько Сергій, хоча вже знав, про яку саме ролю йшла мова.

— Роля Юдіф, — байдуже подивилася вгору Маруся. — Артистці нема чого більше робити. Їй було доручено жувати при Олоферні

ганчірку. Вона артистично, геніально жувала. Тепер неможна треба ковтнути ту ганчірку. Але вона не має на це таланту. Для цього треба мати, очевидно, спеціальний, від бога даний талант. Правда, Івасику?

Івасик засміявся і, лигаючи на край свого ліжка, крикнув:

— Правда!

Сергій Петрович пильно придивився до Марусі, посмикав свою гостреньку борідку, немов пробуючи, чи вона міцно тримається, і спокійно сказав:

— Ну, добре. А тепер розкажи мені своїми словами, в чому річ.

— Річ у тому, що... Я можу говорити все при Івасику?

— Можеш.

— Добре. Отже, річ у тому, що мій «чужинець» Олоферн уже починає вимагати, щоб я стала його коханкою або жінкою. А це вже ковтання ганчірки, і тут мій організм не приймає цього подвигу. Він при самій думці про це має морську хворобу і викине її, хоч ви його ріжте. От і все.

І Маруся вдарила підбором об підбор черевика й глянула на Сергія Петровича з цікавістю: як він поставиться до такого вибрику її організму? Сергій Петрович сів по другий бік столу, позабарабанив пальцями по скатертині, простягнув їх до цукерниці й зараз же відвів від неї.

— Так,— бовкнув він. — І рішуче Олоферн вимагає?

— Ні, ще не рішуче, але, розуміється, буде вимагати рішуче.

— Так,— знову роздумливо пробурмотів Сергій Петрович. — Що ж ти хочеш робити?..

— Не знаю. Я прийшла з тобою порадитись. Ти режисер. Я думаю, що я скажу правду. Я заявлю йому, що я його не кохаю і не хочу бути ні його коханкою, ні жінкою. Здається, це цілком законна причина? Не кохаю, та й годі. Ну, що ти зробиш?

— Гм, «законна причина»,— заклопотано потер лоба дядьо Сергій. — Розуміється, законнішої причини трудно знайти. І в нещасних буржуазних країнах цього цілком досить, щоб не ковтати ганчірки. Але ми живемо в сталінському соціалізмі, і тут закони зовсім інші... Гм! Давай аналізувати, що може вийти з твого протизаконного бунту. Ти заявиш Андросову, що не хочеш бути його жінкою. Добре. А він тебе спитає: а для чого ж ти кокетувала зо мною? Для чого подавала надії? Значить, ти мене дурила? Значить, ти чогось іншого хотіла?

— Він мені тоді подобався! — скрикнула Маруся.

— А тепер розподобався? А чого? А через що? Через те, може, що я агент МГБ? Ага, тобі огидна моя прекрасна, героїчна, суто сталінська інституція? Значить, тобі огидний Сталін? Прекрасно, висновки з цього відомі. І тоді і ти, і ми всі, твої родичі, які виховали тебе в таких злочинних почуттях до великого вождя, будемо мати всі належні наслідки.

— Але що я маю робити, що?

Сергій Петрович, прижмурившись, подивився в стелю, немов розбирав на ній потрібну відповідь, і знову потарабанив пальцями по столі. Нарешті глянув на Марусю.

— Знаєш що: скажи йому, що ти сумніваєшся, що ти не певна в ньому. Не ти, мовляв, не кохаєш його (це, боже борони, сказати!), а він тебе; він, мовляв, такий прекрасний, такий чудесний, він так подобається всім жінкам, а ти така простенька дівчина...

— Вона краща за всіх дівчат! — закричав Івасик.

— ...ти не можеш вірити, що він серйозно покохав тебе. І ти просиш його дати тобі час подумати, перевірити його і себе. Ти, мовляв, на канікули виїдеш кудись, а потім видно буде. Це його не образить, не зачепить його амбіцій, не викличе підозріння. А тим часом приїде твій батько, і ми всі разом порадимось, як найкраще для всіх звільнити тебе від твоєї ролі Юдіф. Згода, Марусинко?

— Згода! — крикнув Івашко. — Кажи, Марусю: згода! А ми його потім «ліквідуємо».

— А ти мовчи там,— вдавано сердито обізвався до нього батько.

— І, значить, я його мушу тільки один раз побачити? — неймовірно спитала Маруся.

— Тільки один раз, а потім нехай твій батько, член Верховної Ради, нагулявшись на Україні, звільняє свою дочку від ковтання ганчірки.

Маруся схопилась на ноги, обняла дядя Мишку за голову й гаряче поцілувала його.

— Згода! — крикнула вона. — А тепер побіжу додому. Бо мама, мабуть, знову хвилюється. Від тата чогось не було чергової листівки. Я їй дала стару. Вона не помітила, але тепер треба іншу давати... Добре! Так я зараз же, як побачусь останній раз з Олоферном, прибіжу до вас. До побачення, Іваснку! Спасибі, дядю!

І вона, як вирвавшись на волю, вибігла з кімнати.

РОЗДІЛ 19

Коли крізь віконечко почало сіятись у льох сіро-рожеве світло й зачувся надворі та в коридорі підвалу рух, пацюки потроху стали зникати. Але немовби через це спрага зродилась така пекуча, що Степан Петрович, незважаючи на гострий біль у грудях та жнаоті від найменшого поруху, підвівся й почав лизати мокру землю там, де його обливали, шматки пляшок, залізні скобки дверей, вогкість стін. Та від того жодного заспокоєння не було, тільки в тілі від болю чи чогось іншого з'явилось дрібне-дрібне тремтіння. У «вовчку» кілька разів з'являлось обличчя, але Степан Петрович уже не пробував прохати води. Упавши на стару, смердючу купу гною під стіною, увесь закривавлений, брудний, мокрий, він лежав із заплющеними, запухлими очима й жагуче ждав сну, забуття, зникнення...

Нарешті знову заклацав ключ у дверях, загомоніли голоси в коридорі, і до льоху ввійшли вчорашні «народні судді». Емведисти так само хапливо внесли стіл, стільці, шнур. «Шпигун» лежав і не рухався. До нього підійшов один із солдатів, пацнув його в бік ногою і крикнув:

— Встать! Не бачиш, що суд прийшов?

Степан Петрович зробив зо стогоном зусилля, оперся на одну руку й хотів підвестися, але впав назад головою на солому.

— Піднять і підвести його сюди! — сурово наказав голова радгоспу.

Емведисти кинулись до «диверсанта», вхопили його під руки, підняли в повітря і піднесли до столу.

— Посадіть на стілець! — крикнув голова.

Емведисти, як мішок з піском, спустили на стілець «ворога народу». І при світлі непогашеної лампочки та сіро-рожевого ранку, що з жахом зазирав у віконечко, посаджена на стілець постать була така моторошна, що навіть емведисти старались не дивитись на неї. Вона ледве кліпала запухлими, наче синюватою рідиною налитими, очима, зігнуто хиталась з боку на бік і чудно тремтіла. Чи вона чула що-небудь, чи розуміла що-небудь, не можна було бачити.

— Ну, надумався за ніч? — голосно, як до глухого, крикнув голова.

Постать поворушила губами, лизнула їх язиком і нічого не сказала.

— Ну, кажи! Признавайся. Ти американський агент? Правда? Кажу: признавайся, а то живим звідси не вийдеш. Кажи: хто ти?

Степан Петрович дрібно-дрібно тремтів і не відповідав. Думати йому було надзвичайно важко, але, розуміється, вони його вб'ють, коли він не «признається», це вже видно було з усього. І раптом він аж скинувся від самої думки, що звідкись вирнула в мозку.

— Добре, я признаюсь. Але дайте води.

— Признаєшся? Правда? — грізно й неймовірно скрикнув голова.

— Признаюсь.

— Дайте йому води! Ціле відро! Але гляди: якщо ти дуриш, замучу!

— Признаюсь... — крикнув Степан Петрович і жадно витягнув страшну свою голову до емведиста, що ніс із коридора вже заздалегідь

приготоване для відливання відро води. Припавши товстими губами до піднесеного йому до рота відра, він почав пити з таким тремтінням, цоканням зубів об залізо і звуками ковтання, що всі мимоволі заціпеніли й невідривно стежили за ним. Він кілька разів переднхав і знову прилипав до води. Нарешті остаточно одхилився, витер рукавом мокре підборіддя й уста і, немовби трохи ожнвши, глянув на «суддів». Вони мовчки, але й загрозливо ждали. Степан зробив зусилля, розкрив уста, щоб сказати щось, стулив їх і нарешті рвучно викинув із них:

— Я... американський шпигун.

«Судді» зробили рух задоволення й тріумфу: нарешті!

— Як тебе звуть?

— Джон Едісон.

— Секретарю, записуй! Коли тебе прислано до Совєтського Союзу?

Джон Едісон повільно покрутив головою й хрипко сказав:

— Я більше нічого... не... не можу вам сказати. Це державна таємниця. Я не можу говорити про неї при всіх. Я можу сказати все тільки на... вашому урядові. Одвезіть мене в Москву або в Київ. Я дам усі показання начальникові української МГБ або голові уряду.

Це не входило в розрахунок «суддів», це зменшувало заслугу їхню. Але домагання американського шпигуна було таке законне, логічне й, може, корисне для держави, що відкинути його було навіть небезпечно для «суддів». І вони вийшли в коридор, де, зачинивши за собою двері, учинили «нараду». Вона тривала недовго. Було постановлено: вислати Джона Едісона в супроводі уповноваженого МВС і одного емведиста до Києва з рапортом, у якому секретар мав викласти в усіх деталях заслугу керівника «Досягнення Жовтня» в розкритті американської диверсії на Україні.

Так і було виконано. «Американця» Джона Едісона було нагодовано, умито, перевдягнено в чисту його косоворотку, що була в клунку, дано навіть цигарку і ввечері посаджено в супроводі мрійного уповноваженого МВС та одного емведиста в потяг, що йшов на Київ.

Вранці наступного дня спеціальне урядове авто привезло з київського вокзалу до начальника українського відділу МДБ американського агента шпигунства на Україні Джона Едісона. Начальник, попереджений ще звечора телефоном про цю незвичайну подію, вже чекав на нього і прийняв супровідника й «шпигуна» без єдиної хвилини чекання.

Степан Петрович, трудно переступаючи ногами й не перестаючи дрібно тремтіти та тримати себе лівою рукою за правий бік, зігнуто ввійшов у кабінет начальника МДБ України. Коли він переступав поріг його, на лиці його вперше мигнула кривенька посмішка, подібна до сірого промінця осіннього сонця крізь купу понурих, важких хмар. Запухлі очі його невідривно дивились на знайоме обличчя начальника, ждучи від нього сподіваного руху. Але воно, чисте, рожеве, аж блискуче від натягненості шкіри на вилицях, з цікавістю вдивлялось у покорлючене, жовтосинє, запухле, заросле обличчя «американця» й не рухалось. Коли Степан Петрович підступив ближче до столу, він скривив товсті губи болісним усміхом і шепеляво сказав:

— Не впізиаєш мене, товаришу?

Начальник здивовано скинув очима на уповноваженого. Той злякано витягся, хотів щось сказати, але Джон Едісон, ще кривіше посміхнувшись, перебив його:

— Я кореспондент «Правды», з яким ти три рази балакав тут, у цьому кабінеті. Присланий для анкети. Пригадуєш? Не впізнаєш?

Начальник МДБ враженo підвівся, уп'явся розширеними очима в страшне лице і, видно, почавши щось розуміти, грізно звернувся до уповноваженого:

— Що це значить?!

Той зблід і від страху тільки дрібно заворушив губами, не знаючи, що сказати і кидаючи перелякані погляди на Джона Едісона. Тоді Степан Петрович сам коротко пояснив «непорозуміння». Під час його

розповідання про допит начальник, видно, вже цілком виразно пригадав кореспондента «Правды». Впізнавши, він зараз же швидко підійшов до нього, поміг йому сісти у фотель, вигнав мрійного уповноваженого, наказавши йому з'явитись до нього через півгодини; потім потелефонував до якоїсь клініки й наказав прислати їхнє авто та наготувати окрему кімнату для важливого хворого. Лице його стало густо-червоне від сорому, люті й страху, бо він уже встиг потелефонувати до Москви про надзвичайну подію з американським шпигуном.

А через годину Степан Петрович, вимитий, поголений, переодягнений у білизну клініки, лежав у білому ліжку на бездоганно чистих простирадлах і дивився спухлими очима в білу стелю білої кімнати. Все це було, розуміється, несправжнє, нереальне, фантастичне, але було так безмежно приємно лежати й не чути ні гострих кусань за ноги, ні задушливого смороду, ні «футболу», ні «суддів», ні пекучих кігтів спраги. В тілі, правда, стояло тремтіння, кашель теж був, і кров вихаркувалась з кожним вибухом його, і біль так само ломив увесь правий бік, але це все, казав лікар, мало хутко зникнути. Та головне те, що можна було лежати з заплющеними очима й нічого кошмарного більше не ждати.

Одначе лежати так непорушно довго не пощастило: надвечір, коли сонце зачервонило білу стіну проти ліжка, сестра-жалібниця запитала хворого, чи не схотів би він бачити одну даму, яка прийшла провідати його. Степан Петрович був так здивований цим запитанням, що навіть на мить забув за свій стан і дозволив дамі ввійти. Але коли побачив у дверях струнку, білу постать «грецької богині», він згадав про себе, про свій страшний вигляд, який на хвилину побачив у дзеркалі, коли його голили, і машинально хотів сховати своє лице. Але сховати не було куди, і він мусив зустріти «богиню» своїми набухлими очима, покривленим ротом, своїми синяками й опухами. Та вона, немов нічого того не помітивши, підійшла до нього з простягненою рукою й ніжно-зворушеним усміхом. Звідки вона могла знати, що він був тут, у цій клініці?

— Ви дивуєтесь, як я вас так одразу знайшла? — сівши на стілець біля ліжка, сказала Заболотова й поправила свою «криласту» зачіску. — Не дивуйтесь, я, на жаль, не чудодійниця: управитель нашого готелю сказав мені, що з клініки прислали по ваші речі й що ви, трішки ранений, лежите в ній. Я зараз же й приїхала.

Степан Петрович хотів посміхнутись, але тільки скривився, потім заплющив очі й нічого не сказав,— яке йому було діло до якихось там «грецьких богинь». Це таке далеке, давнє, забуте й таке втомне-втомне. Лежати, не дивитись, не слухати, не думати, не згадувати.

— Може, я вас стомлюю, милий? — тихо промовила Олена. — Може, краще піти мені?

Степан, не розплющивши очей, безсило ворухнув одною губою і знову застиг у непорушності. Заболотова безшумно підвелась і навшпиньки вийшла з кімнати.

На другий день вона прийшла знову, але Степан Петрович усе так само лежав горілиць з заплющеними очима й майже не відповідав на її спроби поговорити. Сестра-жалібниця сказала їй, що він так поводиться з усіма. Правда, він був серйозно хворий, але, на її думку (та й на думку лікаря), не його фізичний стан був причиною такої його поведінки. Олена Вікторівна призналась, що вона знала хворого зовсім іншим — веселим, до всіх привітним, сердечно-одвертим, майже «панібратом» усіх.

Днів через вісім хворому дозволено було встати й ходити по кімнаті. Він, пам'ятаючи старий біль у правому боці й тепер відчуваючи його, тримався раз у раз лівою рукою за цей бік. Синяки й опухи на лиці зійшли; очі зробились знову великими й гарними, але вже не дивились одверто. Вони, правда, не уникали поглядів, тільки майже весь час дивились в одному напрямі, наче безперестанку бачили там щось незрозуміле чи були заповнені якоюсь постійною думкою.

Він уже говорив з Оленою і навіть розповів їй про «непорозуміння» у радгоспі. Але розповів спокійно, й коли довідався від Олени Вікторівни, що голова радгоспу від страху перед карою за «занадто ретельне проведення слідства над американським комсополітом» повісився, чудно посміхнувся, неначе вже знав це. Та зараз же, видно, й забув, зайнятий усе чимсь тим своїм, що стояло в ньому весь час.

Та з цим «чимсь» він і з Києва виїздив додому, до Москви. Зійшлося так, що й Олена Вікторівна теж того самого дня туди виїздила й запропонувала йому їхати разом в одному купе, як тоді, коли їхали до Києва. Степан Петрович, ніби згадавши щось, подивився на неї довшим поглядом, посміхнувся і сказав, що йому буде дуже приємно їхати знову разом. Він із ввічливості чи чого іншого почав пригадувати деякі моменти з тої подорожі, навіть кілька разів брав її руку в свою, але зараз же випускав, і в очах з'являлась та сама задума.

І в потязі теж не вернувся колишній милий, сердечний журналіст Зінчук. Заболотова майже одверто розглядала його, хоча жодних уже слідів на лиці його (крім легких трьох шрамів під лівим оком, які були й до Києва) не видно було.

Аж тільки перед самою Москвою, коли Заболотова, не витримавши, гаряче заговорила до нього, він немовби прокинувся:

— Та невже ж ми таки ніколи більше не побачимось?! — взявши його за руку, зазирнула вона йому в лице. — Невже ви хочете розминутись зо мною таким, як тепер? Ну, я розумію: з вами трапилось нещастя, ви стояли на порозі страшної смерті. Я це добре розумію. Але невже... невже це могло так змінити вашу психіку? Ви тепер цілком інший. Даруйте мені, але я до гірких сліз жалію за тим старим...

Вона хотіла сказати «милим моїм» і, одвернувшись сердито, витерла очі хусточкою. Степан знову, немовби прокинувшись, зрозумів поставлене запитання й ніжно взяв її руку.

— Я просто хворий ще, Олено... — сумно і, немов вибачаючись, сказав він і, слабенько потиснувши її пальці, випустив їх. — Я ще весь розбитий, а тому, мабуть, не зовсім уважний до всього. Те, що ще днів десять тому мені здавалось захоплюючим, тепер... не зворушує. І потім... Так, розуміється, і стояння «на порозі смерті», як ви сказали, теж, мабуть, одбивається. А головне — я сильно стомлений. А крім того... а крім того, в мене...

І, не договоривши, він одвернувся.

— Але ж ми будемо в Москві бачитись? — спитала Заболотова, дивлячись у вікно вагона, і видно було, з напруженням ждала його відповіді. Степан Петрович не зразу відповів.

— Бачите, дорога,— нарешті почав він не то задумливо, не то сумно,— мені дуже трудно вам тепер одповісти так чи інакше. Це буде залежати від багатьох (і то переважно не залежних од мене) обставин. Я дуже хотів би бачитись з вами. Але... Я маю вашу адресу і, коли ви не маєте нічого проти, дозвольте мені потім, коли я вияснюю свої обставини, написати вам. Добре?

Заболотова зітхнула й покірно прошепотіла:

— Добре.

— Повірте, дорога, що, може, й для вас так буде краще... — сумно додав Степан Петрович і, кволо підвівшись, почав шукати свого капелюха,— потяг уже входив у вокзал Москви.

Вони попрощались у вагоні, причому Степан Петрович притиснув її руку до своїх уст, довго тримав її так, потім рвучко, по-колишньому зірвав її з них, одвернувся й одчинив двері купе в коридор.

Вони обоє взяли різних носильників і розійшлись при самому вагоні, затягнені юрбою пасажирів. Олена Вікторівна витирала очі хусточкою і не озиралась назад.

РОЗДІЛ 20

Ранок був ясний, прозорий, теплий. Небо високе, у великих, русявих кучерях. Але Степан Петрович, їдучи візником, байдуже споглядав на вулиці й часом навіть заплющував очі. Від струсів і штовханів брички в боці зараз же з'являвся біль, неначе хтось там попереджав: «Обережно, не штовхайтесь!» І Степан Петрович починав думати про те, що, приїхавши додому, не можна буде лягти й лежати непорушно день і ніч, як у клініці, що, навпаки, треба буде так само, як колись-колись давно, ще до виїзду з Москви, рухатись, сміятись, обіймати, жартувати. Треба, бо інакше Катерина занепокоїться, захворіє. Та й діти, та й брати. Всі ж вони десь там ждуть його приїзду, як визволення, як усунення всякого неспокою. І Бєлугін жде списків термітів, адрес організацій і ордена собі. Правда, чи жде він, чи має підстави ждати, знаючи його пригоду в радгоспі? А Дев'ятий?..

І, щоб більше не думати все те саме та те саме, Степан Петрович розплющував очі й дивився на рух вулиць. Але біль у боці й сильна втома знову примушували заплющувати їх і думати, думати, думати. Одначе перед дверима свого помешкання він зробив зусилля, вирівняв свою зігнутість, натягнув на уста колишню посмішку й подзвонив. Одчинила йому Маруся, яка саме збиралась виходити до університету. Вона так захвилювалась, побачивши батька, що навіть не мала сили скрикнути й тільки прошепотіла:

— Ой, боже, таточку!

І тут же кинулась на Степана Петровича, обняла його за шию і з такою силою притиснулась до нього, що він трохи не зойкнув од болю в боці.

— Таточку, таточку! — жадно, зголодніло, бурхливо цілувала вона його всього.

А він з гострим болем у боці й болючим усміхом гладив її волосся, лице, плечі й бурмотів:

— Ну от, ну от. От і чудесно, от і чудесно...

На гомін із їдальні швидко вийшла Катерина Семенівна. Побачивши чоловіка, вона, забувши свою тачку, кинулась до нього й з другого боку почала його обіймати, тиснути, цілувати. Ніколи, ні після яких довгих його подорожей його так жагуче, так судорожно не зустрічали. І ніколи на лиці Степана Петровича не було такого зворушеного усміху, змішаного з виразом болю.

Нарешті, коли мати й дочка випустили його, Катерина Семенівна озирнулась і спитала:

— А де ж твої валізки?

Степан Петрович веселенько хитнув головою назад на двері й сказав:

— Унизу. Нехай Дуняша збігає й вивезе на ліфті. Я так поспішав бачити вас, що не хотів вовтузитись з валізками.

(В дійсності він не міг підняти велику валізку від колючого болю в грудях при зусиллі).

Дуняшу, зраділу від приїзду хазяїна, було послано по валізки, а Степана Петровича поведено до спальні,— йому треба було поголитися, вмитися, перевдягнутися. Потім йому треба було поснідати, послухати, розповісти.

— Але де ж Леонід, Ніна, діти? — спитав Степан Петрович, не бачачи звичних постатей. Катерина Семенівна і Маруся чи то зніяковіли, чи похмурнились.

— Леонід і Ніна з дітьми виїхали від нас! — рішуче сказала Маруся, помагаючи батькові скинути піджака, а Катерина Семенівна повернула свою негритянську кучеряву голову до вікна і стала дивитись у нього.

— Куди виїхали? Чого?

Маруся кинула поглядом на матір і ще рішучішим і навіть злим тоном одривчасто відповіла:

— Йому дали ціле окреме помешкання. Мебльоване. Дві кімнати, кухня, ванна.

Батько пильно глянув на дочку і жінку. Гм, дали, розуміється, влада. Але таких дарів влада без особливих заслуг не дає.

— За що ж йому дали? — спокійно й байдуже кинув він.

— Не знаю,— знизала плечима Маруся,— він нам не сказав. Виїхав, та й годі. Тепер він ніякого відношення до нашої родини не має. Хоче навіть змінити прізвище: не Іваненко, а Іванов буде.

— Так... — все так само спокійно буркнув Степан Петрович і, кинувши пильним поглядом на дочку та жінку, пішов у ванну голитися.

А у ванній він сів на дерев'яний стілець, сперся спиною на стіну, приклав руку до правого боку, зігнувся і безсило заплющив очі. Він сидів так довго, але кінець кінцем мусив підвестися, поголитися, вмитися і натягти на лице все той самий спокій і усміх.

Поснідавши й вислухавши розповіді про Леоніда, Ніну, Дуняшу, сусідів і таке інше, Степан Петрович потелефонував до Бєлугіна. Той, не виявивши жодної зміни у голосі, неначе вони говорили вчора ввечері останній раз, призначив йому побачення зараз же, через півгодини. І оце «зараз же» тільки й показало, що він немовби нетерпеливився.

Степанові все ж таки довелося трішки підождати в кабінці прийому товариша Бєлугіна. Але тепер він з насолодою чекав. Зручно зігнувшись на стільці, він пустив усе велике, ниюче болем тіло на волю, заплющив очі й заплющив мозок. Якісь дрібненькі думки ворушились десь там у глибині його, але вони не гнітили, не шарпали, не рвали психіку тривогою, страхом, одчаєм. Вік би так сидіти в цій кабінці!

Нарешті товариша Іваненка ввели до товариша Бєлугіна. Цей був абсолютно такий самий, як був колись-колись, до виїзду Степана з Москви. Той самий сірий тон лиця, та сама «сіра» байдужість дуже чорних очей, той самий олівець у руці, той самий Сталін над ним. Дійсно, ніби вчора ввечері останній раз бачились.

— Ну, сідай,— подавши мляву руку Іваненкові, байдуже сказав він. — Про непорозуміння з тобою знаю. Все ж таки розповіси сам. Але потім. Спочатку про анкету твою і термітів.

І наготувався робити позначки на папері. Степан Петрович, з усієї сили тримаючи на лиці належну серйозність і спокій, почав розповідати. Бєлугін час од часу кидав у нього пронизуючим поглядом своїх гострих, єдино живих па лиці очей і черкав на папері.

Коли Іваненко нарешті закінчив доповідь, Бєлугін якийсь час переглядав свої папери, немов звіряючи сказане з записками. Потім підвів очі на Степана Петровича й сказав:

— Невже так-таки всі твої нотатки були вкрадені і ти не можеш пригадати всіх прізвищ?

Степан Петрович спокійно й сумно відповів:

— Не можу, Миколо Сидоровичу. Мушу сказати, що після цього «допиту» в радгоспі я не зовсім добре почуваю себе. Один час, зараз же після допиту, я взагалі мало що пам'ятав. Я майже все забув і з минулого. Тепер потроху вертається пам'ять, але не на все. Так що коли я чого не пригадую, то це, можна сказати, нормально. Почекаємо, я, мабуть, пригадаю всі прізвища.

— Але ти добре знаєш, що жодної о р г а н і з а ц і ї термітів ти ніде не помітив? — запитав Бєлугін і знову гостро вп'явся поглядом у лице сексота.

— Ніде, жодного сліду! — твердо відповів Іваненко. — Пароль «світанок» нікому з тих, кого я провокував на нього, не відомий.

— Але ти вживав досить... гм!.. досить ризикованих засобів провокації,— зауважив Бєлугін. — Ну, та про це ми будемо ще з тобою говорити. А деякі з них ти, очевидно, справді «забув». Наприклад, ти нічого мені не

сказав про твою пропаганду колектократії у вагоні по виїзді з Києва до Донбасу. А той твій мітинг був досить цікавий.

— Ага, так! — спокійно й жваво сказав Степан Петрович. — Дійсно, зовсім забув. Одбили пам'ять. Колись я сміявся з таких виразів, як: «одбити печінки», «одбити пам'ять», а тепер бачу, що народ досить влучно називає явища.

Бєлугін знову встромив свій чорний, колючий погляд в Іваненка, потримав його на одвертих, сіро-зелених, спокійних очах і сказав знову:

— Та й про мітинг на шахті, який викликав розбиття і образу монумента вождя, ти трохи не так розповів мені. Але про це все, кажу, ми ще будемо говорити. Ти подай мені писаний докладний рапорт.

— Я так і збираюсь робити,— спокійно відповів Степан Петрович і сумно додав: — Не забувай, Миколо Сидоровичу, що я лежав у клініці два тижні весь розбитий (ти можеш мати посвідчення з Києва). А приїхав я до Москви тільки кілька годин тому. Я весь хворий, і лікарі казали, що мені треба лежати. Але я зроблю все, що сила моя, і представлю тобі докладний рапорт.

— Добре, добре... — з сірим, холодним усміхом бовкнув Микола Сидорович і простягнув йому на прощання через стіл руку.

Степан Петрович трудно підвівся, потиснув ту руку і помалу пішов із кабінету, тримаючи кашкет у руці й зігнувшись на правий бік.

Приїхавши додому, він ліг у себе в кабінеті на канапі. Катерина Семенівна і Маруся ходили в помешканні навшпиньках і час од часу з бурхливими вибухами радості обіймались і цілувались: боже мій, у кожної з них було стільки своїх підстав для того! А найголовніша була та, що батько вернувся з подорожі здоровий, вільний, спокійний, майже такий самий, яким і виїхав. Трошки, видно, стомлений, але, господи, він же стільки подорожував! А з Бєлугіним, видно, відносини були непогані, і «там», значить, усе гаразд. Отже, тепер можна було вільніше дихати, говорити, сміятись і навіть ту паршиву Дуняшу лишити,— хай собі, що вона може, жалюгідна, зробити, коли «там» усе добре.

Та все ж таки Маруся постановила, як тільки тато трохи спочине, зараз же розповісти йому про своє сексотство, Андросова, дядька Сергія, Івасика, про все, що мучило і мучить ще й тепер. З татом можна й треба говорити про все.

І дійсно, коли мама по обіді лягла, як звичайно, трохи спочити, Маруся прийшла до батька, попрохала вибачення за турботу і сказала:

— Я мушу тобі дещо розповісти, тату. Я почуваю, що це мій обов'язок і що ти мене лаяв би, коли б я цього не зробила. Це занадто важливе для всієї нашої родини.

Тато лежав на канапі, стомлено приплющивши очі. Коли вона зупинилась, він навів на неї свій сіро-зелений добрий погляд і якось незвично сумно сказав:

— Говори, дівчинко. Я буду тебе слухати уважно. Коли я заплющуватиму очі, ти не звертай уваги,— я трошки стомлений з дороги. Але ти не бійся, я бачу, що ти маєш щось серйозне, і буду слухати пильно.

Маруся почала розповідати. Та Степан Петрович ні разу не приплющив очей. Навпаки, коли вона почала говорити про закликання її до Бєлугіна, він уже широко розплющив їх і навіть сів з ногами на канапі (хоч і скривився від зусилля). І потім він увесь час ставив дочці короткі, спокійно-хмарні запитання, перепитував, знову питав. Коли вона закінчила розповідь, він знову ліг і тихо сказав їй:

— Тепер, Марусю, лиши мене самого і не пускай до мене нікого протягом години. Потім прийди до мене. Мамі абсолютно нічого не кажи. І дай мені поцілувати твою руку.

— О, тату! Як ти можеш? Ти *мою* руку? Чого?!

— Я знаю чого. Ти заслужила й заслуговуєш.

І, взявши її безвольно спущену здовж тіла руку, він поштиво, ніжно поцілував її. І, обережно поклавши її на коліно їй, додав:

— А тепер іди і приходь через годину.

Маруся, вся зачервоніла, вийшла навшпиньки із кабінету й тихо зачинила за собою двері. А Степан Петрович витяг ноги на канапі, уклав руку на боці й заплющив очі. Але зараз же розплющив їх і встромив непорушний, повний напруження погляд у стелю. Іноді він трудно вставав, закурював, помалу ходив по кімнаті, знову лягав і дивився в стелю хмарним, невідривним поглядом. І знову вставав, ходив, зупинявся серед хати й раз навіть безсило розвів руками: нема, мовляв, іншого виходу. І тоді ліг, заплющив очі й затих, як непритомний.

Рівно через годину Маруся обережно, без стуку, ввійшла до батька. Він почув її кроки й розплющив очі. Маруся сіла на старе місце біля канапи й мовчки чекально зупинила на батькові очі.

— Котра година тепер, доню? — тихо спитав Іваненко.

— Шоста. Мама хотіла прийти до тебе, але я не пустила.

— Дуже добре. Як ти гадаєш: дядьо Сергій може бути вдома в цю годину?

— Так, я думаю, що він уже вдома.

— Добре. Ми поїдемо зараз удвох до нього. Мамі треба сказати що-небудь, куди ми йдемо...

— Скажемо, що ти маєш побачити кого-небудь у клубі, а я їду до подруги.

— Добре. Я покликав би Сергія сюди, але нам тут не дали б говорити. А говорити треба серйозно, дочко. Дуже серйозно.

— Я розумію, тату.

— Я знаю, що ти розумієш, хоча досі не зовсім добре тебе знав. Ну, ходім.

І Степан Петрович, силкуючись не показати болю від вставання, легко підвівся й пішов до столу. Поклавши до кишені портсигар, він помацав себе руками по інших кишенях: портфельчик, гаманець, хустка, гребінець, все було на місці.

— Добре. Ходім.

РОЗДІЛ 21

Дядьо Сергій і Івасик були вдома і якраз пили по обіді чай. Дядьо Сергій дуже зрадів гостям і зараз же, прибравши свій камуфляжний, шамотливий тон, почав частувати їх чаєм. Степан Петрович, машинально зігнувшись на стільці, схвально похитав головою і немов про себе сказав:

— Це добре — чай. Прийшли, мовляв, у гості... А по суті, Сергію, прийшли чогось іншого. Треба говорити, брате, і серйозно говорити.

Сергій довгим, пильним поглядом вдивився в брата, перевів його на Марусю, почав дещо здогадуватись, але нічого не сказав. А Степан, озирнувшись на двері й по хаті, повторно похвалив:

— Це добре, у тебе ніхто не може слухати. Та ще як посадити Івасика на лаві перед хатою, то можна бути цілком у безпеці. Правда, Івасику?

Івасик зараз же схопився на ноги й весело по-скаутському відповів:

— Раз-раз, готовий! Зараз іти?

І його вихорець гордо й завзято задерся вгору.

— Дуже добре, іди зараз. Ти нічого не маєш проти, Сергію?

Сергій Петрович, зайнятий розливанням чаю гостям, поспішно відповів:

— Нічого, нічого. Іди, сину, стережи. На випадок чого, постукай у вікно.

— Добре! Я знаю.

Івасик кинув заздрісним поглядом на Марусю, яка, очевидно, мала брати участь у секретній розмові дорослих, і вислизнув із кімнати. А Сергій Петрович зачинив вікно, запнув завіску на ньому й засвітив лампу на стіні. Вся кімната залилась затишним, теплим світлом, приглушеним жовтим паперовим абажуром.

Коли всі троє сіли за столом перед склянками чаю, Степан Петрович закурив, сьорбнув із своєї й тоді звернувся до брата:

— Мені, Сергію, Маруся розповіла все, що у вас тут без мене було. Все. І всі ваші розмови, і всі події. Отже, секретів у нас тепер нема, і ти можеш мене не боятись. А я зараз скажу вам про себе.

Сергій кинув оком на Марусю, на Степана і нічого знову не сказав, тільки помацав себе рукою по кишені, де бував тютюн. А Степан злегка похилив голову і якийсь час сидів так, немов збираючи думки чи забувши про все. Маруся зосереджено мішала ложечкою чай у склянці й дивилась у неї.

— Так от, брате,— раптом підняв голову Степан і почав повільно, немов у задумі, говорити: — Ми прийшли до тебе на велику нараду. Так, на велику нараду. Треба нам рятуватися. Серйозно рятуватися. Я був сьогодні в Бєлугіна і виніс враження, що справа моя у нього погана. А коли моя, то й ваша, так уже всі ми пов'язані. Але вперед, ніж обмірковувати, я мушу розповісти вам те, чого ви не знаєте. Розповідь буде довга. Отже, слухайте уважно й терпляче.

І він, зробивши невеличку паузу, все тим самим повільним, немовби злегка задумливим, ба навіть байдужим тоном розповів усю свою епопею, починаючи з узятої на себе в кабінеті Бєлугіна місії викриття організації термітів і проходячи через усі етапи в Києві, в потягах, на Донбасі. Маруся слухала з таким напруженням і хвилюванням, що в неї гарячче зашарілось лице і очі блищали, як од сліз. А Сергій безперестанку смоктав грудочку за грудочкою цукор і не сьорбав чаю. Коли Степан дійшов до розповіді про допит у льоху радгоспу, про биття його, про оселедець, пацюків, Маруся не витримала, і, схопившись на ноги, підбігла до стіни, розіп'яла на ній руки й почала сильно крутити головою по ній, щоб спинити ридання. Дядько Сергій підійшов до небоги, спинив голову її і підвів до столу. Маруся не плакала, тільки кусала нижню губу так, що з-під зубів виступила кров.

— Вибач, тату. Говори далі,— хрипко сказала вона і почала жадібно пити прохололий чай. На нижній губі зробилась закривавлена смужка.

Степан Петрович закурив знову й усе тим самим рівним, майже байдужим голосом докінчив своє оповідання.

— І от тепер сьогодні в Бєлугіна я побачив, що у них нема до мене довір'я,— стомлено посміхнувся він. — Вони, очевидно, мали за мною стежу під час моєї мандрівки. Так, вони повинні знати, що той, хто т а к «придивлявся», як писав Марко, не може не побачити того, чого раніше з тих чи інших причин не хотів чи не міг бачити. Якщо «вони» підозрюють у мені хоч трохи чуття логіки й так званої порядності, вони не повинні мені довіряти після т а к о ї моєї анкети.

Та я скажу більше: коли б члени Політбюро проробили цю анкету, і т а к, як я її зробив, то деякі з них, мабуть, дуже задумались би, і хто зна, чи збереглось би тоді до них у інших довір'я. А що ж казати про мене! Ясно, що вони п о в и н н і взяти мене на підозру, що це їхній обов'язок взяти мене на допит.

— Але не в цьому річ! — похопився він пояснити далі, побачивши, як скинулась Маруся і підвівся Сергій. — Річ у тому, що становище всіх нас, на мою думку, надзвичайно загрозливе. Та не тільки нашої родини, а всього населення Радянського Союзу, комуністів і некомуністів, «винних» і «невинних», усіх. І от на підставі таких фактів та міркувань я зробив цей висновок.

Виклад їх, цих фактів, тягся довго, але ні Маруся, ні Сергій не перебивали його і понуро слухали.

Після того, прихилившись до них, він виклав свій проект таким приглушеним голосом, що коли б хто-небудь, незважаючи на вартового, слухав під вікном, він нічого не почув би.

Сергій і Маруся з жахом слідкували за кожним словом Степана і не рухались.

— Так, дорогі мої,— сумно хитнув він головою на закінчення. — Те,

що я вам сказав, може здатися несподіваним. Але з об'єктивного погляду це цілком сподіване. Нема в мене жодного почуття помсти, ні якогось подібного почуття. Це розв'язання рівняння з багатьма невідомими. Невідомі, яких раніше я не міг чи не хотів знати, стали мені тепер відомі і дали мені оцей висновок, суто математичний, хоча для мене особливо болючий.

Тисячі людей в Радянському Союзі, напевне, мають такі самі міркування і приходять до таких самих висновків. Я переконаний, що тисячі і тисячі людей готові принести себе в жертву для цієї мети. Режим сам творить зброю, яка конче повернеться проти нього. Якщо не в цій формі, то в іншій, а це неминуче станеться. Радянський режим уже підточений до такої міри, що досить якогось струсу, і він завалиться.

Я маю підстави твердити, що деякі з наших вождів, якщо не всі, здають собі справу з цього і почувають великий страх. І під впливом цього почуття, щоб попередити цей струс, вони можуть удатися до такого страшного і для них, і для всього людства засобу, як війна. Вони можуть викликати її для того, щоб, як вони самі кажуть, втягти в безодню все людство разом з собою, в не загинути самим під руїнами свого режиму.

Отже, що повинні робити радянські громадяни, які це бачать, розуміють і мають сумління?

Степан Петрович зупинився. Маруся гарячково м'яла в пальцях хусточку, а Сергій тримав на столі сильно стиснений кулак.

— Мені здається, мої дорогі,— почав знову задумливо Степан,— що обов'язок кожного такого громадянина зробити все, що сила його, щоб помогти звільнити людство від цієї загрози. А як Політбюро може від страху кожної хвилини загубити розум і покликати на допомогу собі це страховище, то ті, такі як ми, що це зрозуміли, повинні тим чи іншим способом прискорити отой струс і викликати падіння режиму. Мій проект має на увазі тільки це. Ми про це ще будемо говорити, якщо не виявиться якийсь кращий проект. Найсуттєвіше, кажу, це попередити якомога швидше катастрофу.

Ви повинні натурально запитати мене: хто ж, власне, може взятись за виконання мого проекту? Я вам одповім так само, як я відповів самому собі: взятись за виконання його повинні ті громадяни, які вважали б, що таке вирішення було б найчесніше і водночас найпрактичніше. Я один із таких громадян, мої дорогі. І ось через що: насамперед я хворий, і то до такої міри, що мені треба було б довго і в найкращих умовах лікуватися. В київській клініці лікарі мені одверто це сказали. А це, ви ж розумієте, річ для мене неможлива в цих обставинах.

Далі, моє становище в МДБ непевне. Оскільки вже виникло недовір'я до мене, «вони» вже не можуть ставитись до мене, як перше. Навіть коли б Белугін любив мене, як брата, а воно трошки не так, він повинен був би, щоб не стягти на себе підозріння, виявляти до мене найбільшу суворість і вимагати, щоб я дав йому безперечні докази моєї невинності. А де ж я йому їх візьму? Отже, раніше чи пізніше вони будуть змушені мене «знешкодити».

Таким чином, передо мною стоїть альтернатива: або чекати «чорного ворона» і відповідного кінця мого життя, або ж віддати це життя з доброї волі на якийсь вчинок, корисний для колективу. Я гадаю, що практичніше і чесніше вибрати друге рішення.

Але чекай, Марусенько, не дивись на мене такими трагічними очима. Я повторюю: можуть знайтися інші виходи, які не вимагатимуть таких жертв. Наприклад, я маю ще один проект, про який я вам зараз скажу. Він цілком іншого характеру. Коли б він здійснився хоч би частково, мій перший проект цілком одпадає. А для цього мені потрібна поміч Дев'ятого, якому я й хочу викласти мої міркування. Але чи схоче він прийняти їх?

— А коли ти знатимеш про це? — сухо кинув Сергій.

— Хутко. З завтрашнього дня я сідаю за роботу з тим, щоб подати Дев'ятому якомога швидше всі аргументи на користь мого плану.

— А я, тату,— раптом спитала Маруся, вся зачервонівшись,— як

я маю поводитись з Андросовим? Ти мені сказав, що це питання вирішиться пізніше.

— Пізніше, доню, пізніше. Треба тримати цього чоловіка в запасі. Можливо, що тобі, бідненькій, доведеться якийсь час грати далі ролю Юдіф. Це теж залежатиме від вирішення Дев'ятого. Але ми й про це ще будемо говорити. А тепер ходімо додому, дівчино.

Він трудно підвівся, поклав свою ліву руку на правий бік і простягнув вільну руку мовчазному й задумливому Сергієві.

Коли вони вийшли, надворі вже була ніч. На лаві ледь освітлений світлом вікна солодко спав вартовий, підклавши руку під голову. Маруся взяла батька під руку і ніжно повела його на вулицю.

РОЗДІЛ 22

Степан Петрович чотири дні працював з Марусею над своєю доповіддю Дев'ятому. Він ходив по кабінету, зігнувшись і тримаючи ліву руку на правому боці, або лежав на канапі й диктував. А Маруся сиділа біля вікна за маленьким столиком і списувала диктоване на машинці. Часом батько замовкав, заплющував очі й довгенько лежав не рухаючись. Маруся уважно й тривожно поглядала на нього, але ніколи не нагадувала про своє чекання.

Катерина Семенівна іноді заходила до них, приносила їм чаю або просто так, щоб веселенько поговорити, а надто приголубити їх обох, як голублять те, що дає нам заспокоєння, певність, надію. І вони обоє, як тільки вона входила, не змовляючись, робились теж веселенькими, бадьорими, балакучими. Від Катерини Семенівни було сховано навіть лікування Степана Петровича, і то Маруся стежила за точним прийманням ліків.

Коли доповідь було остаточно написано, проредаговано й гарненько збито в досить товстенький зшиток, Степан Петрович потелефонував Дев'ятому й попрохав побачення з ним. Воно було призначене на другий день на сьому годину вечора в тому самому кабінеті міністерства, в якому вони бачились раз у раз. Випроваджуючи батька, Маруся, хвилюючись так, як ніколи не хвилювалась, ідучи на найтрудніший іспит, гаряче обняла його й питально-тривожно прошепотіла йому в очі:

— Таточку, аби ж він не зрозумів твою доповідь погано! Га?

Степан Петрович ніжно погладив її по щоці.

— Не турбуйся, дівчинко, ми досі добре розуміли один одного. Може, й цього разу не буде нерозуміння. Дай мені на дорогу одну жовтеньку пілюльку, а одну окремо, щоб там прийняти, коли, може, трошки більше захвилююсь.

Маруся кинулась до шухляди столу, вийняла дві пілюльки й подала батькові. Одну він прийняв зараз же, а другу сховав у кишеньку камізельки. І, таким чином озброєний, вирушив на «великий іспит», як казала Маруся.

Дев'ятий, як і завжди, прийняв свого друга дуже сердечно, дуже просто, але позирався на нього з деякою не то цікавістю, не то тривогою. Про «непорозуміння» в радгоспі він уже знав докладно, про що зараз же й сказав Степанові. Всадивши його у фотель біля маленького столика, на якому стояли пляшки з коньяком та горілкою, тарілочка з нарізаними скибочками цитрини з цукром і лежала велика коробка з цигарками, Дев'ятий сам сів по другий бік столика й зараз же почав наливати в келихи їхній улюблений напій: горілку з коньяком. На вікнах, незважаючи на західне сонце надворі, були вже запнуті важкі завіси, на великому столі затишно горіла велика лампа під абажуром. Сталін з портрета над столом хитро косив очі до маленького столика.

— Ну, Степане, за твій поворот! — беручи келих і простягаючи його до Іваненка, сказав Дев'ятий.

Але Степан сумно посміхнувся й покрутив головою.

— Не можу, Дев'ятий. Суворо заборонено лікарями, а головне, моєю власною печінкою: зараз же протестує з таким болем, що хоч-не-хоч треба слухатись.

— Це після твого «допиту» в радгоспі? — серйозно й хмарно спитав Дев'ятий.

— Так, після «допиту». Але для компанії я робитиму один ковток, а ти пий по-справжньому. За твоє здоров'я! І хай йому ніколи не роблять «допиту»!

І Степан Петрович, узявши свою чарку, доккнувся нею об чарку Дев'ятого. Дев'ятий майже одним духом випив до дна і зараз же взяв скибочку цитрини. Поклавши її в рот, він посмоктав її й поклав на тарілочку. І все робив з тою самою хмарною серйозністю і задумою.

Степан Петрович пригубив свій келих, ковтнув і зараз же почав виймати з портфеля, покладеного на підлогу біля ніг, зшиток, дбайливо приготований Марусею.

— Отже, ти привіз мені відповідь на запитання, яке я тобі ставив перед виїздом? — занурюючи й підсуваючи коробку з цигарками до Іваненка, спитав Дев'ятий.

— Так, Дев'ятий, привіз... — сумно відповів Степан. — Я зараз викладу її тобі на словах. А для пам'яті лишу записаною в оцьому рукописі.

І Степан почав викладати. Говорив він повільно, тихо, все тим самим своїм новим, рівним, майже байдужим тоном. Дещо він повторював з того, що казав Сергієві та Марусі, але Дев'ятий слухав його інакше, ніж слухали ті двоє: він ставив запитання, перепитував, вертався назад. Він увесь час підливав собі в чарку своєї мішанини, сьорбав її, схоплювався, бігав по кімнаті, зупинявся проти Степана і шепотом грізно матюкався. Потім знову сідав, просив продовжувати і знову схоплювався.

Але наприкінці доповіді притих і сидів уже непорушно, немов пройнятий якоюсь одною думкою. Коли Степан закінчив і, виймавши з кишеньки пілюльку, проковтнув її, Дев'ятий бовкнув:

— Це все записано в цьому зшитку?

— Так, все є тут, тільки в сконденсованому вигляді.

— Добре.

І Дев'ятий, сперши голову на руки, якийсь час сидів так. Степан Петрович тримався рукою за бік і повільно курив. Чарки він більше не торкався.

— Так,— підвівши голову, промовив Дев'ятий і взяв тонкими пальцями цигарку з коробки. — Так, ми, значить, однаково думали і думаємо. Ти привіз мені підтвердження моїх міркувань і догадувань. Але я все ж таки не ждав, що дійсність така. І після твого оповідання виникає питання: як же жити далі?

Він знову спер голову на руки, поставлені ліктями на коліна, і довго сидів так, а Степан старався не рухатись. Нарешті Дев'ятий підняв голову, глибоко зітхнув і помалу сказав:

— Так, це все правда. Але твоя ідея викласти це все «там» і зробити «їм» оцю пропозицію досить... гм!.. досить небезпечна для викладача. Це, власне, голубчику, є гра «ва-банк». А ставка: своє життя. Але таке, як воно тепер є, чи варто за нього труситись?

Він слабенько й іронічно посміхнувся. Потім помалу підвівся і вже не бурхливо і швидко, а повільно, тихо почав ходити по кімнаті. Іноді він зупинявся біля стола, водив пальцями по краю його, схитував головою й знову ходив.

— Але ти не бійся, Степане,— зупинившись проти нього, раптом сказав він,— я тебе не замішаю в свій виступ, якщо я зважуся на нього. Навпаки, я тобі обіцяю взяти тебе під захист, якщо Бєлугін та інші схочуть тебе придушити. Я знаю, що там є такий намір. Але поки я в Політбюро, ти можеш жити спокійно, не дам тебе. Але коли мене... придушать, ну, тоді, братухо, викручуйся, як сам зможеш. Я не знаю ще, чи рішусь на цей виступ. В кожному разі, муситиму добре до нього підготуватись

з усіх боків. Між іншим, ти маєш ту капсулку отрути, яку ми мали при собі під час війни?

— Маю,— тихо сказав Степан і, двома пальцями вийнявши з горішньої кишеньки жилета білу паперову грудочку, показав її Дев'ятому.

— Добре. Носи раз у раз при собі. Наша з тобою мета чиста й велика, але хто зна, бувають усякі «непорозуміння»... Добре, дорогий, я буду серйозно думати і, коли рішуся, використаю твій рукопис. А тепер, вибач, мушу їхати додому, треба перед засіданням Політбюро зазирнути до себе.

Степан Петрович поспішно підвівся, і, взявши свій портфель у ліву руку, простягнув праву Дев'ятому. Той міцно потиснув її і раптом сильно обняв Степана.

— Прощай, голубчику,— розвівши обійми, тихо сказав він,— може, побачимось, а може, й ні. Ні телефонувати, ні кликати до себе не буду, так буде краще для нас обох. Але коли матиму вже щось вияснене і певне, тоді... тоді, може, й побачимось. Але тепер усе таке... непевне. Бувай!

Степан Петрович, зігнувшись, тихо вийшов із кабінету Дев'ятого.

РОЗДІЛ 23

Дев'ятий кожну вільну годину присвячував готуванню своєї доповіді Політбюро. За основу її був рукопис Іваненка з усіма головними його тезами.

А Іваненко в цей час лежав у ліжку, як йому було наказано лікарем МДБ, якого навмисне покликала Маруся. Катерині Семенівні було пояснено, що це був такий спосіб узяти відпустку на службі, й вона охоче й лукаво згодилася з цим. Маруся майже не відходила від батька й разом з ним у смертельній тузі ждала якого-небудь знаку від Дев'ятого. До них приходив Сергій Петрович, який уже знав про розмову Степана зі своїм «могутнім другом», і так само ждав його повідомлення.

Але знаку від «могутнього друга» все не було та й не було, бо він сам ждав — ждав дозволу виступити зі своєю доповіддю.

І от нарешті було призначено для неї останню годину чергового засідання Політбюро. Сталін був у Москві, і Дев'ятий міг її зробити в його присутності, як він того домагався.

І коли після всіх процедурних фаз настала черга Дев'ятого, він, не хвилюючись і не виявляючи жодних ознак хвилювання, крім легкого тремтіння пальців, розгорнув зошиток і обвів поглядом довгий овальний стіл, над яким випинались знайомі постаті з чекально спрямованими на нього очима. На своєму місці голови сидів Сталін і помалу гортав перед собою папери.

— Я можу почати? — запитав у повітря Дев'ятий.

— Можеш,— неуважно буркнув Сталін, не підводячи очей.

Дев'ятий поклав ближче перед себе списаний аркушик паперу з конспектом промови й перебіг його очима.

Він накрив аркушик рукою і неголосно, але спокійно і твердо почав:

— Товариші! Тема моєї доповіді нenова для нас. Це війна і мир. Тільки я маю намір освітити це питання з такого боку, з якого ми його мало освітлювали. А саме: з боку ваги д у х о в н о г о чинника у всякій війні, в надто в тій, до якої готуємось ми і все людство.

Як вам відомо, духові народу і його армії багатьма воєнними теоретиками надається майже в и р і ш а л ь н е значення у боротьбі. Я поділяю цей погляд і буду далі викладати мої думки, маючи й о г о за базу для них. А в усім викладі я постараюсь оперувати найбезперечнішими фактами й імперативними законами логіки, так би мовити, логічними а к с і о м а м и. Отже...

І він почав виводити їх, починаючи з перших часів громадянської війни в Росії, з Жовтневої революції, потім з доби боротьби проти білих армій, а так само проти інтервенційних військ Антанти. І в прикладах цих на першому місці скрізь виступала роля Сталіна як натхненника і керівника сильної революційної Червоної Армії. І в такому вигляді було

подано ним цей «історично безперечний факт», як сказав доповідач, що Сталін мимоволі посміхнувся, хоча не раз уже чув усі факти.

Після того Дев'ятий, глянувши в конспект, удався до інших прикладів. Йому перебивали мову запитаннями, вигуками, вставками (приклад масового здавання в полон радянських військ німцям викликав особливо сильні вигуки), але Дев'ятий спокійно продовжував:

— Так, товариші, перші наші поразки в минулій війні з Німеччиною поясняються не так тим, що ми не були однаково сильні з німцями технічно, як тим, що дух нашого, радянського народу (а значить, і армії) був недостатньо сильний. Не так недостача техніки або хоробрості чи патріотизму, як недостача волі до боротьби штовхала нашу армію цілими дивізіями здаватись гітлерівцям.

— А здавання в полон — це, по-твоєму, патріотизм? — гукнув хтось зліва.

Дев'ятий тільки зиркнув у напрямі того голосу.

— А через що, товариші, була недостача волі до боротьби? Через те, що було незадоволення радянським режимом, товариші, це треба визнати одверто перед самими собою, бо це безперечний факт. Так само, як безперечним є той факт, що коли наш народ почув невдоволення до гітлерівського режиму, заведеного німцями в захоплених наших землях, виступив на сцену той самий духовний чинник і цей народ і вигнав німців з радянської землі.

— Говориш відоме. Ближче до суті,— підпихнув Сталін. Дев'ятий слухняно нахилив голову.

— Цілком згоджуюсь, це відоме. Але ці приклади послужать мені для розвитку моєї доповіді. Так от, ми стоїмо перед новою війною. Я не буду говорити про те, що тут не раз говорилося, про технічні, матеріальні, фізичні, економічні і тому подібні чинники, які відіграватимуть свою ролю в майбутній сутичці. Хто з противників фізично дужчий, хто має більше того чи того знаряддя війни, про це все, повторюю, говорилося не раз, і було з'ясовано, що в одному ми будемо дужчі, в другому вони. Добре. Припустімо, що фізичні сили будуть у середньому рівні. А духовні?

Дев'ятий зробив на якусь мить паузу, обвівши всі обличчя поглядом (очі не одного обличчя були спрямовані не на доповідача, а на Сталіна, але його обличчя було немовби замкнені двері). Дев'ятий теж зиркнув на те обличчя і продовжував:

— А той чинник, який має відіграти майже вирішальну ролю в останній боротьбі, чи є він у нас такий, щоб забезпечити нам перевагу при рівних фізичних силах? Ні, товариші, він у нас незадовільний. Я скажу більше: ми не тільки не маємо досить тих духовних сил, які на випадок вибуху війни посунули б маси наших народів на завзяття, на рішучу активність, на героїзм, а, навпаки, в нашому народі діють такі духовні сили, які гальмують і навіть забивають його волю до майбутньої боротьби.

— Факти давай! — гукнув голос з другого кінця.

— Зараз дам. І дам більше ніж факти: я дам логічні аксіоми.

Що саме викликає задоволення чи незадоволення людей (та й усіх живих істот на землі)? Очевидно, задоволення чи незадоволення їхніх життєвих потреб. Це аксіома. Правда? Отже: чи задоволені потреби наших мас? Ні, не задоволені. Це теж аксіома, вам добре відома. Вам так само відомо, що в початках революції це невдоволення було таке загрозливе для всієї мети нашої, що ми мусили вжити різних засобів, щоб притишити його, ми широко роз'яснювали ту мету, ми нагадували минулі соціальні кривди масам, ми іноді мусили представляти факти не в зовсім правильному вигляді, але головне — вживати засобів с т р а х у, терору. Цей засіб виявив свою сильну дію, і ми були змушені вживати його далі й навіть розвивати.

— А через що так було, ти мовчиш? — знову кинув голос збоку.

— Ні, я зараз скажу. І сподіваюсь, скажу так, як сказав би кожний з вас і як не раз тут говорилося. Так, товариші, я знаю, що ми могли притишити й без терору невдоволення наших мас. Але тоді б ми мусили

відмовитися од своєї мети. Йосиф Віссаріонович не раз виясняв це нам. Перед нами весь час нашої революції грізно стояло й стоїть питання: задоволення шлунка чи світова революція? Ми раз у раз вибирали світову революцію і жертвували шлунком наших народів. Але, товариші, наші маси (як і маси всіх націй) складаються не з героїв, а з простих людей, для яких на першому місці стоять їхні шлунки. І тому вони скиглять, буянять, протестують, бунтуються і тим, звичайно, розхитують колективну волю. А тому, розуміється, ми мусили і мусимо вживати усіх засобів проти цього зла. І найреальнішим, найдужчим засобом, повторюю, виявив себе засіб терору, практикований всіма революціонерами. І тепер ми маємо апарат страху такий удосконалений і могутній, що, здавалось би, могли б спокійно покластися на нього. Але...

Дев'ятий на мить зупинився, щоб притягти пильнішу увагу до того, що мав далі сказати.

— ...але чи можемо ми, товариші, справді покластись на нього? Чи має він досить сили, щоб хоч спинити в критичний момент підривну дію невдоволення? Крім того: чи не творить цей засіб таких сил, які діють виразно проти нас? Чи не став уже цей засіб тепер подібним до тих медикаментів, які з часом дають більше шкоди пацієнтові, ніж користі?

І Дев'ятий знову провів поглядом по обличчях. У них уже помічалась гостра напруженість. Сталін зиркнув кілька разів на доповідача, спустив очі на папери і черкав олівцем. А доповідач швиденько подивився в конспект: «Реакція на страх і терор. Брехня (приклади в усіх галузях). Камуфляж (ентузіазм і навіть обоговлювання). Лицемірство. Підлабузництво. Ненависть (приклади)».

І все тим самим спокійним, навіть діловитим тоном почав викладати, розвивати й доводити прикладами пункт за пунктом. На диво, його все менш і менш перебивали. Тільки дехто перезирався між собою, дехто дуже уважно дивився в свої нотатки, дехто не зводив очей із Сталіна, немов чогось ждучи від нього. Але Сталін усе черкав олівцем і навіть не зирнав на доповідача. А той провадив далі:

— Отже, товариші, в результаті цього всього в Радянському Союзі мусило виробитись таке становище, що величезна більшість нашого народу мусить бути ненадійною. І ми, власне, безпорадні, товариші, перед силою цього масового камуфляжу. На кого ми можемо покластися, ви знаєте, можете поручитись за кого-небудь? Як вам усім відомо, ця сила діє в усіх установах. А надто там, де говорить шлунок і розпуста. Директори заводів, голови колгоспів, керівники кооперативів — це переважно, по суті, казнокради, фальшівники звітів, хабарники, але назовні — ентузіасти-комуністи й борці за революцію. Ми їх ловимо на брехні, фальшуванні, шахрайстві, караємо їх, але чи це помагає, скажіть самі? Отже, як ми можемо покластися на них, коли вибухне війна? Ви пригадуєте собі, як поводились такі елементи під час наступу німців?

— А ти пригадуєш собі, що вони за це мали? — крикнув голос зліва.

— Пригадую. Хто був свідком того, ще й тепер тремтить од самої згадки про те,— тихо сказав Дев'ятий і зараз же підняв голос: — Але я ще і ще раз питаю: чи страх і терор дійсно дають нам тепер, я підкреслюю, товариші, тепер, потрібну нам певність і силу? Чи не одстаємо ми? Страх не може давати певності нікому. Та от, товариші, дозвольте мені бути вже цілком одвертим, от ми, керівники нашої держави і революції, ми теж не забезпечені від страху. Кожний директор, генерал, міністр, член Центрального Комітету та навіть кожний член оцього високого й могутнього органу, в якому ми оце маємо честь засідати, теж не вільний від цього психічного чинника, кожного з нас може бути запідозрено в якомусь ухилі, в недисциплінованості, в недбальстві, арештовано, піддано під допит і, можливо, ліквідовано. Кожний боїться доносу і кожен боїться не донести.

— Брехня!.. Як ти смієш? — залунали крики.

— Ти судиш по собі? — кипів хтось зблизька.

Сталін мовчки пильно вдивлявся в обличчя Дев'ятого. Дев'ятий, ніби знав, яка має бути реакція, спокійно посміхнувся.

— Ні, товариші, сьогодні я якраз не можу судити по собі. Нещодавно — так, я був таким самим. Тепер — ні. Тепер я не маю страху, я його ліквідував, а тому я не маю потреби брехати. Я дав собі розкіш правди. І тому можу говорити все, що я вважаю за правду, яка, на мою думку, може бути корисною нам. Можу все критикувати, про всіх говорити одверто, пропонувати речі, які можуть кому-небудь здаватися єретичними. Можу, бо не боюсь ніяких непорозумінь, підозрінь, закидів у зраді чи в чомусь іншому. А не боюся тому, що, кажу вам, ліквідував страх. Отже, ви повинні бачити, що мною керують тільки інтереси правди, як я її розумію, а не що інше. Я даю собі розкіш правди і плачу за цю розкіш найвищою ціною.

І Дев'ятий з чудним і немовби лукавим усміхом обвів зібрання очима, які, здавалось, стали занадто блискучими. Обличчя товаришів були повернені до нього з напруженою увагою: чоловік явно грав своїм життям. Сталін щось написав на папірці і посунув його до третього сусіди зліва. Той прочитав і глянув на Сталіна, але цей дивився вже собі на папери,— відповіді, значить, не вимагалось. Дев'ятий, розуміється, помітив це і голосно сказав з тим самим усміхом:

— Повторюю, Иосифе Віссаріоновичу, я кажу тепер тільки правду, і більше того, що я маю сказати, у мене за душею нема. І я хочу сказати його з доброї волі, без жодного примусу і страху. Так що, коли ти хочеш почути ніяк не підроблену правду, то дай мені договорити до кінця.

Сталін на момент зупинив на ньому погляд і сказав:

— Говори далі.

Дев'ятий нахилив голову.

— Дякую. Говорю далі. Але до попереднього, товариші, дозвольте додати, що, може, й уся наша справа матиме яку-небудь маленьку користь од мого звільнення від страху. Бо воно покаже вам деякі речі так, як ми не часто бачимо їх тут. Наприклад: ми маємо маленький і цілком логічний нахил трошки себе обдурювати і вірити, що народи СРСР якщо не з ентузіазмом, то з довір'ям, спокоєм, а то й любов'ю ставляться до нашого режиму й готові захищати його всіма силами свого тіла й душі. Мій висновок, товариші, базований на реальних фактах і логічних аксіомах, є той, що такого ставлення у величезної більшості населення Радянського Союзу не тільки нема, але й ніяк не може бути, що таке ставлення було б противне всім елементарним біологічним і психологічним законам. За цими законами, страх ніяк не може викликати спокою, довір'я, веселості, любові. Навпаки, він у всіх живих істот на землі викликає неспокій, недовір'я, пригнічення, ненависть. Дозволю собі надужити вашим терпінням і повторити вже сказане: як вияви цих почувань у нас небезпечні і для влади, і для тих, хто їх має, то вони приховуються, камуфлюються виявами спокою, довір'я, любові, навіть ентузіазму. І часто буває, товариші, що там, де є найбільша ненависть, там вживається найбільшого камуфляжу, ентузіазму. Щодо мене, товариші, скажу вам по щирості, я тепер з огидою чи, краще сказати, з сумом і болем слухаю ці крики наших юрб, крики радості, веселості, відданості нашій владі.

Ті товариші, які читали лист одного з політичних злочинців із концтабору, пам'ятають, мабуть, як він писав про «термітів». У тому листі було багато дурниць і помилок, але його слова про те, що будівлю нашого Союзу безперестанно підточують мовчазні, непомітні терміти, є до деякої міри правильні. Оскільки є ненависть, остільки мусить бути й підточування тим чи іншим способом. Це теж аксіома, товариші. А наскільки ми вже підточені, цього ніхто сказати не може. Наші Міністерства внутрішніх справ і державної безпеки так само, на жаль, не можуть сказати. І ми не можемо бути певними, чи й вони вже не підточені, чи й серед них нема термітів.

І Дев'ятий повернув голову до керівників цих міністерств, в за ним машинально повернулись і інші голови.

— Якщо судити по тобі, то, можливо, що й там вони є,— спокійно проговорив певний себе голос. — Але вміємо їх викорінювати. Пам'ятай це.

— Далі, Дев'ятий, далі! — сказав Сталін. Дев'ятий прихилив голову до конспекту й зараз же продовжував:

— Оце наш великий духовний мінус. Чи є він у нашого противника на Заході? Треба сказати чесно, товариші: ні, немає. У нього є свої мінуси духовного характеру, але вони не такої сили, як оцей наш. Там є класова боротьба, там є класовий визиск, там є обурення на експлуататорів, паразитів, насильників, але нема постійної, затаєної і тому найнебезпечнішої ненависті, як у нас. Це нам добре відомий факт, і не ховаймо його самі від себе. А краще врахуймо його в наш воєнний баланс.

І от постає питання: коли вибухне війна, на чиєму боці буде більше шансів на перемогу, якщо може бути мова про чию-небудь перемогу в цій війні? Але про це мова буде далі. Чи можемо ми її здобути, товариші? Я одверто кажу свою думку: ні, ми не можемо її здобути. Навіть коли б ми були цілком рівні з Заходом фізичними силами, то ми б не перемогли через отой наш великий духовний мінус. Як тільки почнеться війна, або, ще краще, коли противник хоч частково ступить на нашу територію, зараз же почне діяти отой «духовний фактор», почнуться повстання в нашому запіллі. Та візьміть саму Україну, де й тепер термітизм має цілі повстанські армії. Вони тепер розпорошені серед населення, але при першій нагоді готові об'єднатися у справжні армії. А сателіти? А оті всі чехи, румуни, поляки, болгари й інші? Там не буде дії отого духовного фактора? Отого термітизму?

— Ми скрутимо йому в одну мить голову, твоєму термітизмові!

— Правильно! Але з умовою, що ми матимемо блискавичну перемогу. Так, ми можемо її мати в Європі в один місяць. А далі? А Америку, головного ворога, зможемо в один місяць чи навіть рік мати? При найбільшому оптимізмі ніхто з присутніх тут, я думаю, не зможе сказати, що ми в силі це зробити. Ми, можливо, могли б через якийсь час перемогти, напруживши свої сили до неймовірності. Але... але тут, товариші, виступає отой духовний чинник. Ми напруженням сил викликали вже отой термітизм і скупчену опозицію населення. Її тепер стримують наші органи страху. Але під час війни та ще при посиленому напруженні та опозиція прорветься, населення прийде в сказ одчаю і наша армія стане на його бік. Наша поразка буде так само катастрофічна, як була поразка царизму. Нас могла б, повторюю, врятувати тільки блискавична перемога. Але вона неможлива.

— Значить, що? Переможе Америка?

— Так, вони сподіваються, що дійсно переможе Америка. Але я, товариші, скажу, що вони помиляються. І Америка не переможе. Бо й вона не зможе мати б л и с к а в и ч н о ї перемоги, бо й вона не зможе за кілька тижнів поставити нас на коліна. Кілька років тому це могла б, а тепер уже занадто пізно. Ми не дамо так швидко покінчити з нами. А довга війна страшна як нам, так і їм. І ми, і вони це добре розуміємо. І тому і ми, і вони так кричимо про мир і стараємось тихенько ухопити противника за горло.

І для того ми, обидва табори, налягаємо головним чином на отой «духовний чинник», вживаючи різних способів, стараємось підірвати довір'я до свого противника у всіх народів; ослабити його власну волю, викликаючи в нього зневіру в свою силу, дефетизм; посилити невдоволення серед його мас. Вони покладають надії на термітів у нас, на дію законів часу, економіки, біології, психології і іншого. І все разом, думають вони, скупчить у наших масах таку енергію, що вона вибухне в тій чи іншій формі революцією і знищить наш лад. Але те саме, товариші, ми думаємо про них. Ми так само покладаємо багато надій на дію тих самих законів та на термітів у них, на компартії, або, як вони їх звуть, на «п'яті колони». Ми вважаємо, що капіталізм кінець кінцем під дією оцих сил викличе у себе революцію, і ми досягнемо своєї мети без війни.

Але чи це реальні рахунки, товариші? Чи не є це просто ховання голови в пісок? Чи не ясно повинно бути кожному вдумливому політикові, що т е п е р революція ні у нас, ні у них неможлива. І ми, і вони так багато думаємо про неї й так старанно робимо їй аборти, що вона не має сил жити ні у нас, ні у них. Доба збройних революцій скінчилась, товариші. Це треба визнати чесно і сміливо.

По зібранні промигнув невиразний рух, і всі очі зупинились, немов у чеканні, на постаті Сталіна і ближчих до нього товаришів. Але Сталін усе так само сидів непорушно і ніби байдуже, тільки раз чи два перезирнувшись із сусідою зліва. А Дев'ятий зробив наголос:

— Я підкреслюю, товариші: збройних революцій. Себто вони можуть виникати й тепер, але перемагати вони можуть тільки в країнах малорозвинених, Південної Америки, Азії, які на світову кон'юнктуру майже жодного впливу не мають.

Є ще на Заході політики, які себе заколисують (не без нашої їм допомоги) теорією мирного співжиття двох систем, капіталістичної й комуністичної, так званого «еквілібру сил». Вони не розуміють чи удають, ніби не розуміють, що це співжиття абсолютно неможливе. Але, правду сказати, величезна більшість свідомих політично людей у цю байку не вірить. І розумні політики вживають її хіба що для того, щоб нею знесилити волю у противника і посилити ті чинники, які мають розвалити ввесь його лад. Проповідуючи ввесь час це співжиття, наші хитрі противники вдають, ніби не розуміють, що для нас мирне, закостеніле співжиття з ними — це повільне самогубство. А хто ж хоче кінчати своє життя самогубством, коли перед ним є можливість героїчного досягнення його мети? Так само на Заході є багато таких політиків, які,— теж, мабуть, од страху війни,— тішать себе думкою, що взагалі можна буде обійтись без гарячої війни, самим хронічним, постійним тертям у холодній війні. Ці люди так само мало знайомі з законами фізики. Вони не знають, очевидно, що тертя, довге й сильне, двох палиць одна об одну неодмінно дає в о г о н ь. Холодна війна і є оце небезпечне тертя палиць капіталістичної й комуністичної одна об одну. Досить посилити рух палиць, і цілком несподівано для них обох може спалахнути вогонь. Це закон природи, товариші.

— А переможе, значить, по-твоєму, все ж таки Америка? — спитав голос зліва.

— Чому так?

— А тому, що в неї ж духовний фактор дужчий, ніж у нас.

— Я так не сказав,— посміхнувся Дев'ятий. — Навіщо перeінакшувати мої слова? Я не для дискусій і поборювання когось викладаю свої думки, а для спільного, товариського обговорення нашого трагізму, для спільного рятування себе і всього людства.

— Кажи далі! — ніби сердито сказав Сталін.

Дев'ятий нахилив голову, потім підвів її й усе тим самим рівним і певним голосом заговорив далі:

— Я сказав, що у нас духовний фактор в одному сенсі слабший, ніж на Заході, але в другому — дужчий. А в кого він у в е с ь дужчий, цього ні ми, ні вони не зміряти, ні знати не можемо. А через те, що ми не знаємо, ми боїмось. Бо страх, як відомо, розвивається особливо в темноті й невідомості. А від страху обидва табори гарячково хапаються за все, що може збільшити їхню силу і якомога дужче налякати противника. Але от це бажання якомога дужче налякати якраз і може стати тим пунктом, в якому від посиленого тертя холодними палицями виникає гарячий вогонь.

Тільки, товариші, коли ц е й вогонь виникне, то від нього вже н і к о м у рятунку бути не може. Коли кілька атомових чи краще водневих бомб американців можуть знищити всяке життя на території Радянського Союзу, а кілька таких самих бомб радянських можуть зробити те саме по всій Європі й Америці; коли поза тим взяти на увагу ту фантастичну силу різноманітної (фізичної, хімічної, атомової, бактеріологічної й ін-

ної) зброї, яку ми з обох боків од страху накопичуємо і яку будемо змушені кинути на всі центри і нецентри бідної нашої планети, то про яку перемогу, про які системи, про який тоді капіталізм, соціалізм, комунізм може бути мова? Нас усіх тоді переможе одна система нашого спільного б о ж е в і л л я. І після цієї перемоги на землі лишаться уцілілими хіба що якісь дикунські племена в глибинах Африки, до яких не досунеться ні радіоактивна, ні хімічна, ні бактеріологічна чи яка інша дія наших бомб. Дикі рештки людства почнатимуть його нову історію на напівмертвих клаптях величезної мертвої планетарної пустелі. Правда, товариші, чи варто було нам завдавати собі й мільйонам людей стільки страждання, щоб досягнути т а к и х наслідків?

Дев'ятий обвів гарячим поглядом обличчя за столом. Вони мовчки чи то настороженно, чи напружено уважно дивились на нього. Ніхто навіть вигуків не кинув йому.

Він посміхнувся і голосніше почав знову:

— Який же може бути вихід з цього справді трагічного становища, товариші? На Заході багато людей бачать це страхіття, яке насуває на всіх нас, і щиро шукають виходу, так само як, зрештою, і у нас. Але, повторюю, крім засобу с и л и, ніхто з керівних політиків ні у них, ні у нас нічого іншого не пропонує й не пропагує. Сила, сила, сила, і більше нічого.

Правда, є ще всякого роду нечисленні пацифісти, які, так само щиро жахаючись, запевняють, що людство може врятуватись од загибелі тільки установленням світової федерації та єдиного планетарного уряду. Дуже справедливо. Тільки, на жаль, вони пропонують те, що має настати п і с л я з н и щ е н н я в і й н и. Але як же знищити війну, яка є головною перешкодою до тієї світової федерації? Оцього, єдино важливого, вони, навіть наймудріші їхні політики, журналісти, вчені, поети, жодні їхні Ейнштейни цього нам не кажуть.

— А ти скажеш? — раптом кинув Сталін. На деяких обличчях промиготів усміх. Дев'ятий задушив недокурок у попільничці й твердо підвів голову.

— Скажу, Йосифе Віссаріоновичу! Людство може врятуватися тоді, коли його вожді зрозуміють і виразно усвідомлять собі, що досягти миру на землі тими засобами, які досі пропонувалися, н е м о ж л и в о; щ о в с і ц і з а с о б и н е м и н у ч е, р а н і ш е ч и п і з н і ш е, п р и в е д у т ь д о в і й н и і, з н а ч и т ь, д о з а г и б е л і л ю д с т в а.

Потім, товариші, на мою думку, вождям людства треба точно і ясно усвідомити собі: через що і за що мала б бути війна. Не треба говорити давно відомих усім фраз про те, що ми, мовляв, хороші, а противник поганий; що ми хочемо добра людству, а противник панування над ним. Треба серйозно, по-діловому поставити перед тим людство і перед самими собою питання: за що має бути війна? І дати на неї чесну, одверту, сміливу відповідь.

Так от, товариші, на мою думку, відповідь повинна бути така: війна має бути за ту чи іншу систему людського господарства: капіталістичну чи соціалістичну. Капіталісти кажуть, що їхня система приватної власності, вільної конкуренції, особистої творчої ініціативи є найкращий спосіб зробити людей багатими, здоровими, щасливими. Добре.

Ми, комуністи, кажемо, що наша система, система націоналізованої власності, дирижизму, планування, є та система, яка найкраще може забезпечити людям багатство і щастя. Прекрасно.

Одначе знаходяться, як вам відомо, на Заході люди, які нам, комуністам, закидають, що в нас теж капіталізм, тільки не приватний, а державний, що й у нас є експлуатація трудящих, що є робітнича надвартість, соціальна нерівність і т. д., а тому і в нас є таке саме зло, як і в приватному капіталізмі. Більшість таких критиків нашого ладу на цій критиці зупиняються і не роблять ніяких висновків з неї. Стукнулись, мовляв, дві форми капіталізму і мають силою зброї вирішити, яка переможе й запанує над світом, себто тою самою війною або самогубством

людства. Особливо такого погляду тримаються люди, які звуть себе соціалістами. Вони ніяких пропозицій не роблять, ніякого шукання не виявляють, вони ждуть, хто переможе, щоб з тим переможцем будувати свій соціалізм.

Але є ще інша течія серед наших критиків, яка шукає і яка пропонує результат свого шукання, свою соціально-політичну концепцію і свої розв'язання світового конфлікту. Вона ставить питання інакше, ніж інші течії соціалізму. Вона запитує: а чому, власне, зло капіталізму, чи то приватного, чи державного? Через що соціалісти всіх часів прагнули і прагнуть знищити цю систему людського господарства? Очевидно, через зло соціальної нерівності, панування класу над класом, людини над людиною, експлуатації, насильства. А через що ж це панування? Через інститут приватної власності. Все зло в інституті приватної власності. Треба знищити приватну власність, і зло зникне. Так кажуть вони.

— А ти як? — вистрибнув голос збоку. Дехто засміявся.

— Я поки що не про себе говорю, а про наших критиків. Так от, ця інша течія цих критиків запитує: а чи правда, що зло полягає якраз у приватній власності?

— О-о? — зачулось зразу кілька вигуків. — Отако аже? Браво! Ти швидко ступаєш!

Дев'ятий все так само посміхнувся і заспокійливо підняв перед собою долоню.

— Почекайте, товариші, не спішіть. Як я ступаю, про це я скажу далі, а тепер дозвольте мені викласти, що кажуть інші. Отже, ті інші, запитуючи так, замість відповіді запитують далі: а хіба при знищенні приватної власності на засоби продукції нема експлуатації, нерівності, поневолення одних людей іншими, насильства, гніту? І наводять досить кричущі приклади. А хіба ради власності, кажуть вони далі, робились і робляться війни між людьми? А не ради тієї експлуатації одних груп людей іншими групами, цілих народів іншими народами? За пустелі не воюють. За Арктику, хоч вона й має багатства, ще не звичайють війни.

— Почекай, хутко почнуть!

— Так, але тільки тоді, коли туди напхають робочої сили, яка могла б витягати своїми руками з надр її багатства і давати їх переможцям. Без робочої сили ніяка власність, хоч би й найбагатша, нічого не варта. Колонії європейців у Африці чи Азії тільки тим і цінні, що там є робоча сила, яка використовує для них продукти країни. А яка ж то робоча сила? Вільна? Незалежна? Добровільна? Ні, це залежна, невільна, вимушена сила. Отут, каже ця течія шукачів, основна причина зла сучасного людства. Не в інституті власності, а в примусовій, невільній праці одних людей на користь інших. Знищіть примусову працю — і сама собою зникне приватна чи державна власність. А яка є така праця на землі? Така є, кажуть вони, наймана праця. Тут є, кажуть вони, корінь панування людини над людиною і народів над народами, тут є корінь і капіталізму, і колоніалізму, й імперіалізму, а тим самим і війни. Коли ви хочете знищити війну, кажуть вони, знищіть інститут найманої праці. Це єдиний спосіб розв'язати світовий конфлікт.

Отак, товариші, кажуть так звані трудові колектократи. Це зовсім нова соціально-політична доктрина. На Заході деякі політики, яким вона є шкідлива, замовчують її навмисне: деякі через неознайомлення з нею, не згадують про неї. Зветься ця доктрина трудовою колектократією. Вона в нас не обговорювалась, але дехто з товаришів, я знаю, вже чув про неї. Я хочу, з вашого дозволу, коротко викласти перед вами її основні тези.

Дев'ятий нахилився до конспекту й прочитав: «Трудова колектократія. Викладати обережно. Відмінність од націоналізації, кооперації, соціалізму, комунізму. Теж обережність!»

За столом деякі шепотіли, деякі нетерпляче поглядали на доповідача і на годинника. Аж ось Дев'ятий підвів голову і знову почав викладати.

Політбюро слухало тепер значно стриманіше. Члени його поглядали на Сталіна, але він усе сидів непорушно, дивлячись у свої папери, немов умисне сьогодні прибрав таке ставлення до доповіді. Тільки іноді нашвидку водив поглядом по обличчях, немов хапаючи з них на льоту враження, які викликала промова Дев'ятого. Нарешті доповідач закінчив цей параграф її. І тоді він, змінивши трохи тон голосу, почав знову:

— А тепер, товариші, я скажу свою особисту думку про цю концепцію. Наскільки я міг простудіювати її головні тези, вона мені ввижається дійсно тим засобом організації миру на землі, який серед усіх інших слід уважно розглянути й обміркувати. Ви можете мені сказати: «Це не наш засіб, він пропонується нашими критиками». Так, товариші, але їхня концепція не ворожа тій меті, яку ми ставимо собі: визволення трудящих од експлуатації і визволення світу від страхіття війни. Хіба нам важливіше, товариші, звідки походять засоби, аніж мета наша? Хіба Маркс чи Ленін одмовились би від трудової колектократії, коли б уважний аналіз дав їм певність, що цей засіб краще, швидше, без крові, страждань, руїн, убивств приведе до мети організації щастя людей, ніж збройні революції чи атомові бомби?

Я особисто хочу вірити, що ми, маючи засіб колектократії, до воєнного засобу не звернемось. Оперуючи ним, ми вийдемо з нашої теперішньої світової безвиході вільними й щасливими. А вивести нас із нього повинен наш великий вождь Йосиф Віссаріонович Сталін!

Усі очі з виразом ще більшої уваги й деякого здивування встромились у Дев'ятого. Сталін підвів голову і чекально дивився на нього.

— Так, Йосифе Віссаріоновичу, тільки ти можеш вивести нас і все людство з тієї страшної небезпеки, яка нависла над нами. Ти сам знаєш, що це не патетичні вирази, а реальні слова: смертельна небезпека висить над усім людством. Ти дивишся на мене і ждеш, щоб я пояснив, як я собі уявляю твоє рятування нас?

Я уявляю його собі так: ти, Сталін, вождь однієї половини людства, мільярда людей, ти звертаєшся до вождів другої половини з такими приблизно словами:

«Наше готування до нової війни з новими засобами вбивання й руйнування — божевілля і злочин супроти людства. Цей спосіб розв'язання нашого розходження є негідний дорослих, розумних, культурних людей. Я пропоную вдатися до іншого, мирного, справедливого способу. Ви, наші противники, вважаєте вашу систему господарювання за найкориснішу для людства. Ми вважаємо нашу систему за таку саму. І є ще інша система, яку вважають за найкориснішу. Так от, давайте вирішимо це питання не бомбами і танками, а вільним змаганням, себто: світовим конкурсом усіх трьох систем. Давайте постановимо, щоб кожна держава на землі організувала у себе це змагання трьох систем. Хай будуть організовані підприємства трьох типів: приватнокапіталістичного, націоналізованого (обидва з найманою працею) і колектократичного (без найманої праці). Хай ці підприємства будуть поставлені в рівні умови постачання їм усього потрібного для праці. І хай їм буде дано чотири-п'ять років для змагання.

Нам тепер пропонує Захід підписати мир на десятки років. Яка ж гарантія, що за ці десятки років миролюбний противник не наготує такої зброї, яка перевищить нашу зброю? Ми ніяк не можемо згодитись на контроль над нами в цих умовах, бо ясно, що це було б усе те саме наше самогубство, тільки з проволокою. Всі пропозиції Заходу тільки до цього й сходяться. Але ти, Сталіне, запропонував би інший мир. Добре, давайте підпишемо його на п'ять років, але тільки для змагання наших систем господарювання. Ми згоджуємось прийняти умову, що виріб озброєння на цей час припиняється. Ми згоджуємось на інтернаціональну контрольну комісію, яка мала б наглядати за виконанням усіх умов змагання в кожній країні.

І коли б, наприклад, Організація Об'єднаних Націй прийняла таку постанову, тоді б ми прийняли всі пункти, які виставлялись вашими

вождями для порозуміння з нами, себто: зняли б нашу залізну завісу, дали б цілковиту свободу слова, зібрань, пропаганди, організацій виборів і такого іншого в нашій країні. Тоді, будь ласка, їдьте всі й дивіться, як ми живемо, як працюємо, як виконуємо договір про змагання».

І далі ти б їм сказав, Йосифе Віссаріоновичу, ще таке: коли б конкурс-змагання виявив, що приватнокапіталістична система дає найкращі результати по всіх країнах, то Організація Об'єднаних Націй повинна прийняти постанову про обов'язкове заведення її в усіх державах...

На обличчях слухачів виник такий вираз здивування й обурення, що Дев'ятий поспішив підняти голос:

— Не спішіть, товариші, не спішіть! Дайте докінчити. Але коли б конкурс виявив, що наша система націоналізованого і планового господарства краща, то щоб так само її було прийнято як обов'язкову для кожної країни.

І, нарешті, коли б змагання показало, що система трудової колектократії дала найкращі результати, то щоб так само її прийняли об'єднані Нації за обов'язкову для всіх народів. І тоді без ніяких війн і революцій світ міг би об'єднатись в оту світову федерацію і сформувати той єдиний планетарний уряд.

— А ти не збожеволів часом? — гукнув хтось з другого кінця столу. — Ти пропонуєш нам просту капітуляцію?

Дев'ятий помалу покрутив головою, і рух його був такий певний, що всі з напруженою цікавістю ждали його відповіді.

— Навпаки, товариші, я пропоную без крові і страждань досягти нашої мети. Але з певними жертвами для нашого політичного режиму і, може, для нас особисто. І я не маю жодного сумніву, Йосифе Віссаріоновичу, що, коли б ти зробив таку пропозицію, капіталістичний світ не посмів би відмовитись од змагання. А коли б він під тим чи іншим приводом одмовився, то цим він викликав би революцію у себе і дав би нам владу над усією планетою. Бо ти ж розумієш, що коли б ми дійсно чесно, одверто пішли на цей спосіб, коли б ми дали світові наявні реальні доказ, що тут з нашого боку не було жодної хитрості, лукавства, обдуру, а справжнє бажання безкровним способом утримати людство на краю загибелі; і коли б капіталісти, навпаки, своєю відмовою гнали те людство в безодню війни, то невже ви думаєте, товариші, що за нами не пішли б трудящі маси всіх народів? Невже ви думаєте, що ми не підняли б тоді світової революції і ніякі апарати урядів не могли б спинити її?

Я знаю: більшість капіталістів, а надто найбагатших, американських, люди мало здатні не те що до соціальної справедливості чи альтруїзму, а до простого розумного розрахунку. Даруйте мені, товариші, що я наведу вам маленьке біологічне порівняння. Капіталісти подібні до тих мавп, які попадаються розумному мисливцеві таким чином: на дереві прив'язується глечик з тонкою шийкою. В нього насипається щось дуже смачне для мавп. Одна з них засовує руку в шийку глечика, набирає повну жменю того смачного і хоче витягти руку. Але затиснений зі смачним кулак не пускає. Тоді приходить мисливець. Мавпа кулака не розтуляє. Чи то з жадібності, чи з неуміння розміркувати, вона не хоче випустити смачного. Вона воліє бути схопленою, ніж випустити здобич. Так воно й робиться. Мисливець забирає мавпу, вбиває її, витягає її руку з глечика, а шкуру її вживає на свої потреби. Отак само поводяться і капіталісти. Вони нізащо не схочуть випустити смачного їм капіталізму, свого панування, розкошування. Вони волітимуть, щоб прийшла революція, схопила їх, убила, здерла з них шкуру і вжила її на свої потреби. Будь ласка, коли вони не погодяться на твою пропозицію, Йосифе Віссаріоновичу, то тим гірше для них буде і краще для нас,— ми швидше й радикальніше дійдемо до нашої мети.

Але я гадаю, що й вони кінець кінцем згодяться. Не всі з них нерозсудливі, жадібні, глупі мавпи. Більшість із них напевне побачить, що для них відмова від конкурсу — самогубство. А ще розумніші поспішать піти назустріч колектократії, щоб зайняти в ній краще місце. Бо я думаю,

товариші, що в конкурсі переможе трудова колектократія. Та і ви, коли пильно вдуматесь, повинні визнати те саме. Не може бути інакше. Як ви повинні були бачити з мого викладу, колектократія задовольняє вимоги і прагнення величезних мас людства. Коли поставиться питання на вирішення цих мас на всесвітній референдум, то не може бути ніякісінького сумніву, що не менше 90 відсотків людства подасть свій голос за трудову колектократію, за знищення навіки примусової праці в будь-якому вигляді, за новий соціально-економічний лад б е з н а й м и т а... «Планета без наймита!» — отаке буде гасло по всьому світі!

Повторюю: розумніші капіталісти відчують це зразу, як тільки питання колектократії поставиться на обговорення народів. І тепер уже деякі з них стають на цей грунт і потроху передають свої підприємства у власність колективам робітників. А тоді навіть мавпи зрозуміють, що краще таким способом закінчити епоху капіталізму, яка вже одслужила своє, і перейти з усім людством у нову, розумнішу, багатшу і, може, справді щасливішу добу, ніж загинути ганебним чином із здертою революцією шкурою.

Дев'ятий раптом підвівся і, весь почервонілий, урочисто витяг руку до Сталіна.

— О, Йосифе Віссаріоновичу, ти, мабуть, ще не бачиш, яку величезну ролю ти можеш відіграти для всього людства. Я уявляю її собі і від захоплення готовий молитися тобі: р я т у й н а с! Твоє слово буде слухати весь світ, затамувавши віддих. Перед тобою впадуть на коліна сотні мільйонів трудящих, поневолених, окривджених, а так само загрожених майбутнім страхіттям війни.

Наші противники запевняють, що нашою єдиною метою є захоплення влади в наших особистих чи групових інтересах панування над світом. Доведи їм пропозицією конкурсу, що ми задля інтересів людства можемо відмовитись і від влади, і від панування, що з тих могутніх володарів півсвіту, якими ми є, ми готові стати простими робітниками, простими сторожами добра людства, захисниками миру, справедливості на землі.

Нам противники закидають, що ми реакціонери, що ми гнітимо наші народи в політичній неволі, що ми тримаємо в рабській праці мільйони людей, що ми розвиваємо в людстві інстинкти злоби, брехні, ненависті, жорстокості. Запропонуй людству колектократію, і ти нею уб'єш усі ці закиди, ти виявиш нею перед усіма народами, які наші прагнення, який мир ми хочемо встановити на землі. Зроби це, Йосифе Віссаріоновичу! І коли ти це зробиш, ім'я твоє буде передаватись із покоління в покоління як спасителя світу. Та більше: ті, які тепер тебе бояться, жахаються, ненавидять, проклинають, і ті стануть на коліна перед тобою і, забувши всі старі кривди та болі, будуть благословляти ім'я твоє.

Зроби це, Сталіне! Ні один голос на планеті не буде такий авторитетний і могутній, як твій, коли ти звернешся з т а к о ю пропозицією миру. Нікому так не повірять сотні мільйонів приречених на страждання і загибель, як тобі, коли ти звернешся до них з т а к и м словом своїм, коли ти запропонуєш убити вічного ворога людства війну отаким благодійним для них засобом. Це твій обов'язок перед людством, Сталіне!

Дев'ятий на кілька секунд замовк. І зараз же трохи іншим тоном продовжував:

— Про ідею колектократії раніше чи пізніше стане широко відомо в світі. Її можуть висунути перед народами західні політики, противники наші. І уяви собі, яка гіркість, яке пригнічення, який одчай і який проклін повинен постати в душах отих, яких ти, вождь трудящих, зрадиш, коли відкинеш ідею мирного змагання і надто колектократії, коли ти цим віддаси їх на пожертя молохові війни, коли цим відмовленням покажеш, що нам, комуністам, дійсно дорогі не інтереси поневолених і загрожених, а інтереси нашого панування, нашого імперіалізму, нашого розкошування, які нам закидають. Цією відмовою ти затягнеш холодну війну і спричинишся до війни кривавої, нечуваної жорстокої, самогубної для всього людства. І коли після неї залишиться в рештках його пам'ять про наше

покоління, то ім'я твоє, Иосифе Віссаріоновичу, і наше буде згадуватись з найбільшим прокляттям і ненавистю. Бо хто може багато, з того багато і спитається. Ти можеш убити мене за мої слова, але я купив собі право сказати мою правду одверто.

Дев'ятий знову на мить замовк. Сталін сидів непорушно, дивлячись у свої папери, немов нічого особливого не чув. Члени Політбюро скупчено мовчали й пильно поглядали то на Сталіна, то на Дев'ятого, немов хотіли розгадати, хто саме стояв перед ними: завтрашній мертвяк чи людина, яка має рацію?

Дев'ятий провів тремтячою рукою по чолі і тихо, зовсім іншим тоном знову заговорив:

— Я сподіваюсь, що моя доповідь викличе серед вас, товариші, деяке зацікавлення і можливо, що порушене мною питання буде поставлене на обговорення. Але хай мені буде дозволено сьогодні сказати на закінчення кілька останніх слів. Вони будуть усе ті самі. Иосифе Віссаріоновичу, тим чи іншим шляхом, повторюю, те, що я тут переказував, дійде до відома світу. Він буде чекати від тебе виступу. Ще раз благаю: запропонуй йому новий спосіб розв'язання віковних суперечок його. Дай цей спосіб на вирішення найбільш зацікавлених у цих суперечках. Вжий свого впливу і нашої сили, щоб питання світового конкурсу було поставлене на світовий референдум. Нехай народи самі візьмуть долю свою в свої руки. Запропонуй світові не бомби, не фізичну силу, а силу розуму й волі народів. Вони чекатимуть твої пропозиції в болючому напруженні.

Слово за тобою, Сталіне! Я скінчив.

І Дев'ятий важко сів на своє місце. Сталін не підводив голови. Все зібрання завмерло в непорушності. Нарешті він помалу підняв голову і, ні на кого не дивлячись, тихо сказав:

— Дев'ятий порушив дуже важливе питання. Ми повинні його обміркувати. Коли саме це буде, через тиждень чи через рік, ми цього тепер не можемо сказати. І яке саме вирішення ми винесемо, так само наперед ніхто не скаже. Хай секретаріат роздасть нам усім копії його промови. Сьогоднішнє засідання закінчене.

Він трудно підвівся. За ним встало зі своїх місць усе Політбюро ВКП(б).

28.2.1950
Мужен. «Закуток». Курінь

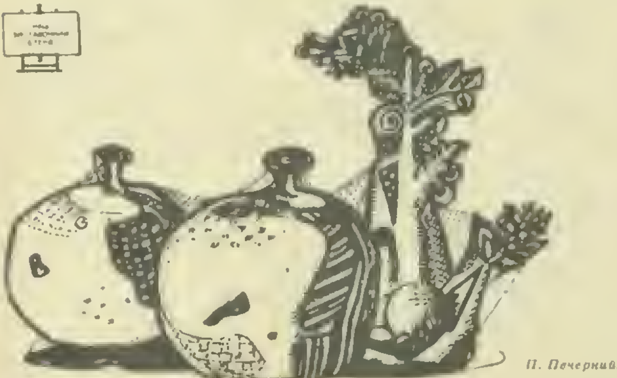

П. Печерний. Гранати

ЮРІЙ ГОЛОБОРОДЬКО

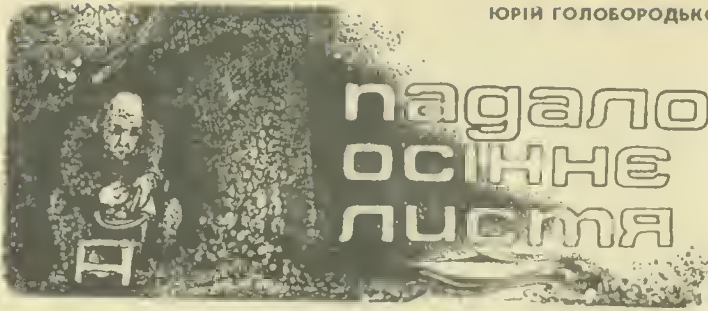

ОПОВІДАННЯ

Оксана зайшла на кухню, поставила біля стіни натоптаний кошик, важко сіла на лаву. Розв'язавши квітчасту косинку, провела рукою по зморшкуватому лиці, плюсклій шиї.

— Втомилася? — співчутливо запитав Заруба, одриваючись од картоплі, яку чистив. — А я ось тут... Щоб до твого приходу...

— Добре робиш,— сказала Оксана і, знявши вовняну кофту, почала викладати на стіл покупки. — Не густо в нашому магазині. Пшона хотіла — нема, рису — теж. Про масло — шкода й мови. Життя прожили — і ніяк, щоб у достатку.

— Е-е, скільки нам, Сюно, треба,— заспокійливо мовив Заруба. Потім запитав: — Що там у селі? Новини які?

— Петро Чабан, Яшо, помер. Син його, Мишко, при мені скуплявся. Хліб там, цукерки, печиво... Коли йшла, сказав: «Ви ж, тітко, приходьте».

— Чабан? — глипнув на дружину Заруба, потім додав: — Значить, оджив своє... Це ж скільки йому було?

— Сімдесят сім, чи що,— ступила Оксана до газової плити, запалила вогонь. — Два дні тому заслаб, а збіглої ночі й богові душу віддав.

— Не забарився, — зронив Заруба, нахиливши сиву голову. — А коли похорон, Мишко не сказав?

— Завтра по обіді. Як дочка приїде. Вона десь на Півночі, чи що. Гроші з чоловіком заробляє.

Оксана поставила на вогонь картоплю.

— Люди до Петра збираються. Усі в один голос: добрий був чоловік. А бригадир який умілий...

— Еге ж,— буркнув Заруба,— вихваляли його скрізь.

— Треба й нам провести чоловіка в останню дорогу. Вже небагато таких у селі...

Заруба нічого не відповів. Зібрав у цебро лушпиння, вкинув жменьок і поніс кабанцеві в загороду. Потім заходився рубати підсохле гілля: взимку буде для розпалювання. Бо до холодів недалеко, вже випадають дощі, налітають холодні вітри, обшмагують листя в садку. Тільки на абрикосах і сливах воно ще тримається.

З голови не йшов Чабан. Скінчив, значить, свій вік. А зовні начеб міцний був. Місяць тому в колгоспній конторі стрів. Ще першим до нього привітався. Аякже, молодший. У відповідь Петро лише головою хитнув. І так завжди — на зборах, ветеранських зустрічах. Поруч з ним, Зарубою, ніколи не сідав. Усе намагався подалі. Це добре, що так. А по війні зовсім не помічав, хоч, вважай, з армії разом повернулися.

І от нема Чабана. Не дотягнув до восьми десятків. Мало, вважай, для людини. Йому, Якову, до Чабанових літ ще треба цілих шість років,

Онсані — усі десять. Спробуй проживи, коли здоров'я пе те, болячки... Де й беруться? Звідки вискакують?

Ну, це таке: що є, то є. А як завтра? Йти чи не йти на похорон? Можна й не піти — далеко, вважай, кінець села. Але ж люди помітять, запитають: «Чого, Федоровичу, не був?» І осудять. Знову ж таки Онсана. Петро їй якийсь там родич. І вона, з усього видно, наврпиилася йти. Затівати з нею довгу розмову? Ні, краще провести Петра разом з усіма. Про минуле хто там пам'ятає...

Упоравшись з дрівцями, Заруба переніс їх у повітну, дбайливо склав. Хотів було зайнятися курником, та озвалася Онсана:

— Кінчай, Яшо. Будемо обідати.

Чого ж, можна. Рано поснідав, а сонце вже ген де.

Кінчали їсти, коли дружина ніби між іншим обережно поцікавилася:

— Ну, то як — підемо на похорон? Бо ти мені нічого не відповів...

Заруба згідливо хитнув головою:

— Таке діло, що треба. Старі старих проводжають. Дивись, хтось і до нас, Сюно...

— Е-е, Яшо, рано говорити,— замахала руками Оксана.

Чоловік нічого не відповів. Мовчки допив компот, пішов у спальню: завжди по обіді відпочивав.

•

На обійсті Чабанів чоловіки, жінки, більшість літнього віку. Втишено перемовляються, ведуть неспішні розмови, зрідка позирають на зелені вінки під стіною хати, пірамідку з червоною зіркою.

Привітавшись до людей, Заруба з Онсаною попрошкували до розчинених навстіж сінешних дверей, обережно зайшли у невелику світлицю. В обличчя хлюпнуло гарячим, настояним на хвої повітрям. На мить зупинилися, потім, коли Онсана поклала квіти до ніг покійного, стали під грубкою, пильніше поглянули на Петра. Лежав він рівний, випростуваний. Обличчя жовте, сухе, видовжувате, з пухкими, звислими до вузького підборіддя вусами. Не вмер, а заплющив очі і міцно заснув. Торкни його за плече в синьому піджаку — і він прокинеться, підведеться, опираючись на довгі, в товстих жилах руки, здивовано на всіх погляне, запитає, чого зібралися.

Зарубин погляд уперся в орденські планки. Бач, скільки нагород у Чабана, більше, ніж у нього, Якова. А потрапив на фронт пізніше. Правда, Петра ще за труд нагороджували. Ну, тепер однаково — що більше, що менше. Там уже нічого не потрібно.

А тут ще був він. І на нього дивилися люди. Найбільше жінки в чорних хустках, принишклі чоловіки, Петрові діти: двоє синів, двоє дочок. А з ними онуки. Усі зібралися, щоб сказати останнє «прощай». А Віри нема, три, ні, мабуть, чотири роки, як померла. Він, Яків, не ходив, а Оксана ходила. Вона начеб не дуже родичається, та коли там захворіє хто чи інше що, біжить. Боїться, дурна, що до неї в разі чого не прийдуть... Сашко з Віктором приїдуть з міста, сусіди зберуться, зроблять усе, що слід. Як оце зараз для Петра. Отож переживай, не переживай...

У світличку ввійшли нові люди. Заруба з Онсаною протиснулися до дверей, вибралися на повітря, стали під розлогою грушею.

— Як живий лежить,— сказала дружина, витираючи хусткою спітніле обличчя. — А сьогодні вже третій день...

— Того що сухий,— докинув Яків. — Іншим його й не пам'ятаю. І до війни, і по війні.

— З роботи не вилазив, усе поспішав, метався, хотів якнайбільше встигнути. Було, подивлюся на нього, чорного, з запалими очима, скажу: «Ну, Петре, на кого ти схожий? Одпочив би од свого бригадирства, виду набрав». А він: «Розумієш, Сюно, люди просять. Незручно якось. Ще попрацюю». А воно ж, звісно, як доводилось... Одне клеїлось, друге — ні.

— Усі працювали,— пробурчав Заруба. — Думаєш, мені в сільраді було легше? Теж доставалось.

— Не так, Яшо, не так... Я тоді в колгоспі обліковцем була, бачила: од сходу сонця до заходу Петро в клопотах та неспокої. Коли невдержка яка — сам на трактора сідав. Сміявся: щоб не розучитись.

— Усі, по-твоєму, великі трудяги, крім рідного чоловіка,— ображено мовив Заруба і відвернувся.

Оксана сказала щось у відповідь, тільки він не розібрав. Та й не дослухався. Бо саме угледів Скрипку. Низенький, товстий, схожий на пузате барильце, він не йшов, а котився подвір'ям. Одноліток, або, як у селі казали, «годок». Колись разом парубкували, на армійську службу водночас призивались, додому з фронту повернулись. Усі роки аж до пенсії Клим завідував сільським зв'язком: прислужилася здобута на війні професія. З ровесників лише він, вважай, тільки й лишився: інші в боях згинули чи то од ран повмирали, в чужі краї виїхали. Відійшло їхнє покоління, з вітрами одлетіло...

Клим якось дивно глипнув на Зарубу, навіть крок уповільнив, немов хотів щось сказати. Тільки не сказав. Уже проходячи, підніс руку до кашкета, хитнув круглою головою.

«Чого б це він так?» — спантеличено подумав Яків. Хотів був поділитися своїм подивуванням з Оксаною, однак стримався: мало чого міг лупнути баньками котигорошко Скрипка. А через хвилину і взагалі забув про Клима.

На вулиці зупинилася біла «Волга», з неї вийшли голова колгоспу та парторг, повагом ступили на подвір'я.

— Он як Петра проводжають,— напівголосе кинув Заруба.

— Заробив, Яшо, він, заробив.

— А я хіба що? Я нічого,— наче виправдуючись, мовив чоловік і зняв з Оксаниного плеча кілька жовтих листків, що осипалися з груші. — Бач, вітер здійнявся, шпюгу погнав, дивись, погоду зіпсує.

— Як уже буде,— і поправила хустку дружина, підібрала сиве волосся.

З'явилися музики, трохи постояли, чекаючи команди, потім зграли тужливу мелодію. Молоді хлопці винесли з хати домовину, підняли на рамена і поволеньки пішли за жінками, котрі несли вінки. Люди, що досі стояли купками, збилися в щільний гурт, посунули крізь розчинені ворота. Важкі звуки, що лилися з мідних труб, тисли на тім'я, хилили голови.

«А колись і мене так понесуть,— раптом з тугою подумав Заруба. — Ех, хотілося, щоб пізніше. Втім, хіба узнаєш? Таке діло, що нас питати не будуть...»

Він відігнав похмурі думки, тихенько сказав Оксані:

— Далеко нести. Можна було й на машині.

— Чоловіків багато — справляться. Та й шаноба у людей...

«Тепер усе'дно» — хотів сказати Заруба, але стримався. Натомість примирливо мовив:

— Звісно, поспішати нікуди: остання дорога. Та й день — сонце, тепло. Як казав мій батько: хто помер — жалкуватиме.

На цвинтарі, коли стали довкіл могили, перше слово узяв парторг. Про Чабанове життя розповів. Як працював у першому колгоспі, трактори водив, комбайни, п'ятирічки виконував, воював. Додому повернувся — знову в поле, до хліба. Треба було країні — от і старався. Орденами за це Петра Васильовича нагородили. Одне слово, добрий був чоловік, з тих, на кому світ тримається. І ось тепер його нема, навіки пішов од нас. Та пам'ять про нього житиме довго-довго...

Потім Клим Скрипка озвався. Мовляв, ховаємо хороброго фронтовика, котрий стільки доріг пройшов, кров за народ пролив. І смуток у наших серцях. Бо рідшають бойові ряди, ох, рідшають. Тож спи, брате, хай пухом земля тобі буде...

«Ну, розспівався, неначе соловей.— сердито подумав Заруба. — Герой Петро — та й годі. А в штрафній хто був? Сам розповідав: «Попро-

сився на фронт. А мені у відповідь: таким, як ти, штрафбат. Я й погодився. Все-таки живе діло». А тепер, бач, рівні. Дожилися...»

Ще говорив чубатий молодик з Чабанової бригади, але Заруба його не чув, був занурений у свої бурхкі роздуми. Аякже, стільки похвальби. Хоч і покійник, але треба міру знати. І бачити, хто війну од дзвінка до дзвінка, а хто з півдороги почав.

Востаннє заграла музика, домовину опустили в яму. Як і всі, Заруба з Оксаною кинули землі на червоне віко, стали збоку. Підійшов Мишко — чорнявий чоловік років за сорок, стиха сказав:

— Ви ж до нас на обід. Пом'янемо батька.

Заруба мовчки хитнув головою, а дружина вимовила:

— Будемо, хлопче, обов'язково будемо.

Поминали Петра добре — борщ, печеня, смажена риба, січеники, пироги, узвар. Звісно, чарки були повні. Згадували покійного, бажали йому землі пухом, спокійного одпочинку. Заслужив своїм життям, трудами великими, заслужив...

І Заруба, взявши слово, підтвердив, що заслужив, додав про дітей — які розумні виросли, працьовиті, від батькового кореня. І одразу відчув на собі кілька гострих поглядів старих. Спантеличено подумав: чого б це вони? Доречно було б з Оксаною перемовитись — так далеченько сидить. Ну, та хай уже потім, коли пообідають, вийдуть із світлиці.

На подвір'ї до Заруби одразу підкотився Скрипка і, спохмурівши тернисті брови, процідив:

— Даремно, Якове, ти прийшов...

— Не розумію тебе, Климе. Не розумію.

— Видать, пам'ять відбило,— скривився, глузливо додав: — Новий склероз чи прикидаєшся...

— Чого причепився? Що од мене хочеш?

— Щоб ти пригадав тридцять восьмий рік, наші комсомольські збори. Пам'ятаєш, весною були. І ти на них виступав, гаряче так, запально... Вороги, казав, серед нас, заважають будувати щасливе життя, шкодять. Такі, як Петро Чабан, котрий лаяв нашого голову-двадцятип'ятитисячника. Мовляв, ні бельмеса не розуміє в сільських ділах, а командує. Ти ще звязала: «Це ж куркульська пропаганда». І додав: «А сам Петро якого коріння? Батько хто в нього? З тих середняків, що в багачі пнулися». Ну, було таке?

Розкрутилася стрічка пам'яті, постали в притуманеній уяві молоді літа. Справді, комсомольцем був куди твоє діло. Попа за бороду смикав, бабусь коло церкви ганяв, батька Сталіна уславляв. А все чого? Од віри, що так треба для діла, для народу. Щоб швидше очистити життя від різного непотребу.

— На що ти натякаєш? — подався вперед широкою постаттю Заруба. — Я тоді все чесно, бо в душі було, в серці... Не те що в тебе. Все огинався, крутив...

— Чесно... посадив Петра,— важко проказав Клим. — Це ж після твого виступу його забрав «чорний ворон». Бач, ворога знайшов. Та він з роботи не вилазив, мов той жук, у землі порпався. Ще й ударником був. Пам'ятаєш, хвалилися його перед правлінням висіла.

— Ну, була хвалилія! Тільки він партійного чоловіка Соловейчика лаяв, у байдужості звинувачував, людей настроював. Одне слово, наче шкідник поводився. А тут ще партійний секретар — отой, з приїжджих, забув прізвище...

— Коньшин, чи що?..

— Еге ж, він. То пам'ятаєш, як на зборах гомонів: «Різні гади заважають нам швидко будувати соціалізм. Вони ведуть проти нас боротьбу. Треба таких виявляти, за вуха витягати на сонечко. І святий обов'язок кожного комсомольця — знайти ворога». І дивився на нас, очима пік. Я йому, цьому Коньшину, вірив, от і шукав. Ти теж, мабуть...

— Я думав,— сіпнувся Скрипка. — Розумієш: ду-мав. Бо всі зі мною од сходу до заходу сонця... Неначе чорні воли... І раді були, що

мають хліб та до хліба. А ти ворогів серед таких, як сам, шукав, на Петра напав.

— Тоді, Климе, час такий був. Час... — проказав Заруба. — У газетах писали, по радіо кричали. І цей Коньшин... Кілька разів підступав до мене: «Ти повинен виступити, подати приклад. Щоб усі, значить, наслідували»...Хіба я міг відмовитися?

— Начальство не підвів, а Петра на десять років у таборп запакував.

— Не думав, що так вийде, їй-богу, не думав. Сподівався, що насварять — і все. А вийшло... Бач, як вийшло.

— А все тому, Якове, що хотів вислужитися. На виду бути. Того, мабуть, і сьогодні прийшов. Щитав: півстоліття пройшло, забули. Ні, Якове, люди нічого не забули.

— Та як ти можеш, Климе, — мало не заплакав Заруба. — Ми ж з тобою разом стільки років... І все мовчав, ніколи нічого...

— Нагоди, Якове, не було. Та й надію плекав: зрозумієш щось на старість. А воно, бач... Е-е, що говорити!

Скрипка знічено махнув рукою і, звісивши на груди м'ясисту голову, почвалав пріч. За ним з подвір'я поплентався і Заруба.

Бач, як усе обернулося. Сякий-такий зараз, скрізь винуватий. І вже не пам'ятають, скільки добра для людей зробив, коли в сільраді головував. Школу звів, будинок культури, водогін проклав, на вулицях асфальт постелив. Виявляється, це пусте. Бо там колись... Але ж він, Заруба, нове тоді відстоював, хотів, щоб краще було. А Скрипка йому сьогодні показав. Тепер зрозуміло, чого декотрі так позирали. Щось, видать, чули. Тільки за поминальний стіл він не сам сів. Мабуть, бачили, як запрошував Михайло. Ох, люди, люди...

За ворітьми Зарубу наздогнала дружина. Зазирнувши в обличчя, сказала:

— Що, Яшо, сталося? Недобре тобі? Може, серце прихопило? Я бачила, ти там пару разів прикладся...

— Це так, нічого... Пройде, — провів грубою рукою по довгастому, в густій смазі обличчю Заруба, навіть спробував осміхнутись. Навіщо їй знати те, що давно бур'яном поросло? Чи не поросло...

З недалекого лиману налетів вітер, труснув розлогі осокори, що вишикувались вподовж вулиці. Сипонуло на дорогу сухе жовте листя, покотилося по землі.

11 Печерний. Літературна композиція

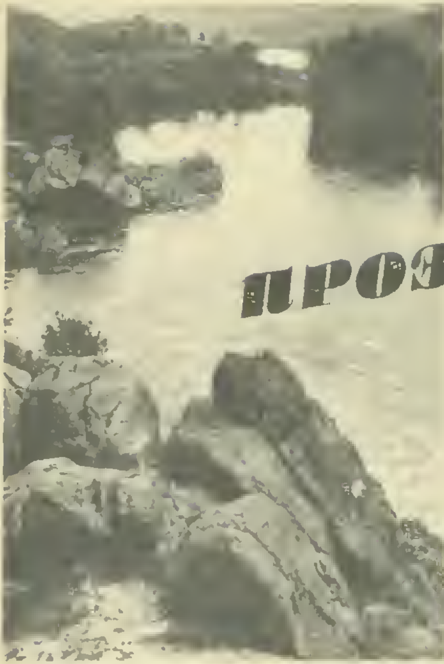

ОЛЕКСАНДР ГЛУШКО

ПРОЗРІННЯ

Публіцистика

Коли мені доводиться чути від скептиків, що нічого не змінюється на краще в нашому розбурханому житті, на пам'ять приходить як заперечення не тільки хрестоматійний вислів давньогрецького філософа Геракліта з Ефеса. Яких тільки змін, перетворень, трагедій і катаклізмів не відбувалося за два з половиною тисячоліття на нашій багатостраждальній Землі! Життя не вистачить, щоб перелічити. Осягнути б розумом бодай те, що сталося з нами самими, з нашими поглядами, уявленнями, почуттями, а то й переконаннями за кілька останніх років.

Мій товариш, професійний журналіст, ще зовсім недавно, на початку 80-х років, так був захоплений грандіозністю проекту Південно-Української атомної електростанції, розмахом робіт по її спорудженню, що під позитивним враженням написав повість про народження атомної «жар-птиці» в причорноморському степу... Її рукопис так і лишився в шухляді письмового столу як речовий доказ учорашніх ілюзій. Журналіст знайшов у собі мужність відмовитися від реалізованого вже задуму і написав іншу повість — чесну, правдиву, безкомпромісну повість у публіцистичних статтях. Їх поява в обласній, республіканській пресі викликала розгубленість найзавзятіших атомобудівників. Один з їхнього легіону запитав якось у автора: «Що з вами сталося?» І почув відверте: «Прозрів».

Ось і подумайте, чи не відбилися в тій лаконічній, хай і з гіркуватим присмаком відповіді глибинні процеси, які визначають теперішній стан нашого суспільства, динаміку його руху? Можна по-різному оцінювати зроблене. Достатньо ще підстав і для невдоволення, скепсису. Та не можна заперечити головного — ми прозріли. Це факт, хоча не всі ще, можливо, усвідомили до кінця його духовно-рушійну силу. Ми прокинулися від тривалої летаргії і відчули, що не можемо вже мислити вчорашніми догмами й постулатами, бути у всьому й з усіма згодні, одностайно плескати в долоні, заглушаючи «бурхливою овацією» гострий щем власного серця. Ми прозріли, усвідомивши нарешті, що всі разом ми не «робоча сила», не «трудові ресурси» (по аналогії з природними), не абстрактні, знеособлені «кадри», які нібито вирішують все, а великий європейський народ з тисячолітньою матеріальною і духовною культурою.

Сьогодні це, можливо, найголовніші зміни в суспільній свідомості, без яких годі було б сподіватися на успішне розв'язання економічних, соціальних, екологічних, культурних проблем. Молох бюрократичної системи утверджувався й розкошував передусім на

Роздуми про дамби і реактори, багатство і бідність

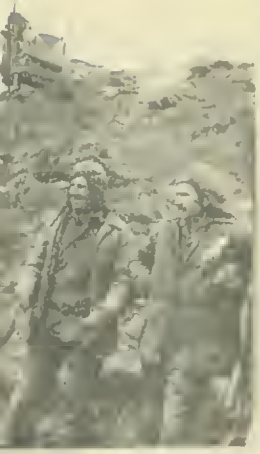

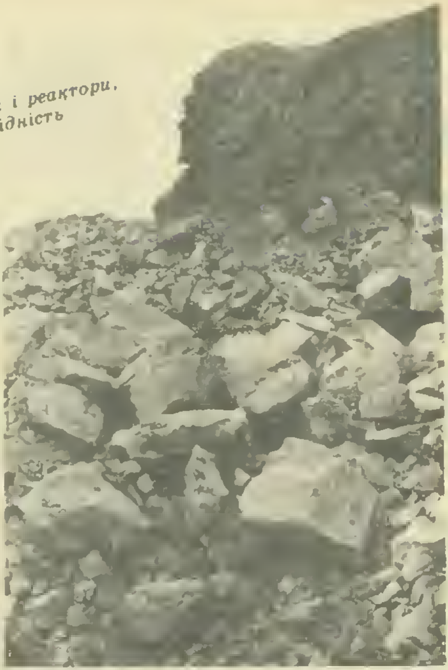

духовній інертності. Хіба «ресурси», до того ж «нинічерши», здатні мати власну думку? Смішно. Їхнє призначення звершувати, видавати на-гора, перетворювати, виконувати й перевиконувати. І чим більше, тим краще. А чи завжди воно потрібне, оте перетворення, виконання й перевиконання, яка фінансова, генетична, моральна буває вартість спожитого — то не для маси.

І раптом у людей, які з бастіонів трибун, президій, з укріплених адміністративно-командних висот уявлялися суцільною масою, прорізався голос. Можна б осмикнути, закликати до порядку, зрештою, поставити непокірних лихвальців на своє місце — часи не ті. Підупав престиж начальницького окрику. Дає осічку. А проте велике діло — багаторічний досвід. Непопулярні метал у голосі, нагінка, затикання рота — для бюрократа не біда. Спрацьовує кам'яна незворушність: протестуйте, вимагайте, заперечуйте — висоти стояли й стоятимуть і все, що мало бути скоєне, скоїться. Тим більше що і кошти, і фонди, і техніка в міцних адміністративних руках. Гори вергати можна. І вергають. Що для них оті голоси прозрілих — комариний писк.

Ми ще повернемося до цієї теми. А тепер дозволю собі невеликий ретроспективний відступ. Пам'ятаю, як років п'ятнадцять тому мене вразив один рядок відомої тепер уже пісні, що виконувалися у фіналі загалом гарного кінофільму «Білоруський вокзал». Йшлося у ній про бойові будні окремого десантного батальйону, про майбутню перемогу над фашизмом, яку в тяжких боях здобув наш народ. І раптом отой рядок, що повторювався рефреном: «Мы за ценой не постоим». «Для чого ж,— не давала спокою думка,— бездумно жертвувати людьми?» Інакше як було зрозуміти хвацьке: «Мы за ценой не постоим»?

Автори, очевидно, й не помітили цього дисонансу у загальній тональності фільму з яскравими акторськими роботами. Та чи можна було закидати їм недогляд? Чи винні поет, режисер, актори, що жили в атмосфері, сформованій байдужим уявленням про людей як про ресурси, гвинтики у велетенському державно-суспільному механізмі? Хоч на той час сталінщина, в казенно-репресивній атмосфері якої зародилися подібні уявлення, вже була розвінчана й засуджена в своїй основі, та її рудименти ще ревно оберігалися догматичною ідеологією застою.

Саме в таких умовах безгласності в закритих відомчих зонах розроблялися, а іноді, хоч як це прикро, й здійснювалися (згадаймо хоча б смертельний клап у горловині Кара-Богаз-Голу) так звані «проекти віку».

від грандіозності та й грошової вартості яких подих перехоплювало. А що — «Мы за ценой не постоим». Тим більше гроші не свої — народні. Так і «будови віку» ж для народу, для його блага. Хто проти? Хто думає інакше? Спробуй тут заперечити. Нічого не вийде. Аргументи залізні.

Їх тримали також напоготові і як могутню зброю, і як надійний щит проти будь-яких супротивників теоретики й практики Міністерства меліорації і водного господарства республіки, замишляючи в кінці сімдесятих років створення диво-ріки в Північному Причорномор'ї — каналу Дунай — Дніпро. Своєрідним троянським конем, який би відкрив ворота для цього іригаційного монстра на півдні України, мав стати Очаківський гідровузол. Йшлося до того, щоб перетнути гирло Дніпровсько-Бузького лиману — стародавнього шляху з варягів у греки, морських воріт Запорізької Січі, колиски Чорноморського флоту, лиману, оспіваного в козацьких піснях і думах, в геніальній поезії Тараса Шевченка, не баченою досі восьмикілометровою дамбою, розлучивши його назавжди з Чорним морем.

І то були не мрії романтиків, не маніловські фантазування й прожекти. За справу взялися (завжди б виявляти таку спритність) енергійні, завзяті виконавці. У найстисліші строки в Очакові було створено (позаздрили б, мабуть, і кляті капіталісти) будівельну організацію Дніпробугводбуд, і на тихих берегах лиману закипіла робота. Гуркіт потужних бульдозерів, екскаваторів, скреперів, земснарядів, МАЗів і КРАЗів заглушив звичні у цих місцях гудки рибальських сейнерів і торгових суден, що пропливали крадь-годи мимо курортного Очакова. Мільйони тонн піску вичерпувалися день і ніч з дна лиману поблизу Кінбурнського півострова, щоб підвитися з води гостроверхими кучугурами під протилежним, очаківським берегом.

Уявляю, з яким захопленням писали б про ту будову, розпочнись вона років десять-п'ятнадцять тому, якими б тільки епітетами не обростала майбутня дамба. Можливо, і пісні з'явилися б, як свого часу про БАМ. Щоправда, в Очаківському художньому музеї ім. Судковського я побачив дві-три картини місцевих художників, на яких відображено вже будівництво гідровузла. Але ж як вони програвали поруч з живописними полотнами самого Судковського, де з натхненням відтворено неповторну красу лиману, моря, прибережних очаківських краєвидів минулого століття. Тоді ще я не знав, чим скінчиться широкомасштабна мінводгоспівська операція «дамба», і в душі подякував землякові, випускникові Петербурзької академії мистецтв маристу Р. Г. Судковському, що зберіг для нас на своїх полотнах бодай частинку тієї первозданної природи, що приваблювала й милувала око багатьох поколінь. Сучасні ж індустріальні пейзажі (не берусь судити про їхні художні достоїнства) навіч показали, як легко з допомогою могутньої землерийної машинерії зруйнувати й спотворити одвіку вічні й вивірені на доцільність у часі природні системи.

То все емоції, чую саможнекене заперечення резких перетворювачів природи. А додаючи (звичний, хоча й поширений аргумент) повертатися ніхто не хоче. І напівпорожні гастрономи дратують. А звідки ж воно все візьметься? Чітко і переконливо. Хто наважиться спростувати благородні наміри мінводгоспівців? Тим більше що вони підкріплювалися не менш чіткими розрахунками, цифрами. Спорудження Очаківського гідровузла (тобто перекриття лиману. — О. Г.), доводили вони, дасть змогу щороку використовувати в народному господарстві додатково 8 — 10 мільярдів кубометрів дніпровської води, зросити ще понад мільйон триста тисяч гектарів південних чорноземів. Фантастика!

Та що слова, докази, переконання. Пусті звуки. Меліоратори — народ ділової, практичний. Поки опоненти вишукували контрдокази, сперечалися, полемізували, плавучі земснаряди вгризалися, всмоктувалися в піщане дно незахищеного лиману, руйнували стародавні, як і сам Дніпро, нерестилища осетрів, севрюг, білуг, іншої цінної риби, яка тут водилася споконвіку і мала промислове значення. Водночас розповзалася жовтим лишаєм під Очаковом рукотворна пустеля. Штормовий східний вітер, який у цих краях називають левантом, не раз здіймав у повітря хмари сухого піску, запорошуючи ним прибережні садиби очаківських жителів. А нерідко, прокинувшись уранці, вони з подивом помічали, що на місці свіжонасипаних кучугур знову котяться зеленкуваті хвилі. Кілька гектарів намитої суші море язиком злизало. Природа опиралася з останніх сил. Та мінводгоспівські перетворювачі теж не ликом шиті. Загартований люд. Залізні динозаври продовжували вергати донний ґрунт на самохідні баржі, щоб поповнити втрачене, змите за одну ніч у море.

Цікаво, чи замислювалися тут, скільки було пущено на вітер і за водою видобутого з лиманських глибин піску, витрачено пального та, зрештою, і народних грошей? Відповіді на це запитання мені не вдалося одержати. І все ж таки припускаю, що хтось підраховував збитки, списуючи, мабуть, їх на непідвладну відомству морську стихію. А на що ж іще — не на власне ж головотяпство. Припускаю можливість таких підрахунків, бо спочатку планова вартість гідровузла становила один мільярд двісті мільйонів карбованців. Та через деякий час (хоча велися тільки підготовчі роботи) вона підскочила до півтора мільярда. Хтось же таки скоригував ту цифру, накинувши, можливо, і на левант чи на бездонне море кругленькі 300 мільйонів.

Дарма що проект гідровузла не був затверджений у Раді Міністрів республіки, що його спорудження вчені Академії наук України визнали «економічно невигідним і екологічно небезпечним», у Мінводгоспі сповідували, очевидно, свої правила й принципи: чим більше освоїш, тобто вгатиш у воду коштів, тим важче буде зупинити будівництво. Добре треба подумати, щоб сказати «ні».

І поспішали, нарощували піщані острови. Завзятих гідробудівників не бентежило застереження вчених, що перекриття лиману призведе до його повної деградації як унікальної природної водойми, викличе засолення, заболочення й підтоплення великих територій, у тому числі 345 квадратних кілометрів Кінбурнського півострова, за-

вдасть непоправної шкоди Чорноморському державному біосферному заповіднику, що має міжнародне значення. Навіть цих науково обґрунтованих фактів (а тільки висновки Інституту гідробіології АН УРСР займають 22 сторінки машинопису) було б досить, щоб покласти край відомчому свавіллю, бездумному перетворенню, читай — нищенню природи.

Де там! На залізобетонній огорожі, що тягнеться вздовж промислової зони Дніпробугводбуду, ще й досі не вицвіли саганисті літери: «Ударній будові — ударну працю!» Звично і зрозуміло. Під таким гаслом нікому, мабуть, і на думку не спадало, що підняті ударними темпами лиманські води розмиватимуть береги, на яких ведуться розкопки пам'ятки світового значення — античного міста Ольвії, що будуть підтоплені могили суворовських солдатів — захисників Кінбурна... Не кажу вже про неминучі збитки морського флоту, які за підрахунками спеціалістів становили б щороку 80—100 мільйонів карбованців. Та хто буде обтяжувати свій мозок подібними клопотами, коли треба негайно освоювати щедрою рукою відпущені кошти, виконувати й перевиконувати норми. Кожному своє.

Заради справедливості мушу сказати, що не всі мінводгоспівці займали таку позицію. Навіть один з авторів проекту гідровузла (не уповноважував називати його прізвище) признався: «Як інженер працював над проектом з усією відповідальністю, а як громадянин — проти будівництва дамби». Відомчі інтереси, амбіції поступалися здоровому глузду.

Не буду переповідати численних (здебільшого непримиренно гострих) дискусій, які точилися навколо Очаківського гідровузла, виплескуючись на сторінки газет, на екрани телевізорів. Опоненти не поступалися один одному в красномовстві. Кожна сторона оперувала своїми доказами й розрахунками. А відомство, хоч як це дивно, «підтримували» ще й величезні затрати, які за кілька років перевищили 55 мільйонів карбованців.

Перевеземо подих. Думаю, Раді Міністрів республіки нелегко було приймати рішення про згортання підготовчих робіт по зведенню тропінського моли, тобто Дніпровсько-Бузької загородної дамби. І все ж, до честі уряду, рішення таке з'явилося. В кінці минулого року газети з радістю повідомили: Дніпро, як і завжди, впадатиме в Чорне море.

Відзначати перемогу, радіти? Можна, звичайно. Нерівна боротьба тисяч людей з могутнім відомством-монополістом увінчалася успіхом. Та мене продовжують гризти кляті питання: а хто ж відповість за безглузду ідею поступового удушення найбільшого на Україні лиману, за його спотворені береги і по-варварському поруйновані рибні насовища? За якою статтею і яким бухгалтерським документом будуть списані потоплені назавжди о морських глибинах мільйони карбованців? Чи ми такі багаті, що грошей дівати нікуди? Навряд чи є підстави для такого оптимізму. Тільки квартирна черга в нашій країні за офіційними статистичними даними налічує 14 мільйонів сімей. Виходячи з середнього складу сім'ї — 3—4 чоловіки, неважко підрахувати, що кількість людей, які чекають (як правило, роками) упорядкованого житла, дорівнює майже всьому населенню України. Чи не доцільніше й благородніше направити викинуті у воду кошти саме в цю сферу? А наша багатостраждальна медицина? Хіба не потребує вона значно більших фінансових ін'єкцій? А будівництво шкіл, дитячих садків і осель, охорона природи, на яку, до речі, ми витрачаємо у вісім разів менше (!) коштів, ніж, скажімо, США?.. Скільки ще дірок у нашому великому й складному господарстві! Розумніше, дбайливіше б використовувати власне багатство, економічний потенціал.

Наївно було б думати, що ці! azбучні істини не розуміли люди, які наполегливо, навіть уперто обстоювали і здійснювали будівництво гідровузла. Та економічна стабільність не тільки підтримувала їхню самовпевненість, а й змушувала мовчати місцеві власті. Хоча по-людському вони (власті — О. Г.) й розуміли, якої шкоди завдається природі їхнього краю. Під час однієї з дискусій начальник згадуваного вже управління Дніпробугводбуд А. А. Левенцов відверто кинув: якщо не затвердять проект гідровузла (в душі, звичайно, він цього й припустити не міг), то місцеві Ради «мають цілувати руки будівельникам і дякувати, що Очакову залишається все: житло, водопровід, дороги, лінії електропередачі і т. д.»

І така його відвертість, навіть зухвалість не була своєрідним полемічним прийомом. Знав багатий будівельний начальник ахіллесову п'яту міста, злиденний бюджет місцевих Рад. В Очакові, як і в більшості наших міст, гострий дефіцит житла, подача води нормована (лише 8 годин на добу), не вистачає дитсадків, шкіл, очисні споруди мило не «времен очаковских и покоренья Крыма». І ні зайвих грошей, ні пристойної будівельної бази. Тут не те що руки цілуватимеш, низенько поклонишся кожному, хто має техніку, матеріали, значний рахунок у банку. Не біда, що житло зводилося насамперед для гідробудівників (передбачалося, що дамбу обслуговуватиме 11 тисяч чоловік), що школи, дитсадки, поліклініку, кінотеатр теж планувалося розмістити в новому мікрорайоні, для якого, власне, й водовід тягли через лиман, корінним жителям староавинного Очакова теж щось би перепало.

Це розумів кожен. Тому рішення уряду республіки про згортання підготовчих робіт по спорудженню гідровузла впало як грім на голови. І, будемо відверті, не тільки голови будівельників. Нічого гріха крити, підупали духом і власті міста, а може, й області. І то не вина — біда їхня. Припинився ж і потік грошей, будівельних матеріалів, які так щедро відпускалися на потреби Мінводгоспу. Ніхто не знав тепер, чи прокладатиметься й далі водовід, як буде з очисними спорудами, будівництвом нового житла, доріг... Впевнений, були б у бюджеті міста, району більш-менш вільні кошти, хто б дозволив тут відомству порядкувати, як у власній вотчині? А так мирилися. Не заперечують і тепер проти терміна «консервація», який настійно вживають будівельники, припинивши нівечити дно й береги лиману.

Мене ж, признаюся, термін цей насторожує. Чому саме «консервація», а не припинення робіт раз і назавжди? Чи не прикри-

ється тим незвичним словом анчікування, т и м ч а с о в а поступка людям, які повстали проти безроздільного господарювання Мінводгоспу на їхніх споконвічних землі й воді? Досить підступний термін. Наче бомба уповільненої дії.

Може б, я й не вдався до такого жорсткого порівняння, якби у тому ж регіоні на берегах Південного Бугу не висаджували в повітря мальовничі скелі степового каньйону — унікальної пам'ятки природи Північного Причорномор'я. Потрощені вибухом кам'яні брили, вивержена земля поховали вже під своєю товщею рідкісні зарості гранітної вомиля, астрагалу, гвоздики південнобузької, інших рослин, у тому числі й занесених до міжнародної та вітчизняних Червоних книг, вкоротили віку байрачним дубовим перелісками, у яких, можливо, переховувалися ще гайдамацькі загони, котрі діяли у причорноморських степах в кінці вісімнадцятого століття.

Що ж відбувається тут, на скелястих берегах єдиної річки, яка від витоку й до гирла протікає на території України?

Читаю яскравий буклет, випущений нещодавно «Внешторгиздатом» російською і англійською мовами.

«На мальовничих берегах Південного Бугу,— написано в ньому,— ...споруджується перший у світовій практиці (як ми любимо дивувати світ промисловими велетами. — О. Г.) унікальний енергетичний комплекс в складі атомної, гідроакумулюючих і гідравлічної електричних станцій з іригаційними водосховищами. 6,2 мільйона кіловат — така потужність цього незвичайного енергетичного комплексу».

Далі йде його технічна характеристика з кольоровими схемами, малюнками, фотографіями. Папір і друк на експортному рівні. І текст під лад — знай наших! Тож процитую ще одне місце:

«Південно-Український енергокомплекс об'єднує три водосховища (прошу читачів запам'ятати їхні назви. — О. Г.) — Костянтинівське, Олександрівське і Ташлицьке. Розміщені на різних рівнях, вони комплексно використовуються для охолодження циркуляційної води АЕС, гідроакумулювання і регулювання стоку ріки Південний Буг».

Розмах, масштаб справді небувалі. Не якесь там одне чи два ізольованих водосховища — вся річка впрягається у гігантську колісницю атомної електростанції. Ось як!

Та мене вразили й здивували не розміри «першого в світовій практиці» енергокомплексу, не мільйони кіловат електроенергії чи кубометрів перекачуваної за добу річкової води, а доконаний вид розповіді. Диво дивне: буклет випущено тепер, коли на Південно-Українській АЕС діє два реактори, і то не на повну потужність, коли утворено поки що одне — найменше із запланованих — Ташлицьке водосховище, а автори (і замовники, звичайно ж) пишуть про весь енергокомплекс як про існуючий.

Яка впевненість! Позаздрити. Найменшого сумніву в тому, що будівництво може бути припинене, масштаби його звужені. Нітрохи не сумніваючись, автори буклету в теперішньому часі розповідають про розміри всіх водосховищ, про вражаючу висоту гребель, які нібито вже перетнули і загнуздали Південний Буг, про потужності ГЕС і гідроакумулюючих станцій, крізь турбіни яких проганятиметься мало не вся річка. І жодного слова про те, що ж буде затоплено й безповоротно знищено під умвними водосховищами, якими непередбаченими наслідками обернеться бездумне руйнування одвічних природних систем у вразливій степовій зоні.

Можна було б і не приділяти стільки уваги написаному в піднесено-бадьорому стилі минулих років, якби він не відбивав реальної небезпеки, а також позиції керівництва виробничого об'єднання «Південно-Український енергокомплекс». Позиції, подібної до тієї, яку свого часу займало в Очакові керівництво Дніпробугводбуду. Відомства різні, а витоки надмірної самовпевненості й методи дії ті самі.

Щоб читачеві стало зрозуміліше, на що замахнулися «перетворювачі» природи і наші «благодійники» з Мінатоменерго, стисло розповім про місцевість, де нині зводиться Південно-Українська атомна електростанція,— рука не підіймається написати «енергокомплекс», бо асоціюється він у моїй уяві з раковою пухлиною, метастази якої можуть проникнути дуже далеко.

Південний Буг протікає з півночі на південь через усю Миколаївську область — одну з найбільших зерносіючих областей республіки. Починаючи від міста Первомайська рівнинна степова річка поступово переходить у стрімкий, а подекуди й бурхливий гірський потік. Майже на протязі сімдесяти кілометрів Південний Буг прокладає собі дорогу до моря серед мальовничих, нерідко химерно вивітрених скель, які нагадують то фантастичного звіра, то середньовічний замок з чудернацькими вежами, а то й людську голову. Річка долає тут, у неповторному й, по суті, єдиному в степовій зоні республіки каньйоні, численні пороги, найбільшими серед яких є Мигійські й Богданівські, з шумом пробивається крізь вузькі протоки між крутими гранітними островами, скочується гримучими водоспадами на підводних валунах.

Відносно тепле степове повітря Причорноморської низини, незвичайний гірський ландшафт, вода утворили в цьому каньйоні-оазисі своєрідний мікроклімат, в якому віками формувалася жива природа. Невипадково вчені-біологи нарахували тут 704 (кажуть, що це не повний реєстр) видів рослин, 55 з них зустрічаються тільки у цій місцевості, а 32 занесені до Червоних книг СРСР і республіки. Гідна подиву й кількість (близько 400) видів тварин, в тому числі риб, птахів, які заселяють цю порівняно невелику територію. Як доводять іхтіологи, найбільшу кількість видів риб зареєстровано в порожистій частині річки з її швидкою течією, підвищеним вмістом кисню у воді й здатністю до самоочищення. До того ж, природа створила тут найкращі умови для нересту, чому сприяють кам'янисте ложе русла й галечники. Саме біля Мигійських і Богданівських порогів збереглося найбільше стадо дніпровського усача з трьох останніх на земній кулі. Зустрічаються тут ще й окремі екземпляри по-варварському винищеного вирезуба, надзвичайно цінної риби, яка, на думку іхтіологів, повинна бути занесена до міжнародної Червоної книги. Поки безжальна й сліпа гільйотина будівників атомного суперкомплексу не перерубала ос-

тавні живі корені природи в беззахисному каньйоні Південного Бугу, не в казці, а в скелястих ущелинах тут сьогодні ще можна здибати півтораметрового жовтобрюха, а також (кому пощастить) і ескулапового полоза, що в усій Європі зберігся поки що тільки тут.

Не втомлюватиму читача переліком усіх реліктів рослинного й тваринного світу, які, незважаючи на посухи, епідемії, повені, бурі, війни, вижили й через мільйони років дійшли до нашого часу як живі посланці незнищенної, здавалося б, природи. Та вона виявилась знищенною. Пишу ці рядки, а у вухах ще й досі лунає гуркіт бурильної машини, що вгризалася в товщу гранітної прибережної скелі поблизу селища Костянтинівка. Надміцний бур свердлив, як велетенська бормашина, дірявлячи живий, здоровий зуб. Уявляєте, що відчувала б людина в такому випадку? А що «відчуває» природа? Стрімка могутня скеля, яка од віку була окрасою цього неповторного ландшафту, на наших очах прирікалася на загибель. Чиїсь холодні, байдужі руки вже дозували вибухівку, щоб рознести на друзки, перетворити на безформне звалище камінюччя цілісний архітектурний витвір природи.

— І вам не жаль нищити отаку красу? — запитую в бурильників Сергія Семеренка й Віктора Остап'юка, що спустилися вниз від свого агрегату, схожого здаля на велетенського овода-кровососа із заглибленим у скелю жалом.

— Жаль,— ніяковіють вони,— тільки ж ми на роботі. Наказали зірвати — зірвемо... Нам за це гроші платять.

— І ту зірвете? — показую на скелю, що нагадує обличчя людини з клиноподібною бородою.

— Не знаємо,— знизують плечима бурильники,— біля тієї скелі, її тут називають Пугач, сотні людей постійно мітингують. З плакатами. Протестують проти будівництва енергокомплексу. На скелі теж написи лишили. А ми що,— ніби виправдуються вони,— ми згодні з тими людьми, тільки ж...

Підходимо ближче до скелі. Біля її маківки на широкому кам'яному чолі, що нависає над бурхливим потоком річки з зеленим островом посередині, великими білими літерами написано: «Ганьба губителям природи!» Автограф, як виявилося, місцевої екологічної асоціації, що об'єднує тисячі активістів і прихильників. Очолює асоціацію старший інженер цеху теплової автоматики й вимірювань Південно-Української АЕС Віктор Васильович Білодід, людина енергійна, працьовита й послідовна в своїй протидії агресивній байдужості енергетиків і будівельників до природи, історії цього краю.

А вони вимагають неабиякої уваги й заступництва. З історичних джерел, зокрема, дізнаюся, що скеля Пугач і острів Кленовий, по обидва боки яких вирує, гримить поки ще стиснутий униз гранітними берегами Південний Буг, були в центрі запорізької Бугогардівської паланки. Тут несли сторожову службу козацькі пости, заступаючи шлях кримсько-татарським ордам. Поруч, поблизу правобережної Богданівки (до 1801 року село Гардове — від назви козацької слободи), через Південний Буг довгі роки діяла човнова й поромна переправа запорожців, зв'язуючи шляхи, що вели з південних у західні землі України. Тут же, на острові Великому, у Балацькій, Вербовій, Романовій балках, в урочищі Корабельному, гуртувалися гайдамацькі загони, що брали участь в антифеодальному повстанні, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина.

Волелюбний козацький, гайдамацький дух не згас і через століття, а з новою силою виявився у роки Великої Вітчизняної війни. Під керівництвом жителя Богданівки Мазепи тут активно діяла підпільна організація, члени якої знищили понад триста гітлерівців, визволили з фашистського концтабору й переправили через фронт 53 радянських бійці, перешкоджали вивозити до Німеччини награбоване зерно. Богданівське прибережне урочище було свідком і страшної трагедії, що розігралася в цих краях у роки війни. Тут покоїться прах п'ятдесяти п'яти тисяч радянських людей, в тому числі й дітей, замордованих фашистами. Це і про них у грудні 1945 року трудящі півдня України писали у своєму зверненні до суддів Нюрнберзького процесу: «Хай тіні жертв Майданека, Дахау, Освенціма, Богданівки... повстануть з надр землі, хай передсмертний зойк невинно замучених залунає в залі Нюрнберзького суду...»

Багато про що могла б розповісти земля, яку сьогодні калічать вибухами, спотворюють велетенськими ковшами сучасних екскаваторів, ріжуть тупими ножами бульдозерів, нівечать землерийною, каменедробильною технікою заради майбутніх кіловатів електроенергії. У що ж обійдеться нам з вами їхнє з о л о т е світло? Чи й тут діють за принципом: «Мы за ценой не постоим»? Але чи не занадто висока ціна? Хто й коли підраховував, скільки коштують Південний Буг, сотні тисяч гектарів найкращих чорноземів, приречені на загибель рідкісні види рослинного й тваринного світу, 98 археологічних пам'яток світового значення епохи неоліту, трипільської і черняхівської культур, скіфських часів, нарешті, здоров'я людей, які здавна обживають ці землі й не мають наміру їх залишати?

Безперечно, й ці аргументи можна відкинути з поблажливою зверхністю як суто емоційні. Улюблений метод самовпевнених прагматичних перетворювачів природи — звинувачення журналістів, письменників, громадськості в некомпетентності. Ніби жити на цій землі, пити її природну воду, дихати частками повітря належить тільки компетентним, тільки фахівцям.

Але зважмо на докори, звернімося до фактів. Рішення про будівництво Південно-Української АЕС прийняли десять років тому, коли таке поняття, як «гласність», вважалося трохи не крамольним, а слово «плюралізм» відгонило чужим душком. В такій атмосфері легко визрів (спочатку в міністерських кабінетах), а потім і став зростати на благодатних південних чорноземах гігантський енергокомплекс. Ще не було чорнобильської трагедії, ще жила гарна казочка, придумана одним ученим-атомником, ніби АЕС такі ж безпечні, як під ліжком нічна посудина (пам'ятаєте, ота казочка захопила свого часу й мого товариша-журналіста), й будівництво велося без перешкод.

Хто-хто, а «компетентні» чудово розуміли: одне-єдине Ташлицьке водосховище площею вісім з половиною квадратних кіло-

метрів, утворене в долині степової річечки, що впадала в Південний Буг, не зможе задовольнити потреб усього атомного велетня. Відомо ж: один лише блок АЕС поглинає безповоротно щороку понад тридцять мільйонів кубометрів води. А за проектом над степом повинні були піднятися аж шість блоків-мільйонників. Море води потрібно. А де ж її взяти в посушливій степовій області, двісті населених пунктів якої користуються привозною водою?

Та для «компетентних» усе, що лежить за межами їхньої компет... вибачте, відомчої замкнутої структури,— то все емоції. Була б річка, а ми її запрягти в атомний віз — справа спеціалістів. І емоційно збудженій громадськості, письменникам, журналістам до того зась. Так у столичних конструкторських головах народилася ідея, а потім виникли і технологічна схема водосховищ на Південному Бузі, які б щомиті, щосекунди втамовували ненаситну спрагу шести реакторів атомного спрута. Скільки для цього потрібно води, легко підрахувати й некомпетентним.

Хто не знає, як довго у нас впроваджуються у виробництво нові ідеї, винаходи, проекти. А тут не встигли просохнути креслення, як струснулись від вибухів, застогнали під важкими гусеницями тракторів, екскаваторів крем'янисті береги Південного Бугу. Вміємо, як захочемо, бути оперативними. Крім Ташлицького, будівельники спішно почали споруджувати Олександрівське й Костянтинівське водосховища (перше понад 13, друге — 26 квадратних кілометрів), потужні гідро- та гідроакумулюючі станції. Камінь для височених 65-метрових дамб, бетонних робіт добували на місці, роздроблюючи гранітні скелі каньйону. Зайвий грунт, купи змішаного з землею щебеню відгортали вбік, захаращуючи неширокую прибережну смугу з реліктовими рослинами. «Варварство!» — скажете ви і зразу ж таки виявите свою повну необізнаність. Адже за проектом енергетиків уся багатокілометрова долина річки з Мигіївськими і Богданівськими порогами, з косами, перекатами, островами, урочищами, балками, байрачними гаями, чагарниками, луками, гніздами, норами, кублами, археологічними розкопами, давніми й новітніми похованнями буде залита водою. І не має жодного значення, як і де звалювати непотрібну землю, будівельне сміття. Усі витвори природи й людської діяльності, в тому числі й новітнього вандалізму, опиняться на дні водосховища. І найдивовижніше, що все це виправдується піклуванням про наші з вами інтереси. Не можу не погодитися з гіркими словами Сергія Залигіна, сказаними з іншого, але досить подібного приводу: «Світ взагалі ще не бачив браконьєрства від імені держави в таких масштабах».

Для некомпетентних бодай вибірково процитую характеристики й опис «технологічної схеми» роботи водосховищ. Не дивуйтеся, слово «робота» вжите мною не випадково.

«Ташлицьке водосховище з ГАЕС є ставком-охолоджувачем АЕС (тут і далі підкреслення мої. — О. Г.) і використовується для гідроакумулювання».

«Особливість Костянтинівського водосховища з ГЕС і ГАЕС — його комплексне використання як для виробництва електроенергії в піковому режимі, так і для охолодження циркуляційної води АЕС, іригації і водозабезпечення. Висота греблі водосховища 65 метрів, довжина 480».

«Олександрівське водосховище є нижнім буферним басейном Ташлицької ГАЕС і Костянтинівської ГЕС — ГАЕС і використовується для дальнього доохолодження циркуляційної води АЕС, яка скидається через Ташлицьку ГАЕС».

А тепер зверніть увагу, як ординує в бетонному запряту Південний Буг, що й річкою вже перестав називатися, перетворившись з ласки енергетиків на багатокілометровий «охолоджувач циркуляційної води АЕС», на «буферний басейн» тощо:

«...В часи максимуму електроспоживання в об'єднаній енергосистемі Півдня спрацьовують Ташлицьке і Костянтинівське водосховища і наповнюються Олександрівське. В нічний час зворотні агрегати... ГЕС і ГАЕС в насосному режимі перекачують воду з Олександрівського водосховища в Костянтинівське і Ташлицьке».

Важко навіть уявити цей невпинний коловорот, в якому щодоби, щогодини обертаються, перемелюючись лопатями потужних турбін і насосів, потоки річкової води. Чи лишиться в ній після того бодай жива клітинка? Комплексне дослідження негативних наслідків водосховищ, якщо вони будуть збудовані, попереду, та вже сьогодні іхтіологи обгрунтовано доводять, що перетворення Південного Бугу в технічне водоймище АЕС обернеться нашому народному господарству втратою щороку понад 4000 тонн товарної риби, в тому числі й цінної. Буде знищено 500—600 гектарів нерестилищ у верхній і 400—500 гектарів у нижній частині річки.

І це ще не найбільша біда. Головна небезпека, якої не можна допустити, полягає в тому, що для потреб атомної електростанції разом з існуючою вже зрошувальною системою відбиратиметься безповоротно, якщо не візьме гору здоровий глузд, дві третини річного стоку Південного Бугу. Для уточнення поясню, що науково обгрунтовані норми витрат річкової води не повинні перевищувати п'яти процентів.

Стародавня річка, головне джерело прісної, питної води Миколаївської області, фактично перестане існувати. Чи можемо ми, гуманісти, дбаючи про майбутнє своєї землі, власних дітей і внуків, про розвиток цивілізації, допустити подібну втрату?! Без перебільшення вона була б рівнозначна економічній, соціальній, екологічній катастрофі. Хто передбачить наслідки, до яких може призвести в пониззі Південного Бугу, де розташовані місто Вознесенськ, Нова Одеса, півмільйонний Миколаїв, близько сотні інших населених пунктів, де здавна існує розвинене сільське господарство, різке зменшення й без того дефіцитної тут прісної води?

А медичний, моральний аспекти?! Невже можна буде без найменшого докору совісті пропонувати для пиття воду, яка охолоджувала чи навіть доохолоджувала циркуляційну воду АЕС? Хто з повною відповідальністю поручиться за її чистоту й безпечність для здоров'я людини? Особливо після Чор-

нобильської аварії та й неполадок у роботі Південно-Української атомної станції. І це не риторичне запитання. Прямоточна система охолодження АЕС, коли вода Ташлицького ставка скидатиметься (а двічі на рік «продуватиметься» разом з намулом) в Олександрівське водосховище, тобто безпосередньо в Південний Буг, аж ніяк не виключає його забруднення. Признаюся, мені б особисто не хотілося постійно споживати таку воду. Не кажучи вже про її солоність. А це теж цілком реальна перспектива, якщо вдасться атомникам перетнути греблями, приборкати Південний Буг. Ослаблена його течія, кволий потік навряд чи зможуть протистояти напору морської води, яка вільно проникатиме в гирло річки.

Такі гіркі (в прямому розумінні) приклади ми вже маємо. Одним з найсерйозніших аргументів на користь спорудження Очаківської дамби було небезпідставне твердження меліораторів про засолення морською водою Дніпровсько-Бузького лиману, проникнення її у Дніпро мало не до Каховки. Основною причиною згубного наступу Чорного моря вважалося визнане тепер уже помилковим спорудження каскаду водосховищ на Дніпрі, що разом з непомірними витратами води в промисловості, її випаровуванням і фільтрацією в недосконалих іригаційних системах Півдня різко, на 10—13 кубічних кілометрів, зменшило річний стік головної ріки України.

Здавалося б, досить показовий урок того, як треба дбайливо ставитися до використання чи не найбільшого національного багатства — прісної води, збереження наших великих і малих річок, а разом з ними й усієї екосистеми республіки. Та коли бачиш, як і с ь о г о д н і руйнують, спотворюють могутньою технікою береги іншої річки, як ростуть, видовжуються земляні греблі, щоб перетнути її одвічне русло, мимоволі приходиш до висновку, що так нічого й не навчилися сучасні завойовники природи. Права рука не відає, що коїть ліва. Хочемо виростити квітуче дерево і затято підрізаємо його корені, плекаємо стовбур і одночасно тріска за тріскою підрубуємо його сокирою, вносимо хаос у гармонію, яка віками налагоджувалася в природі. Чи не пора вже серйозно замислитися як авторам чергових «проектів віку», так і їхнім старанним виконавцям, аж до бульдозериста й вибухівника, яке майбутнє готують вони своїм нащадкам. «Ті, хто сьогодні завдає шкоди навколишньому середовищу, фактично беруть у борг кисень, чистоту природи у наших дітей і внуків, у поколінь, які ще не народилися,— говориться у висновках Міжнародної комісії по навколишньому середовищу й розвитку. — Якщо не вжити термінових, дійових заходів тепер, то цей борг може виявитися безповоротним, і світова цивілізація нам такого б не простила».

Безперечно, не тільки у високих міжнародних сферах, а й у республіці, в Миколаївській області зокрема, чудово розуміють, до яких катастрофічних наслідків може призвести бездумне втручання в природу, тим більше що його плоди ми пожинаємо вже сьогодні. Відомчий пресинг зустрічає дедалі організованішу протидію з боку державних органів, місцевих Рад і, звичайно ж, громадськості. У жовтні минулого року Олександрівська селищна Рада прийняла рішення про заборону буровибухових робіт для спорудження водосховища.

Тоді ж з'явилася й постанова Держкомприроди республіки, в якій зазначалося, що «...роботи по зняттю родючого шару грунту (а це майже метровий чорнозем. — О. Г.) з ложа Костянтинівського водосховища, місць будівництва обвідного каналу й перемичок для перекриття річки Південний Буг... ведуться без земельного відведення, що є порушенням статей 16 і 22 Земельного кодексу УРСР». Посилаючись на відповідні закони, Держкомприроди приймає ухвалу: «Припинити з 20 грудня 1988 року проведення всіх видів робіт на суші і на воді по будівництву Костянтинівського водосховища, аж до одержання Акта державного землекористування».

Через два місяці, вказавши на грубе порушення Земельного кодексу УРСР з боку будівників енергокомплексу і пославшись на видану вже постанову Держкомприроди республіки, голова Миколаївського обласного комітету по охороні природи О. О. Ачбул звертається в місцеві відділення промбудбанку і житлосоцбанку з вимогою припинити фінансування робіт у зоні Костянтинівського водосховища. Рішення комітету надсилається, зокрема, й генеральному директору виробничого об'єднання «Південно-Український енергокомплекс» В. П. Фуксу. Реагування негайне: п р и с к о р ю ю т ь с я темпи спорудження обвідного каналу, перемичок, вергаються гори землі й каменю, на прибережній скелі, яку підривають униз для потужних турбін, з'являється бадьоро-

заключний напис: «Даєш перший агрегат ГАЕС у першому кварталі 1989 року!»

От і маєш! А як же з припиненням фінансування? Невже будівельники працюють задарма? Нічого подібного. В усякому разі, в березні, коли я розмовляв з ними, на заробітки не скаржилися, хоча одержували чесно зароблені гроші,— земляні роботи, дроблення й переміщення скель потребують, як відомо, значних фізичних зусиль. І, пишучи ці рядки, мав на увазі не ущемлення в оплаті праці кількох тисяч людей, які працюють на спорудженні енергокомплексу, її законність не викликає жодного сумніву, а непомірно щедре фінансування будівництва взагалі, яке розпочалося й тривало без попередньої екологічної експертизи.

Неважко здогадатися, на чому грунтується самовпевненість керівників виробничого об'єднання «Південно-Український енергокомплекс», що дозволяє їм нехтувати постановами, рішеннями природоохоронних органів. У них свій бог — всемогутнє відомство, для якого, виявляється, не всі закони писані.

Давно відомо: диктує свою волю той, хто тримає в руках економічні важелі. Ця нехитра істина підтвердилася і в розмові з головою Південно-Українського міськвиконкому Євгеном Федоровичем Вичалковським. Уродженець Побужжя, Євген Федорович не байдужий до природи, майбутнього свого краю. Та одна справа вболівати за збереження неповторної краси Мигійських порогів, інша — постійно сушити голову, як забезпечити житлом п'ять тисяч сімей, що стоять у квартирній черзі. Хіба розв'яжеш цю проблему власними силами? «Ось і доводиться заглядати в рот Фуксу». Та якби ж тільки житла бракувало. В 40-тисячному місті енергетиків і досі немає хлібозаводу, молокозаводу, м'ясокомбінату, автотранспортного підприємства, навіть міської поліклініки. А поруч постійно парує, штучно підвищуючи вологість повітря, а водночас і захворюваність людей (місто збудоване з кричущими порушеннями санітарних норм — усього за три з половиною кілометри від АЕС), Ташлицьке охолоджувальне водосховище.

Та як місцевим властям говорити нарівні з дирекцією економічно незалежного виробничого об'єднання, а тим більше щось вимагати від неї, коли у місті куди не поткнешся, все відомче — і дитсадки, і торгівля, і медсанчастина, і спортивний комплекс... Навіть міськвиконком міститься в приміщенні відомчого Палацу культури. Конфліктуватимеш — скажуть і попросять звідти.

Однак існує сьогодні сила, непідвладна жодному відомству, якими б надійними тилами не було воно забезпечене. Це, скористаюсь висловом М. С. Горбачова, пробуджена «екологічна свідомість народу». У Миколаєві, Первомайську, Вознесенську, Південно-Українську, Костянтинівці, Олександрівці відбулися масові мітинги, зібрано понад 200 тисяч підписів жителів регіону проти розширення будівництва Південно-Української АЕС. Ось яку резолюцію прийняли, зокрема, на своєму екологічному мітингу жителі Південно-Українська (наводжу в скороченому вигляді):

«Мітинг констатує значне порушення природоохоронного законодавства при проектуванні й будівництві Південно-Українського енергокомплексу, зокрема статті 19-1 Водного і статті 43-1 Лісового кодексів УРСР. Це стало можливим внаслідок... всіляких бюрократичних викрутів, які зводять нанівець основні вимоги природоохоронного законодавства.

Мітинг підтримує пропозицію депутатської комісії Миколаївського облвиконкому по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів припинити фінансування всіх робіт по будівництву гідроспоруд Південно-Українського енергокомплексу до проведення екологічної експертизи проекту.

Мітинг наполягає на тому, щоб експертну комісію сформував і очолив Держкомприроди СРСР, забезпечивши гласність в її роботі і ввівши до її складу представників Миколаївської екологічної асоціації.

Вивільнені кошти й ресурси спрямувати на розв'язання житлової проблеми міста Південно-Українська...

Вимагаємо створити в заплаві Південного Бугу від міста Первомайська до скелі Кременчук (Бузький хутір) природний національний парк...»

На необхідності створення національного заповідника «Гранітно-степове Побужжя» наполягають і відомі вчені Академії наук України. Хоча сьогодні після «хазяйнування» тут будівників енергокомплексу для повного відновлення природних систем потрібні вже чималі кошти.

Людина живе надіями. І мені хочеться вірити, що часи відомчого свавілля підходять до своєї межі. Підтримує цю віру й ухвала створеної наприкінці минулого року (люди таки домоглися свого) експертної комісії Держкомприроди СРСР, в якій чітко сказано, що розширення будівництва Південно-Української атомної станції, утворення Костянтинівського й Олександрівського водосховищ у складі енергокомплексу не відповідають сучасним вимогам по охороні навколишнього середовища й раціональному використанню природних ресурсів. Висновки комісії, до складу якої входять відомі вчені, спеціалісти різних галузей науки, всебічно вивірені й обгрунтовані. Вони переконливо доводять: компенсація екологічних втрат на берегах Південного Бугу неможлива.

Думайте, люди, поки не пізно.

Чи почують той голос розуму з-за гуркоту каменедробильних і землерийних машин, за «мирними» вибухами тротилу незворушні створювачі промислових гігантів, здатних поглинати річки? Чи настане й для них час п р о з р і н н я?

P. S. *Поки цей номер журналу готувався до друку, відбувся З'їзд народних депутатів СРСР, на якому широко обговорювалися й проблеми, порушені в даній статті. «Якщо зараз не займемося середовищем проживання, нас чекає біда. Воно вже на порозі, ми вже з нею, так би мовити, зіткнулися впритул». Цей висновок з доповіді М. С. Горбачова на З'їзді відбив, як у краплі води, загальну стурбованість депутатів, багатьох людей за долю природи, частиною якої ми є. Гарантувати екологічну безпеку усім проектам і науково-технічним рішенням — така воля колективного розуму. Знехтувати нею — злочин.*

ВАЛЕРІЙ ГРУЗИН

ПОЛЕМІЧНІ НОТАТКИ

У ПОЛОНІ КРИВИХ ДЗЕРКАЛ

Стверджують, нібя англійською мовою зафіксовано понад дев'яносто відсотків усієї інформації, що її накопичило людство за свою історію. Можливо, цілком можливо, хоча це важко довести. А от те, що англійська мова надзвичайно багата, смілива, гнучка, доводити не треба. Аксіома. Навряд чи хтось має сумнів у тому, що ця мова спроможна віддавати будь-яке хитросплетіння думки, кожний її закрут чи відтінок. Та з'ясовується — все ж існують такі реалії, котрі навіть цією мовою висловити важко. Ось, наприклад, не уявляю собі, як зміг би розтлумачити американській діловій людині той згусток явищ, причин, мотивів, що породив незбагненну для його прагматичного світосприймання отаку ситуацію...

Поїзд Хмельницький — Київ. Серпень. Отже, напхом напханий.

— А чи є вагон-ресторан? — запитую.

— Атож, отам, — відповідають.

Мандрую тамбурами. Дістаюсь заповітних дверей.

— Чим нагодуєте голодного пасажира? — цікавлюсь.

— Та нічим,— грайливо відгукуються двійко універсально-торговельних білявок. Їм чомусь весело. Вони (і без того вище середньої вгодованості) ситі, і перестук коліс для них — заколисуюча пісня. — Ми не працюємо. Ми ПЛАН УЖЕ ВИКОНАЛИ. Оно напувайтесь, доки дають. — І свіжоманікюрений ніготь вказує на модно не голеного чоловіка у пожмаканій куртці. Перед ним банка березового соку з іржавою накривкою. Двадцять копійок склянка.

Боюся, що навіть спільної подорожі в одному купе за маршрутом Москва — Владивосток не вистачило б, аби розтлумачити американській діловій людині те, що для нас з одного слова рідне і близьке. Як їй, тій бідоласі, сміливою та гнучкою мовою пояснити, що залізниця вважає за норму тягати рейками за сотні кілометрів вагон з повним ресторанним устаткуванням і персоналом, якому сплачують зарплату та преміальні за те, що він не виконує своєї функції, і за таких обставин «залізнична компанія» не лише не банкрутіє, а й задоволена — ПЛАН БО ВЖЕ ВИКОНАНО. Хоч з ранку до вечора пояснюй, а таке американцю не збагнути.

Що ж, «Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтися вдвох, допоки Землю і Небеса на Суд не покличе Бог». Так, ми різні, на різних боках земної кулі живемо і по-різному один на одного кидаємо оком. Проте з однаковою цікавістю ловимо своє відображення в чужих дзеркалах. Іноді рекурсія системи дзеркал повертає нам монстріально викривлені відображення. Щоправда, останню чверть століття ми вважали за краще ті дзеркала бити на друзки, збирати ті скалки, що нам до вподоби, та відкидати невигідні. І так з обох боків. Піднімемо одну з таких скалок, котра, навіть за умов нашої нинішньої сміливості й толерантності, вельми і вельми...

«Нам поталанило, наприклад, проаналізувати амбівалентність ставлення росіян до Заходу, яке характеризується, з одного боку, інтуїтивним пієтетом, а з другого — ненавистю, що випливає з комплексу неповноцінності та пригніченої сексуальної енергії...»

Це про нас такої думки («росіяни» ще й досі для Заходу збірне поняття, загальна назва для народів СРСР), це отак ми буцімто до них ставимось.

Не будемо спростовувати «пієтет», який подекуди ще «має місце», а щодо «ненависті» — вона у нас заборонена Конституцією. Хоча, будемо відверті, деякий лобовизм контрпропагандистських виступів у нашій пресі та книжок Політвидаву України залишає простір для звинувачень у необ'єктивності.

Мотив дзеркала також популярний у нашій фольклорній традиції, що дає нам право зазирнути і в їхнє люстерко: а яке ж у ньому наша віддзеркалення?

За рідкісним винятком, пієтету там щось не помітно, хоча й наш образ зазнає змін. Був час, коли ми накривалися «колективною ковдрою», а в колгоспах усуспільнювали не тільки худобу, а й дружин; та коли спільні дружини в самій Америці перетворились на ознаку «доброго моветону», нас почали змальовувати як неймовірних пуритан. Був час, коли Хрещатиком ми їздили тільки на тракторах «Беларусь», носили гумові чоботи й діряві шкарпетки, а то хвацювали в однаковісіньких чорних шевйотових костюмах та зелених велюрових капелюхах, прямували на роботу, до їдалень чи на побачення з військово-польовими дівчатами під Дошкою пошани виключно рівними шерегами. Був такий час, та минувся. За роки перебудови Захід потеплішав і, хочеться вірити, щиро нами зацікавився. Проте вряди-годи в тих дзеркалах промайне знайома мара — так, можна, життя в Радянському Союзі змінюється на краще; так, демократія і гласність завойовують душі людей; так, народ охоче включається в процеси оновлення, громадянський тонус суспільної атмосфери помітно підвищується, особливо у боротьбі з бюрократією; проте, проте і ще раз проте... все одно начебто

життя в СРСР залишається сірим і сумним і т. п.

В ті роки, коли наші огірки були найзеленіші у світі, а морква відповідно найчервоніша, ми одразу ж кинулися б у контратаку з контрпропагандистськими вилами наперевагп і негрів, і наркоманія, і контрасти б їм нагадали. І знову почався б процес тиражування стереотипів...

Звісно, оце «ми» не без полемічного надміру. У нас, надто в Москві, серйозна американістика, глибинне проникнення в осердя найскладніших процесів політичного та соціально-економічного життя США на такому рівні, що можуть позаздрити і на протилежному боці Атлантики. Пригадаймо, що Фалін, Герасимов, Бовін, Шишлин та деякі інші спеціалісти-міжнародники (на жаль, на Україні ніхто не наблизився до їхнього рівня) не дозволяли собі впадати в пропагандистський транс і гідно зберігали доброзичливу зацікавленість до Америки і американців навіть у моменти виверження розпеченої політичної лави в обох країнах. «Ми» — це армія журналістів, лекторів, пропагандистів і т. д., яка в умовах застою більше покладалась на стереотип, аніж на об'єктивну реальність.

Як відомо, стереотип поширюється за допомогою переконування, навіювання, впливу, що в чистій психології визначається як некритичний прийом інформації. Само по собі це не робить честі нашій гідності, в суспільству заважає розвиватися динамічно, в гармонії із ходом світового поступу. Адже некритичний прийом інформації — класична риса застою.

Так, ми класові й ідеологічні супротивники, але ж існує і те спільне, що об'єднує нас як гомо сапієнс. І точно так, як сьогодні виводяться на світло з некритичної зони негативні явища нашого внутрішнього життя, потрібна критична й зацікавлена оцінка позитивного і корисного для перебудови досвіду інших народів. Цього вимагає нове мислення.

Думається, що процес ламання стереотипів, можливо, не менш легкий, аніж скорочення озброєнь. Але й не менш необхідний. Бо ще Гете зауважив: «Ти рівний тому, кого розумієш». Бо ще Евріпід вигукнув: «Могутній, тож будь і чесний». Бо ще Лао-цзи попереджав: «Хто хоче відняти щось у іншого, неодмінно втратить своє»...

Гірко і прикро бачити свої вади в чужому дзеркалі. Дивлюся на будівельні майданчики в рідному Києві. Велетенську площу,— на ній би паради влаштовувати,— що перед Палацом спорту, відгороджено, засмічено метробудівцями. Там захопили тротуар, отут завалили клумби і дерева будівельним мотлохом, там перетнули жваву магістраль, споруджуючи лише якийсь дев'ятиповерховий будиночок. Спостерігаю, як тричі відкопують і закопують котлован під фундамент. Ні, не безглуздя — тричі сплачений дорогий кульовий цикл, плюс зимовий коефіцієнт, безглузді з погляду народних інтересів витрати. Вдивляюсь в інше дзеркало і бачу втиснуту поміж двох діючих будинків, як руку в рукавичку, стоповерхову конструкцію хмарочоса в Манхеттені. Без будівельного майданчика. Навіть перехожі не відчувають незручностей. Монтаж ведеться з коліс. Під'їзить вантажівка, кран одразу ж підхоплює багатотонну сталеву двотаврову балку, і в той момент, коли вона піднімається на рівень другого поверху, вантажівка вже від'їздить. Робітник у комбінезоні поливає з шланга місце розвантаження. Шість місяців отакої роботи — і хмарочос діє. В Києві 23-поверховий Будинок торгівлі споруджували майже два десятиліття. Часом жах обіймає душу, коли дивишся в отакі дзеркала,— це ж який між нами розрив! Але треба дивитись і не відводити погляду. І не замулювати достовірну картину пропагандистським туманом.

Феномен їхніх будівельних майданчиків наші земляки пояснюють дохідливо і весело: мовляв, у них квадратний метр землі продається за мільйон. А у нас... Ціни на землю у нас никчемні, а то й нікому не відомі. Падають ціни, стрімко девальвуються в очах суспільства ціни на старанність, ретельність, дбайливість праці.

За допомогою сміливої та гнучкої англійської мови важко пояснити не тільки вже згадувану вагонно-ресторанну ситуацію. Неможливо, наприклад, адекватно відтворити цею наше рідне поняття «прогульник». От слово «самогон» («муншайн») у ній існує, а слово «прогульник» — ні. Щоб воно у них з'явилося, їм слід запозичувати у нас його повністю, навіть в орфоепічному оформленні, як це вже траплялося з тим, де ми були першими,— «супутник», «гласність», «перебудова».

А ще в них немає стінгазет, прочуханів, биття кулаками об стіл. І книги скарг теж немає. Непотрібна. Проте є безробіття. Саме його магією наші господарники, керівники схильні пояснювати високу продуктивність праці «в них». Подекуди воно так. Але не в головному. Головне — ставлення до своєї роботи та висока організація праці. І, звісно, прямий зв'язок між результатами праці та її винагородою. Американський менеджмент взагалі вважає, що існує лише один спосіб примусити людину зробити будь-що дуже добре, а саме: створити такі умови, аби людина сама ЗАХОТІЛА це зробити добре.

І ось що дивовижно: Америці, котра як єдина держава існує трохи більше двох століть, можливо, потрібний ще значний відтинок історичного часу, щоб досягнути нашого рівня державного піклування про свого громадянина (мається на увазі весь комплекс конституційних гарантій, як вони реалізуються, то інша справа), а нам, як на мою думку, не одне десятиліття в промисловості, ще довше в сільському господарстві, в а сервісі та торгівлі, мабуть, і наші онуки прагнутимуть сягнути американського рівня, принаймні нам цього не побачити, аж доки не буде ліквідоване поняття «дефіцит» і не зміниться мотиви, які спонукають іти працювати в цю сферу. У будь-якої радянської людини з нормальним громадянським темпераментом така загадка не може не викликати хвилювання й тривоги. Дійсно, чому?

Мені випадало чути від американських колег образливе порівняння нашої країни з «великою богадільнею». Що малося на увазі? А те, відповідали опоненти, що якби Америка утримувала таку кількість нерентабельних підприємств і господарств, накопичувала на складах готової продукції в обсягах річного виробництва цілих галузей,

яка не знаходить застосування (могли б і різкіше сказати, згадавши, що вироби взуттєвих фабрик за кілька років просто спалюються), обігрівала б повітряний басейн неоціненими природними ресурсами, втрачала б чверть сільськогосподарської продукції при збиранні врожаю, доставці та зберіганні, починала б великомасштабне промислове будівництво і розтягувала його на довгі роки, а то й взагалі припиняла, заморожуючи таким чином капітал, дозволяла б розкрадати і розбазарювати вироблений товар та основні фонди і... водночас сплачувала б людям зарплату, державним коштом лікувала б своїх громадян, давала їм безкоштовно житло та освіту, несла б інші витрати на соціальне забезпечення — то за всіх цих обставин Америки як держави вже просто не існувало б на політичній мапі світу. Чия система життєздатніша? Такого питання не існує. Радянська!

Якщо говорити зовсім щиро і стисло, то американець сьогодні працює краще за нас. Це загальновідомо. Той, хто сумнівається, хай порівняє показники продуктивності праці. Про це ми вже пишемо і говоримо. А що не наважуємось сказати вголос, то це те, що він до своєї роботи і ставиться краще за нас. У цілому, звісно. І знову дивина: він працює на дядька капіталіста (хай він і прихований за фасадом монополій чи акціонерного товариства), а ми на себе.

Якось у Нью-Йорку я повів свого гостя, відомого вченого Олександра Івановича Овчаренка до супермаркета (щось на зразок нашого універсаму). Понеділок, дев'ята година ранку. Взяли те, що треба на сніданок, і до каси. Невелика черга жінок і поштиво пропустила нас наперед.

— Дивись, поважають нас, радянських,— зауважив москвич.

— Та ні, Олександре Івановичу, не нас,— пояснив я. — Вони думають, що ми поспішаємо на роботу: у нас, бачте, краватки. А вони пенсіонери, їм поспішати нема куди.

Відомо, що американці надзвичайно, як для такої прагматичної нації, релігійні: 60 відсотків усіх громадян є членами об'єднань, які репрезентують велику кількість вірувань. Цілком можливо, жартують американці, що в недалекому майбутньому релігійне життя в США розпадеться на 220 мільйонів вірувань — по одній на кожну душу населення. Але є одна віра, якій вклоняються усі і понад усе,— РОБОТА.

Вважають, що в інтелекті немає нічого, що раніше не існувало в почутті. Задля того, аби осягнути сенс і значення для американців поняття «робота», досить почути, з якою гордістю вимовляє фразу «Ай хев е джоб!» («У мене є робота») конторський клерк і приймальниця хімчистки, сантехнік і сміттяр, кур'єр і реєстратор у лікарні. Коли в рідному Києві я чую популярну фразу: «Вас багато, а я одна!» або «Ото вигадали, буду я тут за сто карбованців надриватися!» — мені завжди хочеться лагідно запитати: гаразд, а якщо ви потрапите на операційний стіл з апендицитом і хірург не забажає «надриватися», тому що він один, а хворих багато; і пекар не випече вам хліба з тієї ж причини, і газу, води, тепла вам теж не подадуть у квартиру з тих же міркувань, і... отак по всьому ланцюгу, який забезпечує людське існування, пробіжить подібна реакція до своїх обов'язків, що тоді? Іноді не стримуюсь і промовляю це вголос і у відповідь незмінно чую:

— Але ж ви й сказали. Це ж треба таке вигадати!

Вигадувати не треба. І так ясно, що в богадільних умовах застою ми створили майже ідеальну атмосферу для будівництва соціалізму «тільки для свого гнізда», що самому рипатись не слід, бо за тебе дядько подумає, і т. д.

Докопуючись до істини, юристи незмінно намагаються знайти в діях тієї чи іншої особи мотиви її поведінки. Соціологи виокремлюють як суперважливу категорію «мотиваційний поведінковий механізм». У американців побутує вельми красномовний вислів, що виражає лінію поведінки людини: «Уот мейкс хім тик?» (у першому наближенні перекладу це означає: «Що змушує його цокати?», як і годинник). Яка пружина змушує американців отак «цокати» на робочому місці? Працювати щодня так, ніби останній день у своєму житті? Страх втратити роботу? Бажання якомога більше заробити? Так. Але не тільки це. Ось як вони самі оцінюють свій мотиваційний механізм.

Робота... «це спосіб знайти місце в житті, здобути незалежність, забезпечити себе. Суспільство запевняє людей, що робота в цьому розумінні змінює твоє «я», засноване на економічному успіху, на всіх тих благах, які можна купити за гроші. У ширшому розумінні це кар'єра, засіб домогтися певного становища в суспільстві, престижу, впливу, влади, високого рівня компетентності і відповідно самоповаги. Зрештою, це спосіб здійснити своє покликання, і в цьому розумінні робота є практична реалізація активності людини, її сутності, її характеру, що робить її невіддільною від самого існування людини. Таке розуміння виховує особистість дисципліновану, яка відзначається здоровим судженням і стурбована до певної міри самоцінністю праці».

І ще. Робота — «...це основа не тільки матеріального добробуту, а й самоствердження, самоповаги, самооцінки. Безробіття особливо хворобливо сприймається тими, для кого людина є те, що вона робить».

А якби ці якості примножити нашим традиційним почуттям колективізму, усвідомленим прагненням принести своєю працею суспільну користь, нарешті радістю, насолодою, яку дістаєш од праці на благо колективу, суспільства? Якими б тоді були наслідки навіть за умов недосконалості в організації та управлінні економікою,— 120, 150, 200 процентів продуктивності праці порівняно з ними?

В дискусіях на такі теми нерідко почуєш: вони так працюють, бо більше заробляють. Не будемо перейматись складною системою порівняльних характеристик життєвого рівня та якості життя, хоча й зафіксуємо, що так, більше, часом набагато більше. Зауважимо лишень, що за умови ставлення до праці як до процесу «надриватися», вони б не заробляли й одного долара. І підкреслимо, що «сто карбованців» зарплати за те, що людина тільки тим і займається, що псує нерви іншим, — це відверта форма розтління моралі.

Справді, в американського трудівника і холодильник більший за розмірами і вищої

ности, і вибір у холодильнику — як у нашого заагастрономом, і житло просторіше і зручніше, і автомобіль під вікном, звичайно, незрівнянно кращий за наш автомобіль, обслуговувати і ремонтувати який можна без зайвого клопоту, і т. д., але в нього немає і бути не може головного — соціальної справедливості. Відомо ж, ніщо так не вбиває найкращі поривання людини, як відчуття будь-якої несправедливості, особливо коли хтось інший привласнює результати твоєї праці.

Прагнучи виробити товар вищої, аніж у конкурента, якості, за умов менших витрат і в стисліші строки, фірми і корпорації, звісно, чинять сильний тиск на особистість, влаштовують їй, як то кажуть, пресинг по всьому полю. Досвідчені й тямовиті, вони, природно, намагаються вичавити з людини максимум можливого, виявити і включити в роботу всі її приховані резерви. Навіть скаржаться своєму урядові, он, мовляв, у СРСР робітникам навіть ордени за роботу дають. Самі ж, стискуючи в жорсткому кулаці і поступово посилюючи ступінь стискання, одночасно прагнуть надихнути її на якнайбільшу віддачу. Те, до чого вони апелюють, надихаючи людину, либонь, і становить найвищий інтерес у нинішній стадії перебудови, коли в особливій ціні ті резерви прискорення виробництва, які не потребують капітальних вкладень.

Отже, за допомогою яких важелів вмикається механізм надихання? За допомогою «...віри в свою перевагу; віри у значення людей як особистостей; у важливість навіть найменших дрібниць для гарного виконання роботи; у вищу якість обслуговування; віри в те, що більшість робітників має бути новаторами (мені доводилося бачити у приміщеннях американських корпорацій скриньки, куди вкидаються рацпропозиції з будь-якого вдосконалення виробничих процесів; неодмінна умова — розгляд цих пропозицій і винагорода в разі їхньої ефективності впродовж ... 24 годин!), а також готовність відтримати невдаху; віра у важливість неформальних стосунків; в економічне зростання і прибуток...» От вам і міф, нібн все починається і закінчується тільки доларом. Як з'ясовується, не тільки і навіть не стільки, позаяк на першому плані така увага до особистості.

А хіба не корисно придивитися до того, як фірми та корпорації вирішують такі для нас болючі проблеми управлінського апарату? Вважається, що у простої структури вірцевої компанії існує лише один союзник — скромний штат апарату, особливо на вищому рівні. Найбільші корпорації вже давно живуть за принципом: «Що менше керуючих, то краще». Відоме на Заході «правило ста» проголошує: «За рідкісним винятком, майже не буває потреби тримати у штабквартирі корпорації більш як сто чоловік». Так «нафтова імперія» — компанія «Шламбергер» з активами у шість мільярдів доларів управляється апаратом у 20 співробітників; не менш авторитетні корпорації «Емерсон електрік» і «Дана» мають управлінський апарат у сто осіб кожна; динамічно зростаюча «Оре-Ідa» (філіал всесвітньовідомої компанії «Хейнц») з фінансовим оборотом у мільярд доларів взагалі господарює без управлінського апарату і навіть без відділу планування; у корпорації «Інтел», також з оборотом у мільярд доларів, функції управлінського апарату час од часу виконують лінійні керівники і т. д. Що ж, американський бізнес давно збагнув, що метод протирання штанів недостатній для ефективної діяльності в складному світі аналітичних моделей управління.

Чесно кажучи, навіть у нинішніх умовах деякої розгубленості нашого управлінського апарату важко уявити собі начальника міністерського управління, а тим більше заступника міністра торгівлі... за прилавком у ролі продавця бодай на дві години. Сем Уолтон, президент і засновник кондитерської фірми «Уол-Мерт» (активи у два мільярди доларів), не лише сам стає за прилавок, що, до речі, цілком в американській традиції, а й обстоює правило порожньої штабквартири: «Головне — йти у магазини і прислухатись...» Керівництво однієї з наймогутніших корпорацій світу ІБМ суворо дотримується правила трирічної ротації. Кадрових апаратників тут майже не знайдеш, оскільки їхні посади займають лінійні керівники, себто виробничники, які знають, що за три роки вони неодмінно повернуться на свої виробничі місця. Такий прийом — надійний стримуючий фактор проти створення складних управлінських систем. «Якщо ви знаєте, що через 36 місяців ви неодмінно будете виконавцем, то навряд чи створюватимете потужну бюрократію за час вашого короткого перебування по той бік барикади», — до такого висновку дійшли Томас Пітерс і Роберт Уотермен у своєму дослідженні «У пошуках досконалості. Досвід управління американськими компаніями» (Нью-Йорк, «Харпер енд Роу», 1982).

Здоровий глузд підказує, що треба запозичувати цей досвід, який пройшов перевірку у найзапекліших умовах жорстокої конкуренції. Запозичувати сьогодні.

Наведу ще один висновок цього дослідження. «Середнє керівництво,— застерігають автори,— у більшості організацій відіграє незначну роль, якщо не зважати на всілякого роду діяльність, що все ускладнює і створює перепони для руху згори вниз і навпаки. Середні менеджери — це губка. Управління, в якому використовується принцип «зв'язок з життям», стає набагато ефективнішим, коли «всередині» менше людей».

Постріл у десятку. За винятком терміна «менеджери», це про нас і наше лихо. Так звані посередники накидають пута у вигляді заборон, інструкцій, вимог звітності, вказівок і т. п. (а що іще, дозвольте запитати, вони можуть продукувати?) на тих, хто виробляє матеріальні цінності. І не лише всередині даної структури, а і в образі структурних утворень, наприклад, трестів, главків, комітетів і т. п. Хіба в тих республіках, де, наприклад, ліквідували такого класичного «посередника», як держкомвидави, припинився випуск книжкової продукції чи збанкрутіли поліграфічні підприємства? Зовсім ні. Навпаки — вивільнилися сили і час, які раніше витрачалися на нескінченні звіти, боротьбу з різного роду вказівками та іншими паперовими перешкодами на шляху ефективної діяльності. Так, їх скорочують, але сильніше їх ще — пихатих від усвідомлення своєї важливої функції «підправити,

зупинити, вказати, націлити» — урочисто сидять у кабінетах із секретарками і без, з персональними автомобілями і без і т. д. Іноді думається, що якби в еру застою був свій символічний знак чи «фамільний герб», то в його центрі неодмінно мав зображуватись бюрократ сучасного зразка — в окулярах у роговій оправі, дбайливо підстрижений, добре відпрасований, з некрикливою краваткою і легкою ноткою зневаги до нижчестоящих мас та легко вгадуваною шанобою до будь-яких верхів, що пильно вистежує відхилення від стереотипного стандарту і який знає щось таке, чого іншим знати «не положено», в якого все до міри і всього «ледь-ледь», не дуже освіченого і борони боже з проблисками інтелекту. Сьогодні цей тип — гвардія механізму гальмування. А завтра? Знову в перших лавах «перебудовників»?

Здавалося, здоровий глузд мав підказувати: якщо десь існує досвід подолання великих і малих проблем, котрі отруюють наше існування і з якими ми не можемо впоратись, немає нічого простішого, аніж такий досвід запозичити. Але у нас, трапляється, логіка торжествує над здоровим глуздом. Пригадаймо хоча б епопею з цукром у республіці, яка лідирує у світовому виробництві цукру на душу населення. На її першому етапі було випущено талони під кодовою назвою «запрошення на покупку цукру». Їх видача перетворилася на довгоочікуване велике свято дрібного бюрократа, котрий дістав ідеальну можливість продемонструвати свою важливість і перевагу над міським плебсом з академіками, письменниками, ветеранами війни і праці, всесвітньовідомими митцями включно. Супроти вказівок згори, бюрократ на свій розсуд вирішував, коли ощасливити прохачів. Місцеві газети були переповнені подробицями цієї бюрократичної вакханалії. Окрім моральних, було завдано і чисто економічних збитків — тисячі людей відволікалися від роботи і на роздачу «запрошень». Як такі проблеми вирішуються в інших країнах? Поштою!

За допомогою пошти сплачуються податки, магазинні й телефонні рахунки, розсилаються передплатні видання і навіть промислові товари і т. д. І ніяких прибуткових кас, конторських книг, годин прийому, ніяких «зайдіть завтра», довідок на те, що потрібна довідка.

Квартплата у нас найнижча в світі, і, попри це, внести її вчасно забуває чверть наймачів житлоплощі. В жеках розігруються трагедії шекспірівської напруги, житловий фонд не ремонтується, крани течуть, сходи не прибираються. Хто кому і що має чи не має робити — велика таємниця. В тих же США, де, до речі, житло з'їдає близько сорока відсотків місячного заробітку, таких проблем не існує. Той, хто винаймає житло, і його власник підписують контракт на 2—3 роки, беручи взаємні зобов'язання. Вноситься завдаток у розмірі квартплати за два місяці. Не сплатив першого числа на місяць наперед, і прощавай завдаток. Тече кран — і власник поспішає його полагодити за свій рахунок, бо інакше ризикує порушити умови контракту.

Нашій республіці належить багато світових рекордів. Щоправда, не всі викликають у нас почуття гордості. Як, наприклад, лідерство у витратах гарячої води на душу населення. В США перед краном стоїть маленький лічильник, і цим усе вирішено. Мій квартировласник не міг навіть у найгірших своїх снах уявити, що під нашим сонцем і нашим місяцем (у тій країні хіба що місячне сяйво і залишилося безплатним) існують особи, які вмиваються під струменем води з крана, а не як усі нормальні люди, затикаючи раковину затичкою і хлюпаючись у назбирвній там воді.

Повернувшись після багаторічного перебування в США, найперше, що мене вразило (крім автомобілів і грубощів у магазинах та сфері обслуговування), були телефонні розмови — тривалі, беззмістовні, з повторюваннями мотивами. Від такої балаканини американців заїльнила з допомогою своєрідного дохвилинного регламенту, який вважається одиницею для нарахування плати за телефон. Хочеш говорити довше — заплати.

Нещодавно мені довелося вступити у контакт з однією з московських лікарень, від якої одержав нарешті виклик на госпіталізацію мого маленького сина. Так уже сталося, що бракувало якогось папірця з одинадцяти довідок, які вимагалися. Виникла альтернатива: ночувати на вокзалі з хлопчиком, якому виповнився один рік, і добирати необхідне в Москві чи повертатися за довідкою до Києва? В такій самій ситуації опинилася молода жінка з Мурманська, ба в гіршій, бо ж Мурманськ ще далі... У тих же США пацієнтів до лікарень приймають після заповнення анкети, що забирає 5—7 хвилин. Власне, її заповнює реєстратор, жодного папірця не треба, навіть жодного документа, якщо лягаєш до приватної лікарні,— тільки гроші. Там взагалі не знають такого жанру знущання над людиною. Так, у них є мафія, гноблення на расовій, національній, етнічній основі, є голод, порнографія, гангстеризм та інші виразки капіталізму, проте у них немає довідок. У нас є довідки, але є чисте метро і за п'ять копійок.

Якось виступаючи по телебаченню в Канаді, я, між іншим, сказав: «Коли у нас дають квартиру...» Ведуча просто вчепилася мені в горлянку, не повіривши, що в цьому світі хтось щось комусь може дати безплатно, а житло поготів. Не повірила.

Якось, виступаючи в одному з райвідділів міліції міста Києва, я сказав, що у США не існує такого поняття, як прописка. Мені теж не повірили.

В американців є такий вислів: «We are so close and, yet, so far» («Ми такі близькі і водночас такі далекі»). Були часи, коли ми були далекі, але прагнули бути ще далі; коли нас цілком задовольняло власне зображення у власному дзеркалі. Нове мислення закликає не боятися чужих дзеркал, будь-яких дзеркал, які показують правду.

Кожна нація має у своєму історичному досвіді щось унікально корисне, що може прислужитися і нам. Ми нині активно вчимося демократії. Вчитися передовсім бачити це корисне — теж демократія, природний вияв патріотизму. Мені особисто до вподоби вислів Миколи Реріха: «Хай пізнання інших країн лише приведе до Батьківщини». Як і прислів'я: «Це жаба з криниці про море не знає».

ЛЕОНІД ДЕНИСКО

ТАКЕ ДОВГЕ ПОВЕРНЕННЯ

Торішнього серпня в аеропорту Шереметьєво-2 приземлився літак із Сінгапура. Серед його пасажирів вирізнялося троє літніх людей. Старомодним одягом, тим, як поводилися. Ніхто з них не гамував сліз. Вони були ніби прибульці з іншого часу, з іншого світу...

Справді, життя для членів екіпажу танкера «Туапсе» — електрика Володимира Миколайовича Сабліна, моториста Валентина Івановича Книги і матроса Бориса Олександровича Писанова — зупинилося ще в далекому 1954 році...

Писанов одразу поїхав до Миколаєва, маючи надію іще побачити живих батьків... Саблін вирушив додому, до Одеси... Услід за ним після двотижневого лікування і консультацій у столичних медиків (чанкайшісти потужними електролампами знищували зір) надбув сюди і Книга. Колишні моряки вертали до рідного Чорноморського пароплавства...

Здавалося б, отака лиха доля наших співвітчизників мала викликати не лише біль і співчуття. Насамперед потрібна була моральна і матеріальна компенсація. Після першої моєї розповіді про них по республіканському радіо до колишніх моряків звідусіль почали надходити листи, бандеролі, посилки, запрошення в гості. Ну, а що ж офіційні особи, ті, хто по службі мав би піклуватися про своїх підлеглих? Сабліну і Книзі дали путівки на міжрейсову базу моряків. Відтак прибулі одержали по сто карбованців допомоги. Сабліну, наприклад, за ці гроші треба було вставляти мости-протези — тайванські садисти вибили зуби. Офтальмологи Одеського інституту імені Філатова зробили Книзі вдалу операцію. Трохи міцніше стали обидва на ноги (зауважу, і ноги теж потрощені в катівнях) й прилаштувалися сторожами в яхт-клубі.

Була зроблена спроба провести збори, бо ж моряків Одеси, і не тільки їх, цікавило: чому так сталося, що ці троє так довго збиралися додому? Та на ті збори самих потерпілих «забули» запросити... На щастя, з цієї затії, з тих зборів нічого не вийшло... Не було за що картати тих, хто третину століття перебував у неволі, боровся за визволення.

Як мені здається, комусь дуже хотілося підмочити репутацію моряків, щоб вони «не виступали», хоча Саблін і Книга поводилися спокійно, без претензій, з гідністю. Навіть взяти у них чергове інтерв'ю мені було не просто. Хоча тут треба мати на увазі, що ставлення до радіо в обох особливе: у 1962 році їм вдалося роздобути радіоприймача, і це було єдине, що зв'язувало радянських моряків з Батьківщиною...

Здається, остаточно відпало питання про бодай часткову грошову компенсацію за змушене перебування в чужому краю, призначення пенсії за віком, надання житла...

Новий, 1989 рік Саблін і Писанов зустрічали на тій же міжрейсовій базі моряків. Спасибі й за це — не опинилися на вулиці. Там їх годували, було де спати. І треба ж такому статися — Саблін на роботі посковзнувся, впав і зламав ліву руку. Гадаєте, відлежувався? Аж ніяк! Чергова пошта принесла три листи від школярів. Розчулені теплими словами, Саблін і Книга вирішили надіслати дітям гостинці. Обійшли кілька магазинів, знайшли-таки дефіцитні у наш час цукерки, купили за свої гроші, запакували три посилки і відіслали своїм новим юним друзям. Горе не вбило у них людяності.

Офіційні особи тим часом не скупилися... на обіцянки.

А я наново, наче бобіни на магнітофоні, прокручую в пам'яті наші зустрічі, їхні схвильовані розповіді про ту вічність у пеклі, далеко від дому, друзів і рідних.

Хочу зрозуміти, увійти в становище Володимира Сабліна, Бориса Писанова, Валентина Книги — і не можу. Мабуть, це треба пережити тільки самому, на власній шкурі спізнати, що таке полон, невідомість і неймовірно далека Батьківщина!..

У мене, як, мабуть, і в багатьох, після тарсівської інформації, повідомлень у про-

грамі «Час» виникло спершу багато запитань. Як могло таке статися? Чому ж мовчали наші офіційні інстанції, громадськість, преса? Були безсилі стати на поміч і через те соромилися? Чи просто забули, махнули рукою на кількох співвітчизників із багатомільйонної країни? Може, була така ситуація, що вимагала закреслити в пам'яті тих людей? І що робили в той час матері, батьки, брати, сестри, дружини, діти, друзі моряків, їхні товариші по роботі?

ЩО Ж БУЛО НАПОЧАТКУ?

...Новий танкер «Туапсе» Чорноморського пароплавства вирушив до Китайської Народної Республіки, завантажений освітлювальним гасом. 23 червня 1954 року судно перебувало у нейтральних водах поблизу острова Тайвань. Тоді між Китайською Народною Республікою і чанкайшістами, які засіли на острові, точилася війна. З'ява на горизонті двох військових кораблів ніби не віщувала біди мирному радянському судну. Але невдовзі тайванські пірати наказали зупинитись, пролунали постріли.

Далі все було за законами розбою: озброєна солдатня (на кораблях її було як сарани, отже, заздалегідь готувалися до провокації) полізла на танкер. Капітан Калінін розпорядився дати в ефір сигнал біди SOS. Не надійшло відповіді ні з Москви, ні з Одеси, ні з Владивостока. Поруч не було і наших суден. Лише японський танкер зробив спробу наблизитися, та його відігнали.

Беззахисні радянські моряки опинилися віч-на-віч з озвірілими гоміньданівцями. Ті грабували каюти, вдавалися до зброї, орудували підкованими черевиками...

Розповідає Саблін:

— На судно вибралася озброєна чанкайшистська банда. Перше — вирішили зірвати прапор. Три товариші — Книга, Лукашов і моторист, забув уже прізвище,— троє не давали зірвати прапор. У нього, в моториста, вистрелили. Але він бачив це, відвернувся — прямо в щоглу влучили кулі. Зірвали прапор, і другим ботом приїхав капітан другого рангу, який просто знущався з нашого капітана. Капітан стоїть і дивиться на нього, що вдієш — бандит забавляється. Одразу на кухню — жерти, у комірку, все, давай їм їсти, усе собі брали, у нас була і мука, і все поїсти, як звичайно на судні. Стали грабувати — банда.

Притягли у порт на буксирі, а в порту що? Команду поставили: розвантажуйся. В цей час ми оголосили голодовку — всі, як один. Із судна не сходили. Капітана з нами не було, а вся команда, починаючи зі старшого механіка і кінчаючи прибиральником, була у червоному кутку. Наказали зійти із судна. Ми їхні накази не виконували. І капітан не виконував ці накази. Стали брати нас за руки, за ноги і кидати на причал. Один розбив голову, як Плясецін, другий побив плечі, капітан бачив — повбивають команду, і тому наказав: «Як стоїте — йдіть...» В самих трусах ми були, в самих трусах зійшли.

А найстрашніше було попереду. Членів екіпажу — всього 49 чоловік — поділили на дві групи. Вимагали відмовитися від повернення на Батьківщину. Нещадно били, морили голодом. Моторист Воронов вступив у бійку з тюремниками. Його поставили біля ями, імітували розстріл — кулі зачіпали волосся на голові. Вдавалися до шантажу. Лікаря Романова сфотографували в оточенні повій, показували знімки іншим морякам: мовляв, погоджуйтесь і ви на «шикарне» життя, вас чекають на Заході. Обіцяли скажені гроші.

Уряд Радянського Союзу неодноразово звертався до Сполучених Штатів Америки з вимогою звільнити членів екіпажу танкера «Туапсе», било на сполох товариство Червоного Хреста. В липні 1955 року 29 моряків на чолі з капітаном Калініним і першим його помічником Кузнецовим повернулися додому. Через рік вдалося вирватися з чанкайшистських лабетів ще четвірьом. В «Комсомольской правде» тоді був надрукований звіт про прес-конференцію. Ці четверо засвідчували: підписали заяву про відмову повернутися на Батьківщину, тому що обіцяли відправити до Америки. Вони сподівалися звернутися там у радянські представництва. Зрештою, це їм вдалося зробити в Бразилії.

Я розмовляв з багатьма ветеранами Чорноморського пароплавства. Один з них кинув: «Хто хотів, той давно повернувся». Що відповісти йому, та й багатьом тим, хто поділяє таку думку? Володимир Миколайович Саблін опинився за гратами в 21 рік. Нині це уже літня, геть сива людина із згорьованими голубими очима. Погано зрослися перебиті ноги, у нього вставні щелепи, інші болячки. Але його не полишили людська гідність, сила духу. Валентин Іванович Книга лежить у московській клініці, після знущань майже зовсім осліп, кращі спеціалісти намагаються врятувати зір. У Бориса Олександровича Писанова до всього додалася ще й сімейна драма...

Нікому не побажаю їхньої долі. 34 роки між життям і смертю. Неймовірно, але факт. Знайти в собі сили, щоб вистояти, перемогти і знову бути серед нас. Наш доземний уклін їм за це.

Володимир Миколайович Саблін відпочиває на міжрейсовій базі моряків. Втім, не те слово — відпочиває. Лікується. Був у Херсоні — відвідав родину Жоржа Макаровича Димова, розповів про життя і смерть друга. Не витримав тортур тайванських піратів не лише Димов. У відділі кадрів Чорноморського пароплавства мене повідомили, що до 18 серпня минулого року доля майже десяти членів екіпажу танкера «Туапсе» залишалася невідомою. Саблін вважає святим обов'язком зустрітися з рідними, близькими своїх друзів по нещастю, сказати правду про мужність, непокору, трагедію в'язнів тюрми смерті, табору жахів — Миколу Зіброва, Володимира Бенковича, Павла Гвоздика, Михайла Калмазана, Анатолія Ковальова, Всеволода Лопатюка...

З Калмазаном, Ковальовим, Димовим і Лопатюком Сабліну випало сидіти у камері смерті. А після так званого помилування в таборі їх... Та краще послухаймо спогади самого Володимира Миколайовича:

— У таборі били. Так били, що самим охоронникам доводилося відкачувати. Мене не відкачували, бо якось більш менш відкачу-

тився, а Ковальов не зміг. Там начальник був, відбив йому печінку. Це було в 1968—1969 роках. Потім він одну операцію через це перевіс, другу, третю, знову кров іде, знову кров іде. Він спізнав в'язницю смерті, побої... Не витримав хлопець і вмер. Я сам збирав кісточки, клав у горщик і поставив, відповідно до буддійської віри, у таку знану башту,— отак поховав свого друга Ковальова Анатолія Максимовича... Там уже лежав Калмазан Михайло Іванович, у такому ж горщику, тільки ця полиця була вище, а та нижче. Цей помер раніше на два роки — від удару в голову. У тюрмі це було, та вважалось ми табір, але дуже високі були стіни, метрів шість, та ще колючий дріт поставили. А велика жара, дощі.

Пройшли ми тюрму смерті, де зазнали страшних тортур — і електричними лампами, і ламали ноги, голки застосовували,— все було. Усього зазнав і Димов Жорж Макарович. Там що сталося?.. Така вдача у чоловіка: взяв, значить, посміхнувся. Чанкайшист бігає коло тебе і горлає-горлає, його огріє кулаком по обличчю, його ногою... От Жорж узяв та й посміхнувся. Він його ногами добив, а черевики солдатські, військові, відбив йому весь правий бік. Лікування? Ну, яке там лікування? Повезли, укол зробили й привезли. Взяв і вранці повісився. Перший, хто від нас пішов,— це Димов Жорж Макарович...

А живі продовжували боротьбу за повернення на Батьківщину. Чотири роки тому тяжко захворів Всеволод Миколайович Лопатюк. Коли треба було востаннє поставити свій підпис, щоб виїхати на Батьківщину, він, зневірений, відмовився, друзі не змогли переконати його. Отож сьогодні на Тайвані залишився єдиний із живих членів екіпажу «Туапсе». Поспівчуваємо йому, будемо сподіватися, що він зумів здолати хворобу, перебороти себе і повернутися додому.

Про те, як в'язні не раз писали заяви, яка трагедія сталася з Лопатюком, розповідь Володимира Миколайовича Сабліна.

— Таких паперів ми не один десяток написали їхньому урядові. Та дуже неприємні наслідки після цього. Чому? Він же тобі дозволив, він же й мстить тобі за це, починаються тілесні покарання: «Чому ти писав?» Я ще почувався ніби сильним, я ще жив з товаришем, який лишився там, Лопатюком Всеволодом, я написав цей папір: знову таки бажаю повернутися на Батьківщину. Така надія і в нього була. І ось чотири роки тому, розумієте, у нього стався — як вам сказати? — мовби психічний удар. Якось уночі тремтить увесь: «Мене начальник табору хоче вбити». Я йому: «Якщо убивати — значить, усіх уб'ють!» «Ні, мене, й зайвий». — «Ти постривай...» Навіть підвівся, зачинив двері, а не можна зачиняти дверей, та взяв зачинив двері. Уранці покликав начальника і запитує його: «Як це у вас без суду можуть убити людей, навіщо ти мене хочеш убити?» — це начальникові охорони, полковник був там такий, Лу. Той і слухати не хотів. Я знову до Лопатюка: «Навіщо ти їм потрібний, чого це електрикою убивати, такі прилади дорогі ставити на тебе». — «Ні, ви неправі, ви обидва неправі, я зайвий...»

І це тривало чотири роки

НІ, НЕ ВИМИСЕЛ

Багатьом подобається пісня Ігоря Шамо з кінофільму «НП» — «Надзвичайна подія». Художню стрічку було створено, як то кажуть, по гарячих слідах події. В тому фільмі приваблювала гра молодого Вячеслава Тихонова — він зіграв роль кмітливого, хороброго одесита.

Фільм розповідав про справжні події, а проте це був таки художній твір. Зокрема, в ньому щасливий кінець: консул іноземної країни визволяє радянських моряків з тайванської тюрми, а неволі залишається лише той, чий підпис під заявою змив дощ...

Як ми вже знаємо, життя реальних прототипів фільму склалося по-іншому.

Але фільм «НП» чи не єдине, що весь час нагадувало про трагедію екіпажу танкера «Туапсе». Особливо близько до серця беруть його одесити — судно належало Чорноморському пароплавству, сюди повернулася більшість туапсинців після річного ув'язнення на Тайвані.

Восени минулого року я відпочивав у Сочі. В одному з невеличких кінотеатрів курортного міста, на околиці, демонструвався фільм «НП». У культпохід вирушили великою групою. Після перегляду влаштував опитування, своєрідну анкету. І виявилося, що ніхто з чотирьох десятків чоловік різного віку ніколи не чув про трагічну подію, що розпочалася 23 червня 1954 року, фільм сприймали як художню стрічку, не більше — кіношники, мовляв, можуть вигадати ще й не таке...

З чиєїсь вказівки одеським журналістам було заборонено розповідати про долю своїх земляків — протягом десятиріч ніхто нічого не знав, мовчали й офіційні особи. Мені, як власному кореспондентові Українського радіо по Одеській області, лише одного разу вдалося вийти в ефір з цією болючою темою. В день народження Володимира Ілліча Леніна я розповів про унікальний експонат музею Військово-Морського Флоту Союзу РСР. Члени екіпажу танкера «Туапсе» зуміли пронести в тюрму портрет вождя світового пролетаріату, зберегти від пильного ока охоронників і повернутися з ним додому...

Знову і знову ставлю перед собою запитання: як могло таке статися? Скоїлося лихо, сини Вітчизни мучаться в неволі... Чому ж мовчали наші офіційні інстанції, громадськість, преса?

Гадаю, що відповіді на деякі з них ми вже дістали. Творці згаданого фільму мали рацію, назвавши свою стрічку саме так. Це була й справді надзвичайна подія: 49 радянських моряків виконували відповідальне завдання Батьківщини й несамохіть, під загрозою зброї були затримані сучасними флібустьєрами. Більшості з них за допомогою іноземних дипломатів і кореспондентів удалося вирватися з пекла. А ті, що лишилися на чужині? Може, їх тримали як заложників, щоб обміняти на «своїх»? Чи діяли за законами садистів? Це ж факт: туапсинцям дали десять років тюремного ув'язнення за відмову від «вільного» життя на Заході. Яке блюзнірство їхньої Феміди .

34 роки жили без прав, без документів, маючи лише власну пам'ять, людську гідність і надію. А ми... Ми змирилися, покинули напризволяще своїх співвітчизників, земляків?

В 1964 році танкерний флот з Чорноморського пароплавства було переведено в Новоросійськ. Оскільки танкера «Туапсе» вже не було, особові справи членів екіпажу цього судна не передали до відділу кадрів новоствореного пароплавства. Списали в архів...

З тих, кому в 1955, 1956 роках пощастило повернутися на Батьківщину, багатьох уже нема — капітана Калініна, його першого помічника Кузнецова, електромеханіка Занурдаєва... В сімейних архівах свято зберігають усе, що пов'язане з пам'яттю сина, брата, чоловіків, батьків. Клавдія Петрівна Кузнецова показала пожовклий знімок в іноземній газеті: худий, напівголий чоловік з бородою у гнівному протесті стрясає руками. Підтекстівка: «Збуджений російський моряк Дмитро Павлович Кузнецов — політичний комісар танкера «Туапсе», зображений у той момент, коли він сердито каже одному з іноземних кореспондентів, які відвідали його: «Я не збираюсь відповідати на ваші запитання. Вийдіть, будь ласка, геть».

У двоюрідної сестри Книги є фотознімок усієї родини: батько, мати, три сини і дочка. Валентин молодий, красивий: той фатальний рейс на танкері «Туапсе» був для нього першим після закінчення мореходної школи. А повернувся... На телеекрані сестра його ледь впізнала. Батьки померли, не дочекались сина. Телефонували родичі з Москви: від нервового потрясіння Книга часто плаче.

Всі рідні затриманих чанкайшістами моряків лист за листом надсилали в Міністерство Морського Флоту, Міністерство закордонних справ Союзу РСР. Відповіді одержували короткі: «Даних не маємо».

Саблін, Пісанов, Книга не стали зрадниками Батьківщини, не були вони й «ворогами народу». Мучениками — так. Ми всі мусимо відчувати провину за їхню трагічну долю. Те, що вони бачили, пережили, важко чимось виміряти, це можна порівнювати хіба із страшними вигадками бестселерів про жахи і страхіття.

Історія з танкером «Туапсе» — гіркий урок з минулого. Негоже Батьківщині-матері забувати своїх дітей. 34 роки тому вони тільки-но розпочали своє трудове життя. Відтоді — стоп-кадр... Юнаки на чужині були позбавлені всіх радощів, позбавлені найдорожчого — Батьківщини. До страшної, жорстокої кари присудили людей, які ні в чому не завинили. Вони передчасно зістарілися, залишилися самотніми, без дружини, дітей, з «букетами» хвороб.

А те, що сьогодні моряки Саблін, Пісанов і Книга знову разом з нами, — наслідок тих змін, що відбуваються в країні, коли відроджуються гуманістичні ідеї, коли цінується кожна людина, кожне життя.

Про туапсинців ми третину століття нічого не знали. А вони про нас? Я запитав про це Володимира Сабліна.

— Хай там як, а дозволяли навіть радіо тримати. Отже, у вас все-таки зв'язок з Батьківщиною був?

— Був — радіо, яке брало Батьківщину чисто. І ми «Останні вісті» і навіть «Маяк» слухали кожні півгодини, дають п'ятихвилинну — слухаємо. З Батьківщини ніякої звістки не було, ніколи — ні листів, ні газет, і ми не могли листа батькам написати... Так ми й сиділи усі ці роки.

Трохи розшифрую цей запис. Затриманий танкер «Туапсе» чанкайшісти відбуксували в порт Козсюн (зауважу, що судно й досі не повернули Радянському Союзу, члени інших чорноморських торговельних теплоходів останніми роками не раз бачили його на просторах морів і океанів, в іноземних портах — плаває під чужим прапором). Там членів екіпажу під приводом медичного огляду розподілили на групи по 10—15 чоловік. Для тих, кому не пощастило вирватися з неволі, пішов лік на роки в тюрмах, таборах у різних кінцях острова Тайвань. Щоб місцеве населення ставилося до полонених «відповідно», повсюдно оголошували: це російські льотчики, вони прилетіли скидати бомби на ваші голови, але були збиті. Крім чанкайшістів, до агітації за «вільне життя на Заході» підпрягалися недобиті білогвардійці емігранти, українські буржуазні націоналісти. Побував і емісар з Вашінгтона — генерал Гарісон. На озброєнні в усіх були два аргументи: пряник і батіг...

Якийсь Соколов умовляв:

— Наша організація, народно-трудовий союз, охоче допомагає російським патріотам. Маємо в країнах вільного світу впливових і надійних друзів. Тож і вас не залишимо самих. Матимете і дім, і роботу, і гроші. Багато грошей. А головне — здобудете свободу.

Коли ж моряки рішуче відмовилися написати заяви, їх кинули в кузов вантажної автомашини. Цілу ніч возили розбитими дорогами. Автоматники попередили: якщо хтось зробить спробу підвестися — негайно зловить кулю. А вранці знову добре зодягнений, поголений, вдоволений собою Соколов.

— Ну що, не передумали? Ні? Значить, доведеться зачекати. У нас є час.

Бандити справді не поспішали. Три місяці нещадних катувань і вдень, і вночі. Саблін бачив, як худнули, марніли, підупадали на силі товариші. Виводили за місто, шикували в шеренгу, цілилися з автоматів, але не стріляли. Змучені моряки готові були прийняти миттєву смерть. Втеча неможлива, на милосердя садистів розраховувати годі. Разом вирішили: написати заяви про виїзд до Сполучених Штатів Америки, може, буде якийсь шанс зв'язатися з Батьківщиною. Зрештою, гірше, ніж тут, уже не може бути. З їхньої групи шести морякам, зокрема й Сабліну, не відкрили візи. Тоді всі 20 членів екіпажу відмовилися від своїх заяв. Вирішили триматися один одного до кінця.

Але їх розлучили. Сабліна і ще двох його товаришів кинули в кімнату муки. Стіни обиті ватою і клейонкою, щоб глушилися крики. Кати перед екзекуцією надівали спеціальні свинцеві рукавички. Били так, що вилітали зуби, пускали в хід підковані залізом черевики. Затискували в пекельні машини ноги, і тріщали кістки. Заганяли голки під нігті. На закривавлених тілах влаштовували дикунські оргії. Згодом кати освої-

ми кожі методи — катування електричним струмом.

Якось їм назвали прізвища шести моряків, які нібито зголосилися виїхати до Америки. Так це було чи ні, вони не знають і донині. Названих членів екіпажу більше ніколи не бачили.

Ми вже знаємо, який вирок було винесено: 10 років тюремного ув'язнення. Тримали чотирьох — Cабліна, Димова, Калмазана і Лопатюка. Потім привезли ще Книгу і Ковальова, теж знівечених, покалічених.

Знаємо, що означає й помилування — табір з колючим дротом. Везли їх туди закутими в кайдани, із зав'язаними очима. Лише шум прибою підказав: десь на узбережжі. Охоронники вигадали нову розвагу: ставили на коліна, били в потилицю пістолетами.

Так минали дні, тижні, місяці, роки. Значної для нас зміни пори року не відчували. Хіба що взимку не так пекло сонце, зате більше дошкуляли дощі.

В 1977 році їх перевели в табір поблизу міста Ілан. Кожний крок пильнували ті ж лабани-хазяїни. Режим трохи пом'якшився. Щомісяця давали 800 юанів — так, копійки. Годували, аби не померли з голоду. Іноді влаштовували культпохід — подивитися кіно, відвідати чіфаньки — місцеві харчевні, та грошей вистачало хіба що на порцію теури — щось на зразок наших пельменів. На запитання цікавих, хто як, мусили відповідати: французи, німці, бельгійці. А що робити? Мабуть, ніхто не повірив би, що вони з Радянського Союзу.

Останні роки жили у «власному будинку» — на території табору для них спорудили барак..

ЗАСВІТИЛАСЯ НАДІЯ

У березні минулого року їм несподівано запропонували написати прохання про помилування. Відгомін демократичних перетворень у нашій країні, гласності докотився й до Тайваню. В літак у Сінгапурі сіло троє. Душевний стан кожного з них можна зрозуміти. Проте Саблін, Писанок і Книга десять годин польоту спали. Уперше за 34 роки спали міцним сном.

У дорогу їх одягли більш-менш пристойно. Дали грошей на подарунки рідним. У магазинах Сінгапура був великий вибір товарів. А вони шукали щось на зразок моди 1954 року. Навіть у цьому позначився великий провал у часі.

Я запитав Володимира Миколайовича Сабліна про рідних.

— У мене тато, мама були. Два брати й сестра. Мама померла, через два роки за нею пішов батько. Рідні чи не щотижня, щомісяця писали, але відповіді конкретної не мали жодної. А що пароплавство? За три місяці дало лише в п'ятдесят восьмому році мою зарплату і один раз пенсію, ось і все, що дали батькам...

— А брати, сестра зустрічали вас? Бачили ви вже їх?

— Першим старший брат приїхав у Москву, а вранці приїхав другий брат з Харкова. Я не знав, що сестра просто за два метри живе. Ми вранці поїхали до сестри, всі троє сіли й поїхали до сестри. Бачив я своїх усіх. А до мами з татом, брат сказав, як пройду лікування, потім піду до них...

— Ви залишитесь в Одесі. Які плани, як житимете? Підете, мабуть, працювати?

— Що ж мені лишається робити, мені п'ятдесят п'ять років... У мене, як кажуть, ні кола, ні двора, я сам-один. Брат, сестра — вони мають свої сім'ї. Буде здоров'я, значить, знову працюватиму на флоті. Як море любив, так і люблю його. Я моряк, я завжди любив море. Якби здоров'я дало змогу піти у плавання — я не злякався б, пішов би у всі кінці морів і океанів.

Після першої розповіді по республіканському радіо про повернення трьох членів екіпажу танкера «Туапсе» на Батьківщину, після інтерв'ю із Сабліним телефонні апарати у мене вдома і на кореспондентському пункті не замовкають. Відповісти на деякі з них я попросив виконуючого обов'язки начальника служби кадрів Чорноморського пароплавства Анатолія Олексійовича Саєнка.

— По-різному склалися долі цих двадцяти дев'яти чоловік. Одні звільнилися з пароплавства, одні перейшли на іншу роботу, а сьогодні в Чорноморському пароплавстві працює колишніх членів екіпажу танкера «Туапсе» три чоловіка. І приємно сказати, що колишній другий помічник Горобець Павло Карпович працює сьогодні капітаном на теплоході «Олександр Цюрупа», Єгоров Володимир Андрійович, колишній другий механік, зараз працює старшим механіком на теплоході «Микола Кремлянський», колишній матрос Федоров Микола Денисович нині капітан на теплоході «Капітан Кадецький». Доля інших така: хто на пенсії, кого вже нема, на жаль, серед живих...

— Анатолію Олексійовичу, я знаю, що ви також моряк. І зустрічались з одним з членів екіпажу особисто.

— Так, я прийшов працювати на флот у 1954 році, а ось в 1955-му приймав танкер «Чернівці». І до нас прийшов на судно електромеханік Закурдаєв Михайло Михайлович. Доля нас, значить, звела на танкері, де ми працювали десять років разом. Але який скромний чоловік був Закурдаєв, він мало розповідав про те, які там пригоди були у них, чого йому довелося зазнати.

Коли з Міністерства Морського Флоту пролунав дзвінок про те, що на Батьківщину прибуло три чоловіка, колишні члени екіпажу танкера «Туапсе», це були і радість, і жаль, тому що почались спогади. І якщо конкретно взяти — одразу виникає в пам'яті Михайло Михайлович Закурдаєв. Довелося працювати з архівними матеріалами по танкеру «Туапсе». І ось читаю свідчення, що його дає колишній перший помічник цього танкера:

«Закурдаєв завжди був активний у політичному житті, брав участь у самодіяльності. Коли розривали наш прапор, він кинувся до нього, роздираючи свою сорочку, і кричав: «Стріляйте в мене!»

Звичайно, спогади дуже важкі, тому що кожен моряк розуміє, яке горе бути далеко від Батьківщини, і, найголовніше, ніякої звісточки звідти — ні листів, ні передач, нічого практично не могли моряки з «Туапсе» одержувати.

— Анатолію Олексійовичу, коли Писа-

ков. Книга і Саблін повернулися на Батьківщину, я знаю, у пароплавстві був створений оперативний штаб по розшуку їхніх рідних. Ви його, по суті, очолили. Як проходили розшуки родичів тих, хто вернувся на Батьківщину?

— Це була нелегка робота. Коли ми почали переглядати матеріали, то з'ясувалося, що батьки моряків дев'ятсотого, дев'ятсот першого року, це мимоволі наводило на думку, що їх нема серед живих. Та однаково шукали. Почалися розшуки по всьому Радянському Союзу — Миколаїв, Воронеж, Пензенська область... Були подані радіограми на ім'я голів сільських Рад з проханням сповістити, чи є хтось з родичів.

— Ви казали, що Писанов приходив до вас сюди.

— Так. Саблін приїхав до Одеси, зустрічали ми його на вокзалі,— зустрічав заступник начальника пароплавства, в зустрічав, зустрічали з комітету плавскладу, інспектор відділу кадрів. З вокзалу ми повезли його на міжрейсову базу моряків, помістили його підлікуватися. Зараз він у цілковитій владі лікарів, ві повинні зробити все можливе, щоб поправити йому здоров'я. На жаль, воно у нього підірване, перебито обидві ноги, дуже тяжкий стан — відбито нутрощі, взагалі є над чим лікарям працювати.

А Писанов поїхав з Москви в Миколаїв до батька, до сестри. Та через кілька днів приїхав до нас. Зайшов у кабінет. Я кажу: «Поїдеш відпочивати, є путівка на міжрейсову базу, відпочинеш, поправиш здоров'я». — «Ні,— каже,— я не поїду відпочивати, я поїду до батька, бо він хворий, мені треба бути все-таки коло батька. І хочу довше побути у себе в Миколаєві, який я ледве пізнав,— так він за ці роки розбудувався». Я кажу: «Тоді не розумію, навіщо ти приїхав?! Подзвонив би сюди». — «Як,— каже,— я повинен доповісти, що прибув, у відділ кадрів».

ТРАГЕДІЯ І... ХЕППІ ЕНД

Коли цей матеріал було підготовлено до друку, з Чорноморського пароплавства надійшло таке повідомлення: за рішенням ради трудового колективу трьом колишнім туапсинцям виділено матеріальну допомогу в сумі по п'ять тисяч карбованців кожному. Як виняток, їм призначено пенсію. Саблін і Книга виявили бажання працювати й далі — доки вистачить сил. Залюбки носять морацьку форму. Обидва справили новосілля — їхні квартири в одному будинку. Клопотів додалося, починають фактично з нуля. Але клопоти ці приємні...

П. Печерний. Декоративна композиція «Світ природи». Фрагмент

проти безликої Вічності

ВОЛОДИМИР МОРЕНЕЦЬ

Дев'ятнадцять нових імен представило видавництво «Молодь» трьома поетичними касетами 1987—1988 рр. Тоненькі дебютні збірочки стягнуто бинтами «суперів», але вони вислизають з-під спільних обгорток і розлітаються в поетичному піднебессі навсебіч, стаючи кожна на своє крило. Однак і в цьому білому леті, затривоживши увесь видимий художній простір, вони лишаються єдиною зграєю. Може, й не бажаючи того. Чому так? Яка моральна та естетична сила тримає ці різні поетичні злети в гурті, покріплює їх один одним та береже від затрат на самочинних крутих віражах?

Думаю, насамперед нередукована індивідуальність кожного дебюту, одверта відмінність художнього мовлення, що своєрідністю одного голосу відтінює своєрідність іншого. Чи не вперше за багато років видавничої практики читач одержав перші поетичні книжки, не «причесані» на редакторський смак, не редуковані в своїх достоїнствах і зальотах відповідно до усталеного літературного канону (важлива громадянська тема, філософська медитація, що відкриває шлях дещиці інтимної лірики і пейзажним замальовкам). І книжки ці творять різнобарвну і єдину картину поетичних шукань сьогодення.

Сказане не означає, що всі дев'ятнадцять авторів виступили з поезією цілком оригінальною, що у віршах їхніх не помітно впливу традицій або відомих стильових манер. Ні, такі сліди, як риси генетичної приналежності до національної культури, проступають у творах молоді, і це нормально. Скажімо, в енергійних ямбах Н. Клименко добре чути громадянський тембр і пристрасті інтонації В. Симоненка («Древляни мертві, не гнівн їх, княже, бо оживуть і знову розіпнуть»), щось суто бажанівське світиться в образних різьбленнях В. Старченка, луни «Золотого гомону» П. Тичини, а з далекої далини ще й рокотання Боянових струн чуються у верлібрах А. Могильного («сьогодні пульсує наша кров каламутна, степова, полків половецьких, полків касозьких, полків слов'янських...»). Вдивляючись у ці письмена, побачимо ще й ширші культурні обрії, бо творча молодь почувається часткою великого духовного потоку й не на голому місці зводить свої поетичні вежі.

Йдеться про інше — про незалежність від трафарету, цього крайнього вияву традиції, зокрема традиції останніх десятиліть, яка в завершеному вигляді нагадує школу класичної риторики на грунті соціалістичної фразеології. Ця «школа» (згадувана, до речі, в кінці полемічних статей останнього часу про соцреалізм) передбачає ієрархію тем і жанрів, певне коло мотивів, які початківець зобов'язаний виконати на доказ своєї професійної придатності. Навряд чи треба пояснювати, який заспівний, кульмінаційний і завершальний глагол мається на увазі,— відкрийте першу-ліпшу «середню» збірку 70-х років, і ви побачите цей еліпс.

«Молодиксські» книги починаються «з середини» (читай — глибини) діалогу, який література вела і веде зі своєю добою, звідти, де починається найцікавіше — власне судження, розуміння й потрактування проблем, де робиться акцент на тому, що власне авторові болить і змушує шукати Слово. Незалежно від міри стильової прозорості, це відкриті добірки, які «з порога» вводять нас у поетичний світ автора.

Здається, вже лише це схиляє до толерантності й уваги незалежно від художньої відповідності побаченого власним смакам. Тим часом уже чуються дисциплінарно-застережливі і розгнівані голоси: «Не так!», «Як таке можна друкувати!», «Дрібнота!» Це свідчить передовсім ось про що: ми ще не вийшли зі «школи риторики», не навчилися «прислухатись до товариша уважно, коли пише він інакше, аніж ти писати звик». (Ці слова належать М. Рильському й відносяться до початку 60-х років!).

Скажімо, В. Базилевський, поетичну творчість якого я глибоко шаную і в багатьох художніх осяяннях просто люблю, пише в рецензії на перші дві касети: «Вона (молода поезія. — В. М.), як чорт ладану, сахається благородної прямої мови, інтуїтивно відчуваючи свою неспромогу до всеохоплюючої мислі, і воліє длубатися у суб'єктивістському дріб'язку, сподіваючись добути звідти злитки дорогоцінного металу. Вона не схильна до самоконтролю і прагне закинути свої ахіллесові п'яти тим же верлібром, демократизм якого трактується як вседозволеність» («Дніпро», 1988, № 7, с. 134). Чи не надто категорично, а головне — чи по суті справедливо?

Тут нам час повернутися до другого начала, яке, на мою думку, об'єднує дебютантів. Це, на мій погляд, спраглий історизм художнього мислення, виняткове прагнення ліричного «я» чути себе часткою великого буттєвого потоку, чути історичну покликаність особистості і людську, конкретно-чуттєву сутність історії. Суб'єктивне переживання, концентроване, «наслотне», зникає

з суцільної панорами милий адміністративному оку глянець світлосяйної незмінності того, що було і буде, оголює драматизм життя. Як кажуть нині філософи, з факту історії особистість перетворюється на акт історії — неповторний і тому дорогоцінний духовний спалах, де енергія буття переходить в реальну матерію подій і вчинків, аби в множині своїй чинити дію суспільного поступу.

Історизм не як особлива увага до фактів минулого (з відповідним набором реалій), не як тема творчості, до чого ми звикли, а спосіб самоусвідомлення й світовідчуття. Не з доброго дива розвинулася ця риса в молодій поезії, а внаслідок демократизації суспільної свідомості, що повертає гуманістичну вартість кожному «я» і зважає на його реакцію при формуванні образу соціально-духовної спільноти. По суті, це довгожданий процес олюднення історії, погляд на неї як складну систему реальних доль, драматичних ідейно-емоційних зіткнень і борінь. Вона починає сприйматися не як надособистісний рух сущого, а як змножений рух особистісних світів.

І тому, коли молодий поет зачаровано прислухається до якоїсь тривожної внутрішньої «нути» (І. Франко), прагне осягти образом несподівану чи нетипову реакцію,— не в собі він длубається, не в собі потопа, прикаймні не тільки в собі (як не тільки нам належить кожний крок наш, учинок і слово). Інший погляд знецінює особистість і вкотре виводить її з історичного ряду в історичний підряд.

Опоненти можуть нагадати мені про давню і славну традицію єдності особистого й загального, живу в радянській літературі. Маючи її на увазі, скажу лише, що на практиці ми в цій формулі не дотримувалися рівності, надто довго, наполегливо й безоглядно йшли до народного життя бетонним трактом загальних категорій і понять, надмір уперто «назавжди» формували те, що насправді формується повсякчас, змінюється і набуває нових ознак з прозрінням і розвитком кожної нової душі.

Мені можуть сказати про великі перевитрати суб'єктивованих поетичних візій, що вливаються у смислову затемненість, випадковість асоціацій, образний безлад. Це правда — що є, то є. Але чи слід на підставі цього заперечувати подібні стильові потоки в нашій лірйці взагалі? Адже ми не заперечуємо щиру громадянську декларацію, дорогу В. Базилевському та й нам усім «благородну пряму мову» поезії на тій підставі, що нею виповідали не самі віковомні одкровення на взірець тичинівського «Я утверждаюсь» чи Павличкової «Молитви», а й тисячі казенних славословлень, у гуркоті яких тонув голос живої людини й осамітнювалася її журлива душа!

Чому ж, не замислившись гаразд над психологічно-філософською природою тієї стилістики, яка допіру виварюється в малих горнятках дебютних книжечок, ми так поспішаємо затаврувати її в суб'єктивній дріб'язковості? Чи тому, що живимо в свідомості міфічну віру в універсальну («благородну пряму»!) мову поезії, якою всі покоління в усі часи тільки й можуть говорити про народ від імені народу?

Та й чи випадає називати дріб'язком почуванння себе часткою правічного екзистентного потоку, яким народжується ліричний персонаж і морально-психологічним досвідом якого наділений, сказати б, генетично? Хіба що в розумінні малості кожної окремої долі... Як це узгоджується з гуманістичним розумінням Людини?

Я можу навести десятки прикладів історизму світовідчуття, яким багата сучасна молода поезія і вже тим по-громадянськи посутня. «Якщо колись ми покладемо наше життя на музику, це буде музика куряви, цегли й мазуту, де найбільшою поезією були ми»,— каже А. Могильний, вписуючи образ непяшного красенями Відрадного і його блідих від асфальтного повіву дітей у духовне річище Вітчизни, вписує самою їхньою здатністю чути і бачити за індустріальним планом інший — ширший і тривкіший план буття.

«Не тільки світу, що в вікні»,— сказано народом. І це почуто молодою поезією, як ніколи, гостро: «Україна починалася з Відрадного, оточеного пустирями, де в корпусах розбитих машин виростали ожини й легенди...» (А. Могильний). «Сволок витримав долоні днів народжень і смертей... Є родимі плями хати і у мене на обличчі — цвіт праруж тих паперових вже, мабуть, не обцвіте» (В. Старченко). «Цвіт і плід кров і плоть України все це ми тільки ми але треба пам'ятати що ми лиш клітини на шляху від коріння до неба» (О. Гриценко). «Люди жили — цехами, жар погас очагов. Память мечена вехами утонувших дворов» (О. Буценко). «Руку вмочу в струмок і стану тим каменем, що довго дивиться, куди вода біжить»,— хіба це не спротив мізерній тимчасовості, не прагнення високих, вічних міт, звідки чути «всі голоси» (так називається цей вірш Надії Кир'ян)? Відчуття внутрішньої історичної розпростореності добре висловив В. Шаров:

Все от предтеч — славянин ты,
варяг аль ацтек.
Я — продолжатель ошибок
я славных поступков.
Все от предтеч. Мы и сами предтечи,
по сути,
Пусть на такой уж кристальный,
но чей-то исток.

Естетика соцреалізму, як він мислився впродовж сталінських десятиріч, на панівне місце поставила час суспільного буття, вважаючи увагу до особистого існування другорядною, а пошентації своїй егоїстичною і не вартою високого мистецтва. Як конкретне «ти» почуваєшся в сьогоденні, як живеш і помираєш — не вельми важливе, головне - як безупинно простуємо вперед «ми». Однак ця позірна свобода особистості в межах безсмертного загалу оберталася насправді всевладдям Часу, що позбавлявся опонента. «Ми» — безсмертне й, безумовно, позитивне, вихоплюватися з нього немає жодних причин і потреби, а щезання поодиноких «я»... супроводжується їхньою постійною з'явою. Ігнорувалася синкретична сутність суспільної вічності, її духовне розмаїття, історико-соціальна варіативність.

Фауста, котрий розбивався об стіну Часу, бунтом своїм заперечуючи його всевладдя, попросили вийти геть. Гамлетові, що сам

узявся вирішувати власну долю, один радянський філософ відповів: «Бути, бути, бути! Бути комуністичною, колективістською особистістю!» («Знание — сила», 1988, № 10, с. 75). Чому так сталося — питання інше, хоч і не дуже складне: офіційна художньо-філософська думка, яка не терпіла опонентів, апофеозувала тривання сущого, а не вічний початок через діалектичне заперечення. Тому запитання: «Як Ти живеш?» — з усією гамою особистісних проблем, почуттів і думок було загалом риторичне — «ми усі».

Розірвати це коло історичної приреченості на поступ, наперед кваліфікований безумовно позитивним, могла тільки особистість, поновлена в правах на власний значущий рух і присуд, на час, що не перекривається часом вічного народного буття. Озирнімося, всі видатні художні явища останнього тридцятиріччя — від симоненківської краплі крові на священному знамені Вітчизни до «Марусі Чурай» Ліни Костенко і поєдинку з обставинами героїв поеми Д. Павличка («Поєдинок») — свого роду фаустівського бунту проти безликої і сліпої Вічності в ім'я історичної участі й ваги одиниці, її змоги вийти з німоти фетишизованого суспільного часу в історичний знаменник, де життя і смерть кожного належать усім.

Я не ставлю у високий ряд названих творів усі «молодиянські» поетичні дебюти, а тільки прагну показати, що суб'єктивованість світовідчуття, поцінування (і громадянське) миті власного існування цілком закономірні й лежать на магістралі розвитку радянської естетики. Не «ти» в історії, а історія в тобі — цей акцент вигромаджений десятиліттями громадянської інфантильності всіх нас. Співвітчизники у масі своїй пробуджуються для громадянського чину, механістичності поступу він протиставляє особистісне відчуття дійсності, відчуття, над яким не владен мальований Хронос — цей міф тоталітарної свідомості. Його просто не існує, а лише конкретний, належний у судьбі час Сірка і Байди, Кибальчича і Вернадського, твій і мій,— те, з чого і складається доля народна. Тоді як абстрактний — чистий блеф, схима, страховидло, що лякає не більше, ніж мальоване на іконах пекло. Саме цю схоластику «всезагальності» заперечує образ П. Мідянки, метафора, наснажена реальним гуманізмом: «А в нас так обмаль часу... І ці намальовані длигарі нічого не зрушили, бо й нічого не зупиняли»!

Відмахнутися від оцих етичних акцентів, що прочитуються у віршах дебютантів,— означає пройти повз саму логіку новоз'яв. Не заплющуючи очей на тут і там видиму недосконалість рядка або ж його невідповідність призвичаєному вуху слуху, слід чесно визнати, що він наскрізь перейнятий струмами історичного чуття. Так, суб'єктивного, своєвільного, але — я продовжу цей ряд епітетів — широго, неагресивного, органічного, яким воно є у людини повного катастрофічних загроз атомного віку.

Власне, звідси й починається найцікавіше, бо потрактування свого місця в дійсності і самої дійсності у молодих поетів різне, в багатьох планах відмінне. На платформі означеної спільності можна бачити різні концептуальні підходи, різні поетичні моделі світу, а відтак творчі обличчя.

Здається, найбільш піднесено, оптимістично почувається ліричний герой П. Мідянки. Небесно-смеренові лики Карпат, домівка, підвалинами сперта на легенди й оповіді роду, праціична культура праці й відпочинку, розуміння доброго й злого утворюють світ, в якому герой живе і хоче жити. Цей світ близький до гармонії, «списаний» з народних уявлень про мудре й справедливе, тривале і належне: «Ти — садівник — за щепами дивися... А я — скотар. Відданий і на днесь. Обидва в глині, рудуватій глині». Людина і світ П. Мідянки — духовна проекція цих уявлень із минулого в майбутнє, момент самовідтворення народного буття і духу, що його живить:

> Тобі чоанар писпіаує на Тисі.
> Тобі — містечок тиха таїна.
> Я під ноги падає сухе вишнове листя,
> На білий тракт... Така земля — одна.

Навіть турбота про грядуще не може по-справжньому захитати рівноваги цього світу, впорядженого і надійного: «Невже нащадки, горда юна навінь, найкращий скарб втоптали в небуття?.. О ні! Смерени й нині в зимну хвищу Під Бескидом співають. Їх хорал: «Ой барвін, барвін барвінковий».

Наспіваний лад, погідні інтонації, плавний образний ряд підкреслюють узгодженість героя (персонажа лірики) з так надійно владнованим світом і їхню спільну кілнисну дотичність до шорсткої реальності. Тобто П. Мідянка опредмечує в своїй ліриці ту дійсність, яка завжди мислилася народом як етично нормальна. Звідси і приналежність, і певна умовність, проблемна послабленість цієї лірики, що все суперечливе й болісне з життя Карпат лишає за своїми берегами. Це острівець тривалих цінностей в шумному потоці буття, тверде батьківське слово, що підтримує сина на порозі власної долі.

Подібні настрої помітні і в ліриці М. Лазарука. Так, у вірші «Робота» момент трудового будня на рідній землі підноситься над міграційною метушнею до символу, є моральною опорою героя в його зводинах із планетарним часом, долонею Берегині на розпашілому чолі.

Зовсім інші психологічно-філософські струми утворюють поетичний світ І. Маленького. Кошлатий, згорблений, посиротілий, цей світ іде від нас, не приймаючи ні слова жалю, а набурмосено, по-дідівськи сам журиться за нами — зманеними ілюзіями цивілізації. «Образ старого міста доживає у нас по кімнатах, тіснуватих трохи, але розтоптаних, як старі черевики, де люди довгий вік живуть і дітям їх полишають з потертими килимами і кришталем у сервантах...»

Так, верлібри Ігоря Маленького (навколо яких чи не найбільше закрутилося суперечок) важко назвати бездоганними. Спрозаїзовані, нечепурні малюнки поета немовби нриті патиною, крізь яку проступає те, чим ми донедавна жили і що відкинули від себе та й стоїмо тепер, дивуючись, «чому ж так тяжко самому пити камінну воду дороги».

Надійні родові зв'язки, важкий і невпинний труд, пісня про рушник, якого вже

ніхто нікому не стелить, досвід життя на орній землі, що я аграрно-меліоративному безумі, — увесь оцей пласт зі своїм гараздом і негараздом зникає, забираючи з собою навіть мову. З поміж молодих поетів І. Маленький відчуває це найбільш глибоко і гостро. Народний звичай велить проводжати дорогу людину далеко за поріг, іти їй навзу слід, іти, доки видно даленіючу постать. Оце «доки видно» — драматичне осердя поезії І. Маленького, тужливий оберт у нестримному часі, який нікуди не втече без тебе, бо тікає тобою.

Чи зрозуміли ми гаразд цю драматичну суть розгубленого словесного ряду, яким ліричний персонаж І. Маленького намагається схопити, зберегти від зникання те, що губиться й щезає на наших очах, перетворюючись на міф, легенду, а тому й переказується по-дитячому невміло, багатослівно, недоладно? Переказується з моторошним відчуттям безпорадності слів, які ще лишаються тут, а світ, що їх породив,— аже он де! В запиленому вікні транспорту за вічні межі...

Мати моя попросить почекати
що один автобус...
Ще один я перечекаю...
проведу, усміхаючись,
автобусне вікно,
як запилений сімейний портрет,
віднайдений на
горищі...
Перестану нарешті усміхатися
і піду в свою кімнату
дивитися,
як плаче на вокзалах мати моя,
як доля знову пунає ворожки,
знаючи, що вночі
я буду кусати губи...

По шматочках збира себе з історії персонаж А. Могильного, складає духовно, виповнюючи порожнину, відділану кожному в житті при народженні: «(Ми ще нічого не сказали). Лише про всяк випадок вначили: «В Лакедемон принесіть громадянам цю звістку». Це на випадок межі, за якою починається любов до Батьківщини».

Вість із минулої ери, з-під Фермопіл від трьохсот полеглих спартанців, котрі зупинили персів, вість про те, як треба любити Вітчизну. Не будь-кому взагалі, а конкретно тобі і мені, спільна вість, по-давньому: совість. «Ідемо крізь нуряву чорні, гарячі, вуглясті — притишений гомін обозу й нерівне скрипіння коліс»,— це не звичайні фантазії, а потреба душі обрости морально-історичним досвідом поколінь, аби не зяяти пустотою марнотної сюхвилинності. Спокійний, дисциплінований вірш А. Могильного є антитезою егоїзмові теперішності, котра без моральних заповітів минулого не здатна реалізувати свій історичний шанс.

Драматизм емоційних розходжень особистості і порваного (чи надірваного?!) прогресом суспільства, рух якого нівелює особистість в урбаністичному огромі, відрива її від етичних прапотоків,— цей драматизм живить і поезію Н. Галича. «Як я сні не можу закричати, що берег підмива вода, а на краєчку — мати» Художній час відлічується тут мірою втрат, а тому позбавлений гладкості, потрісканий, щербатий.

В розколинах його проступають риси даліючого світу, відчутого до хрусту осінньої гілки в рідній саду.

Поетові вирій залежить на тому, як багато він встигне побачити й згромадити в собі знаків «сьогоденної вчорашності» — цього особливого болю материзни. «Останнє яблуко висить над світом, диниться на мене нарим оком», «А ще за мить, а це аже мить по тому, тримала нить, і обірвалась нить. Вона, ни світло з темряви летить...» Сумна арифметика... рахунок сумління так часто марнотратному життю. Цей комплекс складних почуттів, які не мають у собі нічого від скиглення чи сентименту, добре відбитий у вірші «Після тебе нікого в роду»:

Простіше слово ДОЛЯ зав'язати
на мертвий вузол,
простіше слово МАТИ розв'язати
на губах немовлятн,
простіше слово МИЛА зав'язати
одним поглядом...
А як бути, коли ти останній на ниточці
свого роду?
Якими пальцями її тримати,
щоб не випорснула?..

Не щодня і не з хатніх мудрувань народжуються такі радки. Загалом норматнаний, спінучий вірш Н. Галича приваблює і чистотою інтонацій, і власне образними осяяннями (як, наприклад, порівняння відпалахкотілого почуття із побитим зливою кущем бузку, з якого вже «навіть тиші не зірвеш, що за дощем йде»).

Суголосні філософські мотиви знайдемо в ліриці С. Соловйова («В зеркале отца»), а почасти й сімнадцятилітньої Мар'яни Звєрєвої, поетичний дебют якої («Вот что называется весною». — К., Молодь, 1987) — одне з найнесподіваніших і щасливих явищ російської лірики на Україні. В її голосі ще підлітково міняються тембри, розосереджується увага, звиблююна образним багатством навколишньої дійсності, але є справжня, якась навіть мужня моральна причетність до суспільного життя, рішуче окреслення власної позиції в його плині. А відтак свій варнс часу, що починає писатися в просторі вічних гуманістичних цінностей: «Твоя победа — чье-то пораженье И кто-то остается позади. Но ты не останавливай движенья. И все же... без него не уходи...»

І ще один спосіб світовідчуття являє поезія молодих. Йдеться про віталістичне (і одчайне!) поцінування теперішньої миті як єдиної справжньої вартості на противагу триванню історичного руху і змін. Виголошене ще давніми греками «Carpe diem!» («Лови момент!») має сьогодні не лише гедоністичний, а й трагедійний сенс, по-своєму дуже зрозумілий.

В добу глобальних екологічних криз, смертельної ядерної загрози, коли людство у багатьох випадках не тня, здається, знбудовує себе, як зрікається себе, втрачає певність в історичному завтра, хіба може дивувати поетична апологетизація хвилини праці, кохання, замислу та й просто споглядання дійсності? Окрім того, що чуттєва гіперболізація миті взагалі притаманна ліриці, така гіперболізація є нині осмисленою реакцією на суспільно історичний негаразд і метання з крайності в крайність. «Нам не

суджено нічого, Крім пучка суниць рясних. Окрім дотику одного Біля сивої сосни. Окрім закутку оцього ще незайманих лісів, Де болота голубого Голосний, тремтливий спів»,— пише Марія Карпанюк. І я, розуміючи соціально-психологічну природу таких настроїв, не можу поділити довірливого до них ставлення. В цьому є своя, хай не титанічна, але правда.

«Мить ця належатиме безсмертю: «Ці люди, Дніпро, ця осіння вода»,— звіряється Надія Кир'ян у вірші «Неначе востаннє дивлюсь на Дніпро», і я вірю вже самій силі ліричного переживання, без уконкретнення незалежної від нас долі...

Тут народжуються гарні, повні глибокої поетичності «знімки» життя, його виражені образом сяйливі миті, якими впивається і не може втолити своєї спраги ліричний персонаж:

Гладять теплі пальці кору шорстку...
Тихі крони
    по облитій яблуневим молоком дорозі...
Прагну збагнути поезію
    мокрого річкового піску
І поезію кавунів на дерев'яному возі.
(«Яблуневі віті», Надія Кир'ян)

Зачарований життям живопис становить найцікавішу сторінку поетичної творчості Марії Карпанюк і Я. Ратушного («Засніженные ляца». — К., Молодь, 1987).

Тут народжуються і тужливий мотив буттєвої пустки, коли теперішня дійсність взагалі відсунеться геть, як недоладна, а її місце займе сухий і тихий спомин. Як у прекрасному вірші Валентини Давиденко «Пам'яті мами» чи в таких її рядках: «А ле було б де спомину погрітися, було б очам до чого прихилитись». Хіба ця журба самотності нічого не промовляє нашому могутньому колективістському «ми», хіба позбавлена вона глибокого соціального сенсу? Я так не думаю.

Менше співчуття викликає у мене так звана поетика малих радостей і простих утіх, що є одним із наслідків чуттєвого акцентування миті. Може, тому, що вона пасує благополучним, тим би мовити, епохам (тому ж такн Відродженню) і є сумнівною противагою важкій чаші наших турбот. Так, це прекрасні «дарунки» (як називається один з віршів О. Гриценка), тільки, як з іншого приводу, але про те саме, сказала М. Зверєва, «гіркоти в них нема»:

І понотиться дні ин один
    навунними боннтимн,
а свою зитншну пазуху місто мене забере
і речей найпростіших
    щоденно терпляче навчатиме,
і ходитимуть люди у двері мої
    та з дверей.
(«Дарунки», О. Гриценко)

«Це щастя — довго, як руки матерінo, не міряючи, черпати ковшем тягучо-золоті напої серпня»,— пише цей же поет в іншому вірші. Я, читач, вірю цим простим і неодмінним утіхам, цим простим (у моральному плані не таким уже й простим!) речам, просто вони мене менше цікавлять. Як недостатні запоруки соціально-історичного самовідтворення народу.

В цьому короткому огляді я спробував показати різні типи входження особистості в загальносуспільний буттєвий плин, як це дає змогу припустити молода поезія. «Чистота» їхня досить умовна, оскільки дебютанти «Молоді» тільки розпочинають свою роботу в літературі і рідко з достатньою впевненістю тримаються якогось одного шляху. Почасти така певність властива хіба що тим, про кого докладніше йшлося і хто заявив себе сформованішою творчою індивідуальністю. У поезію прийшла ціла шерега цінних початківців, спроба осягнення яких передовсім збагатить нас самих.

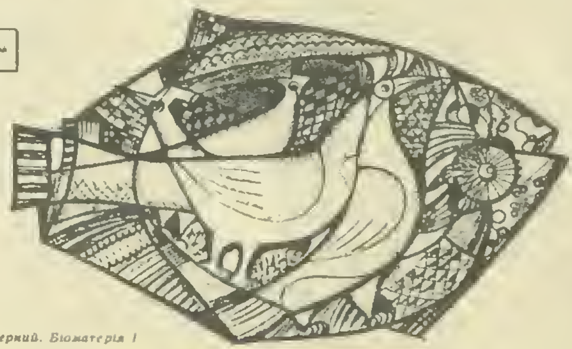

П. Печерний. Біоматерія I

БОРИС СВАДКОВСЬКИЙ

«Якби я був цар...»

Сторінка з творчої історії роману Л. М. Толстого «Воскресіння»

18 червня 1890 року, повернувшись з косовиці, Лев Миколайович записав до щоденника: «Обдумав на роботі те, що треба Коніївську [повість] розпочати із сесії суду». Як відомо, «Коніївська повість» — це попередня умовна назва «Воскресіння». 1887 року в Ясній Поляні Анатолій Федорович Коні розповів Толстому випадок із судової практики, який ліг в основу створення роману.

Написанню сесії суду і пов'язаних з нею наслідків передує докладне, просто-таки скрупульозне знайомство письменника з питаннями кримінального права, практикою судових процесів, експертизою, життям та побутом ув'язнених. «Як він добросовісно працює,— розповідає С. А. Толстая у листі до В. В. Стасова,— вивчає найменші подробиці в усіх галузях, куди вводить героя своєї повісті».

Толстой присутній на засіданнях Тульського і Московського окружних судів, відвідує тюрми в Москві, Орлі, Тулі, Крапивні, проходить з арештантами шлях від пересильної тюрми до вокзалу, спостерігає відправлення засланців із Москви...

Лев Миколайович цікавиться, як проходять засідання сенату, «і жартома [він] усім каже: «Знайдіть мені сенатора»,— свідчить С. А. Толстая. Він читає літературу про життя в'язнів. Тут і «Російська громада у тюрмі й на засланні» Н. Ядринцева (1872), «По этапу» Д. Линьова (1896), «У світі знедолених» Л. Мельшина (1896).

На столі письменника лежать зведення кримінальних законів. Він послугується консультаціями досвідчених юристів, зокрема прокурора М. Давидова, адвоката В. Маклакова, голови Новочеркаського окружного суду І. Денисенка, члена суду Чернського повіту О. Цуринова. Серед консультантів письменника і його лікар П. Усов.

Через багато років названі (і не названі тут) люди засвідчать, що «взагалі картина, подана Л. М., достовірна як щодо перебігу процесу Маслової та інших судових справ, так і стосовно до діячів суду» (М. Давидов).

Нагадаємо і слова В. Стасова про «Воскресіння»: «Це така річ, схожої на яку не було за весь наш XIX вік... нема тут жодної крапочки ідеальної, чогось вигаданого й літературного, а все саме лише м'ясо і плоть життя...» Це повною мірою стосується і до показу в романі всіх юридичних колізій, насамперед суду та звинувачення Катюші Маслової в тому, що вона отруїла купця.

На жаль, у численних дослідженнях, присвячених роману, майже зовсім обійдено творчу історію фабули отруєння та медичної експертизи, хоча описана Толстим судова сесія приймає рішення про лікаря-експерта та запрошення його на процес. Згадується про те, що його було приведено до присяги і допитано. У обвинувальному акті сказано про огляд тіла купця Смелькова, проведений поліцейським лікарем (колишня назва судовомедичного експерта), а також про наслідки медичної експертизи. З показань Катюші Маслової випливає, що вона додала в чарку з коньяком купцеві порошок, який вважала снотворним. У залі зачитуються документи медичної експертизи. Присяжним засідателям надається можливість оглянути речові докази, зокрема «склянку і фільтр, в якому досліджувалась отрута». Таким чином, на сторінках художнього твору досить грунтовно й докладно описано і фабулу отруєння, і медичну експертизу, що стала одним із судових доказів.

Очевидно, літературна критика вважала виклад цих питань у «Воскресінні» неминучим атрибутом суду і сприймала їх як спеціальні, обмежені лікарським інтересом. Та саме ці питання не пройшли повз пильну увагу читача-лікаря. Ним став відомий радянський патолог та судовомедичний експерт професор Арсен Васильович Русаков (1885—1953). На його думку, Толстой, використавши у романі кримінальну справу, взяв з неї і фабулу отруєння, і медичну експертизу, яка виявилася помилковою. Не будучи спеціалістом-медиком, Лев Миколайович переніс у художній твір помилку лікаря-експерта, котрий прийняв отруту, що попала в організм купця після смерті, за причину прижиттєвого отруєння.

«Якби,— розмірковує А. Русаков,— мало місце отруєння миш'яком, то прижиттєва картина отруєння, відповідна цій трутизні, була б така: повторна блювота, розлад шлунково-кишкового тракту або грубі вияви з боку нервової системи — корчі, кома та ін. Однак відомо, що після того, як купець випив з вином отруту, він упав на диван і помер уві сні. Така картина характерна не для миш'яку, а для речовини снотворної дії, наприклад, опію. Де ж узявся миш'як?»

Після огляду поліцейським лікарем тіло було поховане. Гадали, що причина смерті — розрив серця, викликаний зловживан-

ким спиртним напоями. Пізніше з'ясувалося, що серед речей купця бракує коштовного персня і великої суми грошей. Підозра в злонавмисному отруєнні з метою пограбування стала приводом до проведення медичної експертизи. Хімічний аналіз виявив у тілі миш'як, який і прийняли за причину отруєння. Це, на думку А. Русакова, груба помилка експерта, який не порівняв виявленої трутизни з прижиттєвою картиною отруєння. Такі помилки нерідко траплялися в експертній практиці другої половини XIX ст. Миш'як, гадав учений, потрапив в організм після поховання, найімовірніше — з металевих вінків, які складаються із сплаву цинку і великої домішки миш'яку.

Повчальну помилку експерта А. Русаков не раз наводив на лекціях і семінарах з токсикологічної експертизи як для студентів-медиків, так і для судовомедичних експертів. Версія А. Русакова не була опублікована. Не знали про неї й дослідники роману. Мені довелось почути цю версію в 1952 р. на заняттях семінару в інституті імені Скліфософського. Вона приголомшила нас, слухачів семінару. Адже виходило, що Катюша Маслова була засуджена невинно, і які б нові можливості для викриття суду й експертизи мав Толстой, якби знав про неправомірність висновку лікаря-експерта.

Водночас версія А. Русакова грунтувалася на даних, яких не було в друкованому тексті «Воскресіння». У романі не описано прижиттєвої картини отруєння, а проте на її невідповідності з виявленою при експертизі отрутою робив свої висновки професор. У «Воскресінні» взагалі немає назви отрути. Крім того, невідомо, звідки Толстой узяв документи медичної експертизи — з конкретної кримінальної справи чи вигадав їх.

Ці питання і виштовхнули мене на думку заглибитися в творчу історію фабули отруєння та медичної експертизи у «Воскресінні».

У першій остаточній рукописній редакції роману є такі рядки про отруєння: «У Симона були краплі опіуму, що лишилися після хворої пані... Любка (Катюша Маслова. — Б. С.), за свідченням Євфимії, налила у склянку краплі й подала Смелькову. Смельков випив і дуже скоро по тому впав на диван і заснув. У поліції... провадилось дізнання про наглу смерть Смелькова».

У закреслених варіантах рукопису також згадується як отрута опій або його складова частина морфій. Але джерелом його одержання було інше: «Як би там не було, вони (Симон і Євфимія. — Б. С.) погодились і пішли до колишнього фармацевта, в якого Симон знав, що є снотворні порошки, тобто опіум, розбудили його і, повідавши, в чім річ, та пообіцявши частку вкраденого, взяли у нього морфіну і вийшли до номера». Таким чином, з'явився «третій підсудний — фармацевт, що дав опіум», котрий на допиті «визнав себе винним, що продав опіум, хоча й не знав, для чого він був потрібен, і не брав участі ні в пограбуванні, ні в крадіжці».

Читач-лікар не може не звернути уваги на дуже короткий, проте з погляду медика абсолютно достовірний опис отруєння. Не викликає сумніву, що письменник добре знав дію опію та можливі наслідки його вживання у великих дозах. Опій, а точніше його похідне — морфій, уже зустрічався у творчій практиці Толстого. Незадовго до «Воскресіння» він закінчив драму «Влада темряви». Тут як отрута називався морфій. І хоча Толстой не конкретизував дії отрути, дуже можливо, що він цікавився її властивостями й особливостями.

Паралель між першою редакцією роману і драмою можна продовжити. Відомо, що в основу драми покладено кримінальну справу Тульського окружного суду. Але письменник написав свій твір, розповідав М. Давидов, «трохи змінивши справу, додавши обставини отруєння». Це потверджує в одній із розмов і Лев Миколайович: «Владу темряви» майже цілковито я взяв із справдешньої кримінальної справи... Отруєння чоловіка я вигадав сам...»

І тепер, використовуючи для написання «Воскресіння» ситуацію кримінальної справи, повіданої А. Коні, письменник знову додає до її обставин отруєння. І зауважте, в новому художньому творі називається та сама отрута, що й у драмі. До речі, на звинувачення Катюші Маслової в отруєнні звернув увагу А. Чехов. 8—9 серпня 1895 року він відвідав Льва Миколайовича і, ознайомившись з рукописом роману, сказав, що більшість злочинниць, яких він зустрічав на Сахаліні, були заслані туди саме за отруєння.

Проте, увівши в судову сесію фабулу отруєння, Толстой у першому варіанті роману припускається суттєвої процесуальної неточності. Купець помирає від дії отрути, а медична експертиза не провадиться, в суді немає її документів, а також на процес не запрошено лікаря-експерта. В чому річ? Адже Толстой, добре вивчивши кримінальне право, не міг не знати, що в разі отруєння потрібна обов'язкова медична експертиза. Та й серед людей його кола завжди були компетентні юристи, у розмовах з якими часто йшлося про всякі судові питання, зокрема й експертиза.

Так, досвідчений юрист Микола Васильович Давидов переконував Толстого в тому, що сучасний суд має в своєму розпорядженні об'єктивні докази для з'ясування істини, і серед них експертизу: «Ми замість «поля», випробування водою і вогнем, замість «дибе» та інших катувань маємо суд присяжних, експертизу, перехресний допит свідків».

А ось ще один факт, не згаданий у творчій історії «Воскресіння».

1878 рік. Анатолій Федорович Коні, голова Петербурзького окружного суду. Він звертається з напутнім словом до присяжних під час кримінального процесу у справі Маргарити Жюжан, яку звинувачували, що вона отруїла свого вихованця.

Характеризуючи отруєння як підступний, боягузливий злочин, Коні говорить, що той, хто його чинить, «робить це потайки й іноді з видимим спокоєм іде геть, в той час як його знаряддя й невидимий спільник — отрута — починає свою справу... Між знаряддям злочину й винуватцем, як правило, немає безпосереднього зв'язку, йому нема чого боятися бризок крові від удару ножем, криків жертви й боротьби з нею, шуму і диму пострілу. Коли отрута починає діяти, винуватець перебуває вже в цілковитій безпеці, ховаючи й маскуючи сліди своєї участі,

а іноді приходячи з лицемірною й запізнілою допомогою». Цим пояснюються, на думку юриств, труднощі у збиранні доказів, коли виникає підозра на отруєння. І «перше, що має привернути увагу, це питання про те, а чи було отруєння». У з'ясуванні цього питання важлива роль належить медичній експертизі.

«Ви слухали експертизу,— завершує цю частину напучення Коні,— її провели професор-спеціаліст за участю прозектора й поліцейського лікаря... Коли експертиза провадиться досвідченими людьми і з тою обережністю й недовірою до себе, якої вимагає важливість справи,— їй можна вірити».

Напутнє слово до присяжних ввійшло в «Судові промови» А. Коні, виданi 1888 року. 14 травня того ж року їхній автор пише в листі до Льва Миколайовича: «Одночасно з цим листом я надсилаю Вам видану мною книжку «Судових промов». У листі-відповіді (кінець травня) Толстой дякує за книжку й повідомляє: «Я майже всю прочитав її. Такі цікаві справи і висвітлення деяких з них».

Так, Лев Миколайович знайомий з медичною експертизою. У січні 1872 року він був присутній при її проведенні в Ясенковській казармі, після того як сусідка по маєтку А. С. Зикова покінчила життя самогубством, кинувшись під товарний поїзд на станції Ясенки Московсько-Курської залізниці. Цю подію, як відомо, відображено у романі «Анна Кареніна».

Під час написання «Воскресіння» Толстой бував на судових процесах, пов'язаних із злочинами проти життя і здоров'я людей. Про один з них розповів М. Давидов. Судили тульського міщанина, якого звинувачували у замаху на життя повії (він завдав їй колото-різаної рани). Присяжні визнали звинувачуваного винним, але не в замаху на життя, а «лише в нанесенні рани», тобто в заподіянні тілесного ушкодження. Про цей судовий процес писала матері Марія Львівна, дочка письменника, у листі від 27 жовтня 1895 року: «Папа поїхав до Тули верхи, щоб довідатись про справу, яка слухатиметься 31, в якій фігуруватиме «Катюша» і яку він хоче послухати».

То як же при всьому цьому могла статися процесуальна неточність у першому варіанті роману, коли Толстой під час судового процесу у справі про отруєння обійшов медичну експертизу?

Гадаємо, не варто цю процесуальну неточність перебільшувати. Про неї, очевидно, можна говорити лише умовно. Роман ще в роботі, у творчих шуканнях автора. Йдеться поки що про першу повну редакцію «Воскресіння», а всього їх буде шість (!). Однак де в чому вже визначився почерк письменника. Що ж до вибору отрути, то тут письменник використовує поки що вже йому відоме, апробоване художньою практикою — опій. Толстой відає про значення медичної експертизи під час судового процесу в разі отруєння. Вона ще знайде своє місце. Але вона повинна,— і це також принцип письменника,— бути і типовою в реаліях життя, і відповідати задумові автора.

Справді, подальша праця Толстого над романом вирішила і фабулу отруєння.

«...Був у Давид[ова], і він у нас. Записав від нього хід [кримінальної] справи»,— нотує Толстой у щоденнику 12 липня 1895 року. Відповідно до щоденникового запису від 5 листопада того ж року, як гадає М. К. Гудзій, письменник вніс деякі зміни і доповнення в роман, зокрема додав читання на суді матеріалів судової експертизи.

Але звідки було взято ці матеріали?

Ще 22 травня 1891 року Лев Миколайович записав у щоденнику: «Від Давид[ова] одержав дуже хорошу справу для Конівського оповідання». Пізніше він напише М. Давидову: «Відсилаю Вам назад усі справи, за винятком справи про крадіжку у сел[янина] Тюньніна. Справи мені згодяться, вищо житиму, проте досі не встиг скористатися ними».

Толстой переглядає кримінальні справи, шукаючи таку, яка б відповідала його задумові і була найтиповішою, найхарактернішою для судової практики тих часів. Гудзій зазначає, що Давидов надіслав письменникові кримінальну справу, яку той використав у «Воскресінні». Однак справа ця невідома і її немає в архіві Толстого. Разом з тим, на думку Гудзія, тексти обвинувального акта й матеріали медичної експертизи М. Давидов написав спеціально для роману.

Цю думку поділяють й інші дослідники. Так, Н. Гайденков пише: «Толстой прислухався до вказівок та порад юристів, один з яких допоміг написати обвинувальний висновок, судовий вирок та акт судовомедичного обстеження трупа Смелькова».

Є з цього приводу і свідчення М. Давидова. «Мені довелося,— розповідає прокурор,— на прохання Л. М. написати вміщений у романі уривок касаційної скарги, запитання, резолюцію та ін.» Отже, справді, деякі документи були вигадані, тобто написані на прохання письменника юристами. Проте сюди не ввійшли матеріали медичної експертизи. Або вони були приховані Давидовим під «та ін.».

Яке ж джерело цих матеріалів?

Відповідь на це запитання дають... рукописи «Воскресіння», обійдені увагою літературознавців. Зокрема рукопис 15: секретар «дістав папери і почав читати протокол судовомедичного огляду 1890 року січня 17 дня вик[онуючий] об[ов'язок] суд[ового]...» Усю цю фразу від слова «протокол» Толстой закреслює, і затим іде зроблена ним помітка: «Списати із справи з аркуша 12, закладеного папірцем, з виправленнями олівцем, які витерти».

На наступному аркуші цього рукопису, де мовиться про хімічне дослідження, написано: «Читання дослідження розпочалося. Нехлюдов сидів і слухав, дивився і чув звук читання». Слово «дослідження» Толстой закреслює і натомість згори вписує «акта», а всю фразу від слова «Нехлюдов» закреслює. Далі йде ремарка Толстого: «Виписати із 54 стор[інки] акт зі змінами олів[цем] і витерти».

Так подальша праця письменника над романом приводить до усунення процесуальної неточності. Іде судовий процес у справі отруєння, і воно доводиться, зокрема, матеріалами медичної експертизи. Тепер на суді присутній лікар-експерт. «Старий священик... привів до присяги... експерта». Лікар бере активну участь у процесі. До

обвинувального акта вводяться результати медичної експертизи.

Не викликає сумніву, що ці матеріали не вигадані, а взяті письменником з кримінальної справи, тобто Толстой, як завжди, залишався вірний і художній, і життєвій, точніше — юридичній, правді.

Як же подано матеріали медичної експертизи у романі?

Ось ще дані, які досі не наводились. Рукопис 39 (серпень 1898 року). До нього переписувач вніс матеріали з кримінальної справи згідно із позначками письменника — витяги з протоколу лікарського та хімічного досліджень: «Протокол № 3 судовомедичного огляду 1890 року січня 27 дня, виконуючий обов'язки судового слідчого міста Москви... — читав секретар,— міським лікарем міста Москви А. Е. Дримблицьким, при нижчепідписаних понятих [проведено] судовомедичний огляд трупа нагло померлого... Ферапонта Смелькова, і огляд виявив...»

У цій частині дослідження письменник закреслює назву міста, уточнює посадове найменування лікаря-експерта (запис на берегах: «Лікар[ського] управ[ління]?»), дотримуючись при цьому всіх формальностей, пред'явлених до цієї частини документа.

З остаточної друкованої редакції роману вступна частина цього документа була вилучена. Для художнього твору вона необов'язкова.

Затим ідуть дані зовнішнього огляду, текст якого письменник майже повністю вводить у роман, зробивши незначні скорочення та стилістичні правки. Це дало змогу Толстому створити враження достовірності, документальності лікарського дослідження. Медичні описи подано в протоколі під номерами, як тоді було прийнято, зокрема такий порядок складання документа рекомендувався при викладанні судової медицини в Московському університеті.

За зовнішнім оглядом іде внутрішній. Перші три його пункти і в рукопису, і в друкованій редакції роману цілковито збігаються. У третьому пункті, де йдеться про дві невеликі пігментовані плями на твердій мозковій оболонці,— найвірогідніше сліди колишньої травми голови з крововиливом в оболонку,— письменник зберігає суть патології, підкреслюючи тим самим своєрідність конкретного випадку. Зрозуміле вилучення з тексту решти тринадцяти пунктів, а також даних хімічного дослідження, бо перші будуть малозрозумілі широкому читачеві, а про дослідження на отруту в суді зачитуватиметься спеціальний документ.

З тексту внутрішнього огляду письменник повністю вилучає опис тих органів, в яких виявлені характерні для отруєння зміни: нема опису шлунка, кишок та нирок, проте вказівка на них міститиметься в тексті лікарського висновку.

Затим перераховуються особи, котрі підписали документ: лікар і поняті, що також підкреслює документальність наведених у романі медичних матеріалів.

Протокол закінчується висновком лікаря, який я подаю в остаточній редакції: «...зміни у шлунку і почасти в кишках та нирках дають право зробити висновок з великою мірою ймовірності, що смерть Смелькова настала від отрути, яка потрапила у шлунок разом з вином».

Зберігаючи основні положення у висновку експерта, Толстой вилучає з тексту посилання на свідчення знайомого про здоров'я купця, через те що слідство може взяти їх до уваги, але суттєвого значення для експерта вони не мають, як непрофесійні.

На суді будуть зачитані й витяги з акта хімічного дослідження органів. Ретельна редакція цього тексту дала змогу Толстому створити варіант, який повністю ввійшов до роману,— в ньому помає методів досліджень, якими користувався хімік для виявлення отрути, і не наводиться її назва.

До хімічної експертизи мають стосунок і деякі речові докази, розглянуті присяжними, серед них склянка і фільтр, в якому досліджувалась отрута. Ці речові докази двічі згадані у записнику Толстого серед питань, які письменник вважав необхідним для себе з'ясувати.

Цікаво, що для письменника документи медичної експертизи не тільки обов'язкові атрибути судового процесу. Толстой використовує їх для вирішення своїх художницьких завдань. Так, описуючи слухання на суді даних зовнішнього огляду, Толстой зазначає, що «прочитання цього паперу не може мати ніякого іншого наслідку» для головуючого, «окрім нудьгування та віддалення обіднього часу», про що він добре знав, і тому «гнав справу якомога швидше, щоб встигнути до своєї швейцарки». Так само слухання даних про внутрішнє дослідження й висновок експерта, а також матеріалів хімічної експертизи міститиме не тільки обов'язкову для суду медичну інформацію, а й дасть письменникові змогу показати «нудну атмосферу» виконання формальностей, на яких наполягає товариш прокурора.

Але, мабуть, найяскравіше вирішить Толстой свої завдання як митець, використавши дані зовнішнього огляду. Описання всіх подробиць «страшного, величезного, товстого і ще розпухлого, що розкладалося» тіла купця посилить у Нехлюдова «відчуття якоїсь гидливості» і приведе його до думки, що «життя Катюші, і витікаюча з носа сукровиця, і вилізлі на лоба очі (у купця. — Б. С), і те, як він повівся з нею... це речі одного і того ж ряду». Дивовижно! Треба бути Толстим, аби зуміти такі далекі від художнього твору медичні свідчення використати для розкриття внутрішнього світу свого героя.

Отже, процесуальну неточність усунуто. І що ж, усі питання фабули отруєння розв'язані? Не поспішаймо з висновками, а спробуймо з'ясувати, від якої отрути все-таки помер купець Смельков.

З появою в рукопису документів медичної експертизи буде змінено і назву отрути, вказану в обвинувальному акті. Замість опію, або його латинської назви, поданої російською транскрипцією,— лауданум, Толстой спочатку пише (як свідчать рукописи 15, 26, 39, 45) про отруєння знеособленою отрутою: «напоїли купця Смелькова отрутою», а вже згодом з'явиться миш'як.

Це перейменування не випадкове. Воно пов'язане з матеріалами кримінальної справи, з якої взято матеріали медичної експертизи. В остаточній, друкованій редакції роману, що вийшов у журналі «Нива»,

назву отрути, ян ми вже казали, буде вилучено, але в друнованому варіанті видавництва «Свободное слово» сказано про рішення Маслової та її спільнинів отруїти нупця «миш'яном, який був у Картинніна».

Читач-лікар, знайомий з токсикологією, не сумнівається в тому, що йдеться про отруєння миш'яком. Про це свідчить і поданий у романі висновок експерта, в якому сказано, що медична експертиза виявила «зміни у шлунку, почасти в кишках та нирках». Зміни ці,— у шлунку і кишках запалювальні, а в нирках дистрофічні,— характерні для отруєння миш'яном. При отруєнні опієм або його складовою морфієм зміни спостерігаються лише в нирках. І письменник абсолютно правомірно міняв назву отрути — миш'як замість опію.

З погляду отруєння миш'яном зрозумілі й речові докази — «склянка і фільтр, в якому досліджувалась отрута». Відомий на той час метод виявлення миш'яку (метод Фрезеніуса і Бабо, використання апарата Марша): при хімічному аналізі отрута осідав у вигляді дзеркального нальоту на стінках скляної трубки, коли ж піднести до кінця трубки чашку або блюдце (у романі — фільтр), то матимемо наліт-пляму, в якій і проводиться хімічний аналіз на миш'як. Примітно, що, згідно із встановленим тоді порядком, запаяна скляна трубка в нальотом миш'яку, а також фільтр подавалися разом з документами медичної експертизи на судовий процес. Зараз, як правило, справа обмежується поданням акта хімічної експертизи.

Серед великої кількості переглянутих кримінальних справ увагу письменника привертав справа про отруєння миш'яком. Вибір не випадковий. За свідченням визначного токсиколога тих часів професора Євгена Венцеславовича Пелікана, «у нас в Росії цифра щорічних отруєнь миш'яком досі переважає».

Неважко помітити, що на цьому етапі роботи над романом письменник припускається суттєвої медичної неточності. В обвинувальному акті зберігаються відомості про прижиттєву картину отруєння опієм, а за матеріалами медичної експертизи йдеться про отруєння миш'яком. Явна невідповідність!

На неї і звернув увагу в своїй версії професор А. Русаков. Можливо, вченому були відомі варіанти роману, а яких згадувались і опій, і миш'як, опубліковані в ювілейному 90-томному зібранні творів Толстого. Проте думка А. Русанова про можливість посмертного попадання миш'яку в тіло з похоронних вінків помилкова. Про це незаперечно свідчить наведений висновок експерта з вказівкою на вибіркову, характерну зміну органів при отруєнні миш'яком. Таке може статися лише за життя. Не маючи достатньо даних про творчу історію фабули отруєння, вчений сам припустився помилки, необережно віднісши її на карб експерта. Версія професора не підтвердилась, але вона стала поштовхом до даного дослідження фабули отруєння та медичної експертизи, що донедавна залишалася «білою плямою» у творчій історії «Воскресіння».

Однак і цю, медичну, невідповідність Толстой усунув. В коректурі роману повністю перероблено текст обвинувального акта. Тепер у романі немає відомостей про прижиттєву картину отруєння, не називається й отрута. Читач знав, і не лише з показань Катюші Маслової, що вона додала у вино порошок, який вважала снотворним. Але процес отруєння невідомий. З матеріалів експертизи випливав, що отрута викликала «зміни у шлунку і почасти в кишках та нирках». Зміни ці характерні для отруєння миш'яком. І хоча порівняти прижиттєву картину й результати медичної експертизи неможливо, навряд чи таке порівняння потрібне для художнього твору.

Хто ж допоміг письменникові виправити медичну невідповідність у романі?

Точно відомо про участь в юридичних корективах до роману «Воскресіння» члена суду Черньского повіту Олександра Олександровича Цуринова. Син Толстого, Сергій Львович, пише у своїх спогадах: «Він [Толстой] доручив М. Л. Оболенському запросити до Ясної Поляни мого приятеля, юриста О. О. Цуринова... перевірити, чи правильно описано суд над Катюшею Масловою, і виправити, якщо неправильно. Вранці 25 жовтня [1898 року] Цуринов приїхав...»

З неопублікованого щоденника О. Цурикова: «Відразу взявся за читання чернеток повісті «Воскресіння». Старик часто підходив, дивився, де я читаю, яке місце... Просив просто в тексті робити виправлення, підкреслювати і писати згори... Третьої частини ще не читав і обіцяв днями повернутися до Ясної, дочитати й написати обвинувальний акт (підкреслення моє. — Б. С.). Дуже страшно й боязко так поводитися з текстом, написаним рукою самого Толстого. Він весь час підходив і дивився, що і як. Просив без церемоній закреслювати і правити. Треба було деякі місця закреслювати... Був дуже уважний і люб'язний. Багато розповідав, багато сперечався, сипав искрами блискавицями».

1 листопада Цуриков знову прийнав до Ясної Поляни. Дочитав роман і, як записав у щоденнику, «переробив усю десяту главу». Другодні він прочитав її Толстому. Письменник погодився з виправленнями, главу переписали начисто, передрукували на машинці — і «вона пішла в друк».

О. Цуриков не зачіпав матеріалів медичної експертизи. Але, судячи з його щоденникового запису, він переписав обвинувальний акт. А в ньому містилися дані про прижиттєву картину отруєння опієм, що суперечило висновкові лікаря-експерта (миш'як!). Однак юрист виправляв рукопис, а не коректуру роману, а якій ще залишались свідчення про опій...

У виправленні тексту обвинувального акта в коректурі міг взяти участь М. В. Давидов. «Описуючи суд над Масловою,— писав він у своїх спогадах. — Л. М. просив, пересилаючи мені коректурні гранки, одержані з редакції «Нивы»... виправляти допущені ним в описанні судового процесу помилки». Але що виправлено у коректурних гранках прокурор, лишається невідомим...

Є ще одне свідчення — опублікована 1940 року «Комсомольской правдой» розповідь лікаря Павла Сергійовича Усова, який у той період лікував письменника: «...коли я також хворів, Толстой зайшов до мене і просидів до півночі, змушуючи мене студіювати акт судовомедичного розтину зі свого

нового роману, не даючи пощади ні собі, ні мені...»

Розмова ця відбувалася у січні 1899 року, коли на столі Толстого лежали коректурні аркуші роману. То, можливо, лікар звернув увагу письменника на суперечність фабули отруєння? Відома річ, це також гіпотеза, проте вона видається досить обгрунтованою, коли мати на увазі спеціальний медичний характер проблеми, що постала перед Толстим.

Так чи інакше, але ця суперечність була виправлена. «Воскресіння» побачило світ з достовірним, науково обгрунтованим викладом і фабули отруєння, і медичної експертизи.

Оцінюючи юридичний аспект роману, М. Давидов писав, що у «Воскресінні» звинувачення проти Маслової були достатні, і тому вердикт присяжних треба було подати як обвинувальний. Достатні звинувачення, на думку компетентного юриста,— це перш за все достовірність такого судового доказу, як висновок лікаря-експерта.

Так працював Толстой над фабулою отруєння і медичної експертизи у романі «Воскресіння».

Спеціалісти різних професій звертаються до творчості письменника. Економісти, воєнні історики, фізики, математики, медики — хто тільки не побував у літературному будинку Толстого. Енциклопедичність письменника загальновідома. «Господар факт», за образним виразом фізіолога І. П. Павлова, як першооснова праці вченого,— предмет пильної уваги Толстого-письменника. Президент Академії наук СРСР О. П. Карпінський зазначає: «Толстой щодо об'єктивності й точності спостережень був дуже близький до справжніх учених, перевершуючи їх художнім талантом і працюючи в галузі, де точність спостережень доступна лише дуже глибоким, великим умам».

І це ще одна особливість творчого почерку Толстого. Уже молодий письменник чітко визначив своє ставлення до художньої праці: «Правдиве відтворення дійсності — камінь спотикання слова». Пізніше він напише в листі до близького друга, літературного критика Миколи Миколайовича Страхова: «Якби я був цар, я б видав закон, що письменник, котрий вживає слово, значення якого не може пояснити, позбавляється права писати і одержує сто ударів різками». Для Толстого це не просто художній образ, це принцип його творчої діяльності.

П. Печерний. Біоамфора

Володар, митець, час

НАТАЛЯ КОРЖ

В останні роки на Україні помітно посилився інтерес до античної культури. Справжнім здобутком радянської літератури стали переклади українською мовою творів Горація, Катулла, «Метаморфоз» Овідія, здійснені А. Содоморою. З інтересом зустріли читачі підготовлені ним же популярні видання «Живої античності» (1983) та «Золотого руна» (1987). З'явилося й кілька романів та повістей, присвячених видатним діячам античної культури. Це, зокрема: «Смерть Сократа» (1971) та «Суд над Сенекою» (1978) Ю. Мушкетика, «Цицеронові лаври» (1981) П. Мисника; про Горація розповів А. Содомора в повісті «Наче листя дерев» (1982), а про трагічну долю видатного римського поета Публія Овідія Назона — В. Чемерис у романі «Скандал в імператорському сімействі» (1988). Овідієві присвячено й нову повість Ю. Мушкетика «Літній лебідь на зимовому березі» (1989).

В історії української культури цей інтерес невипадковий, він спирається на давні традиції. Серед тих, хто популяризував античну культуру, активізував її рецепцію, були Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Петро Гулак-Артемовський, Іван Франко, Леся Українка, Микола Зеров та ін.

Найчастіше привертала до себе увагу постать Овідія, мабуть, завдяки з давніх-давен поширеній на Україні думці про те, що саме тут він відбував заслання і знайшов свій останній притулок. В XVII—XVIII сторіччях творчість Овідія вивчалась у братських школах, а згодом у Києво-Могилянській академії. У поетиках і риториках Київської академії Овідій розглядався як зразковий поет.

Трагічна доля римського митця, його винятковий талант не лишилися поза увагою Т. Г. Шевченка. Відомо, що великий Кобзар визначав своє становище на засланні набагато гіршим за Овідієве, бо йому, Шевченкові, було заборонено писати й малювати. Спільність долі викликала підвищений інтерес до римського поета, «співця кохання», і в О. С. Пушкіна, надто під час його південного заслання.

Цей інтерес не послаблюється і в наші дні, що засвідчили, зокрема, В. Чемерис історичним романом «Скандал в імператорському сімействі» і Ю. Мушкетик повістю «Літній лебідь на зимовому березі». Ці твори, різні за жанром і за художнім осмисленням, можна поставити поруч завдяки висвітленню тієї ж самої теми.

Твір В. Чемериса — це історичний, а не історико-біографічний роман про Овідія. Доля поета не стала в ньому композиційним центром, хоча й посідає значне місце в романі і висвітлюється на досить широкому тлі історичних подій. Відомий читачам як автор багатьох гумористичних творів, до історичної тематики письменник вперше звернувся у романі «Ольвія» (1983). Новий його роман «Скандал в імператорському сімействі» охоплює події, що відбувалися у Стародавньому Римі в період занепаду республіки та становлення імперії. Відомо, що це був надзвичайно напружений і складний етап римської історії, позначений численними змінами у політичному, суспільному і культурному житті, які врешті привели до падіння республіки й утвердження монархічної влади.

Усі ці події реалізуються у романі через серію картин і епізодів, пов'язаних з битвами, перемогами, поразками, вбивством Цезаря і Цицерона, загостренням суперечок між членами другого тріумвірату, таємною і відкритою боротьбою між Марком Антонієм і Октавіаном. Письменник розповідає про це у надзвичайно сконденсованій і динамічній формі, він прагне показати всю гаму імпульсів як політичних, так і морально-етичних, що ними керуються учасники подій. Вражають виразністю жахливі картини, пов'язані з проскрипціями, з полюванням на людей, з помстою тріумвірів за зрадництво. Кращими видаються сцени заколоту на чолі з консулом Луцієм Антонієм та Фульвією. Натхненно говорить автор про те, що і в тяжкі часи люди живуть не тільки боротьбою, що в них ніколи не вмирають високі почуття, і саме вони підносять людину до незнаних висот. Так Марк Антоній, який усі свої сили, розум, хоробрість віддавав боротьбі за владу, несподівано для себе зрозумів, що щастя не у владі, а в коханні. Не вагаючись, він відмовився від боротьби за владу. Багато хто в Римі не здатен був зрозуміти чи пояснити його вчинок, а Марк Антоній тим часом переживав у ці найщасливіші для себе дні невимовну радість кохання. Саме тоді у риторичних школах Риму учням пропонували осягнути тезу про взаємозв'язок влади і кохання. Серед небагатьох, хто поставив кохання на перше місце, був майбутній поет Овідій...

Змальовуючи життя римського суспільства за часів становлення імперії, В. Чемерис, безумовно, вдало відтворив усю складність тієї епохи: ненависть римлян до братовбивчих воєн, загострення класових суперечно-

стей, падіння традиційних морально-етичних норм, жахливе становище рабів, що у незчисленній кількості зганялись на невільницькі ринки Риму.

Роман дає певне уявлення про життя різних верств римського суспільства, про сім'ю, побут, дім стародавніх римлян, про значення й виховання дітей, проведення тріумфів, релігійних свят, організацію циркових та театральних видовищ тощо. Звичайно, для відтворення колориту епохи письменникові довелося ввести у мовну тканину твору чимало не знайомих сучасному читачеві назв, імен, реалій, які він здебільшого коментує просто у тексті. З цією ж метою у романі широко використовуються крилаті латинські вислови, але, на жаль, багато з них неправильно транскрибовані (див. стор. 53, 111, 134, 147, 167, 191, 198, 243, 408...). В цілому роман засвідчує ерудицію автора в розумінні специфіки доби, глибоку обізнаність як з античними джерелами, так і з сучасною науковою літературою. Хоча іноді він виявляє її досить прямолінійно – містить цитати з творів Светонія, Петронія та ін. Такий прийом певною мірою руйнує художню тканину, розмиває жанрові ознаки, знижує рівень художнього осмислення й узагальнення зображуваних подій. Краще сприймаються ті сторінки роману, де письменник, вивчивши античні джерела органічно, без посилань вводить у розповідь одержані відомості, наприклад, про організацію свят, тріумфів, рецепти ліків, косметики, кулінарії тощо.

Напружене суспільне життя римських громадян репрезентоване в романі галереєю образів як історичних осіб, так і створених творчою уявою митця. І приємно відзначити, що у створенні художніх образів, в їхній індивідуалізації В. Чемерис виявив неабиякий хист. Це стосується і провідних персонажів, і другорядних та епізодичних.

Значне місце у романі відведено зображенню літературного життя. Відомо, яку велику роль у утвердженні нової влади було запрограмовано літературі й мистецтву. В. Чемерис лаконічно і переконливо змальовує образи тогочасних митців: першого метра римського літературного Олімпу Вергілія, котрий старанно виконує соціальні замовлення нової влади; Горація, для якого слово стало найкращим витвором людини, здатним забезпечити їй безсмертя; ніжного й меланхолійного співця кохання Тібулла; пристрасного й багатобарвного Проперція... Але в центрі уваги письменника, як він сам зазначає в анотації до книжки, трагічна доля видатного римського поета Публія Овідія Назона, творця «Любовних елегій» та інших поезій. І хоч у романі простежується весь життєвий і творчий шлях поета, від народження до смерті на засланні, увага письменника зосереджена, з одного боку, на юнацьких роках, на ранніх творах любовної тематики, з другого — на елегіях, посланнях, написаних в останні роки життя на чужині. Важко погодитись з тим, що «Метаморфози», вершинний твір Овідія, зараховано «до інших творів» і що в романі про нього сказано мимохідь. Така настанова, як видається, набагато збіднює розповідь про творчий доробок поета. Але автор, залишаючись вірним своїй настанові, послідовно змальовує образ молодого талановитого поета, який своїми варіаціями любовної теми завойовує Рим і водночас викликає гнів імператора, котрий вважав, що поезія Овідія підриває авторитет нових реформ, розбещує молодь, зокрема й членів його сімейства.

Досліджуючи причини скандалів в імператорській родині, В. Чемерис поступово вияскравлює негативну роль Октавіана. На початку твору це енергійний, владолюбний полководець, далі хитрий, жорстокий, непомірний господар Риму, а наприкінці жалюгідна іграшка в руках власної дружини, людом і її жертва. Повіривши у власну «надлюдяність», Октавіан знехтував реальне життя, про яке до того ж він не мав правдивого уявлення, адже живився інформацією донощиків, фарисеїв, дружини. Власними руками він занапастив життя всіх своїх рідних — сестри, доньки, онуків, знищив законних спадкоємців імператорської влади і фактично сприяв сходженню на імператорський трон жалюгідного виродка, свого пасинка Тіберія.

Негаразди в імператорській родині, вбивство Агріппи Постума, вигнання з Риму Юлії Молодшої — усі ці події гальванізувало римське суспільство. Щоб розрядити пристрасті людські, була потрібна жертва. Нею став найпопулярніший і найталановитіший з поетів Публій Овідій Назон...

Усі жахливі сторінки поетової біографії — від останньої ночі в Римі до останніх днів на засланні — відтворені майже документально на матеріалі «Скорботних елегій» та «Послань з Понту». І тут доводиться говорити про співвідношення у творі історичного матеріалу з художнім домислом. В. Чемерис віддає перевагу історичному матеріалові, йому у багатьох випадках бракує тих художніх узагальнень, що грунтуються, як правило, на вигаданих епізодах і подіях, породжених творчою уявою автора. Біографія Овідія давала для цих останніх немало матеріалу. На тлі років вигнання поета можна було б розгорнути хоча б такі теми, як вірність у дружбі й коханні... Але, звичайно, твір цінний перш за все тим, що в ньому є. А в романі В. Чемериса є багато корисного й цікавого про римську культуру, зокрема літературу, в зв'язку з висвітленням долі Овідія і тієї ролі, яку вона відігравала в епоху Октавіана Августа.

Здобутки й прорахунки твору В. Чемериса легше визначити при зіставленні його з повістю Юрія Мушкетика «Літній лебідь на зимовому березі». Ця повість засвідчила сталий інтерес письменника до античної культури. Невелика за обсягом, вона має досить гостре політичне звучання, що посилюється різким протиставленням долі двох поетів, які репрезентують культуру різних епох: один — античної, другий — сучасної. Події в усіх семи розділах повісті і переплітаються навколо долі цих поетів, що опинилися в екстремальних умовах заслання.

Письменник майже не говорить про попереднє життя своїх героїв, дещо про нього ми дізнаємося із їхніх спогадів. Головна увага автора зосереджена на морально-психологічному стані засланців, а також на соціально-політичних чинниках, що так різко змінили їхню долю.

Улюбленця римської публіки, співця кохання Овідія заслано на далеку околицю його всесильної батьківщини. Він опиняєть-

ся серед гетів, котрих раніше уява малювала йому двоголовими людожерами... Своє перебування у Томах він сприймає як кінець життя, цивілізації, як втрату найдорожчого, бо він позбувся звичного — родини, друзів, краси, слави, поезії. Бідність, холод, брутальність, примітивний спосіб життя гетів приголомшують його. Він живе тільки спогадами про Рим та надією на повернення. З часом, втративши цю надію і переживши зраду друзів, Овідій починає уважніше придивлятись до місцевого населення, яке дало йому житло і їжу. Саме тоді побачив він за зовнішньою примітивністю й суворістю і доброзичливість, і хоробрість, і страждання. Поступово увага поета переростає у співчуття, а інтерес до проблем гетів, до їхнього життя. Він навіть бере участь в одному з їхніх походів проти кочівників, вивчає їхню мову. Цей інтерес був взаємний. Гети, які спочатку остерігалися римлянина, почали поважати його, навіть обожнювати, адже Овідія побоюється сам Цезар...

Зіткнувшись у Томах з греками, зокрема зі скульптором Евхом, Овідій багато нового дізнається про Рим. Евх звинувачував Рим у прагненні уярмити весь світ, нав'язати йому римський спосіб життя, знехтувавши традиції завойованих народів. Почуте й побачене примушує Овідія по-новому подивитися на діяння своєї могутньої держави, на те, що вона несе підкореним народам. Він бачить, що гети також мають свої традиції, світя, мову, навіть свого поета Ворона, серед них багато хоробрих, добрих, чулих людей. Поступово Овідій проймається співчуттям і жалістю до цих знедолених людей, занурюється в їхні звичаї, навіть пише вірші гетською мовою, а свій щасливий день (коли почув, що в Римі його пам'ятають і що поети підіймають голос за його повернення) відзначив тим, що викупив нещасну дівчинку-бранку, яку назвав Флорою і навчив латини.

Змальовуючи життя Овідія на засланні, письменник не міг не сказати про тих, хто вершить долю римлян. Лаконічно, але переконливо Ю. Мушкетик показав, що «res-publica restituta» (поновлена республіка) за часів Августа — це замаскована монархія, в якій все вирішує принцепс, бо він керує преторіанською гвардією, легіонерами, призначає високих урядовців, складає списки сенаторів, диктує постанови, а решта лише підносять руки, нагадуючи дерев'яних маріонеток на базарі, і вірно йому служать. Вони називають його батьком вітчизни, другом простих людей, вони споруджують йому пам'ятники, називають його ім'ям міста, місяць року, поети складають на його честь гімни, оратори виголошують промови, цитують його слова. Увесь Рим захоплюється його простотою, бо він ходить у простих черевиках, а тога у нього з домотканого полотна. Працює Август тільки вночі.

Повергнувши ворогів, що стояли на перешкоді до влади (чи важить що-небудь кількавдцять тисяч знищених голів перед щастям мільйонів?!), Август піднявся на вершину велетенської держави. Але в чому мудрість і велич його, ніхто не розуміє. А вона, виявляється, в грошах, які він, рахуючи до останнього асса, сплачує преторіанцям, легіонерам, охоронцям, роздає плебсу. Засобами його правління були поміркованість, обачність, розважливість, стриманість. Дотримування в усьому міри призвело до того, що кумиром у суспільстві стала посередність. Сам Август добре розумів, що він досяг усього не талантом, не генієм, а мудрою розважливістю. Підсумовуючи прожиті літа, він приходить до висновку, що «добре зіграв комедію життя»: створив всесвітню імперію, приніс римлянам мир, щастя, ситість і розкіш. Він не хоче помічати, що «вся нинішня епоха немовби покрита лоєм. А під ним тріснуті підмурівки й розхитані фронтони. Могутня державна катапульта змащена добре, але встановлена непевно. Під нею пливкі грунти, й порожнини, й невситимі ручаї». Вічний Рим, на його думку, вічно поглинатиме інші народи й диктуватиме їм своє право. Такій державі потрібно багато скульпторів і поетів, щоб вони творили славу володарю. Август любить митців, щедро їм платить. Він ненавидить тільки тих поетів, які коли й не заперечують його діянь, то й не помічають їх. Серед таких Овідій. Ненавидить Август і тих, хто теревенить про якісь свободи, правду. Тому принцепс жене друзів Овідія, що прийшли до нього з проханням повернути вигнанця.

Всі у Римі віршують. Але поезія втратила щось таке, завдяки чому вона і є поезія. А кращому з поетів Август не дозволяє повернутися у столицю, бо той, кращий, має свій могутній голос. Принцепс вислав поета на край світу, та, на щастя, не позбавив його життя й поезії — вони до кінця лишилися з Овідієм.

Август прагне забезпечити собі славу й після смерті, розуміючи, що це залежатиме від того, хто після нього прийде до влади. На думку Августа, люди у щасті не пам'ятають минулого. Тому він зупиняється на кандидатурі Тіберія, свого пасинка, хоча знає, що той негідник і садист. Уже під час свого обрання у сенаті Тіберій уважно прислухається до імен римлян, гідних очолити державу, щоби завтра відтяти їм голови. Так «мудро» піклувався Август про свою славу після смерті...

Другий герой твору Ю. Мушкетика — високочолий, чубатий Поет, наш сучасник, який не має імені. Серед в'язнів він, як і всі, відомий під номером, а для варти — під номером двісті тридцять шість тисяч сімсот сорок вісім. Разом з іншими п'ятьма тисячами його привезли у трюмі корабля на берег холодного моря, щоби через рік, до наступного приїзду корабля, бути або одним живим з десяти загиблих, або розділити долю дев'ятьох. Він житиме надією, хоча зберегти її важко серед цього крижаного безмежжя. Про своє попереднє життя Поет згадував тільки спочатку. Воно тепер здавалося йому казкою, хоча було і суворим, і складним. Іноді він помилявся, але що було в тому житті злочинного, ніяк не міг збагнути. Він любив життя, поезію, батьків, дім, красуню дівчину. Казали, що в його віршах сильна поетична стихія і бурхливе народне джерело. Він це сприймав як закономірність, як данність від батьків, від річки, крутих круч, безмежного степу, від усього рідного краю. Він написав поему, якою був задоволений. Але що він зробив не так, ніяк не розуміє. «Хтось страшно і тяжко помилився, а каратися мусить він». У думках Поет часто

повертається до образу, що стільки років «тріпотів на широких плотнищах», тепер він злиняв, у пам'яті лишилися тільки чоботи, які йшли, не добираючи дороги. Пізніше Поет зрозуміє, що ніякої помилки не було, була закономірність. Та чи розуміють це інші в'язні? Мабуть, ні, обмінятися з ними думками не можна — скрізь донощики, сикофанти.

День у день те саме — голод, холод, відкритий кар'єр, виснажлива праця, щодня він бачить смерть: в'язні не витримують цих жахливих умов, вічна мерзлота виморозила в них усі життєві соки, усі барви життя, лишилися тільки сірі та темні кольори, кольори хліба й баланди, барачних стін та шинелей конвоїрів. А охоронців обурювало те, що кількість крамольного люду у таборах зростає, що це змушує їх виконувати свої обов'язки саме тут, і вони часто зривали досаду, поганий настрій на «доходягах».

Але й за цих умов у Поета був щасливий день. Вартові доручили йому відвезти у мертвецьку труп Учителя, котрому не вистачило сили завершити черговий трудовий день. Лютий мороз, тяжка дорога, на вибоях санчата гуцало й кидало аусібіч, і Поет не помітив, як у задубілого трупа одірвалася голова. Побачивши це аже біля мертвецької, він зрозумів, що прийшла і його невідворотна, невблаганна, неминуча смерть. На щастя, вартові так захопилися грою в карти, що їм було не до Поета, не до трупа. Тож Поет лишився живий. Несподівано він засміявся. І тундра, яка раніше чула тільки вовче виття, а згодом плачі, стогін, зойки, постріли, можливо, вперше почула людський сміх...

Того дня, коли Поет віз труп Учителя по скованім кригою озерцю, перед ним зненацька виринув Овідій. Тож, виявляється, іще не все вимерзло в його душі, він ще пам'ятає поезію, своє позатабірне життя. Там люди не божеволіють з голоду, їхні легені не перетворюються на дві крижини. Але й вони знають страх. «І той, над ними, теж боїться. Боїться їх...»

Ще багато випробувань випало на долю Поета. Але був іще один щасливий не день, а цілий місяць, коли йому довелося прибирати барак конвоїрів. Недоїдки на тарілках, шкуринки хліба, а іноді навіть цукор так зміцнили його, що у нього з'явилося бажання перекладати Овідієві «Скорбні пісні», що їх в оригіналі він знайшов у табірній бібліотеці. Та його переклади були знайдені. Довести ж, що це вірші римського поета, він не зміг, бо ніхто з членів «трійки» не чув ні про Овідія, ні про Августа. Переконані в тому, що автор віршів, який скаржиться на умови заслання, на жорстокість Цезаря, заслуговує кари, вони виголошують вирок — додати до його десяти ще десять років позбавлення волі в місцях суворої ізоляції. І тоді Поет зрозумів, що це кінець. Останні сили полишили його, і біля самих воріт зони він помирає...

Порівнюючи долю античного поета-засланця з долею сучасного поета, автор дає зрозуміти, що для Овідія заслання було «краєм життя». У скупих спогадах Поета згадується, точніше, легко пізнається «батько народів», якого всі бояться і який боїться усіх. Під час суду «трійки» Поет думає про те, що Овідій не зрозумів дійсних причин свого заслання, а він сам (і це добре показує Ю. Мушкетик) не зрозумів ані свого часу, ані своєї провини. Письменник чимало приділяє уваги викриттю соціально-політичних вад римського суспільства, від яких досить чітко простежується проекція на нашу сучасність. Так само як Август ненавидів поетів з власним голосом, так і адміністративно-бюрократична система часів сталінщини нещадно карала яскравих представників творчої інтелігенції народу. Кого з них мав на увазі Ю. Мушкетик, коли писав свою повість? Талановитого поета Драй-Хмару чи неперевершеного перекладача римської, зокрема Овідієвої, поезії Миколу Зерова?. Скільки їх, визнаних і невизнаних талантів, у часи беззаконня з невідомих або вигаданих причин страждали в таборах, гинули, зникали у безвісті...

Повістю «Літній лебідь на зимовому березі» Ю. Мушкетик гостро, схвильовано викриває злочини владоможців проти свого народу. Голос письменника рішуче звучить на захист прав людини, на захист культури й мистецтва, на захист таланту.

...Неодноразове звернення сучасних літераторів до постаті античного римського поета Публія Овідія Назона дає підстави сподіватися на появу історико-біографічного роману про нього. Хотілося б, щоб така книжка була написана...

VI
ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XVII СТОЛІТТЯ І ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЗРІСТ І РОЗВІЙ КОЗАЧЧИНИ

Лівонська війна. Московські замішання і московська війна. Своєволя козацька. Турецька гроза. Козацькі походи і козацькі служби. Комісії на козаків 1614—1619 років

Молдавська кампанія 1600 року була першим кільцем у довгім ланцюгу воєнних авантюр, що заповнили собою сю войовничу добу польської історії і казали польському правительству невтомно мобілізувати козацькі сили та запобігати козацької охоти до служби у Речі Посполитій.

Відправляючи козацьке військо з молдавської війни, гетьман Замойський старався заручитися козацькою поміччю для Лівонської війни й привіз на сейм козацьку обіцянку участі як мотив певних признань і уступок для козаччини. Але перспектива сього далекого походу на зовсім чужий і незнаний театр війни сама по собі дуже мало вабила козаків. «Не хочуть про Лівонію, тільки про Швецію і дуже її бояться, щоб туди не завели їх на погибіль»,— доносить кореспондент. З другого боку, ласку, показану сеймом, козаки вважали не задатком за службу в новім поході, як хотіло то трактувати правительство, а нагородою за попередню кампанію. Та й сейм, як ми бачили, тільки почасти сповнив їхні домагання. Тому поклики до мобілізації для нової кампанії приймалися в козацьких колах досить холодно, і багато було тої гадки, щоб, розібравши ті гроші і сукна, які прийдуть від правительства, між учасників молдавської кампанії, іти собі на Запорожжя.

«Нема згоди між ними,— доносив згаданий кореспондент (Бартош Верещинський у листі від 15 квітня н. с.) Замойському в початках квітня старого стилю,— Кошка три рази скликав раду, і на тих радах багато було таких, що не годилися на службу королеві, але, побравши сукно і гроші, хочуть іти на Запорожжя. І вже чи будуть сукна чи ні, чекають тільки своїх посланців (посланих на сейм); човни вже готові, готують обрік і борошно набивають в бочки — багато

[1] *Продовження. Початок див. «Вітчизна». 1989. №№ 1—6.*

аже поиабивали. І чи сукно прийшло б иа чотири тисячі чи иа шість, і так само якісь гроші, то хочуть розібрати між собою ті, що були а аолосьиім поході, а іншим дати не хочуть; кажуть таи: «Ми се заслужили, а інші нехай собі заслугують». Так була і Кошчина моаа иа раді: «Обіцяио гроші й сукио спочатку иа чотири тисячі, а тепер иа шість — тим ліпше, доажії суині матн будемо». (...Се не зоасім ясне гоаорения, мабуть, треба розуміти таи, що в молдавській аійиі рахуаалося 4000 нозаніа, і їм обіцяна була заплата, а на Ліаоиську аійну ухаалені иредити иа 2000, разом иа 6000; тому що спрааа з платнею була иеясиа, а польських иолах, мішаючи платню за попередне і задаток на будуче, за сі грошІ хотіли притягнути до служби а Ліаоиській аійні якнайбільше козацьиого війська — до 6 тисяч, а нозаки на хотіли такого толкуаання і асе брали за плату за молдавську аійну. Інше толкування було б таке, що плата для 4 тисяч так і посилалася за попереднє, а плата для 2 тисяч призиачалася для ліаоиського корпусу з двох тисяч, і па більше число нозацьиого аійсьна правительство і не претендувало, але козаки і сю платню ліаоиську хотіли розібрати між учасиикіа молдавської аійни. Тому що все обертало сл тільки а сфері поголосои, аизиатися трудно. — М. Г.).

Та хоч яна иеприаабна була для козаччини перспектива «шаедської аійни», інтереси козацькі не дозаолили їй аідтягнутися. Як ми бачили, саої уступки козаччині сейм 1601 року почииаа у формі умоаній — коли козаки візьмуть участь у Лівоиській аійиі; спеціально щодо зиесення баніції се було запначено виразио, а воио було найголовнішим дезидератом козаччини. Але се була тільки одна половина спраан; другу полоаину саоїх дезидератіа, не санкціоновану ще сеймом, козаччина опирала і реалізуаала на практиці як актиаие аійсько на службі Речі Посполитій (сюди иалежать претензії иа приставстаа і лежі, на контрибуції з волості і нааіть свій імунітет нозацький, не признаний сеймом, приходилося, пеано, опирати иа фанти служби королеаі і Речі Посполитій). Тому вирікатися сеї служби і відмоалятися аід участі а поході, аизиаченім праавительстаом, козаччині ніяк ие можна було. І нінець нінцем, понричааши иа тих радах, нозаччина таки рушила а Ліаонський похід під проводом асе того ж Кішки, що, очеаидно, таердо держаася опортуиістичиої політики. Було їх даі тисячі офіційно — иа стільки аизпачена була платня; дійсне число не заісне докладно. Білоруський літописець, оповідаючи про їхній похід через Білорусь з кампанії, каже, що козакіа було чотири тисячі, але се, може, й побільшення (Бориулабівський літопис).

Рушили а похід десь літом, ик і польське аійсько; а Лівонію прииїшли на осінь. Служба була справді тяжка, особливо як надійшла зима. Край буа сильно аипустошений, запроаіаитуватися було трудно. «Земля замерзла, куреиіа будуаати не можна, коням теж дуже зле: посилали ми саоїх товаришіа, розвідуючи про живиість,— иема ніякої живиості і дереа нема, хіба де хата одиа або даі, а й то з рища плетена; иам а такий порожній край иема по що — до решти нонеЙ потратимо»,— читаємо а одиім листі Кішки до гетьмаиа коронного. Козаки скаржилися, що платню їм аизиачено малу (по 7 золотих иа квартал), а голоаио, що й тих грошей по першім каарталі, заплаченім десь з початком мобілізації, їм ие плачено. Тому аже з кінцем року, не дістааши платні, нозаки рішуче загрозили, що підуть назад на Україну: «На раді в минулу середу постановили рečінець на будучу середу рушитися з тої землі, і якби ми що інше постановили, то б нас товариство наміпиям побило»,— писаа Замойському Кішка. Правдоподібио, якоюсь грошоаою сумою і обіцянками асілякими удалося козакіа аідвести аід сього заміру, й аони зісталися; подібні клопоти мали гетьмани польські і з власиим аійськом, позичаючи й саої речі під заставу, аіддаючи та роздаючи бодай частині задатки иа рахунок плати. З кінцем 1602 року козацьке аійсько мало незаплачених три иварталн, то зиачить, дістало тільки полоаину грошей, які йому иалежали за службу, і дуже бідуаало, обдерлось і зголодилося. «Рачна ти, ваша милість, пригляиутися одежі й достатком иашим»,— писаа старший козацький до гетьмаиа коронного з кінцем року; «не тільки те, що аислужили ми у нороли, але і те, що за молодих літ по різиих иеприятельських землях добуто було шаблею, асе те Інфляитська (Ліаонська) земля иам аннищила і доаіно буда а пам'яті а аійську запорозьким служба інфлянтська; аже тепер нема різиниці в уборі між иами, слугами королівсьними, і лотишами». Багато погииуло; сам гетьман Кішка наложив головою в одиій битві під Феліном, як каже польський історик: «Каза-

ли, що хтось з своїх пробив його кулею ззаду». (Очевидно, був се випадок; ...що се козаки зі злості Кішку вбили: де рада могла кожної хвилі гетьмана скинути, не було місця для такого підступного вбивства. — М. Г.). По нім був гетьманом його давніший конкурент Гаврило Крутневич, але й він незадовго уступив з гетьманства, і з кінцем року старшує вже Іван Куцкович. Сі зміни на старшинстві показують теж, як роздражнене було козацтво і як трудно було дати раду в тих обставинах. Незаплачене, обдерте й голодне військо козацьке тим тяжче давалося взнаки місцевій людності, видушуючи з неї що лиш можна, включно до тих убрань, що з лотишевих плеч переходили на «слуг королівських», як іронізували козаки. Подорожні, що переїздили через Лівонію в 1602 році, наслухалися страхів про козацькі спустошення: «Козаки зруйнували всі оселі, попалили й попустошили їх, чинячи незвичайні, нечувані насильства над бідними людьми: допитуючи про гроші, пекли вогнем, мучили всіляко і потім, добувши, все-таки рубали їх на смерть». І все-таки край був так спустошений уже литовським і польським військом, що скільки не нищили його, бідували самі справді. Але тактика козацька наказувала терпіти все, не відмовляючи служби Речі Посполитій.

Кампанія взагалі йшла добре для поляків; лівонські здобутки у шведів відібрано, і Замойський переніс війну в Естонію, обложивши замок Вайсенштайн — ключ Естонії. Шведське правительство йшло на згоду, але Жигимонт жадав не тільки Лівонії, а й Естонії і щоб його конкурент Карл уступився йому з престолу. Через се війна за балтійське побережжя потягнула в безконечність (її закінчила аж Олівська угода 1660 року, облишивши за польсько-литовською державою тільки східно-полудневий кут Лівонії). Шведи могли держатися в приморських містах, а поляки, не маючи флоту, не могли їх там блокувати. Брак грошей стримував і сухопутні операції. Замойський затримував військо як міг, але із здобуттям Вайсенштайна з кінцем серпня все урвалося. Старий Замойський, змучений довголітнім життям на війні, збирався від'їхати, передавши кому іншому команду. Військо стало також розходитися. Козаки, як каже Гайденштайн, рушили перші. Пішли на Білу Русь — латати злидні. Спочатку «дещо з тої нужди й нещастя відпочинок дали собі і коням у Полоцьку», починивши, розуміється, місту «великую шкоду», як записує білоруський літописець. Відти подалися до Вітебська й вислали наперед своїх людей — писаря й осавула, з кількадесять коней — «для порядкого розписання господ» для козацького постою. Але вітебські міщани задумали відборонитися від козацької біди силоміць і нічого не хотіли слухати, коли козаки доводили, що «заслугами своїми і за наказом його королівської милості (sic) мають у них вживчений одпочинок». Козаки, як скромно пояснили в своїй реляції Замойському, «мусили гвалт гвалтом відбивати» й, давши формальну битву вітеблянам, оружною рукою опанували місто і на правах побідників обнесли, як хотіли,— «место славное, место богатое Витебскъ звоевали, мещанъ побили, паны поплюгавили, скарбы побрали». Відти під кінець року пересунулися на Подніпров'я. Головною квартирою їхньою був Могильов. В околиці вибирали вони великі контрибуції грошима й припасами, викликаючи велике невдоволення людності. «Там у Швеції козаки запорозкие ничого доброго не вчинили, вик гетмани к пану королю жадного ратунку не дали, толко зъ Швеции утекли, а тутъ на Руси Полоцку великую шкоду чинили к место славное великое Витебскъ звоевали, злота, сребра множество побрали и такъ шкоду содомию чинилы, горше злыхъ неприятелей albo злыхъ татаръ»,— записує місцевий літописець. «Брали приставство,— пише він далі,— зъ волости Борколабовской к Шупенской, тоесть грошей копъ 50, жита мерь пятьсотъ, яловиць полтораста, кабановъ 50, салъ свиныхъ 100, меду пресного пудовъ 60, масла пудовъ десять, куровъ пятьсотъ, сена возъ триста». Ся записка пояснює нам значення сього терміна «приставства» і дає нам поняття про те, як літалася козаччина й нагороджала себе за незаплачену платню, ідучи прикладом козацького рицарства коронного, яке разом з ними бушувало в землях литовських і коронних. Жалі й крики місцевої людності спонукали короля прислати до козаків свого дворянина з порученням, аби козаки не лежали на Білорусі, а йшли на Україну. Козаки се поручення до відома прийняли, але не спішилися. Побираючи контрибуції й чинячи заразом інші насильства над людністю, трактуючи сю православну Русь як неприятельську землю, вони сунулися поволі Дніпром в долину. (Борколабівський літописець записує один епізод, який,

очевидно, зробив особливо сильне враження: як перед королівським дворянином, присланим в справі сих насильств козацьких, приніс один міщанин могильовський на руках свою доньку-дівчинку шестилітню, «змордованую, зигвалчоную, ледве живую, чого было горко плачливе страшно глядети; на тое вси люде плакали, Богу сотворителю молили ся, абы таковыхъ своеволниковъ вечне вигладити рачилъ». — М. Г.) «Брали пристаства в Полоцьку, Вітебську, Орші, Мстиславлі, Кричеві, Могильові, Головчині, Чичерську, Гомелі, Любечі, Річиці, Бихові, Рогачеві і по всіх містах». Забирали з собою сільки можна коней, а навіть людей — жінок, дівок, хлоп'ят, «одинъ козакъ будетъ мети коней 8, 10, 12, а хлопятъ трое, четверо, жонки албо дѣвки две албо три». — записує все той же літописець, віддаючи коли на фактичні обставини (правдоподібно прибільшені), то поголоски, які ходили про козаччину. Він каже, що з огляду на козацьке своєвільство, гетьман Куцкович або Куцка, як він його називає, зложив з себе гетьманство в Могильові («Иванъ Куцив здалъ зъ себе гетманство козацкое, для того ижъ у войську валное своволенство: што хто хочетъ то бронить. — М. Г.), і на його місце вибраний був Іван Косий. Під його проводом весною 1603 року прийшло козацьке військо до Києва і тут на гетьманство вибрало ще раз Крутневича. (Див. його універсал для Микільського монастиря, даний 22 мая 1653 року в Києві, «кгды есмо с послуги кр. м. з Ынфлянтъ до Киева прибыли»... Тут згадка листа «теперешнего часу пана Ивана Косого»; мабуть, Крутневич саме тоді був вибраний, і ченці звернулися до нього за потвердженням. — М. Г.).

З могильовського побуту козаків маємо цікавий лист на Україну, який нам пояснює, що за користі робили собі козаки з свого шведського походу й які претензії підносили з того титулу, що сповняли службу Речі Посполитій. Лист писаний на Україну, до старого знайомого Якуба Струся, старости брацлавського і вінницького, внаслідок вістей, що він розквартирував польських вояків на Україні (...тим часом як на Білорусі були на пристаствах козаки, «на Волыни, на Подолю, у Киеве — там на тотъ часъ жолнери лежали, которые зъ Волохъ выехали, яко десять тысячъ». — М. Г.). Пише «гетьман» Іван Куцкович. Пригадує великі заслуги війська запорозького, що воно «перед усяким іншим рицарством завсіди віддавало значні послуги королеві й Речі Посполитої, не стільки для користі або якоїсь вислуги, але з любові до доброї слави і Речі Посполитій — можна то сказати, що тільки за траву й воду служимо». «За свої заслуги заслугуємо не тільки того, щоб були заховані в цілості й спокою наші убогі хати й маєтності, часто і сильно облиті кров'ю нашою й поганською, але і того також, щоб були ми в слушних вільностях і пошануванні від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу й сердечні послуги наші, рачив нас усім тим обдаровувати і упривілеювати, признавши нас синами короними (популярна назва, прикладана до себе шляхтою польською. — М. Г.). Ублагородивши стародавніми вільностями нас, жінок і маєтності наші, він тільки собі і її милості панам великим гетьманам начальство і власть над нами полишити зволив, утвердивши то міцно універсалами, клейнотами, глейтами і конституціями». Козаки рішучо протестують проти розквартирування польського жовніра на Україні, «де єсть більша частина наших домів і маєтностей, а, крім того, кор. милость пан ваш за чесні заслуги наші зволив нам дати на спочинок і очікування нашої чесно заслуженої платні, почавши від Могильова, всю Україну аж до дніпрового устя; все то власні наші пристаства, спустошені з причин вашої милості, а що більше — доми і маєтності попустошені гірше, ніж неприятельським способом спустошені, зневажені, осоромлені». Протестують також проти листів, розісланих Струсем на Україні, де козаки називаються своєвільниками і їм забороняється приступ до міст і королівщин, «за котрими універсалами наші товариші, які також віддавали послуги й. кор. милості, не могли мати свобідного кавалка хліба і спокійного переходу»; протестують проти сих претензій на якусь власть над козаками, «чого ніколи не буде». Жадають виводу жовнірів з України, інакше грозять оружною розправою й окупацією вінницького староства пана Струся. «Що з такої наруги, зневаги і деспекту нашим неприятелем прийде, то в короткім часі можна буде бачити і досвідчити на ділі, бо супроти того, що вам доносить товариство наше, прийдеться нам в нашім жалю гвалт гвалтом відбивати; донесемо його кор. милості про спустошення вами визначених нам пристаств і мусимо

розложитнся в Вінниці і в інших маєтностях ваших та там собі платні чекати, бо на Україні і по домах наших нема нам що робити».

Лист сей кидає світло на сучасну ситуацію на Україні. Адміністрація і взагалі панство хотіло триматися букви сеймової постанови 1601 року, що здіймала баніцію тільки з учасників Лівонської кампанії і полишала в силі всі постанови проти своєвільників, всю «звичайну юрисдикцію». Навпаки, козаччина за поданий мізинний палець тягнула цілу руку, вважала конституцію за поаке і необмежене привернення прав і вільностей, на які вона претендувала; признавала своїм одиноким зверхником короля і гетьмана коронного і з приводу своєї служби Речі Посполитій, та й ще в додатку — незаплаченої платні — претендувала на повне хазяйське право на Україні, як на території своїх приставства, і то не тільки, очевидно, для учасників Лівонської війни, а й для цілого товариства. З того приводу, що певна частина козаків сповняла «службу його кор. милості», ціла козаччина претендувала не тільки на всякі права і вольності, а й на «свобідний кавалок хліба», як скромно виражаються козаки, то значить, на право вибирання контрибуцій для своїх пограничних воєн, якими козаччина займалася тоді на полудні. Заразом вона вважає сю українську територію заказаною для жовніра коронного не тільки тому, що той конкурент позбавить козаків можливості збирати контрибуції собі, але й тому, що тут маса покозаченої людності, неофіційної козаччини, яку жовнірі обтяжали б контрибуціями. Се перший випадок, де з такою гострістю виступає справа жовнірських леж на козацькій території; як в офіційних колах се розквартирування польського війська вважалося найгострішою репресією на козаків, так у колах козацьких признавалося найбільшою прикрістю, яку можна було собі уявити, і заразом найліпшим агітаційним мотивом проти правительства і польського режиму, як в такім мотиві бувала потреба.

Про козацькі війни на полудні в сих роках маємо деякі відомості в посольських реляціях Пісочинського, що в роки 1601 і 1602 їздив у Крим і Туреччину. Літом 1601 року багато нарікали в Криму на козацькі напади і казали, як звичайно, що татари, нападаючи на Україну, тільки мстяться за козацькі напади; був якийсь козацький напад на турецькі осади в околиці Білгорода. «Якийсь Киршта Волошин» з козаками докучав туркам і татарам на морі і на землі.

Весною 1602 року козацьке військо (коло двох тисяч, як казали) стояло над Кам'яницею за Брацлавом і свою службу пропонувало молдавському господареві. Волоські землі по погромі Михайла слідом знову стали ареною усобиць, бо на Семена Могилу в Мунтянах піднялося повстання, вигнано його з краю і посаджено на господарстві Раду Щербана Басарабу (1602); його підтримала Австрія, тим часом як Могила шукав помочі у поляків і турків, і се знову відкривало арену козацькому спортові. Господар молдавський сим разом услуг козацьких не прийняв, і тоді їх стали сподіватися в Білгороді. В маю козаки на 30 чайках і кількох галерах, відібраних від турків, вийшли на море і під Кілією билися з турецькими галерами: взяли одну галеру та переймали купецькі кораблі. Під осінь того року стрічаємо козаків під проводом якогось Гурського: йшло їх коло тисячі на Молдову. Такі заняття, очевидно, потягнулися без перерви і відміни і в дальших роках. Хан скаржився, що козаки, пробуваючи на Дніпрі, чинять Криму великі шкоди і злості, багато злого бровть, і жадав, аби їх доконче прогнано з Дніпра. Король в інструкції на сейм 1604 року звертає увагу, що «за короткий час козаки зруйнували туркам три міста», і се грозить неприємностями від Туреччини.

Реституція козацьких вольностей і козацького престижу потягнула свіжі маси людей в козацькі ряди, збільшуючи своєвільну енергію козацьку. З кінця 1603 року маємо королівський універсал, де пригадується попереднє (якесь недавнє) королівське розпорядження на погамування українського своєвільства і загострюється новими наказами, щоб батьки не пускали синів «на козацъство до тамтыхъ людей своєвольныхъ, который покой посъполитый и перемирье с панъствы суседъскими нарушают», щоб до козаків не перепускали і не возили воєнних запасів під страхом кари смертної і т. ін. А шляхта київська в інструкціях своїх з кінця 1604 року висловлює жаль, що з скасуванням баніції від Лівонської війни «те гультяйство так пнеться вгору», що приходиться боятися, аби «останнє не було горше від першого», і жадала енергійних репресій.

Але нв місце погвмування українського саоєвільства, жвданого праантельством і колвмн шляхетсько-панськими, ті ж самі нола кинули в нозацькі кола новий фермент, який ще сильнппе зміцнив унрвінську анархію і під понровом її дав спромогу далі зростати нозацтву і нозацьній деструнції польсько-шляхтеського режиму. Була то московська авантюра, сотворена унрвїнськими магнатвми, але кінець кінцем підтримана і самим правнтельством. Спочатку король не хотів мішати в сю аферу державу й полишив її ініціативі магивтів. В другій половині 1603 року Вишнсаецькі висувають звісного «цареанча Дмитра», як московського претендента, законного сина царя Іаанв, і вже від зими 1603/4 рр. мусило розпочвтися аербуавння охочих до задумвного походу на Москву. Між учасниками мусили в першій лінії знайтися нозаки. Ужє в передових полках, які воаів з собою «цвреанч» з кінцем літа 1604 року, ішов цілий ряд укрвінських погрвничнників — нн. Вишисвецький, Ружинський, Струсь, стврост остерський Ратомський, і вони мусили рушити з собою цілу хмару укрвінського нозацтва — козвки спраадi згадуються в сім війську. (В історичній літературі сих козаків, що брали учвсть в першій ствдії царевичевих операцій, вважають донськими... Але зовсім неймовірно, щоб донські козаки прнлучилися до цареанча ще на правім боці Дніпра перед Києвом; се мусили бути унрвінські. З сучвсних мемуаристів ніхто не називає їх донськими — Маснеаич каже, що царевич мав у битві з Новгородом дві тисячі запорозьних козаків, Борша називає їх козаками українськими...; один з ватажнів сих нозанів, Куцно, нввіть виглядає на давнішного гетьмана Куцковича. Донці мусили з'явитися вже далі за Дніпром. І в мосновських повістях про цвревича Дмитра першими союзниками його виступають нозвни унраїнські, в пізніше вже донські. — М. Г.).

В тих операціях, які велися разом з сим нв полудневій границі мосновській від Посем'я, нема теж сумніву, що поруч донських брали участь також козаки запорозьні. Головні мвси їх рушили, одивче, пізніше, восени 1604 рону. Під Новгород-Сіверський в грудні 1604 року прийшло велике запорозьке військо — 12 тисяч, з доброю гармвтою, «котрим царевич (Димитрій) двано був послва корогву (закликвючи до походу); вони мали з собою добру армату, кілька гарматок, і царевич був їм дуже радий, багато покладаючися на їхню мужність і велику силу їхнього війська». Надії сі не дуже справдилися, бо в великій битві під Добриничами нозани, як нарікав потім царевич, не додержвли йому нампанії й утекли. Але хоч головне нозацьне військо нинуло Дмитрв, унрвінські нозаки зісталися учвснннками дальшого походу, і нв місце першого їхнього норпусу мобілізувалися дальші пвртії їх в мосновський похід. Київська шляхта в своїй інструкції, писаній в перших днях грудня н. с., згадує про дальші їхні ватаги, що громадилися ще на Україні, «вигребшися з Низу», і нвповняли стрвхом місцеву шляхту, що сподівалася від них нових поборів і контрибуцій та нарікала на всякі безправства, особливо в задніпрянських волостях, де громадилися козацькі полки для походу в Мосновщину. На соймі на початках 1605 року Януш Острозький на підставі відомостей, які приходили з України, оповідав, що козаки спрввді «розписали універсали по тамошніх нраях, кажуть собі платити гроші, і з тим боїмося, щоб і хлопи нвші не прпстввали до нозаків і до них не прилучвлися при такім своєвільстві безкврнім». Пррвительство було зайняте іншими спраавми і, не авжаючи за добре стримувати нозаччину, що головно підтримувало тоді мосновську авантюру (від якої сподівалися в двірських колах аеликих користей політичних), не вважало можливим братися до якихось значніших репресій. Тим більше що нозаччина зврвзом несла й погрвничну службу проти татар: наприклад, 1605 року вони погромили татар на Подністров'ї, в з кінця 1606 року маємо лист Григорія Ізаповича, «гетьманв», і всього рицарства запорозького, де вони остерігають усю людність «України Поднiпрської» про скорий напад татарськиий (правдоподібно один з многих, сей лист заховався тому, що гетьмвн просив його лист записати до антів на доказ козацької служби). А коли з початном 1606 рону прокинувся грізний внутрішній рух проти нороля і його близьких дорвдників, що приводить до оружного рокошу (1606—1608), правительство вже не мало ані часу, ані спромоги думати про що-небудь інше, крім сього небезпечного руху, що грозив самого нороля скинути з престолу.

Козаччина буяла, вмішуючися в закордонні авантюри. Далі брала участь в московських замішаннях, підтримуючи після упадку царевича Дмитра (був убитий 27 травня 1606 року) повстання, що розпочалося на сіверськім погранниччі проти його наступника царя Василя Шуйського під проводом Болотникова, з сильною соціальною закраскою, в дусі української козаччини (літо 1606 — осінь 1607). Повстання терських козаків, що виставили претендента, названого царевичем Петром, внуком царя Івана, і з ним рушили на Поволжя, ще за життя царя Дмитра, також знайшло собі помічників між запорожцями. Дмитро Другий (чи так званий потім «тушинський вор»), що виступив літом 1607 року і підняв повстання на тім же сіверськім пограниччі, підтриманий різними авантурниками з польсько-литовської держави (кн. Роман Ружинський, Адам Вишневецький, Ян Сопіга, Тишкевич, Лісовський), крім козацьких ватаг, навербованих ним, був також ущасливлений запорозькими полками, особливо коли справа Болотникова і «царевича Петра» була рішуче убита (жовтень 1607 року). Так у поході сього «другого Дмитра» з Сіверщини в тім же жовтні прилучилися до нього в Карачеві запорозькі ватаги, а хоч скоро відстали, то з початком 1608 року почали до нього прибувати нові ватаги козацькі з своїми ватажками і під проводом різних шляхетських авантурників з України. І з дальшими успіхами, коли «Дмитру» удалося пройти під саму Москву й, заложивши табір тут в селі Тушині, взяти Москву в блокаду, козаків все прибувало до нього. З кінцем 1608 року рахували в його таборі запорожців до 13 тисяч, і вони брали визначну участь в московській «смуті» й пустошенні московських земель разом з іншими авантурничими ватагами, що під фірмою претендента, якому ніхто не надавав значення, зробили своїм ремеслом пустошення і воювання Московщини. Під весну 1609 року потягнули туди нові ватаги: в сучаснім листі (1 III) чуємо про низовців, що йдуть туди через Білорусь, в числі, як казали, до 8 тисяч.

Разом з тим не перериалися козацькі зачіпки з татарами й турками. В переговорах Порти з Польщею незмінним лейтмотивом повторюються жадання приборкання козаків, а польське правительство повторює старі оправдання, що воно нічого не може на се порадити, бо се «плем'я непостійне, непослушне, безпутнє, зложене з утікачів московських, татарських, турецьких, руських, волоських, без отчини, без закону, без постійного осідку, що живе з грабунків і розбоїв, безпечне в схованщах і пристановищах своїх на Дніпрі й інших ріках, свого майна не має, чужому небезпечне, ніякої власті над собою не признає і не зносить». З кінця 1605 року маємо королівський універсал, де згадується про якісь недавні напади козаків на турецькі землі (козацы... а земли его (цесара турецкого) врывати се и шкоды немалые чинити мели), і король наказує старостам, аби більше таких нападів не допускали.

Літом 1606 року козаки кілька разів нападали на турецькі міста Чорноморського побережжя, ходили на Кілію і Білгород, взяли з собою і королівського дворянина, присланого до них для порядку. Забрали на морі десять турецьких галер з людьми, запасами і товарами. Впали з моря на Варну, вибили мешканців і забрали більш як на 180 тисяч золотих здобичі з собою. До сього походу прикладається з деякою правдоподібністю стара пісня про взяття Варни:

А в неділю пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки:
Стали ради додавати,
Відкіль Варни діставати —
Ой чи з поля, чи-лі з моря,
Чи з тої річки невеличкої?
Послали посла під Варну,
Поймав же посел турчанина,
Старенького ворожбита,
Стали його випитувати,
Відкіль Варни діставати —
Ой чи з поля, чилі з моря,
Чи з тої річки невеличкої?
«Ані з поля, ані з моря,
А з тої річки невеличкої».
А в неділю пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки.
Стали ради радувати,
Відкіль Варни діставати —
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки невеличкої!
Біжуть, плинуть човенцями,
Поблискують весельцями;
Ударили з самопалів,
З семи п'ятдесят запалів,*
Пасоткою із гармати,
Стали її добувати,
Стали турки нарікати,
Стали Варни діставати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
Бодай річка висихала,
Що нас турків в себе взяла.

Була Варна здавна славна.
Славнійші козаченьки,

Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

(* *Доктор І. Я. Франко поправляє: семип'ядених.* — М. Г.).

Вкпадком доаідуємося далі, що аосекк 1608 року козаки ходили ив Переноп, «дивною хитрістю здобули, розгрвбили й спалили» се місто, як запксує сучаскиЙ єзуїтський хроніст. Потім з 1609 року (восенн) мвємо звістну, що нозвки на 16 чайках напали на устя Дунвю, попвлили й пограбуаали придунайсьні міста: Ізмвіл, Кілію, твиож Білгород, але не встигли забрвти всю здобич, бо їх сполошили турки. Та се тільки урианові, анпадноаі заістки про походк, що сталк якнщем хронічиим, звичайиим.

Крім кападів на землі турецькі і татарські, далі даввли нозанам поле для подвигів иещвслнаі иряі волоські — тепер уже Молдовв, де з смерттю Єремії Могклк а році 1606 почалкся доагі усобиці, з кезмінною участю різних шляхетнородженних аавнтурниніа і нозаніа. Польща підтркмувала скиіа Єремії; ноннурентами аиступив спочатку дввній претекдент Степвк Богдвн. Весною 1607 року султвк довідаася, що аік подався ка Україну й збирвє там нозаків, щоб іти кв Молдову; аін проснв короля його зловнтк твм, але нороль, розуміється, не міг сього зробктк. З скх звходіа Богдвна не аийшло нічого і дввеко серйознішкм претендентом внступив брат Єремії Симеон (невдвлий господар мунтянсьиний). Він иупив собі ласку турецьиого двору і маа його протенцію; синиуа Костянтина, Єремієаого снив, з господврствв, вле а поміч Єремієвій родині пішов іхпій швагер, Стефак Потоцьний, зять Єремії, і зігкаа Скмеона. Симеон сиоро потім умер, яи казвлп, отрусиий поляиамп, і пішла боротьбв між синами Єремії і Скмеока, поки Костяиткна Могилу ке аисадиа з сідла іиший иретендент — Стефви Томшв, сик претендента з чвсіа Дмитра Внпнеаецьиого. Стефак Потоцькнй пішоа зноа, висланий уже иоролем а поміч Костинтину, вле не міг подужвти його нонку-рента: Потоцького погромлеко дуже гірко — стратиа усе аійсько, сам попаася в неаолю туркам, і польське прваительстао мусило зреитися своїх впливіа нв Волощину. Під час сих усобиць нозаик, без сумніву, не перестааалк братк участь в молдаасьиих спрвавх, хоч ми тільки зрідка мвємо про се виразиі звістин.

Разом з снм розмахом нозацької воєнної енергії і поаної саободи й безкарності, яку иозацька стихія стрічвла нв Украіні в сім часі, розвиввється все більше «козацьке сваєаільстао» серед місцеаої людності, козацьив «непослушність» серед різних верств її. Побоюаяння українськиих мвгнвтіа, що з розаоєм козацької енергії, ян нозвцтво не тільни набирвє фаиввері, але й дійсно «дуже бере гору ка Україні», аоко потягке за собою й кяродкі маск, міщак і хлопів», не були марні. Се були часк кезакчайного розаою «кепослушності», иоли велнчезні мвсн людності, задаючися під козацьку зверхність та присуд, вимовляли всяку послушиість саоїм «звиониим» зверхиикам, ствростам і дідичвм, і, нвповннашися козвцького своєвільного духу, не хотіли призиввати над собою ніяної влвсті.

Особливого розголосу з сих епізодів набрали «своєвільствв міщав брвцлавських і норсуиськнх», кокстатоааиі королам на сеймі 1607 року, що у них «віні комісії, віні деиретн нвші (норолівсьні) не мвють ніякої ввги», і через те нороль віддвв їх ив волю старостиисьної власті, віднявши првво внеляції до янвх-небудь виших ікстанцій. В спраа́і норсуиськнх бунтів трапнлося мені відшукати рішення королівсьиого суду, числом вж три, які досить добре ілюструють тодішию українську саоєаолю, запраалеку козаччикою. Почалкся спорк між норсуиськими міщакамк і їхнім старостою й віктом, звісиим магкатом Яиом Данкловичем, а властиво його урядниином, за спрван досить дрібні: міщани не хотіли мостити мостів за містом і стаантися перед старостииними урядниками «на муштру вбо оказованьє». Але далі пішло ажа на всяиі іиші «бунты розмактыє, ростерик и розиенья», які кінець кінцем ствроств хврвитериузує як «досить знвчиую ребелію». Перестали йому платити ореидну плату за првво варения і шиниуввння нвпоями й інші вигоди. Двлі відмовилися юрнсдпкції звмкової, ствростннської, тримались виключно своїх судів, в ствросту почвли бойнотувати: всіх міщви послушних, які хотілк далі зістааатися під юркедикцією старостк, вони зганяли з міськнх грунтів, як се описує позов до них: «Всю юрыздыцыю замковую старостинскую собе прывлащаєте, справы к розсудки всѣ межы уирывжоными, узявшы тоє з моцы ствросты ившого, свми ивдъ звыклость дввиую одирвауєте, в хто

бы ся у реєстръ ввшь, в юриздыцыю ввшую не вписвлъ и противъ стросте вшому з вами не переставалъ, тогды з мѣств проч од маєтности выганяєте, добрв ихъ берете». Коли староста хотів повідшукувати між міщанами утікачів, піддвних різних панів, що тих утікачів добивалися, і їх пвнвм видати, міщани рішуче не позволили їх видавати, а як урядники хотіли їх силоміць видати, то міщанство почало ладитися до оружного відпору, заявивши, що тих бувших піддвних боронитимуть «до горл своїх».

На сейм 1607 року шляхта українських воєводств принесла цілу пачку жалів і нарікань на се українське своєвільство, і на сеймі ухвалено цілий ряд законів на погамування його. Окрім конституції «Про українні міста», зверненої головно проти міщан брацлавських, але, видко, здається, взагалі як норма для всяких таких міщанських своєвільств, маємо ще кілька постанов, в високій мірі характеристичних для тодішніх українських відносин. Конституція «Про своєволю українську», видана «для приведення в добрий звичай і порядок міст і старость українських», постановляє, що в воєводстві Київськім міщани, а в Подільськім — міщани і бояри мусять бути під властю і зверхністю старост, повинні сповняти воєнну і замкову службу на їх розпорядження, і старости мають відправляти суд в справах міських і боярських (видно, що вже перестали ті суди й відправлятися, бо ніхто їх не хотів слухати); для переведення в життя сих прав і постанов старостам повинні помагати воєнним силами гетьмани. (З київських міст спеціально сій конституції мають підлягати: Корсунь, Чигирин, Стеблів і Даниклів. — М. Г.).

Конституція «Про козаків запорозьких», потверджуючи давніші постанови (1589, 1590 і 1601 років), пригадувала, що козаки, мешкаючи по королівщинах, мають підлягати юрисдикції старостинській, а ті, що мешкають в маєтностях приватних і духовних, власті своїх панів і їхньому суду, «в також каранню за всякі проступки»; на своєвільні купи козацькі дається право репресій як на бунтівників. Нарешті, серед конституцій Великого князівства Литовського, ухвалених на тім же сеймі, на першім місці читаємо довгу постанову «Про погамування своєвільних українських людей», де даються широкі судові і екзекутивні права на всяких своєвільних людей, «плебеїв» і шляхтичів, які збирають людей, нападають на чужі держави і порушують спокій та стягають клопоти на Річ Посполиту.

Всі сі постанови, одначе, полишилися тільки виразом pia desideria (добрі побажання — лат.) української шляхти та характеристикою українських відносин. Бо ж вони нічого не давали нового адміністрації: всі ті широкі права на своєвільників вона мала й перед тим, і як не могла з ними перед тим нічого позитивного вчинити, так само і тепер, коли правительство полишало її далі своїм силам. А правительство далі було вповні зайняте рокошевим рухом, що з новою силою зірвався по сім сеймі, і не могло думати ні про що інше; в рокошевий рух і сусідні замішання московські тільки далі підсилювали всякі своєвільні елементи в державі, а в тім і козацьку стихію. Тому в постановах найближчого сейму (початок 1609 року) ми знову читаємо постанову про своєвільних людей, яка констатує ще більше множення таких своєвільних воєнних компаній в остатніх часах, а далі довгу й інтересну постанову «Про козаків запорозьких», яка свідчить тільки про дальший розвій козацької стихії всупереч усім шляхетським постановам і лементаціям. Згадавши про попередні ухвали, що козаки мають признавати власть і юрисдикцію дідичів і державців королівщин, вона констатує, що діється зовсім противне: «Всупереч тій конституції й давнім звичаям сі козаки чинять велике безправ'я і своєвілля, не тільки не признають власті старост наших і панів своїх, але мають своїх гетьманів і іншу форму своєї справедливості (власний козацький устрій і суд); тим вони утискають міста і міщан наших, роблять перешкоди власті наших урядників і уряду українного (конкуренцією свого козацького присуду), чинять безкарно незносні шкоди й кривди, насильства і убивства; нарешті, своєвільно, без волі й відомості нашої й урядників наших воєнних, збираючи великі купи, чинять наїзди на міста наші у волостях і на замки неприятельські, нарушаючи публічний спокій і наші договори з сусідами». Супроти сього сейм наказує містам і міщанам, аби не піддавалися під юрисдикцію козацьку і синам своїм того не дозволяли. Для приведення ж козаччини до порядку визначає комісарів, які разом з гетьманом

коронним, яко воєводою і старостою київським (сей уряд київського воєводи Жолкевський, що став гетьманом великим по смерті Замойського в році 1605, одержав незадовго перед сеймом 1609 року по Андрієві Сопізі, що наступив по князеві Костянтинові Острозькім. — М. Г.), мають зробити суд над всякими допущеними своєвільствами, покликавши до сього козаків запорозьких, «які мешкають на вільностях»; козакам низовим наказує настановити старшого і завести між ними порядок; міста від козацької юрисдикції й «опресії» увільнити; взагалі забезпечити ті сторони від своєвільства, «приладжуючись до обставин і потреб тих країв і мешканців їхніх».

Наскільки пусте, одначе, було все се говорення, буде нам ясним, коли пригадаємо, що той же сейм принципово (хоч і неофіційно) ухвалив війну з Москвою й уділив кредити для неї, і король з гетьманом в дійсності думали не про приборкання козаччини, а про притягнення її в розмірах можливо якнайбільших для будучого походу на Московщину як незрівнянно дешевого, але корисного війська. Не маємо ближчих відомостей про визначену комісію, але можемо сказати напевно, що визначені комісари навіть не пробували сповнити вложене на них поручення. З кінця серпня, вже з походу на Москву, король висилає лист з своїм дворянином до сеньйора українських магнатів князя Януша Острозького, поручаючи йому «загамувати козацьке своєвільство по Україні, аби не збиралося докупи і не нарушало договорів з сусідніми державами». Але князь Острозький, неприхильний плянам московської війни, досить різко відповів королеві, що він не чує себе в силі своїми особистими заходами направляти того, що псують з усіх боків: на Україні явно іде вербунок козацтва на королівську службу, і се дає права кому-небудь заявляти себе королівським військом і підносити всякі претензії. «Тепер іменем вашої королівської милості по Україні корогви носять і різні люди називають себе слугами вашої королівської милості, хоч то і неправда; і я бачу, що під такою управою не тільки я, але й сильніший від мене не потрапить вгамувати сього». Острозький не міг виразно сказати в очі королеві, що він сам своїми вербунками підтримує українську самоволю, і що ж тут жадати від поодиноких українських достойників, аби вони ту самоволю гамували!

■

Король і його дорадники не могли дивитися спокійними свідками успіхів, які робили в державі московській різні польсько-литовські авантурники під фірмою московського царика, як його називано в Польщі й на Україні, і за поміччю української козаччини. Поки ярився рокош, польському правительству було не до того (навіть був плян серед рокошан, що стояли в певних зв'язках з московськими авантурниками, вседити царика на польський трон, на місце Жигимонта). З московським правительством (царя Василя Шуйського) правительство Жигимонта літом 1608 року, коли втихомирення рокошу ще не було певне, уклало навіть новий перемирний трактат. Але рокош ущух, польсько-литовські банди в Московщині робили дальші успіхи, які в середині 1608 року дійшли свого апогею, так що майже ціла московська держава була в їхніх руках; а правительство Шуйського ввійшло в союз з Швецією, з Карлом IX, смертельним ворогом Жигимонта й Польщі. Супроти того в дворських колах польських в другій половині 1608 року явилися рішення розірвати перемирний трактат з царем, причепившись до деяких дрібних приводів, і скористати з страшного розбиття Московської держави в інтересах Польщі й її короля. Сподівалися перейняти на себе здобутки польсько-литовських авантюристів і, скинувши безродного Шуйського, посадити на московськім троні Жигимонта, а потім — потім з подвоєними силами знищити опозицію в Швеції й вернути Жигимонтові батьківську корону, яку утратив він з переходом на польський трон і не міг її забути.

Такі пляни укладалися в колах Жигимонтових повірників. Перед ширші кола польської суспільності, підозріливо настроєної до всяких династичних плянів, до всякого зросту королівської сили і власті, з ними не можна було виступати. Щоб прихилити їх до своїх планів московської війни, Жигимонт мусив центр ваги класти на прилучення польсько-литовській державі утрачених земель: Смоленська і Сіверщини, на розширення границь; мусив обіцяти і запев-

пяти, що всі здобутки сеї війни дістане Польща: нічого не лишить король собі чи своєму потомству, все передасть Речі Посполитій (такі формальні декларації мусив Жигимонт зробити, виступаючи в похід). І все-таки польська суспільність досить холодно і непевно приймала всі сі королівські запевнення і обіцянки, і сейм 1608 року, котрому була предложена ся справа, хоч прийняв до відома королівські плани, але мовчки, і ніякої ухвали в сій справі не повзяв, і ніяких спеціальних кредитів на неї не дав: був ухвалений тільки звичайний побор на те, щоб запобігти різним небезпечностям, і на підтримання Лівонської війни. Але Жигимонт, жадний завоювань і тріумфів, без сеймової ухвали, з порожньою кишенею, з державною машиною, розбитою ледве що втихомиреною рокошевою смутою, кинувся в московську авантюру. І треба було війська, по можливості якнайбільше, по можності на кредит. І де ж шукати його, як не на Україні? І от, як писав Януш Острозький, пішли різні авантурники гуляти з королівськими корогвами по Україні, вербуючи всякого охочого.

Король рушив під осінь 1609 року через Білорусь на Смоленськ. Жолкевський радив завернутися на іншу утрачену провінцію — Сіверщину, як добичу легшу, і се була добра рада, тим більше що вже попередніми повстаннями Сіверщину незвичайно розбурхано і заллято козацьким елементом. Але король не послухав. На Сіверщину послано козаків, а король пустився на Смоленськ, сильно укріплений, майже не приступний, і обложив його з кінцем вересня. З ним було різного навербованого війська коло 8 тисяч — як на таку кампанію, зовсім небагато. Тим більше цінено запорожців, що прибували до війська неупинно і з України, і з банд царика. Значна частина польсько-литовських вояків, які були з цариком, діставши заклик прилучитися до короля, прилучилася до королівського війська, сподіваючись багатої заплати, тим часом як інші банди за ліпше вважали пуститися на самостійний розбійний промисел в московські землі, а царик з козаччиною, покинувши Тушино, подався на полудне в Калугу, ближче до козачих країв. З ним, безперечно, лишилося чимало запорожців, тим часом як інші перейшли в королівське військо або пустилися пустошити північні краї.

В щоденнику смоленської облоги під днем 7/X читаємо звістку про прихід послів від запорозьких козаків до короля з повідомленням, що військо їхнє в числі 3000 іде до короля і просить собі корогву від нього, і тиждень пізніше се військо приходить справді. Півтора тижня пізніше запорозька ватага з царикового війська, з-під Білої, приходить до короля, а згодом нове посольство від інших козаків, що ще зоставалися з цариком: заявляє, що вони не хочуть брати участі в конфедерації царикових банд проти короля, просять корогви від короля і віддають йому свою службу. Другого дня — посли від козацького війська з-під Вязьми, в числі 3 тисяч добірного війська, з заявою готовності своєї служити королеві; але прилучитися до королівського війська не дуже спішилися, бо два місяці пізніше, як бачимо з записок, вони стоять собі далі під Вязьмою й Білою та переговорюються з королем і цариком, чекаючи, мабуть, хто ліпше заплатить і чия візьме гору. Але й під Смоленськом козаків зібралося багато. Жолкевський у своїх записках каже, що вже в початках облоги (в початках жовтня) назбиралося їх туди 30 тисяч, що прийшли під проводом Олевченка, а пізніше ще прибувало. За словами учасника смоленської кампанії, «козацтва українського насунуло тоді (зимою 1609—1610 р.) на королівські заклики і з власної пильності страшенна маса: «запорозьких козаків на різних місцях в Москві страшенна сила, рахували їх більше як 40 тисяч, і все більше їх прибувало — трохи що не з усім кошем з Запорожжя вийшли, а послугу королеві чинили значну». Крім того козацького війська, що прилучилося до короля по утечі царика до Калуги (в січні 1610 р.), приходить якийсь більший полк «з України» десь з початком лютого; потім за кілька тижнів нове посольство від 7000 козаків з України «щонайліпших» йдуть до короля під його корогви. В червні йде до короля ще 4 тисячі. Запорожців 3 тисячі кінних, а тисяча піших, а веде їх київський шляхтич Харлінський. Кілька тижнів пізніше приводить якийсь Кульбака 2500 козаків з України.

Крім того, як сказано вже, один козацький корпус займався підбиванням Сіверщини: взято Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Брянськ, Козельськ й інші тутешні замки. Туди ж вислав король під весну 1610 року частину новоприбулого з України війська. Вони здобули Стародуб під проводом свого старшини Іскорки, заскочивши несподіваним нападом. Московська залога заложила-

ся в замку і нізащо не хотіла піддаватися; козаки запалили замок, але ті кидалися в огонь, а не піддавалися,— козаки силоміць декого урятували, взявши в неволю. Новгород-Сіверський піддався без кровопролиття «старшому полковнику» Гунченку, що з трьохтисячним козацьким військом приступив під місто. Інший відділ здобув Почеп: тутешня людкість піддалася козакам, як несила стало далі боротися. З листа «старшого полковника» Андрія Стороженка, писаного весною 1610 року з-під Почепа, довідуємося, що з ним в Сіверщині було від 10 до 15 тисяч козаків, і число їх все прибувало. Маємо два листи його однакового змісту, один писаний 30 мая, другий — 2 червня: в першім він подає число своїх козаків на «десять тисяч і більше», а другім — вже «до п'ятнадцяти тисяч війська і більше». Коли на весну 1610 року під Смоленськом по довгій і безплідній облозі почали ладитися до рішучого приступу, рішено стягнути й сей сіверський корпус під Смоленськ; хоч було і тут козаків велика маса, але, видно, не могло їх бути забагато. В сій справі писав до них Лев Сопіга, один з головніших учасників смоленської кампанії, і відповіддю на се були згадані вище листи «старшого полковника» сих сіверських полків Андрія Стороженка. В листах своїх, писаних з сього приводу, він посвідчив, що військо готове йти на сю службу, тільки хотіло б знати умови служби: почім дістануть на чоловіка і на як довго беруть їх на службу, «нарешті, на кім, на чім і на якім місці тої убогої кривавої платні мають упоминатися по сповненій службі ті, що зістануться живі».

Та се, власне, було найтрудкіше питання, на яке не міг би відповісти не тільки Сопіга, а й сам король. Жигимонт сам пускався на сю війну по-козацькому: «Не на те козак п'є, що є, а на те, що буде». Настягавши війська з тушинського табору і звідки видно, він покладався на будучі успіхи, тим часом тріумфи матеріальних засобів не прикосили. Щоденники записують все нові й нові козацькі полки, що приходили під Смоленськ, але переважно промовчують про їхню дальшу долю. Хоч козацьке військо все згадується як важливий і показний чинник смоленської війни, але велика частина козаччини, не дістаючи ніякої платні, згодом кидала королівське військо і пускалася сама чи з поляками разом в самостійні грабіжницькі екскурсії. Тому й сіверські козаки не спішилися до королівського табору, і не знати, чи не частина тільки їх туди перейшла.

При ліквідації тушинського табору тутешня боярщина вирішила просити на царство у Жигимонта його сина, королевича Володислава, і сей план був прийнятий і московським боярством, що встигло вже зсадити царя Василя. Але Жигимонт вважав за потрібне наперед забезпечити Польщу спірними землями (Смоленськом і Сіверщиною), та й на проект коронації Володислава не міг рішитися. В сих ваганнях і різних нетактовностях утратив він момент: зайнятий облогою Смоленська, упустив Москву і царську корону безповоротно. Аж літом 1611 року вдалося нарешті взяти Смоленськ, і Жигимонт скликав сейм, щоб, заімпонувавши йому здобутками й тріумфами, добитися санкції своєї московської війни (взятої без формальної ухвали сейму) і солідних кредитів на її дальше ведення. Сподівався, що приверненнє утрачених перед століттям провінцій, вибір на московський престол польського королевича, введення польської залоги до Москви, вчинене на сій підставі,— всі сі від віків нечувані тріумфи відчинять йому серця і кишені шляхти.

В своїм експозе передсеймовім і сеймовім король підкреслював, що щасливий хід сеї війни і її незвичайні успіхи виразно показують, що війна ся була ділом божим — воля божа в данім разі взяла польського короля за знаряддя своїх судів. Він звертає увагу польської суспільності на вагу хвилі, на перспективи, які вона відкриває, і на засоби, яких вимагають сі перспективи, та заохочує до жертв на добро держави. Та шляхта, очевидно, розсудила, що коли сам бог поборає на Москву, як запевняв король, то можна безпечно і далі сю війну на саму ласку божу зложити, не піклуючися нею і кредитами на неї. Сейм з вдоволеннєм прийняв до відома успіхи королівські, пробачив йому самовільну війну (хоч і остеріг на будуче, що звичайної війни король не може вести без згоди сейму), ухвалив звичайний податок, якого далеко не вистаяало навіть на заплачення боргів війську за сю дволітню війну, і поручив королеві вести далі війну по-козацькому «не на те, на що є, а на те, що буде»: на ті здобутки і скарби, які мали впасти в руки короля в Московщині. І правительство Жигимонта по всіх тріумфах і компліментах опинилося знову з незаплаченим військом: з порожньою касою перед

перспекткаою заазятої аійни, що вимагала для осягнення грандіозпих плапів, иаиреслеиих Жигимоитом, людей і людей, грошей і грошей.

Се було аосекк 1611 року. Обстаакки були того роду, що спраа польсьиа була аже сильио попсоааиа і анмагала еиергійиих заходів, иоли хотілося її иапраактк. Польська залога сиділа а Москаі, 1 правило Москвою боярське правительстао імекем Володислааа, але в різних иінцях Мосиоащнии підіймалася реакція все серйозиіша проти сього скомпрометоааиого правительстаа; Москаа була а блоиаді, й тільки енергійна поміч з Польщі могла анрятуввти її. Але брак грошей паралізуааа усе і иезаплачеиі роти розходилися иааіть з мосиоасьиої залоги та посланого їй а поміч аійська з гетьманом литоасьиим Ходисвичем на чолі. В таиих обставнннах особливо цінна була правительстау поміч иозаиіа — иаймеише аибаглиаих, кайбільше готоаих служити ка кепеанкй кредит: надолужуаатк иезаплачеиу платию реиаізиціями, иоитрибуціями і простими грабуииами. Не маємо подробиць про аербуааиия козаиіа иа королівсьиу службу а сих роиах, але, очеаидио, ке без спеціалької заохоти правительстаа тягкулк аоки далі в Мосиовщниу під час кампакії 1611—1613 років: що більше вичерпуввлися ресурси правительстаа иа утримання польсьиого аійсьиа, тим аажнішою була для нього поміч иозацька. В сучасиих листвх зиаходимо згадку про аелниий иорпус козацький, 15 тисяч, що аосени 1611 роиу йшоа з Уираїни через Білу Русь, очсаидно, в Мосиовщиину. В падолисті того роиу Ходиеаич рахує всіх иозаиіа а Мосиоащиині, а службі королівській, иа 30 тксяч; аелнкий корпус козацький буа при иім, аідділ иозацьиий сидіа у Мосиві а залозі. Іиші оперуаали далі в Сіверщині, в, ирім того, більші або мекші козацькі аатагк ка аласку руку промишлялк а різиих кутах Москоаської держааи. Коли а серпкі 1612 року похід Ходиеакча під Москау ке удаася і аік мусив відступитк, козацьке аійсько аідлучклося аід кього й пустклося ка півиіч, иа Вологду, Тотьму, Сольаичегодськ, і потім даа роки ходили тут, пустошили ирай, здобували міста і замии, палили і грабували. Іиші иозацькі ватагк бралк участь а наїздах проаідкка банд Лісоаського аж до року 1615.

З иінцем 1612 року польсьиа звлогв в Мосиві мусила піддвтися московськнм аійськам, зібраним тимчасоаим прааительстаом (оргаиізоваиим з іиіціатнаи инжегородціа при иінці 1611 роиу). Король, не маючи чим заплатити аже давиішому аійсьиу, ке міг стягнути кіякках коаках скл. Нааіть польські аоякк, що стояли під Смолеисьиом, ие діставши заслужеиого, ие схотіли йти з иим під Мосиву. Яи иа сміх, підійшоа Жигкмоит з скиом під Москау з купкою аійська уже по капітуляції залогк і а саідомості поакого свого безсклля і безакглядкості відступив слідом і подаася иазад до Польщі.

Воєккі операції йшлк потім тільки у Сіверщині, і тут голоану роль аідіграаали козаки. З лютого 1613 року маємо иоролівсьиу грамоту до запорожців «в Путиалі, ка Запорожжі, на Уираїні й по іиших місцях», де король силадає подяку зв їхні служби в мосиовсьиій війиі і взагалі за їхню останню службу в Сіверщині, де аони азяли Путиаль. Король надаа Путивль з аолостю Михайлу Вишнеаецьиому, що був, мабуть, одним з проаідииіа, а може, й голоаиим проаідииом у сій аійні, яи пограничиий з Москоащииою магиат, властитель Лубеищини і староста погракичиої Остерщкни; король висяоалює кадію, що иозаии поможуть Вишиеаецькому затримати а саоіх руиах путиальсьиі землі. В іишім пізиішім листі король проскть запорожціа аести далі боротьбу з ворогом і підтримуаати Вишиевецьиого. Літом того роиу воии разом з лісоачииами і з литовсьиим аійсьиом здобули цілий ряд замкіа иа полудиеаім пограниччі Москоащини, заходили під Калугу. На півночі далі ходили уираїиські иозаии протягом 1613 і 1614 років, заходячи під Архангельсьи, Холмогори, Олонець, лучилися з шведсьиими аійськами для спільиих операцій. Заразом иесли службу і на полудневій границі: на поклии гетьмана Жолиеасьиого ходили боронитк її аід татар, а потім аід аолохів. Правительство польсьие ие могло підтримувати далі операцій а Москоащині і аело безладиі переговорк з мосиоаським правительстаом, ие маючи спромоги аиступити більш аитивио. Сейм, склииакий иа початку 1613 року, під аражеиням остаиніх иеуспіхіа, а ще більше тих саоаільста, спустошень і грабуииіа, яиі допускало кезаплачене жоанірстао, перенісши а границі Речі Посполитої ту грабіаикчу роботу, яку розвело було в Мосиовщиині, різио і рішучо аислоаиася проти москоаської аваитюри Жигкмоита, і асяка иадія иа її продовження була убита на яиийсь час.

Далі буде

ПОШТА «ВІТЧИЗНИ» 252021, Київ-21, вул. Кірова 34

РОЙ МЕДВЕДЄВ

ЯК ЗАГИНУВ КОМАНДАРМ

У «Вітчизні» № 6 за 1989 рік я прочитав статтю відомого радянського історика Роя Медведєва «Сім'я тирана». Добре, що наша преса від загальних слів осуду перейшла вже до конкретного аналізу умов, за яких формувався Сталін, до з'ясування вчинків, з яких складалась його особистість. Бо знати це конче потрібно і нам, і нашим нащадкам.

Доводилось чути, що Сталін відіграв зловісну роль і в смерті Михайла Васильовича Фрунзе. Чи правда це?

О. РОМАНІВ

Луцьк

Відповідаємо на цього листа.

У середині 20-х років склад ЦК ВКП(б) був невеликий — після XIII з'їзду партії до ЦК було обрано п'ятдесят три члени, а після XIV з'їзду він збільшився лише на досить чоловік. Вплив Політбюро та інших органів ЦК також був незначний. При цьому до ЦК партії входили деякі керівники, які за своїм впливом та авторитетом стояли не нижче, а іноді й вище за окремих членів Політбюро й Секретаріату ЦК. Величезний авторитет цих членів ЦК, природно, обмежував вплив і владу Сталіна, та й інших лідерів, котрі боролися за керівництво в партії. Мабуть, найбільшою незалежністю поглядів та впливом у цій групі членів ЦК відзначалися двоє людей — М. В. Фрунзе та Ф. Е. Дзержинський. До того ж, крім впливу, в руках цих людей зосереджувалась і значна частка влади.

Як відомо, Фрунзе ще задовго до Жовтневої революції став більшовиком і професійним революціонером. Перейшовши на роботу в Червону Армію після недовгої праці в Іваново-Вознесенському губкомі партії та губвиконкомі, він уже на початку 1919 року командував Південною групою військ Східного фронту, яка завдала відчутних ударів арміям Колчака. Через кілька місяців, очоливши Східний фронт, Фрунзе керував боями за визволення Уралу, а згодом боями в Середній Азії. Призначений у вересні 1920 року командуючим Південним фронтом, керував розгромом військ Врангеля в Північній Таврії і в Криму, а по закінченні громадянської війни був призначений уповноваженим Реввійськради на Україні та в Криму, а потім командуючим Червоною Армією на Україні і в Криму. На відміну від таких людей, як Ворошилов, Фрунзе досконально опанував стратегію й тактику військової справи і мав великий авторитет не тільки серед більшовиків-комісарів, а й серед військових спеціалістів з числа колишніх офіцерів. Після відставки Троцького саме Фрунзе був призначений у січні 1925 року новим головою РВС СРСР та народним комісаром військових і морських справ. Автор ряду фундаментальних праць з воєнної теорії, в яких узагальнювався досвід громадянської війни, Фрунзе сприяв виробленню радянської воєнної доктрини і заклав основи радянської військової науки. Фрунзе був самостійним і рішучим політичним та військовим лідером, і хоча в 1924 році його обрали лише кандидатом у члени Політбюро, моральний, політичний авторитет його в партії і країні був дуже великий, не кажучи вже про Червону Армію, де він був фактично командуючим. І хоча в Червоній Армії в цей час було чимало прибічників Троцького, армія в цілому прийняла керівництво Фрунзе, який почав упроваджувати важливі реформи.

Несподівана смерть Фрунзе в 1925 році та Дзержинського в 1926-му змінили розстановку сил у керівництві партії і, без сумніву, посилили позиції та вплив Сталіна, який зумів у 1925—1926 роках узяти під свій контроль керівництво Червоною Армією й ОДПУ, що було б неможливо за життя Фрунзе і Дзержинського.

Особливо багато суперечливих чуток породила смерть сорокалітнього М. В. Фрунзе. Новий народний комісар військових і морських справ хворів на виразку шлунка, і це часом виводило його з ладу. Будь-який досвідчений лікар навіть у 1925 році добре знав, що при цій хворобі спочатку треба спробувати консервативне лікування і лише в разі його неефективності застосувати хірургічне втручання.

Ми знаємо, що Фрунзе не хотів робити операції, вважав за краще консервативно лікуватися, тим більше що на осінь 1925 року він почувався добре, виразка шлунка майже не давалася взнаки. Зберігся лист М. В. Фрунзе до дружини, в якому він написав 26 жовтня 1925 року, тобто за п'ять днів до смерті: «Ну от... і настав край моїм випробуванням. Завтра вранці я переїжджаю до Солдатенківської лікарні, а післязавтра (у четвер) буде операція. Коли ти одержиш цього листа, очевидно, в твоїх руках уже буде телеграма, в якій сповіщати-

меться про її наслідки. Я зараз почуваюся абсолютно здоровим, і навіть якось смішно не тільки йти, я й думати про операцію. Проте обидва консиліуми постановили її робити (підкреслення моє. — Р. М.). Особисто я цим рішенням задоволений. Хай уже раз і назавжди подивляться добре, що там є, і спробують призначити справжнє лікування. У мене самого дедалі частіше з'являється думка, що нічого серйозного нема, бо інакше важко пояснити факт мого швидкого одужання після відпочинку та лікування» (С. Сиротинский. Последние дни. — Газ. «Красная звезда» від 31 жовтня 1930 р.).

Немлнуче виникає запитання: чому, попри очевидні успіхи консервативного лікування, обидва консиліуми постановили робити операцію? Це неймовірне для досвідчених лікарів рішення можна пояснити лише тиском іззовні. А такий тиск був. Відомо, що питання про хворобу Фрунзе стояло навіть на Політбюро, причому саме Сталін і Ворошилов наполягали на операції.

У листі до дружини М. В. Фрунзе трохи покривив душею. Він, безумовно, не був задоволений рішеннями двох консиліумів. Однак ці рішення ставили його, хороброго полководця, у скрутне становище. Відмовитися від операції — означало накликати на себе дорікання в боягузтві та нерішучості. І Фрунзе погодився, проте зробив це з важким серцем. У 1965 році були опубліковані спогади старого більшовика й особистого друга М. В. Фрунзе І. К. Гамбурга. «Незадовго до операції,— пише він про останні дні Фрунзе,— я зайшов до нього побачитися. Він був розгублений і сказав, що не хотів би лягати на операційний стіл... Передчуття якогось неблагополуччя, чогось непоправного гнітило його... Я переконував Михайла Васильовича відмовитися від операції, оскільки думка про неї його гнітить. Але він заперечно похитав головою — Сталін наполягає на операції, каже, що треба раз і назавжди позбутися виразки шлунка. Я вирішив лягти під ніж...»

Операція відбулася вдень 29 жовтня. Для наркозу застосовувався хлороформ, хоча вже тоді був відомий ефективніший засіб для цього — ефір. За свідченням Гамбурга, Фрунзе погано засинав, наркоз діяв на нього недостатньо. Професор Розанов, який керував операцією, вирішив збільшити майже удвічі проти норми дозу хлороформу, що було дуже небезпечно для серця Фрунзе. Несамохіть виникає запитання: навіщо потрібен був такий ризик, коли стан здоров'я не викликав особливих побоювань?

Операція розпочалася о 12 год. 40 хв. При цьому відразу ж з'ясувалося, що вона абсолютно непотрібна. Хірурги не виявили ніякої виразки шлунка, а лише невеликий рубець на місці колишньої виразки. Однак для серця Фрунзе виявилось непосильним збільшення дози наркозу. Стан хворого різко погіршувався. О п'ятій вечора 29 жовтня, тобто вже після операції, в лікарню приїхали Сталін і Мікоян, але до палати їх не пустили. Сталін передав Фрунзе записку, про яку дізнаємося з тої ж таки статті С. Сиротинського у «Красной звезде»: «Дружок! Був сьогодні о п'ятій вечора у т. Розанова (я і Мікоян). Хотіли до тебе зайти — не пустив, холера. Ми змушені були підкоритися силі. Не сумуй, голубчику мій. Привіт. Ми ще прийдемо, ми ще прийдемо... Коба».

Побачити Фрунзе живим ні Сталіну, ні Мікояну вже не довелося. Через тридцять годин після операції його серце перестало битися.

1 листопада 1925 року у «Правде» було опубліковане урядове повідомлення: «Вночі на 31 жовтня від паралічу серця помер після операції голова Реввійськради СРСР Михайло Васильович Фрунзе».

«Висновок» про причини смерті голови Реввійськради СРСР, який відразу ж надрукували, був досить туманний. «Хвороба М. В. Фрунзе,— говорилося в ньому,— як показав розтин, полягала, з одного боку, в наявності круглої виразки дванадцятипалої кишки, яка зарубцювалася і призвела до розвитку рубцевих утворень... З другого боку, як наслідок операції 1916 року — видалення червоподібного відростка — мав місце давній запальний процес черевної порожнини. Операція, проведена 29 жовтня 1925 року з приводу виразки дванадцятипалої кишки, викликала загострення хронічного запального процесу, що призвело до швидкого спаду серцевої діяльності та смерті. Виявлена при розтині недорозвиненість аорти та артерій, а також наявність зобної залози дають підстави зробити висновок про нестійкість організму щодо наркозу і погану опірність його щодо ін'єкції».

Хоч як там було, а смерть М. В. Фрунзе багатьом видалась дивною. 3 листопада 1925 року «Правда» опублікувала кілька статей, присвячених пам'яті Фрунзе. «Чи можемо ми звинувачувати бідне серце,— писав, наприклад, Михайло Кольцов,— за здачу перед шістдесятьма грамами хлороформу після того, як воно витримало два роки смертництва, мотузку ката на шиї». Тут же була вміщена й офіційна стаття «До історії хвороби тов. Фрунзе». «Зважаючи на інтерес, який становить для товариша історія хвороби тов. Фрунзе, редакція вважає своєчасним надрукувати такий документ». Однак нічого нового до раніше опублікованої версії цей документ не додавав.

Не зайвим буде навести тут і запис бесіди з професором Грековим, який також брав участь в операції, надрукований у газеті «Известия» 3 листопада, де так само достатньо всіляких суперечливих і туманних міркувань.

«Останній консиліум був 23 жовтня,— заявив Греков. — Про всі подробиці цієї наради доповіли тов. Фрунзе і запропонували йому оперуватися. Незважаючи на те, що можливість несприятливого кінця від тов. Фрунзе не приховували, він все-таки погодився оперуватися, бо вважав, що стан здоров'я позбавляє його можливості продовжувати відповідальну роботу. Тов. Фрунзе просив лише оперувати його якомога швидше. Після операції викликала тривогу недостатня діяльність серця... До хворого після операції, ясна річ, нікого не пускали, але коли тов. Фрунзе сказали, що йому прислав записку тов. Сталін, він попросив записку цю прочитати і радісно усміхнувся... Операція була неважка. Зроблено її було за всіма правилами хірургічного мистецтва, і сумний кінець її уявлявся б зовсім непоясненним, якби не дані, одержані при операції й розтині. Очевидно, в організмі .. були особ-

ливості, які й зумовили сумний кінець». Далі йдеться про те, що революція і війна ослабили організм Фрунзе. «Мимоволі виникає питання,— закінчує Греков,— чи можна було обійтися без операції. Усі зміни, виявлені під час операції, свідчать, без сумніву, на користь того, що тов. Фрунзе без операції був невиліковний і навіть перебував під загрозою неминучої і, можливо, раптової смерті».

Обставини, пов'язані з несподіваною смертю М. В. Фрунзе, викликали здивування не тільки в центрі, а й у широких партійних колах. Іваново-вознесенські комуністи (революційна діяльність Фрунзе тісно пов'язана з Іваново-Вознесенськом) вимагали створити спеціальну комісію для розслідування причин смерті Фрунзе. В середині листопада 1925 року під головуванням М. І. Подвойського з цього приводу відбулося засідання правління товариства старих більшовиків. На нього для доповіді викликали наркома охорони здоров'я М. В. Семашка. З його доповіді і відповідей на запитання з'ясувалося, що ні лікуючий лікар, ні професор В. Розанов не підганяли з операцією і що багато хто з учасників консиліуму були не дуже компетентні в таких хворобах. Усе йшло не через Наркомат охорони здоров'я, а через лікувальну комісію ЦК, на чолі якої стояли люди, про яких Семашко відгукувався дуже несхвально. З'ясувалося також, що перед консиліумом В. Розанова викликали до себе Сталін і Зінов'єв. З'ясувалося, що вже під час операції через занадто велику дозу наркозу виникла загроза смерті Фрунзе на операційному столі. Довелося вживати термінових заходів. Після смерті Фрунзе професор Розанов був такий приголомшений, що не міг працювати, і голова Раднаркому СРСР О. Риков приїжджав до нього, щоб заспокоїти і сповістити, що ніхто не звинувачує його в смерті Фрунзе. Правління товариства старих більшовиків після обговорення цього питання прийняло рішення про обурливе ставлення до старих більшовиків. Постановили також довести це рішення до відома з'їзду партії.

На XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 року питання про смерть Фрунзе не обговорювалося. Однак у журналі «Новый мир» (1926, № 5) була надрукована «Повість про непогасний місяць» Б. Пильняка. У передмові до повісті читаємо: «Фабула цього повістування наштовхує на думку, що приводом до його написання і матеріалом стала смерть М. В. Фрунзе. Особисто я Фрунзе майже не знав, ледь був знайомий з ним, бачив разів зо два... Все це я вважаю потрібним сповістити читачеві, аби він не шукав тут справжніх фактів і живих людей». Одначе насправді йшлося саме про смерть М. В. Фрунзе, причому Б. Пильняк засвідчив дуже добре знання всіх обставин, пов'язаних з операцією та її фатальним кінцем. Не дивно, що весь тираж журналу був негайно конфіскований. Випадково збереглося лише кілька примірників, котрі становлять сьогодні велику бібліографічну рідкість. Уже в наступному номері «Нового мира» редакція визнала, що публікація повісті була «явною і грубою помилкою». Я не знаю, чи видавалась повість Пильняка емігрантською чи західною пресою наприкінці 20-х років. Однак 1965 року видавництво «Флегон пресс» у Лондоні випустило її в світ російською мовою під назвою «Смерть командарма».

Син В. Антонова-Овсієнка історик А. Антонов-Овсієнко не сумнівається в тому, що смерть Фрунзе внаслідок операції була «політичною акцією усунення», організованою Сталіним (А. Антонов-Овсеенко. Портрет тирана. Нью-Йорк, 1980, с. 68). В той же час американський історик та радянолог А. Улам у своїй книжці про Сталіна рішуче заперечує проти такої версії. Він вважає, що вся справа у надзвичайно поганому стані медичного обслуговування в СРСР на той час. Улам нагадує, що ще за життя Леніна було запроваджене втручання партійних органів у медичні справи, і багатьом партійним керівникам примусово приписували відпочинок чи лікування. Отож рішення Політбюро про операцію Фрунзе не було винятком із загального правила. Повість Пильняка Улам вважає безсумнівним наклепом, до якого той удався «під впливом когось, хто хотів ударити по Сталіну. Показово,— пише Улам,— що для Пильняка і редактора в той час не було жодних наслідків... Чи від презирства до брехні, чи через звичайну стриманість, а можливо, через те й інше, Сталін визнав за краще не реагувати на наклеп, який навіть у демократичному суспільстві давав досить підстав для кримінального судового переслідування її автора й видавця» (Адам Б. Улам. Сталин. Нью-Йорк, 1973, с. 259—261).

А. Улам, безумовно, неправий, коли пише про «презирство Сталіна до брехні». Медичне обслуговування в СРСР у 1925 році справді було організоване дуже погано, але не для найвищих керівників країни. Коли йшлося про їхнє здоров'я, викликали найкращих лікарів, у тому числі лікарів і консультантів з-за кордону. Політбюро піклувалося про здоров'я членів ЦК ВКП(б), не тільки виписуючи лікарів та ліки, а й направляючи радянських лідерів до найкращих клінік Швейцарії і Німеччини або на курорти західних країн.

Проте Політбюро ніколи не наполягало на тому чи іншому методі лікування, тим більше на операціях, тож з цього погляду справа Фрунзе була якраз винятком, причому дуже дивним щодо настійливості. Вжити якихось заходів покарання проти Пильняка чи редактора журналу означало б для Сталіна лише привернути пильну увагу до цієї справи. Про демократичний суд з приводу «наклепу» не могло бути й мови, бо виплили б на поверхню і ті подробиці лікування Фрунзе, про які всі хотіли швидше забути. З Пильняком же Сталін розправився пізніше. Як тільки почався «великий терор» 1937—1938 років, Пильняк був заарештований одним з перших і загинув в ув'язненні або відразу ж був розстріляний.

Виступаючи 3 листопада 1925 року на похороні М. В. Фрунзе, Сталін сказав: «Можливо, саме так і треба, щоб старі товариші так легко й так просто лягали в могилу». Відома річ, ні народові, ні партії це було непотрібне. Проте було дуже важливо для Сталіна, бо замість Фрунзе пост наркома військових і морських справ посів К. Є. Ворошилов, який хоча і мав певні заслуги перед партією й революцією, проте жодною мірою не володів ні інтелектом, ні військовим талантом, ні авторитетом Фрун-

зе і перебував під дуже сильним впливом Сталіна ще від часів боїв під Царициним.

Слід зазначити, що зовсім недавно журнал «Знамя» (1987, № 12) надрукував згадану повість Б. Пильняка. У редакційній передмові до цієї публікації можна прочитати:

«Причина громадського скандалу, що вибухнув улітку 1926 року навколо повісті, полягала не лише в тому, що в ній з великою мірою достовірності... була повідана історія хвороби та раптової смерті на операційному столі Михайла Васильовича Фрунзе (покликана заперечити цю обставину, передмова автора швидше посилювала підозру в «портретності», аніж відводила її). Головною — і неназваною — причиною різкої критики повісті Б. Пильняка було те, що посереднього винуватця трагедії автор побачив у постаті «незгорбленого чоловіка», который штовхнув командарма супроти його волі на згубну операцію... Таким чином, письменник мав, очевидно, підстави для свого трактування події, яка сталася 1925 року. Провідна думка цієї маленької повісті була спрямована проти політичного інтриганства, яке згодом вилилося у масові репресії 1937 року, котрі торкнулися насамперед старої ленінської гвардії більшовиків. Того ж року обірвалося і життя автора повісті».

Не можна не пристати на цю думку.

ВІТАЛІЙ МАЦЬКО

ВЕСЕЛІ І СУМНІ ДОРОГИ

Навідуючи Київ, завжди приходжу на Байкове кладовище віддати шану своєму землякові, письменнику В. П. Захаржевському, а заразом вклонитися багатьом похованим тут славетним. Скільки гучних імен викарбовано у мармур і граніт!

Лагідного серпневого дня йшов я центральною алеєю. Поминув пам'ятник Миколі Лисенку, ще трохи, а там повернути... І раптом... Погляд мій зачіпається об таке знайоме ім'я. Біля свіжої могили ані пам'ятника, ні хрещатого барвінку. Лише табличка на металевому стрижні зі скупими літерами й датами народження та смерті, а ще — глиняна ваза з прив'ялими жоржинами. Ірина Іванівна Стешенко.

...Вона не мала своїх дітей і старість доживала при чужих — сусіди були для неї як рідні. Колись велика родина Стешенків зникла чи не водночас у роки репресій: мати, молодший брат Ярослав, двоюрідна сестра Вероніка, тітка Людмила Старицька-Черняхівська... Розшуки й запити щодо них лишалися без відповіді.

З Іриною Івановою ми листувалися. Були й короткі зустрічі. Остання — у червні 1987-го. Напрочуд тепла й сонячна погода видалася того дня, коли я піднімався східцями на п'ятий поверх будинку, де проживала вона, корифей нашої перекладацької майстерні.

Двері відчинила сусідка Дагмара Олександрівна. Привітавшись зі мною, загукала:

— Ірино Іванівно, до вас гість! З відвідин...

Вона підійшла, глянула світлими очима, і на її обличчі, посіченому борозенками літ, спалахнула усмішка.

— Як несподівано! Прошу, прошу, ось сюди. Не треба роззуватися. В такому разі... ось капці...

Присіли за круглим письмовим столом. І ось уже я з насолодою вслухаюсь у її м'яку, чисту, вишукану мову...

За її плечима величезний життєвий шлях. Онука Михайла Старицького, представниця першого покоління українського радянського письменства, Ірина Іванівна зустрічалася з М. М. Коцюбинським, Лесею Українкою, В. Самійленком, Г. Хоткевичем, Оленою Пчілкою... Зростала у творчій атмосфері, в оточенні справжніх діячів культури. Батько, Іван Матвійович, мама, Оксана Михайлівна, належали до літературних кіл. Рано почала писати та перекладати Ірина Іванівна, як і її двоюрідна сестра Вероніка Черняхівська...

Я роздивляюсь корінці книжок: Шекспір, Мольєр — усе в її перекладах. Погляд зупиняється на декоративній тарелі на стіні.

Ірина Іванівна запитує:

— Подобається?

— Дуже.

— Це подарунок Лесі Українки. Там є підпис...

— Вона бувала у вашому домі?

— І досить часто...

Не знаю, про що думала в цю мить моя співрозмовниця. А я відчув сердечний щем від усвідомлення того, що вона, з діда-прадіда киянка, не доживає віку у тій квартирі, де народилась, де минало її дитинство. Скільки творчої снаги втрачено задарма! Скільки перекреслено спогадів, які так і не лягли на папір...

Згадую, що скульптор Галина Кальченко під час роботи над пам'ятником славній поетесі зверталася саме до І. І. Стешенко, навіть привозила її в свою майстерню. Наважуюсь запитати:

— Ірино Іванівно, не могли б ви розповісти про Лесю Українку?

Моя співрозмовниця повертається до вікна, стежить за білими хмаринками, що купаються в сонячних променях. Обережно перекладає на столі окуляри. Невелика, тоненька, жилава рука. Скільки нею писано-переписано! Поволі й тихо починає розповідати:

— Леся бувала в нашій сім'ї часто. З юних літ товаришувала з моєю мамою, Оксаною Стешенко. Разом вони навіть їздили на Волинь. На початку століття ми, Стешенки, мешкали у Києві по вулиці Маріїно-Благовіщенській (нині Саксаганського). Поруч нас проживали Лисенки і Косачі. У Косачів найчастіше збиралась молодь, відбувалися літературні вечори. На таких вечорах і я бувала. Добре пам'ятаю, як любили всі слухати Ларису Петрівну. Незважаючи на хворобу, що прогресувала, вона була прекрасна, чудові сірі очі випромінювали таку силу розуму, що все її обличчя сяяло красою. На великих зібраннях вона не читала

своїх творів — мала слабкий голос. А ось у сімейному, вузькому колі... Слухали її з величезним інтересом.

Поетеса любила музику. Грала на роялі, перевагу надавала творам Шопена. Мала неабиякий хист до малювання, майстерно мережила узори на полотні, вишивала хрестиком... Тут принагідно слід сказати, що Олена Пчілка — це моя хрещена мати, а Михайло Старицький — хрещений батько. Пригадую, якось Ольга Петрівна разом з Лесею прийшли до нас у гості на великдень. Серед подарунків виявилась гарна писанка. Хрещена мати сказала, що це так для мене постаралася Лариса Петрівна. Писанка була розмальована ніжними ліліями.

Характером Леся Українка була спокійна і весела. Уміла приховати особисті переживання. Терпляче переносила біль, фізичні страждання...

Мені йшов п'ятнадцятий рік. У пам'ятку, як Лариса Петрівна приїхала на кілька днів у Київ. На її честь силами учнів музично-драматичної школи імені Лисенка влаштували урочисту вечірню. Моя тітка Марія Михайлівна саме тоді, 1913 року, вперше на українській сцені ставила драматичні твори великої поетеси. Учні виконували етюди «Йоганна, жінка Хусова», «Мохаммед і Айша». Поетеса була розчулена такою увагою. Однак через хворобу вона не в змозі була досидіти на творчому вечорі до кінця...

— Ірино Іванівно, а ваша хрещена мати? Чому так мало знаємо ми про громадську й літературну діяльність Олени Пчілки?

— На жаль, такий був час... А її хоча б за те треба цінувати, що народила поетесу із світовим ім'ям. Олена Пчілка... Невисока, смоголява. Невтомна працьовита. Вона випромінювала особливе світло доброти й щедрої душі. Такою й досі живе у моїм серці...

— Чи не вона залучила вас до перекладацької діяльності?

— Вперше серйозно я почала перекладати у 1919 році. Працювала тоді у театрі імені Шевченка, де завлітом був Павло Григорович Тичина. Пам'ятаю, хтось приніс йому невдалий переклад Мольєра. Тоді він підкликав мене і сказав: «Рясю, ану-но ти спробуй!..» Не сподівався на таке, тому відповідальне завдання виконувала старанно. Переклад мій сподобався йому, і це якоюсь мірою додало мені творчої снаги. Згодом над перекладами працювала разом з Веронікою Черняхівською. Вона дебютувала раніше за мене — у 1923 році — п'єсою Доде «Білі гвоздики». А «мій Мольєр» в українському перекладі вийшов у 1930-му.

...Надворі буяв червень. Сонце щедро кидало промені у широкі вікна. На п'ятий поверх долинав дитячий сміх... Вона мріяла зустріти своє 90-річчя у колі друзів, письменників...

Не думала, що то останнє її літо, що сувора доля обірве її життєвий шлях за півроку до ювілею.

І лише згадка про зустріч — казка...

Хмельницький

ІГОР ЛОСІЄВСЬКИЙ

ЗАГАДКОВА ПРЕМ'ЄРА

Головною подією харківського театрального сезону 1903—1904 років стала прем'єра чеховського «Вишневого саду», надзвичайний характер якої відзначала як місцева, так і столична преса. Постановники харківського спектаклю, розпочавши роботу над п'єсою у розпал репетицій «Вишневого саду» в Московському Художньому театрі, безумовно, не були знайомі зі сценічним трактуванням п'єси, запропонованим Станіславським. У газетах повідомлялося лише про суперечки, що виникали під час цих репетицій між автором і режисером. П'єса Чехова ще не з'явилася друком, і критична література про неї зводилась до побіжних заміток, які часом перекручували її зміст. Тож можна стверджувати, що на харківських постановників «Вишневого саду» не було ніякого впливу збоку, чиїхось тлумачень.

Прем'єра відбулася 17 січня 1904 року на бенефіс відомої артистки В. М. Ільнарської. Всі квитки було продано ще напередодні. Газета «Харьковский листок» повідомляла у номері від 19 січня: «Серед публіки панував піднесений настрій у передчутті побачити нову чеховську п'єсу, яка того ж вечора вперше ставилась і в Москві на сцені Художнього театру».

А за день до прем'єри «Новости дня» вмістили повідомлення про те, що В. М. Ільнарська одержала дозвіл на постановку «Вишневого саду» від самого автора. Кореспондент же «Харьковского листка» запевняв, що Чехов дав їй цей дозвіл «тільки на один раз».

Однак уже 18 січня з вишла́гом пройшов другий спектакль, потім третій, четвертий...

Через кілька тижнів акторська трупа (до неї ввійшли і харківські, і московські артисти) під керівництвом В. М. Ільнарської та Е. Ф. Дніпрової вирушила з «Вишневим садом» у гастрольну подорож по містах південної Росії...

Але ось про що дізнаємося ми з листа А. П. Чехова до О. Л. Кніппер-Чехової від 24 лютого 1904 року: «Скажи Вишневському, що Ільнарська їздить по всій Росії з «Вишневим садом» і друкує на афішах: «спеціальний дозвіл на право постановки даний автором В. М. Ільнарській». Ніколи ніякого дозволу я не давав».

Виявляється, письменник не давав дозволу не тільки на гастрольні спектаклі, а й на харківську прем'єру, що відбулася одночасно з прем'єрою у Московському Художньому театрі. Відомо, що в січні 1904 року Чехов відхилив прохання В. Ф. Коміссаржевської дозволити їй поставити п'єсу, пояснюючи свою відмову тим, що «Вишневий сад» належить Московському Художньому театрові. Вже після мхатівської прем'єри пись-

менник задовольнив аналогічні прохання В. Е. Мейєрхольда і П. П. Струйського, хоча Мейєрхольд звертався з цим проханням до Чехова ще у листопаді 1903 року.

Гадаємо, текст п'єси В. М. Ільнарська одержала від московських акторів, а сталося це не раніше середини листопада, коли він був розмножений на правах рукопису, але й не пізніше листопада, бо незабаром у Харкові почалися репетиції. У грудні Чехов дозволив Станіславському внести до тексту деякі скорочення, про які, певна річ, не знали харківські постановники. І хоча не виключено, що у Харкові зверталися до письменника з проханням про постановку «Вишневого саду», сама постановка була здійснена без погодження з Чеховим.

Припустимо, що про волю автора, який вважав п'єсу власністю Московського Художнього театру, у Харкові могли не знати або знав лише дехто. У день прем'єри Чехову надіслали телеграму, що збереглася в архіві письменника: «Харківський театр пишається честю, яку Ви виявили йому, щасливий з успіху «Вишневого саду», вдячний за окрасу свого репертуару новим справді художнім твором. Слава автору. Олександра Дюкова».

У спектаклі взяли участь В. Ільнарська (Раневська), А. Соколовський (Гаєв), Е. Дніпрова (Варя), С. Нерадовський (Трофимов), М. Велізарій (Аня), Д. Глюкс-Добровольський (Фірс), Є. Павленков (Лопахін). На відміну від сценічної версії Станіславського тема Раневська — Гаєв у харків'ян була майже повністю позбавлена ліричного забарвлення. І хоча ці персонажі й викликали деяке співчуття у глядачів (приваблював щирістю монолог Соколовського — Гаєва до старовинної шафи), симпатії публіки були в основному на боці молодого покоління. Важливе місце в спектаклі зайняли монологи Трофимова, і особливо актор виділив монолог «Уся Росія — наш сад...» У цілому, як відзначав «Харьковский листок», п'єса була зіграна «струнко і розумно, і залишається тільки побажати їй якнайшвидшої остаточної, а не випадкової постановки на нашій сцені». Навіть реакційно настроєний кореспондент «Харьковских ведомостей» («В. Р-цький»), дратуючись з приводу того, що «друкованої п'єси нема і доводиться розраховувати лише на анонімних», змушений був визнати незаперечну акторську удачу Нерадовського (1904 р., 20 січня). Неприйняття «Харьковскими ведомостями» нової п'єси Чехова мало свої причини: від середини 1903 року газета помітно взяла вправо, а незабаром стала відверто чорносотенною. Редакція газети, занепокоєна успіхом «Вишневого саду» в Харкові, 21 січня вмістила тенденційну замітку «Вшанування А. П. Чехова», в якій сповіщалося про московську прем'єру, що, за словами «Руси», мала посередній успіх, а також про те, що публіку зацікавила не п'єса, а «грандіозне вшанування» письменника. Згаданий вище «В. Р-цький» нагадав читачам і про незгоди між Чеховим і Станіславським.

Таке ставлення правої преси, очевидно, викликане було не тільки прем'єрою, а й опублікованою 17 січня в «Харьковском листке» великою статтею про «Вишневий сад», автор якої, критик В. Воскресенський, відзначивши соціальні мотиви у п'єсі, підкреслив, що позитивним героям у ній притаманні «твердий і правильний погляд на нелади російської дійсності», «глибоке розуміння життя — і саме нового життя». До позитивних героїв рецензент відносить не тільки Трофимова і Аню, а й Лопахіна, який і «з погляду суспільно-економічних інтересів, звичайно, представляє позитивніший хазяйський тип, аніж потомствені володарі вишневого саду». У статті широко цитувалися монологи Трофимова й Ані. В. Воскресенський стверджував, що Чехов уперше виявив творчий інтерес до процесу «заміни одного класу іншим», до героїв, готових до боротьби з устоями і традиціями минулого, і вперше так явно наблизив їх до «іншого, кращого, діяльнішого життя». Аналіз твору завершувався висновком про те, що ця «нота бадьорості зовсім нова для Чехова як драматурга».

«Харьковский листок» протиставив дрібним нападкам реакційних газет послідовну пропаганду нової п'єси Чехова. Статті В. Воскресенського починалася з великої цитати і наполовину складалася з діалогів і монологів дійових осіб «Вишневого саду». Харківській прем'єрі п'єси було присвячено ілюстрований додаток до номера газети, що вийшов 25 січня 1904 року. Серед матеріалів, надрукованих у ньому, фотопортрет А. П. Чехова і шість фотознимків, що зафіксували окремі моменти спектаклю.

Наприкінці зазначу, що в червні 1904 року «Вишневий сад» був показаний у Харкові петербурзькими артистами, в основному Александринського театру. Цей спектакль за участю уславленого В. М. Давидова став останньою виставою чеховської п'єси у Харкові за життя великого письменника.

П. Нечерний. Дерево життя

П. Печерний. Декоративні композиції.

ДІАЛОГ З ПРИРОДОЮ: МЕТАМОРФОЗИ ТА РЕАЛІЇ

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Знайомство з графічними роботами вже відомого кераміста Петра Печерного було для мене несподіваним. Побачила їх у майстерні художника випадково. Коли зацікавлено розглядала академічні студії та ескізи до майбутніх монументально-декоративних творів, погляд раптом зачепився за щось гостре, темпераментне, активне. Що це? Метаморфози? Філософські етюди? Графічний дизайн чи самостійна графіка?

Відповідь конкретизувалася під час подальшого знайомства з графічними листами. Найбільш влучною назвою серії може бути визначення «біо-графіка». А вище поринути в складний та незвичайний світ образів Печерного, стане ймовірним, що все це і графічні структури, і філософські етюди, і знаковість дизайну, символіка одночасно.

Матеріал для натхнення — сама природа. Пульсуюча матерія, її дихання, зростання, анатомія — поштовх для творчих розробок. На робочому столі Печерного гілка старого дерева, маківка, шишка, морська галька... — першоджерела майбутніх графічних етюдів. Звернення до цього матеріалу, безумовно, не нове. Ще стародавні майстри вгадували в лінійній пластиці жіночого торса форму посудини, в завитку раковини — конструкцію майбутньої архітектурної деталі, а цибулині — обриси церковної бані. Печерний моделює, режисує свої об'єкти з програмним збереженням особливостей, якостей, законів побудови предмета, побаченого в природі, бо намагається збагнути логіку, за якою творить природа.

Часто поштовхом для нової роботи стає краса побаченої лінії, фактури поверхні, ритму. Допитливий погляд художника в захваті від мереживна квітучого куща калини, від глянцевого виблиску мокрого каменя, глибини тону тіні в сонячний день, форми кленового листка. (Правильно вважав В. Хлєбников, що у художників погляд зіркий, неначе в голодних). У П. Печерного бінокулярний погляд на природу, коли сприймається не тільки конкретна даність, фігуративність, а й якості, що властиві їй. Художник вслухається в «голос» речей, вступаючи в діалог, покладаючись па твор-

чу активність глядача — важливу умову для сприймання біо-графічних сюжетів.

Аналітичний підхід до натури, філософічність прийшли в російське образотворче мистецтво від живопису Сезана. Практика кубізму, «Бубнового валета» по-своєму продовжили ці експерименти. Структурність, побудованість предметів, ствердження їхнього примату були програмою. Цей історичний досвід — своєрідна ремінісценція на аркуші художника. Але останні створені в іншій духовній атмосфері, на них лежить чіткий знак свого часу. Графічна серія митця — душевний відгук на екологічні трагедії, на техніцизм епохи. В цьому позиція художника.

Як сам автор оцінює свої графічні експерименти? Яке місце вони посідають в його творчості? Вони не самоціль. Народжуються спонтанно, як асоціативна реакція на побачене. П. Печерний називає їх «вузликами на пам'ять», своєрідним «банком вражень». Що ж зберігає він у своєму банку?

Цупка, колюча, сильно змонтована решітка — «Алое». Верхня фактура ніжно-сірого кольору — «Сон-трава». Впевнена динаміка росту коріння — зріз «Капусти». Проросла «Картоплина» — машина фантастичної конструкції. «Яйце» — мікрокосм біологічної основи. Плетена візерунчаста конструкція — гілки «Чорної смородини».

Улюблений образ Печерного — дерево. В графіці він народжується опосередковано, художник згадує його в зрізі капусти або яблука, в шишці, листку, навіть у пророслій морквині! Елементи асоціативного сприймання відчутні і при творенні образу в глині. Вази на підлогу, що ніби виростають зі стовбура, об'ємні композиції, що перевтілюються складаним сплетінням гілок в скульптуру, квітіпні пласти, що відбивають творчу захопленість конструктивною доцільністю та міфологічною наповненістю дерева як художнього образу. Мальви, лапаті соняшники, стиглі макові голівки обіймають стовбур. У хащах гілок живуть зозуля та сова — велика голова, галаслива сімейство горобців... Овіяна піснями та легендами свого народу, пройнята любов'ю до щедрості та краси рідної землі, художня свідомість майстра творить свою казку. Дерево в його творах містить у собі своєрідний національний колорит, філософську та образну силу, тлумачиться як першопочаток всього живого на землі.

Відточеність усіх деталей, технічна майстерність не дають підстав припустити, що кожна графічна робота — творчий експромт. Швидко і легко нанесений на папір фломастером без попередньої роботи олівця та гумки. В цьому секрет їхньої свіжості, переконливості. Як несподівано народжена вдала строфа у поета.

Подібно до мотиву дерева, більшість графічних ідей стає згодом поштовхом для створення композицій у кераміці. Наприклад, інтерпретація теми «Риба» починається з натурних замальовок. Але відразу з елементами стилізації, рельєфної проробки, своєрідного анатомування. Потім відбувається декоративне насичення образу. Думки та відчуття матеріалізуються, народжується художній образ, сповнений пристрастей, тривог та темпераменту автора. «Все залежатиме від стану душі, від того, що тебе

П. Печерний. Агресія

в цей момент найбільше хвилює»,— каже художник. Тому й виникають такі несхожі образи. Риба — як концентроване джерело біологічних, життєвих сил. В іншому випадку риба — як мобільна конструкція, створена за законами природи. В третьому — риба як уособлення водної стихії.

Риба-хижак — носій руйнівних сил. Ця графічна розробка лягла в основу керамічної композиції. Протест проти війни — тема пластичного образу. Однодумцями художника стали глина та вогонь. Глина скорилася думкам людини, а вогонь примусив сим'янити образ сучасного бога війни — багатоокого, гострозубого агресора, що ненавидить та руйнує все живе. Один із засобів боротьби проти загрози війни — показати її «обличчя». Міра абстрактного мислення, гротеск, професійна винахідливість та гостра виразність підносять твір декоративно-прикладного мистецтва до рівня політичної публіцистики («Агресія»).

Симбіоз графіки та кераміки в творчості Печерного — джерело творчої самобутності автора. Обидва види мистецтва співіснують ніби в одній площині, паралельно, взаємозбагачуючи один одного. Керамікст по «родовій відзнаці», художник вважає графіку не-

П. Печерний. Сімейка

від'ємною часткою своєї творчої праці. Майже кожна графічна знахідка — зерно майбутнього рішення в пластиці. В свою чергу кераміки відзначаються увагою до малюнка як до формотворчого художнього засобу. Художник ділиться своїми думками: «В практиці образотворчого мистецтва історично склався розподіл художників па цехи — живопису, скульптури, графіки, декоративного мистецтва. Ми забули про синкретичну природу художньої творчості. Істинний художник вміє свою ідею викласти як мовою ліній, тону, так і в грі плям кольору, в об'ємно-просторовому варіанті, декоративному».

Творчі здобутки Печерного вдало ілюструють логічне взаємопроникнення специфічних рис двох видів образотворчого мистецтва, і на цій основі — розширення цієї специфічності. Поклик художника на порозі XXI сторіччя — серйозна робота думки, відмова від одномірного сприймання натури, увага не тільки до конкретного предмета, а й до його імпульсів, до філософії його буття. Ствердження, що будь-яке творіння природи гідне уваги, освоєння, дослідження (кожна річ — ще новий світ). Інтерес не тільки до світу взагалі, а й до його мозаїчної неповторності.

НАТАЛЯ КРУТЕНКО,
мистецтвознавець

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна») № 7, 1989.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянський письменник», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 20.04.89. Підписано до друку 20.06.89. БФ 39318. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб.
21,77 обл.-вид. арк. Тираж 41 893 прим. Зам. 01414. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

П. Печерний. Декоративні тарелі